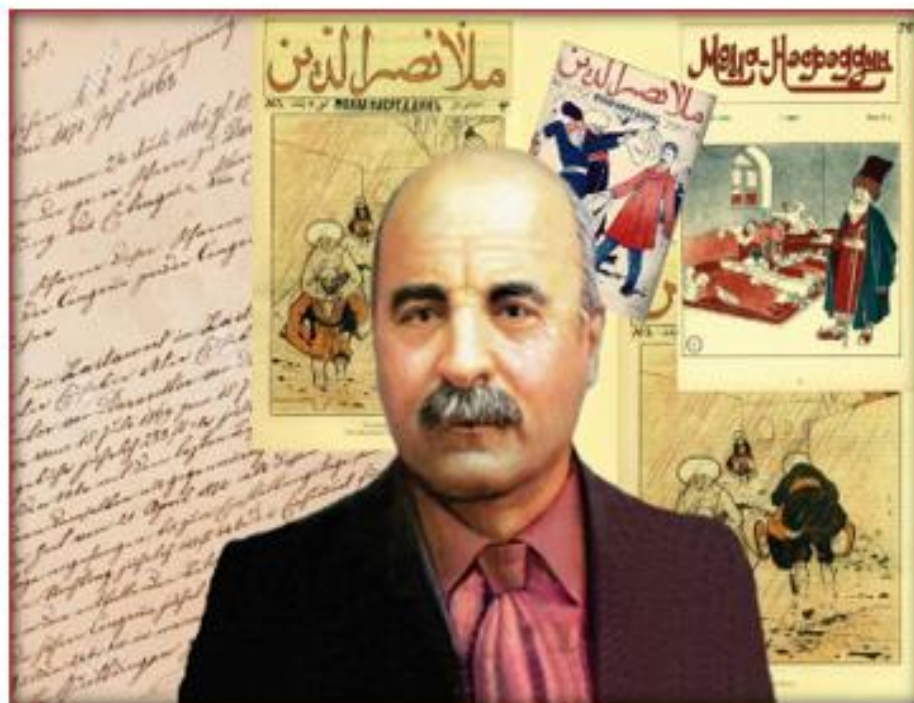

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

**CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN
150 İLLİK YUBİLEYİNƏ HƏSR OLUNMUŞ
“DÜNYADA SÖZDƏN BÖYÜK
YADİGAR YOXDUR”**

MÖVZUSUNDA

**RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSININ
MATERİALLARI**

29 noyabr 2019-cu il

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

**CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN
150 İLLİK YUBİLEYİNƏ HƏSR OLUNMUŞ
“DÜNYADA SÖZDƏN BÖYÜK
YADİGAR YOXDUR”
MÖVZUSUNDA**

**RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSININ
MATERİALLARI**

29 noyabr 2019-cu il

Naxçıvan Dövlət Universitetinin
Elmi Şurasının 28 dekabr 2019-cu il
tarixli 4 sayılı qərarı ilə nəşr edilib.

NAXÇIVAN-2019

Naxçıvan Dövlət Universiteti. Cəlil Məmmədquluzadənin 150 illik yubileyinə həsr olunmuş “Dünyada sözdən böyük yadigar yoxdur” mövzusunda Respublika elmi konfransı. “Qeyrət” nəşriyyatı, 2019, 151 səh.

BURAXILIŞA MƏSUL:

MƏFTUN İSMAYILOV

*Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi katibi,
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

REDAKTOR:

SAMİR TARVERDİYEV

**CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏŞÜNASLIQDA
YENİ MƏRHƏLƏ: METAFİZİKADAN FİZİKAYA**

Açar sözlər: *Cəlil Məmmədquluzadəşünaslıq, “Molla Nəsrəddin”, Mirzə Cəlil irsi, metafizik yanaşma, “bioqrafiya və mühit”, akademik İsa Həbibbəyli*

Key words: *study about Jalil Mammadkulizade, “Molla Nasreddin”, Mirza Jalil’s legacy, metaphysical approach, “Biography and environment”, Academician Isa Gabibbeyli*

Ключевые слова: *Джалил Мамедгулузадеведение, «Молла Насреддин», наследие Мирзы Джагила, метафизический подход, «биография и среда», академик Иса Габиббейли*

Bərəsində söz açmaq istədiyim mərhələ, zənnimcə, akademik İsa Həbibbəylinin tədqiqatları ilə başlayır və xüsusən “Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri” monoqrafiyasından sistemləşir. Bu günlərdə çapdan çıxmış “Cəlil Məmmədquluzadə 150 il. Məqalələr. Esselər. Müsahibələr. “Şeirlər” kitabında toplanmış 1967-ci ildən günümüzəqədər Cəlil Məmmədquluzadəşünaslıq materialları fikrimdə çox da yanılmadığını üzə çıxardı.

Bir məqələmdə də qeyd etmişəm, “Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri” monoqrafiyası, zənnimcə, Cəlil Məmmədquluzadəşünaslıqda dahiyənə əsərdir. Təkcə ona görə yox ki, monoqrafiyada Əli Nazim, Mirzə İbrahimov, Mir Cəlil, Əziz Mirəhmədov, Yaşar Qarayev mərhələlərindən sonra İsa Həbibbəyli bu fənni daha bir səviyyə qaldırmağa nail olmuşdur, bu öz yerində. İsa Həbibbəyliyə qədər ədəbiyyatşünaslar Mirzə Cəlilin əsərlərinə, yaradıcılığına, həyat yolu və geniş ictimai fəaliyyətinə dayanaraq, başlıca olaraq ədibin irsinin metafizikasına varmağa çalışmış; dahi yazıçı klassik mətnlərində bizə nə deyir, nəyi anlatmağa çalışır, nə vəsiyyət edir... - müstəvisində çabalar göstərmişlər. Şəksiz ki, son nəticə və məram həmən olmaqla, İsa Həbibbəyli başqa yolla gedib ümumən müstəvini dəyişir: həyatı, tərcümeyi-halı, “mühiti və müasirləri”ni dərinlən araşdırıb sadəcə təsvir və “bərpa” edərək, bütünlükdə Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılıq yolu, əsərləri və ictimai fəaliyyətini təfərrüatlı bu kontekstdə çözməyə çalışır. Nəticədə Azərbaycan ədəbiyyatında Mirzə Cəlil fenomenini yeni rəkursdan – “bioqrafiya və (onun girdiyi) mühit (zəmanə)” konseptindən oxumağa nail olur...

Cəlil Məmmədquluzadə “Xatiratım”da deyir: “Molla Nəsrəddin”i təbiət özü yaratdı, zəmanə özü yaratdı...” Mirzə Cəlilin “Molla Nəsrəddin” jurnalı haqqında dediyi fikri bütünlükdə, Molla Nəsrəddin təxəllüsü ilə yazıb-yaradan ədibin özünə aid etsək, az qala bir əsrdən artıq yaşı olan Cəlil Məmmədquluzadəşünaslıq həmin bu metafizik məqamın (ki, Azərbaycan xalqının XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində milli varlığından qopmuş, yaranmış) “fizikası”na, yəni təbiətinə (ki, Molla Nəsrəddini, Mirzə Cəlili yetirmiş) hələ yenicə, məhz müstəqillik illərində daha həssas yanaşmağa, daha dərinlən nüfuz etməyə imkan qazanmışdır. ...

İsa Həbibbəyli “Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri” monoqrafiyası ilə ədəbiyyatşünaslığımıza “mühit” anlayışını həm də bir nəzəriyyə və təhlil prinsipi olaraq gətirir, daxil edir. Doğrudur, İsa Həbibbəyliyə qədər də ədib və şairləri yetirən, o cümlədən Mirzə Cəlilin yetişdiyi mühitdən yazanlar çox olmuşdur. Müəllif özü də bunu tədqiqatında xəbər verir.

- Əvvəla, Mirzə Cəlilin özünün xatırladığımız “Xatiratım” əsərində, yaxud Əziz Şərifin “Keçmiş günlər”ində – memuar ədəbiyyatı olaraq. Bugünlərdə “Cəlil Məmmədquluzadə 150 il” kitabının təqdimatında da vurğulandığı kimi, Mirzə Cəlil haqqında memuarların kulminasiya mərhələsi 5 1967-ci ildə Abbas Zamanovun 100 illik münasibətilə nəşr etdirdiyi “Məqalələr və xatirələr” kitabı hesab olunmalıdır. Həmidə xanımın “Mirzə Cəlil haqqında xatirələr”i də bu dövrə aiddir. Amma memuar ədəbiyyatı 1) elmi araşdırma və təhlil olmayıb, sadəcə “olmuşları” təsvir edir, ədəbiyyatşünaslıq üçün bir mənbə rolunu oynaya bilər; 2) elə bir dövrdə yaranmışdı ki, ideoloji senzurdan kənarda deyildi, bəzən memuaristlər sözünü axıracan deyər bilmir və yaxud da dolayısı deməyə məcbur olurdu. Bu baxımdan hətta Mirzə Cəlilin “Xatiratım” əsəri də istisna olmayıb, daha çox yazıçı sözü kimi anlaşılmalıdır.

- Molla Nəsrəddin – Mirzə Cəlil hadisəsinin “təbiət”inə yaxınlaşmanın daha bir addımı “fakt ədəbiyyatşünaslığı” hesab olunmalıdır. Zirvəsini Əziz Mirəhmədovun “Molla Nəsrəddin” monoqrafiyasında tapır. Burada “mühit” – sosioloji planda təfsir olunur, üstəlik ideologiyanın, marksizm-leninizmin üstün mövqeyindən; mühit – ictimai-siyasi hadisələr, tarixi-mədəni şərait, yazıçını əhatə edən cəmiyyət, siniflər,

zümrlər, məişət və güzəranlıq faktları kimi. Mirzə Cəlilin bioqrafiyasının bir çox bucaqlarına diqqət yönəldən, Qulam Məmmədlinin “Cəlil Məmmədquluzadə” salnaməsi də bu sıraya aiddir.

- Həmin addımlar çağdaş Mirzə Cəlilşünaslığa gətirən pillələrdir və akademik İsa Həbibbəyli bu yolda daha bir nümunəni – Anarın “Anlamaq dərdi”ni Cəlil Məmmədquluzadəşünaslığın şah əsəri kimi dəyərləndirir. “Anlamaq dərdi” yazıçı essesidir, düşüncələr formatında qələmə alınıb; amma ilk dəfə elmi ədəbiyyatşünaslığın edə bilmədiyini edir, “ideoloji”ni kənara qoyub, Mirzə Cəlil irsinə “qəm pəncərəsi”ndən boylana bilir. Lakin bu yanaşmada da bir fraqmentarlıq vardı; düşüncələrə həm Mirzə Cəlilin həyatının son dövrü – 1920-ci illərin, həm də bilavasitə 1960-cı illərin kədəri çökmüşdü və Cəlil Məmmədquluzadə fenomenini “bioqrafiya”nın zənginliyi ilə bütövlükdə görməyə hardasa mane olurdu.

- Ən nəhayət, çağdaş mərhələyə gətirən yolda İsa Həbibbəylinin özünün araşdırmalarını (“Cəlil Məmmədquluzadə” - 1987; 1994; “Cəlil Məmmədquluzadə və ədəbi mühiti: metodik vəsait” - 1990, “Zamanın dühası” – 1992, “Mirzə Cəlilin nəsil şəcərəsi” və s.) vurğulamaq gərəkdir ki, “Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri” monoqrafiyasında tam sistemli şəkil alır, qeyd olunduğu kimi, ədəbiyyatımızda Molla Nəsrəddin – Cəlil Məmmədquluzadə fenomeninin təbiətinə bütövlükdə işıq salan “bioqrafiya və mühit” təliminin əsasını qoyur. İsa Həbibbəyli anlayışda özünəxas bir “antropoloji çevriliş” edir; alimin nəzərində “mühit” – ictimai-siyasi, tarixi-mədəni gəlişmələr qalmaqla, ilk növbədə “bioqrafiya”ni əhatə edən insanlardır, müasirlərdir, “müasirini-digər”dir.

Bu məqamı məxsusi vurğulayıram: sadəcə cansız əhatə yox, mühit – insanlardır, fərdlərdir, şəxsiyyətlərdir... Monoqrafiyada müəllif sanki yanında, zamanında, Mirzə Cəlili ilk qədəmlərindən izləyir, hər addımına sual verib, cavab axtarır, obrazını “canlı əhatəsi”ndən (istər “tarix” müstəvisində, istərsə də mətnlərindən) əxz edir. İsa Həbibbəyli qəhrəmanının uşaq çağlarından vəfatınacan, “bioqrafiya”ni kəsən əhatəsini sadəcə fon olaraq təqdim etməklə, sadalamaqla qalmır; adını çəkdiyi, soragını verdiyi, “bioqrafiya”da yeri, izi, təması, təsirini gördüyü hər kəsi araşdırma obyektinə çevirir, çoxsaylı arxiv sənədləri, faktlar, dəlillər altından insan şəxsiyyətləri, xarakterləri, talelərini kəşf edir; özünəqədərki kitablar-monoqrafiyalar-şünaslarla dialoq və polemikada, yaxud Mirzə Cəlilin öz mətnlərinə, obrazların güman olunan prototiplərinə istinadən yazıçının həyatında tüm insanlardan danışır... Hər yerdə: ailədə, məktəbdə, seminariyada, Naxçıvanda, İrəvanda, Tiflisdə, Təbrizdə, Bakıda, dünyada insanlar...

Etiraf edirəm ki, 1997-ci ildə ilk dəfə oxuyarkən, monoqrafiya məni şaşırtmışdı; Mirzə Cəlili biz belə oxumamışdıq! Adlı-sanlılara söz yox, necə ola bilər ki, məsələn, hətta Mirzə Cəlilin mollaxanada, ibtidai məktəbdə bir-iki il oxuduğu, kəlmə kəsdiyi, ünsiyyətdə olduğu hər müəllimin, şagirdin, N sayda nəfərin də soragına düşüb, arayışını verəsən, informasiya olmadığı yerlərdə isə hələ təəssüflə boş xanalara tədqiqi vacib məqam kimi nöqtələr də düzəsən. İsa Həbibbəylinin bir ədəbiyyatşünas kimi usanmaz araşdırıcılıq üslubu heyratamizdir, akademiklərin digər tədqiqatlarına da şamilidir; lakin məruzədə konkret olaraq Cəlil Məmmədquluzadəşünaslıqdan söhbət gedir və İsa Həbibbəyli qələminin bu sahədə də durmadan bəhrələr verməsinin şahidiyik (“Böyük demokrat Cəlil Məmmədquluzadə”, “Molla Nəsrəddin ədəbi məktəbi və molla nəsrəddinçilik”, C. Məmmədquluzadənin dörd cildliyi və ona yazılmış ön sözü, Mirzə Cəlil əsərlərinin neçə-neçə dillərə tərcüməsi və nəşrlərə yazdığı ön sözləri və s.). Bütün bunlar təkzibolunmaz faktlardır.

Qayıdıram o məqama ki, məruzədə nədən “Cəlil Məmmədquluzadəşünaslıqda metafizikadan fizikaya” məqamını məxsusi qabartmışam. Aydın ki, hər bir hadisənin təbiətini (“fizika”) öyrənmədən mahiyyətinə, metafizikasına axıracan yetmək olmur. Tarixi şərait belə gətirmişdir ki, Cəlil Məmmədşünaslığın formalaşdığı ilkin mərhələ - 1920-1930-cu illərdə, məhz “metafizika”dan – Mirzə Cəlil əsərlərində milli varlığın sinfi təbiətini axtarmaqdan başlamışdı. Hətta bu mövqedən, Anarın “Anlamaq dərdi”ndə vurğuladığı kimi, yazıçının Nekroloqunda belə tənqiddə yer verilmişdir. Təbii ki, “tənqid” Mirzə Cəlil irsini təftişdən irəli gəlirdi; nədən belə olmuş? – bu suallara da bugün ədibin 1920-1930-cu illər “bioqrafiyası”ni daha səhih araşdıran çağdaş Cəlil Məmmədquluzadəşünaslıq cavab verir. Akademik İsa Həbibbəylinin bu bərdə ayrıca məqaləsi var (“Nekroloqda tənqid”)

Amma bu, heç də ilkin Cəlil Məmmədquluzadəşünaslığın özünü də təftiş etməyə əsas vermir. Mirzə Cəlil irsində sinfi yanaşmaya, heç olmasa, qarmaq atmağa zəmin varmı? Olmasaydı, Əli Nazimin məşhur “ədəbiyyat kəbəsinə Məhəmməd həsən əminin çarıqları ilə girən Cəlil Məmmədquluzadə” tezisi bugünəcən də şünaslıqda özünə möhkəm yer edə bilməzdi. Qoy Əli Nazimin əsaslandırmağa çalışdığı “xalqçılıq” və yaxud “kəndli demokratiya” olsun, ya Mirzə İbrahimovun “Böyük demokrat” monoqrafiyasında eyni məqamı “inqilabi demokratiya” adlandırması olsun, yaxud Yaşar Qarayevin “kiçik adamlar” konsepsiyası olsun – bu, Mirzə Cəlil irsini bütün sovet dövründən keçirən, kənarlaşdırmağa imkan verməyən “metafizik məqam”dır, Mirzə Cəlili tam ifadə etməsə də, təbiətinə zidd də deyildir. Və Cəlil Məmmədquluzadəşünaslıq hər dəfə “ideoloji”ni yarıb, bir az da əslinə (təbiətinə) nüfuz etdikcə bizi Cəlil Məmmədquluzadəyə daha da yaxınlaşdırmış, irsdən daha dərinə bəhrələnməyimizi təmin etmişdir. Deyək, Mirzə Cəlilşünaslığın “Mirzə İbrahimov mərhələsi”ndə (1940-60-cı illər) Cəlil Məmmədquluzadə mətnlərinin estetik təbiətini Mir Cəlalin

("C.Məmmədquluzadənin realizmi") və tələbələrinin əsərləri (F.Hüseynov, "Adi əhvalatlarda böyük həqiqətlər") daha dürüst ifadə edir; "Əziz Mirəhmədov mərhələsi"ndə isə metafizikasına Yaşar Qarayev yanaşması daha dərin və konseptualdır ("Realizm: sənət və həqiqət") və s.

Nədən bugün çağdaş Cəlil Məmmədquluzadəşünaslığın üstünlüyündən danışarkən, ötən dövrün pozitivlərini yada salıram; çün olur ki, bu "üstünlük" bəzən əvvəlki mərhələlərin büsbütün inkarı meyilləri ilə müşayiət olunur. Bugün məxsusi sübuta həcət (hələ heç bir ideoloji əngəli) yoxdur ki: bəs Cəlil Məmmədquluzadənin həyata, gerçəklərə münasibəti sinfi deyil, məhz milli (üstəlik həm də bəşəri-dünyəvi, fərdi-insani, "vicdani" – öz sözləri ilə deyilsə: "insafın səsi" mövqeyindən) olmuşdur. Sivilizasiyadan uzaq düşmüş Novruzəlidə, dindar Usta Zeynalda milli insanı, fərdi-insani qatları yenidən (həm də "bəh-bəh"lə) kəşf edərkən, bu o demək deyil ki, Yaşar Qarayevin "tənqidi realizm" konsepsiyasının bu obrazlarda aşkarladığı ictimai gerilik, dini fanatizm, "ölülük" xüsusiyyətlərinin üstündən xətt çəkilməlidir. Bəli, fərdi – insanı (Xudayar bəyi belə!) bütün daxili məzmunu ilə təqdim edən Mirzə Cəlil, eyni zamanda onda "ictimai şüuru" görməyəndə (yənə öz sözləri ilə desək, "şəxs"i görüb, "millət" ləfzini görməyəndə) ifşa edirdi, səbəbləri ifşa edirdi. Yoxsa bugün "Mirzə Cəlil güzgüsü"ndə hər bir fərdi (milli insanı) heç bir zaman olmadığı qədər ayrıca, özəl, mental götürüb, amma həm də Yaşar Qarayevin qabartdığı və hələ də aktuallığını saxlayan "ictimai ölümlü"ü gözdən keçirəndə, böyük klassikə nə dərəcədə yaxınlaşmış olarıq? Faktlara, təfərrüata getmədən, bir daha bildirmək istəyirəm ki, çağdaş Cəlil Məmmədquluzadəşünaslıqda belə meyillər də var...

Çağdaş Cəlil Məmmədquluzadəşünaslığın açdığı geniş imkanlar bugün Molla Nəsrəddin – Cəlil Məmmədquluzadə hadisəsinin təbiətini hərtərəfli, "bioqrafiya və mühit" müstəvisində öyrənməyə, analiz etməyə rəvac verdiyi kimi, Mirzə Cəlil mətnlərinə yeni-yeni metafizik yanaşmaların da artmasına səbəb olur; əslində, birinci amil ("fizika") ikinci istiqamətin də dərinləşməsinə şərtləndirir. Adını çəkdiyimiz "Cəlil Məmmədquluzadə 150 il" toplusu daha çox müstəqillik illərinin yazılarını ehtiva etdiyindən, hər iki tendensiyanın təzahürünü burda görə bilərik. Akademik İsa Həbibbəyli öndə olmaqla, Kamran Əliyevin, Asif Rüstəmlinin, Almaz Ülvinin, Fərman Xəlilovun, Bukudxan Xəlilovun, İsrafil İsrafilovun, Sabir Rüstəmxanlının, Şahbaz Şamıoğlunun, Rafiq Babayevin, Şəhla Əhmədovanın, Allahverdi Məmmədlinin, Bilal Həsənlinin, Elxan Nəcəfovun, Mehman Həsənlinin və b.-nin tədqiqat və məqalələri birinci istiqaməti təmsil etdiyi kimi, öndə Asif Ata olmaqla, yənə də akademik İsa Həbibbəylinin, Muxtar Kazımoğlunun, Qorxmaz Quliyevin, Kamil Vəli Nərimanoğlunun, Tehran Əlişanoğlunun, Cavanşir Yusiflinin, Rüstəm Kamalın, Təyyar Salamoğlunun, Elnarə Akimovanın, Mehman Qaraxanoğlunun, Pərvin Nurəliyevanın, Nicat Həşimzadənin və b.-lərinin məqalə və esseləri də ikinci tendensiyanın göstəricisidir.

Hər iki istiqamətin bir-birini tamamlaması və birincinin ikinciyə deyil, məhz metafizik yanaşmaların "bioqrafiya və mühit" tədqiqatlarına söykənməyinin vacibliyi barəsində öz təcrübəmdən misal söyləməklə məruzəni tamamlayıram.

"XX əsr Azərbaycan nəsrinin poetikası" adlı doktorluq tədqiqatımın birinci fəslə örnək olaraq demək olar ki, Cəlil Məmmədquluzadə mətnlərinə söykənir. 1995-ci ildə tamamladığım işin, Mirzə Cəlilə dair hissələrinə məqalələr şəklində 1997-ci ildə "Ədəbiyyat qəzeti"ndə dərc etdirmişəm. Bu rəqəmləri ona görə qeyd edirəm ki, o zaman İsa Həbibbəylinin "Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri" monoqrafiyasından, təbii ki, xəbərsiz idim. Tədqiqatımda yazıçının "bioqrafiyası və mühiti"ne bilavasitə baş vurmada (çün nəsrin poetikasını izləyirdim), Mirzə Cəlilin sovet dövrü hekayələrində repressiya havasını, yaxud "Molla Nəsrəddin" mətnlərində rejimə münasibətin xarakterini deşifrə edib izləyə bilmişdim. Çünki özlüyündə mətnlər bu həqiqəti ehtiva edir; amma düşünürəm: İsa Həbibbəylinin monoqrafiyasında Mirzə Cəlilin sovet dövründəki "Ümid və inam dövrü" (1921-1923), "Şübhə və sarsıntı mərhələləri"nin (1929-1931) ortaya qoyduğu faktların işığında oxunsaydı, həmin hekayələrin tədqiq və təhlili, təbii ki, daha effektiv olardı. Yaxud "Cəlil Məmmədquluzadə 150 il" toplusundan oxuduğum Qulu Məhərrəmlinin "Mirzə Cəlili niyə həbs etmişdilər və ya "Ölümlər" aləmindən "Dəli yığıncığı"na düşməyin faciəsi" məqaləsi, Sabit Rəhmanın "Mirzə Cəlil haqqında" xatirə yazısının təqdim etdiyi faktların işığında Mirzə Cəlilin sovet dövrü hekayələrindəki repressiya notlarını daha aydın duymaq olar.

Bu ki, Cəlil Məmmədquluzadəşünaslığın yeni mərhələsi Mirzə Cəlil irsinə varmaqda, onu yaxından, həssaslıqla mənimsəməkdə və irsədən bolluca bəhrələnməkdə qarşımızda geniş üfüqlər açır. Xüsusən elə bir dövrdə ki, qarşımızda hər hansı əngəllər yoxdur.

ƏDƏBİYYAT

1. İsa Həbibbəyli, Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1997
2. Cəlil Məmmədquluzadə 150 il. Məqalələr. Esselər. Müsahibələr. Şeirlər. Bakı, Ecoprint, 2019
3. "Azərbaycan" qəzeti, 3 dekabr 2009
4. Tehran Əlişanoğlu, XX əsr Azərbaycan nəsrinin poetikası. Bakı, Elm, 2006

5. Cəlil Məmmədquluzadə 150 il. Məqalələr. Esselər. Müsahibələr. Şeirlər. Bakı, Ecoprint, 2019, s. 366-367
6. Cəlil Məmmədquluzadə 150 il. Məqalələr. Esselər. Müsahibələr. Şeirlər. Bakı, Ecoprint, 2019, s.55-58

ABSTRACT

The article highlights a new stage in the study of Jalil Mammadguluzade. According to the author, this stage began with the research of academician Isa Gabibbeyli and developed during the period of independence. In Soviet times, Jalil Mammadguluzade's research went through several stages and was characterized by a metaphysical approach and a look at the writer's heritage through class and ideological prisms. At a new stage, the life and work of Jalil Mammadguluzade is investigated in accordance with his true nature, in the context of his "biography and environment", and in a metaphysical sense, the controversial issues of his heritage are clarified. These studies contribute to the comprehensive development of the study of Jalil Mammadguluzade. The article, along with the positive aspects of modern literary criticism about Jalil Mammadguluzad, highlighted and criticized the negative trends that distort the heritage.

РЕЗЮМЕ

В статье освещается новый этап в изучении жизни и творчества Джалила Мамедгулузаде. По мнению автора, этот этап начался с исследований академика Исы Габиббейли и развивался в период независимости. В советское время исследование Джалила Мамедгулузаде прошло несколько этапов и характеризовалось метафизическим подходом, взглядом к наследию писателя через классовую и идеологическую призмы. На новом этапе жизнь и творчество Джалила Мамедгулузаде исследуются в соответствии с его истинной природой, в контексте «биографии и окружающей среды», а в метафизическом смысле проясняются спорные вопросы его наследия. Эти исследования способствуют всестороннему развитию исследования Джалила Мамедгулузаде. В статье, наряду с положительными аспектами современного литературоведения о Джалиле Мамедгулузаде, были выделены и подвергнуты критике негативные тенденции, которые искажают наследие.

HÜSEYN HƏŞİMLİ
AMEA Naxçıvan Bölməsi
huseyn.hashimli@mail.ru

ÜMUMMİLLİ LİDERİMİZ HEYDƏR ƏLİYEV CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ YARADICILIĞI HAQQINDA

Açar sözlər: *Azərbaycan ədəbiyyatı, Naxçıvan ədəbi mühiti, Cəlil Məmmədquluzadə*

Key words: *Azerbaijan literature, Nakhchivan literary environment, Jalil Mammadguluzade*

Ключевые слова: *Азербайджанская литература, Нахчыванская литературная среда, Джалил Мамедкулизадэ*

Azərbaycan ədəbiyyatının dünya mədəniyyətinə bəxş etdiyi ən böyük simalar sırasında ustad Mirzə Cəlilin xüsusi yeri var. Cörkəmli ədibin nəsr, dramaturgiya, publisistika sahəsindəki qiymətli əsərləri ideya-bədii mükəmməlliyi ilə əbədi yaşamaq iqtidarındadır. Mirzə Cəlilin nəsr etdiyi “Molla Nəsrəddin” jurnalı təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Yaxın və Orta Şərqdə demokratik mətbuatın inkişafında mühüm rol oynamışdır. Cəlil Məmmədquluzadənin şəxsiyyəti, millətə xidmət duyğusundan yoğrulmuş möhtəşəm və çoxşaxəli fəaliyyəti, “Molla Nəsrəddin”in tarixi xidmətləri, başda Mirzə Cəlil olmaqla bu jurnal ətrafında cəmləşən qələm sahiblərinin yaradıcılığı barədə indiyədək çoxsaylı araşdırmalar aparılmış, fundamental monoqrafiyalar ortaya çıxmışdır. Aparılan tədqiqatlarda “Molla Nəsrəddin”çilərin həyat və sənət yolu, yaradıcılıqlarının tematika, problematika və poetika xüsusiyyətləri ətraflı şəkildə dəyərləndirilmişdir.

Görməli dövlət xadimi Heydər Əliyev Cəlil Məmmədquluzadənin və ümumən “Molla Nəsrəddin”çilərin irsinə yüksək qiymət vermişdir. Ümumiyyətlə, ulu öndərin fəaliyyətində və təlimində bütün digər sahələrlə yanaşı, mədəniyyət, ədəbiyyat, incəsənət məsələləri də həmişə mühüm yer tutmuşdur. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev Azərbaycana həm birinci, həm də ikinci rəhbərliyi dövründə ədəbiyyat, mədəniyyət, incəsənət məsələləri ilə daim məşğul olmuş, klassik sənətkarların yubileylərinin keçirilməsi, xatirələrinin əbədiləşdirilməsi, əsərlərinin təbliği, tədqiqi, dünya miqyasında tanıtılması istiqamətində böyük işlər görmüşdür. Müxtəlif vaxtlarda ədəbiyyat və incəsənətimizin Nizami, Nəsimi, Füzuli, Vaqif, M.F.Axundzadə, Aşıq Ələsgər, H.Cavid, Ü.Hacıbəyli, C.Cabbarlı, S.Vurğun və digər böyük nümayəndələrinin, “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi monumental eposun yubileylərinin qeyd olunması, dünya miqyasında tanıtılması məhz ümummilli liderimizin ciddi söyləri, ardıcıl fəaliyyəti sayəsində gerçəkləşmişdir. Ulu öndər məruzə, çıxış və nitqlərində də bu məsələyə lazımınca nəzər yetirmiş, qiymətli fikirlər söyləmişdir. Bütün bunlar çağdaş nəsillərin klassik ədəbi-mədəni irsə ehtiram ruhunda tərbiyəsində, onlara dərin vətənpərvərlik hissələrinin aşılmasında böyük əhəmiyyətə malik olmaqla yanaşı, xalqımızın bəşər sivilizasiyasının inkişafına verdiyi töhfələrin lazımınca təqdim edilməsi və qiymətləndirilməsinə də hərtərəfli şərait yaratmışdır.

Böyük dövlət xadimi Heydər Əliyevin yüksək qiymət verdiyi ustad sənətkarlar sırasında görməli yazıçı-dramaturq və publisist Cəlil Məmmədquluzadə xüsusi yer tutur. Təsədüfi deyil ki, dahi rəhbər “21-ci əsr” jurnalının ilk sayı üçün 3 aprel 1998-ci il tarixli müsahibəsində müvafiq sualları belə cavablandırmışdır:

“...-Ən çox sevdiyiniz pyes?

- Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər” pyesi.

-Ən çox sevdiyiniz jurnal?

- “Molla Nəsrəddin”. (5)

Akademik Teymur Kərimlinin və professor Vilayət Quliyevin yazdıqları kimi: “Cəlil Məmmədquluzadəni və onun banisi olduğu “Mollanəsrəddin”çilər ədəbi məktəbini Azərbaycan xalqının Ümummilli liderinə sevdiren başlıca cəhət böyük satirikin milli oyanış və milli özünüdərk, bunların əsasında duran azərbaycançılıq ideyalarına ardıcıl və sədaqətli xidməti olmuşdur” (4, s.166)

“Bizim XX əsr ədəbiyyatımızda ən fəxr etdiyimiz şəxsiyyətlər Sabirdir, Cəlil Məmmədquluzadədir”, - deyən dahi rəhbər müxtəlif məruzə və çıxışlarında Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılıq fəaliyyəti barədə dəyərli fikirlər söyləmişdir. Bu baxımdan 1994-cü ildə ustad ədibin 125 illik yubileyinin keçirilməsinə, əsərlərinin yenidən nəşr və tədqiqinə ümummilli liderin böyük diqqəti və qayğısı ayrıca xatırladılmalıdır. Mirzə Cəlilin 125 illik yubileyi ilə əlaqədar 28 dekabr 1994-cü ildə keçirilən tədbirdə ulu öndərin dərin mənalı nitqi onun klassik ədəbi-mədəni irsə bütün incəliklərinə qədər bələdliyinin və yüksək ehtiramının ifadəsidir. Həmin tarixi nitqində ümummilli liderimiz görməli ədibin yaradıcılığına, çoxşaxəli fəaliyyətinə, əsərlərinin

müasirlik keyfiyyətinə xüsusi dəyər verərək demişdir: “Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan tarixində görkəmli yer tutmuş dahi bir insan, yazıçı, publisist, filosof, mütəfəkkir, xalqımızın mədəniyyətini çox zənginləşdirmiş bir şəxsiyyətdir. O, ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin klassikidir. Eyni zamanda o, bizim müasirimizdir, o, bu gün bizimlədir, bizim sıramızdadır”. (1,s.240) Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev ustad ədibin yaradıcılığını xalqımızın milli sərvəti sayaraq Azərbaycan mədəniyyətinin dünyaşöhrətli nümunələri kimi dəyərləndirmişdir: “Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı Azərbaycanın mədəniyyətini, mədəniyyətini, ədəbiyyatını dünyaya nümayiş etdirən və xalqımızın nəyə qadir olduğunu göstərən böyük bir sərvətdir”. (1,s.241)

Dahi rəhbərimiz öz nitqində Cəlil Məmmədquluzadənin bədii-publisistik əsərlərinin, çoxşaxəli ictimai fəaliyyətinin, nəşr etdirdiyi məşhur “Molla Nəsrəddin” jurnalının xalqımızın tərəqqi və inkişafında ciddi əhəmiyyət daşıdığını vurğulayaraq bildirmişdir ki, “Xalqımızın milli şüurunun formalaşmasında məhz “Molla Nəsrəddin” jurnalının və Mirzə Cəlil fəaliyyətinin rolu misilsizdir”. (1, s.241) “Xalqımızın milli ruhunun yüksəldilməsi, milli ideologiyasının yaranması, formalaşması” istiqamətində Mirzə Cəlilin gördüyü işləri böyük xəzinə, əvəzsiz xidmət sayan ümummilli liderimiz görkəmli sənətkarın bir üstünlüyünü də öz fəaliyyətində və yaradıcılığında milliliklə bəşəriyyətin üzvi vəhdətinə nail olması ilə əlaqələndirmişdir: “Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında Azərbaycanın bütün milli xüsusiyyətlərini, eyni zamanda, ümumbəşəri dəyərləri əks etdirən fikirlər bizim milli ideologiyamızın əsasıdır və həmin ideologiyanın yaranması üçün böyük bir vasitədir, böyük bir sərvətdir. O dövrdə həm milliliyə bağlı olmaq, həm də dünyəvi, ümumbəşəri dəyərləri qiymətləndirmək, onları öz yaradıcılığında əks etdirmək və xalqımızın ümumi səviyyəsini qaldırmaq cəhdləri böyük vətəndaşlıq cəsarəti idi”. (1, s.242-243)

Ədəbiyyat və mədəniyyətin mükəmməl bilicisi olan böyük rəhbər başqa bir zəruri məqama da diqqət yetirmiş, sənətkarın əsərlərində ifadə olunan ali duyğu və müqəddəs ideallarla onun şəxsiyyətinin vəhdət təşkil etməsini mühüm faktor saymış, Mirzə Cəlilin fəaliyyətini, sənətini bu aspektdə də mənalandırmışdır: “Cəlil Məmmədquluzadənin böyüklüyü həm şəxsi həyatında, həm fəaliyyətində, həm yaradıcılığında ondan ibarətdir ki, o, ... ümumbəşəri dəyərləri dərk edib, öz milliliyi ilə, öz ana dili ilə, öz milli kökləri ilə birləşdirərək Mirzə Cəlil – Cəlil Məmmədquluzadə olmuşdur”. (1, s.243-244)

Göründüyü kimi, ulu öndər görkəmli ədib C.Məmmədquluzadəni milli ideologiyanın təşəkkülündə mühüm rol oynayan böyük azərbaycançı, bəşər sivilizasiyasına dərinləndirən bələd olan milli ziyalı kimi səciyyələndirmişdir. “Cəlil Məmmədquluzadənin tariximizə böyük bir demokrat kimi daxil olduğunu”, “öz yaradıcılığı ilə Azərbaycanın müstəqilliyi üçün çalışdığını” ayrıca vurğulayan ümummilli liderimiz ölməz ədibin əsərlərinin çağdaş mərhələdə müstəqil dövlət quruculuğu prosesində də aktuallığını itirmədiyini, xüsusi önəm qazandığını qeyd edərək demişdir: “Təsədüfi deyil ki, onun yazılarında cümhuriyyət anlayışı bu gün bizim quracağımız demokratik, hüquqi dövlət prinsipləri ilə bir səsleşir. Mən onu oxuyanda fikirləşirəm ki, bunlar bu günümü yazılmışdır? Yox, bunları Cəlil Məmmədquluzadə o zaman yazmışdır”. (1, s.245-246)

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev C.Məmmədquluzadənin mühüm xidmətləri sırasında ana dilinə böyük məhəbbətini, onun saflığının, təmizliyinin qorunması yolunda fədakar, ardıcıl səylərini də məxsusi olaraq dəyərləndirmişdir. Akademik İsa Həbibbəyli haqlı olaraq vurğulayır ki: “Heydər Əliyev ... Cəlil Məmmədquluzadənin ana dili uğrunda mübarizəsini müasir dövr üçün də zəruri hesab etmişdir”. (3, s.15) Böyük ədibin məşhur “Anamın kitabı” əsərinin “Azərbaycan dilini, Azərbaycan milliliyini, milli şüurunun, milli məfkurəsini yaşatmaq” sahəsində möhtəşəm əhəmiyyətini nəzərə çatdıran ulu öndər öz nitqində Mirzə Cəlilin ana dili sevgisini yüksək qiymətə layiq görmüşdür: “Cəlil Məmmədquluzadənin fəaliyyətində ən dəyərli cəhətlərdən biri də Azərbaycan xalqının dilinin inkişafı üçün göstərdiyi xidmətlərdir. Onun daim işlətdiyi “Vətən, Vətən, Vətən! Millət, millət, millət! Dil, dil, dil!” sözləri xalqımızın, millətimizin arzularını ifadə edir. Ədibin ana dilinə – Azərbaycan dilinə böyük diqqəti, ana dilini təbliğ etməsi, insanların hamısını ana dilini bilməyə səsləməsi və ana dilinin, Azərbaycan dilinin hər yerdə hökm sürməsinin zəruriliyinə dair fikirləri, yazıları o vaxt üçün vacib idi, bu gün üçün də çox aktualdır. “Anamın kitabı” əsəri Azərbaycan üçün çox dahiyənə əsərdir”. (1, s.243). “Anamın kitabı”nı xalq birliyə, milli kökə bağlılığa səsləyən, azərbaycançılıq ideologiyasının təşəkkülündə mühüm rol oynayan çox dahiyənə əsər sayması ulu öndərin özünün ən böyük Azərbaycanlı kimi bu vacib məsələyə mühüm diqqətini bir daha təsdiqləyir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin Mirzə Cəlilin “Ölülər” tragikomediyası barədəki fikirləri həmin əsərin ədəbi-ideologiyası mahiyyətinə çağdaş elmi baxışın ən mükəmməl nümunəsidir. Müxtəlif vaxtlarda, elə bizim günlərdə də “Ölülər”ə fərqli yanaşmanın olması bəllidir. “Ölülər”i din əleyhinə yazılan əsər kimi təhlil etməyə təşəbbüs göstərənlər də az olmamışdır. Ümummilli liderimiz bütün bu məsələləri müfəssəl şəkildə nəzərdən keçirərək “Ölülər”in əsl elmi qiymətini vermişdir: “Mən tam cəsarətlə deyə bilərəm ki, dünya ədəbiyyatında buna bərabər, buna bənzər ikinci əsər tapmaq mümkün deyildir. Bu əsər Cəlil Məmmədquluzadənin həm də nə qədər böyük filosof, psixoloq olduğunu göstərir, həm də onun yalnız özünəməxsus yaradıcılıq üslubunu və özünəməxsus fitri istedadını əks etdirir. “Ölülər” əsərindən uzun müddət din əleyhinə təbliğatda istifadə

edilmiş və çox hallarda o, din əleyhinə yazılan bir əsər kimi qəbul olunmuşdur. Ancaq Mirzə Cəlil bu əsəri yaradarkən heç də dinə müxalif çıxmamış, əksinə, bu əsərdə islam dininin xalqımız üçün nə qədər böyük mənəvi dəyər olduğunu sübut etməyə çalışmışdır. Eyni zamanda, o, dini təhrif edənləri, dindən istifadə edib fırıldaqçılıqla məşğul olanları ifşa edərək tənqid atəşinə tutmuşdur”. (1, s.244) Müdrik rəhbər “Ölülər”in bir əhəmiyyətini də əsərdə ümumən mənəviyyat faktorunun önə çəkilməsində, insanların mənəvi şikəstliklərinin nə kimi acı nəticələrə gətirib çıxarmasının əyani şəkildə ifadə olunmasında görmüş, müasir mərhələdə də həmin cəhətlərə diqqət yetirilməsinin vacibliyini tövsiyə etmişdir: “Ölülər” əsərinin ikinci mühüm cəhəti ondan ibarətdir ki, orada təkcə dindən istifadə edib fırıldaqçılıqla məşğul olanlar ifşa edilmir, həm də insanların mənəviyyatının nə qədər əhəmiyyətli olduğu açıq-aşkar göstərilir. Təəssüf ki, mənəviyyatda çatışmazlıq, mənəviyyatda gerilik bizi bu gün də sıxır. Mənəviyyatımızda ayrı-ayrı qrupların mənfi hərəkətləri cəmiyyətimizi, xalqımızı incidir. Biz “Ölülər” əsərindən dərs götürməliyik... O, böyük bir fəlsəfi əsər kimi bizə bu gün də lazımdır”. (1, s.245)

Mirzə Cəlilin nəşr etdirdiyi “Molla Nəsrəddin” jurnalı – mətbuatımızın bu möhtəşəm nümunəsi barədə də ulu öndərin qiymətli fikirləri vardır. 1906-1931-ci illərdə Tiflis, Təbriz və Bakıda müxtəlif fasilələrlə 25 il nəşr olunan “Molla Nəsrəddin” jurnalının sadə xalq dilində yazmasını, dərin mənalı karikaturalara müntəzəm yer verməsini ayrıca qeyd edən ümummilli liderimiz rəhbərin zəif olduğu XX əsrin əvvəllərində bu jurnalın böyük sürətlə yayılmasının səbəbini də məhz onun yüksək ideya-bədii dəyərə malik olması ilə əlaqələndirmişdir: “Molla Nəsrəddin” jurnalı dünyada məşhurdur. O vaxtlar rəhbərin çox zəif olmasına baxmayaraq, “Molla Nəsrəddin” jurnalı dünyanın bir çox ölkələrində yayılırdı, hörmətlə qarşılanırdı, oxunurdu və hər yerdə öz təsirini göstərirdi...

O dövrün şəraitinə uyğun olaraq Cəlil Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin” jurnalını xalqın əksər təbəqələri üçün oxuna bilən, anlaşılqı səviyyədə nəşr edirdi. Təsədüfi deyildir ki, tanınmış rəssamlar Şmerlinqin, Rotterin, Azərbaycanın böyük rəssamı Əzim Əzimzadənin və başqalarının istedadından istifadə edərək, demək olar ki, jurnalda yazılarla bərabər həcmdə olan şəkillər, karikaturalar da verilirdi... O vaxt xalqımızın əksəriyyəti savadsız olduğuna görə, çoxunun oxumaq imkanı olmadığına görə karikaturalar və şəkillər savadsız adamlara da çox təsir bağışlayırdı, sözlər oxunmadan da fikirlər çatdırılıb, bildirilirdi”. (1,s.241)

Cəlil Məmmədquluzadənin “Molla Nəsrəddin”i yaradanadək böyük hazırlıq keçdiyini, xalq həyatını, məişətini, dünya mədəniyyətini dərinləndirən öyrəndiyini vurğulayan ümummilli liderimiz qeyd etmişdir ki, məhz bunların sayəsində “Mirzə Cəlil “Molla Nəsrəddin” kimi dahiyənə bir məktəb yaratmış və bizə böyük mənəvi irs qoyub getmişdir”.

Təkcə Azərbaycanda deyil, ümumən Şərqdə ədəbi-ictimai fikrin inkişafında yeni mərhələ açan “Molla Nəsrəddin” jurnalını Mirzə Cəlil dühasının parlaq ifadəsi sayan ulu öndərimiz bütövlükdə “Mollanəsrəddin”çilərin milli tərəqqiyə göstərdikləri ardıcıl və çoxşaxəli xidmətləri yüksək qiymətləndirərək demişdir: “Cəlil Məmmədquluzadə dühası “Molla Nəsrəddin” jurnalında öz əksini tapdı. “Molla Nəsrəddin”, onun vasitəsilə Cəlil Məmmədquluzadə və jurnalın işinə cəlb olunmuş Azərbaycanın başqa mütəfəkkir adamları xalqımızın milli şüurunun formalaşmasında, milli ruhunun yüksəldilməsində, milli oyanışında böyük rol oynadılar”. (1, s.242)

Ümummilli liderimiz həmçinin Cəlil Məmmədquluzadə irsinin, “Molla Nəsrəddin”in bütün zamanlarda öz aktuallığını saxlamasına böyük önəm vermiş, mətbuatda “Molla Nəsrəddin” ənənələrinin davamını vacib saymış, “Molla Nəsrəddin” sözünə həmişə ehtiyac duyulduğunu nəzərə çatdırmışdır. Bakıda nəşr olunan “Kirpi” jurnalının “Molla Nəsrəddin” ənənələrinə bağlılığı ilə yanaşı, lazımi səviyyəyə yüksələ bilməməsi də görkəmli siyasi xadimin diqqətindən yayınmamışdır.

Bütün bunlara əsasən dahi rəhbər “Molla Nəsrəddin” jurnalının bütün saylarının yenidən toplu halında nəşr edilərək çağdaş oxuculara çatdırılmasını vacib saymışdır.

Mirzə Cəlilin xatirəsinin əbədiləşdirilməsi istiqamətində də ulu öndər böyük tədbirlər həyata keçirmişdir. Azərbaycana həm birinci, həm də ikinci rəhbərliyi dövründə bu istiqamətdə mühüm işlər görən müdrik liderin ardıcıl diqqət və qayğısı sayəsində görkəmli ədibin Bakıda və Naxçıvanda ev muzeylərinin yaradılması da bu qəbildəndir. 13 oktyabr 1999-cu ildə Naxçıvanda ustad sənətkarın ev-muzeyinin açılışında çıxış edən dahi rəhbərimizin aşağıdakı sözləri onun Mirzə Cəlil şəxsiyyətinə və irsinə nə qədər dərin ehtiram bəslədiyini bir daha göstərir: “Azərbaycan öz milli ənənələrini, dəyərlərini, dini dəyərlərini qoruyaraq, saxlayaraq, inkişaf etdirərək eyni zamanda dünyəvi mədəniyyətə doğru gedibdir. Azərbaycan xalqının buna nail olmasında Azərbaycanın böyük simalarının, o cümlədən dahi insan Cəlil Məmmədquluzadənin - Mirzə Cəlilin xüsusi xidməti və rolu olubdur. Əgər Cəlil Məmmədquluzadə kimi şəxsiyyət dünyaya gəlməsəydi, öz fəaliyyətini göstərməsəydi, əgər “Molla Nəsrəddin” jurnalı yatmış insanları qaranlıqdan çıxarmağa çalışmasaydı, əgər onun “Ölülər” əsəri insanların gözünü real dünyaya açmasaydı, xalqımız bu qədər inkişaf edə bilməzdi. Bu sözlər təkcə Cəlil Məmmədquluzadəyə aid deyil, bizim çox dahilərimizə aiddir”. (2, s.261)

Zamanın, dövrün ən mürəkkəb sınaqlarından mərdliklə çıxaraq heç vaxt öz amalından, xalqa xidmət yolundan dönməyən Mirzə Cəlilin mükəmməl şəxsiyyətini, fədakar ömür yolunu müasir ziyalılar üçün də “böyük tərbiyə mənbəyi, məktəbi” sayan ulu öndər Heydər Əliyev görkəmli sənətkarın ədəbi irsinin daima öyrənilməsini, gələcək hər yeni nəslin bu zəngin xəzinədən faydalanmasını vacib sayaraq fikrini belə ümumiləşdirmişdir: “Bizim bu gənc nəslimiz, indi yeni dövlətimizi, yeni cəmiyyətimizi formalaşdıran nəslimiz Cəlil Məmmədquluzadənin əsərləri ilə, yaradıcılığı ilə nə qədər yaxından tanış olsa, o qədər bizim dövlətçilik işimiz asan gedər... Mirzə Cəlil yaradıcılığı bu günümüzdə və gələcək həyatımıza parlaq işıq saçacaqdır, yollar açacaqdır və müstəqil Azərbaycanın gələcəyə uğurla getməsinə kömək edəcəkdir”. (1, s.246, 248)

Hazırda respublikamızda bütün sahələrdə olduğu kimi, ədəbiyyat və mədəniyyətə qayğı istiqamətində də ümummilli liderimizin siyasi kursu uğurla davam etdirilir. O cümlədən Mirzə Cəlil irsinə də mühüm diqqət yetirilir, qayğı göstərilir. Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 12 yanvar 2004-cü il tarixli Sərəncamına uyğun olaraq böyük ədibin “Əsərləri”nin dörd cildə nəşri, 2006-cı ildə “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrə başlamasının 100 illiyinin dövlət səviyyəsində qeyd olunması, 2009-cu ildə Cəlil Məmmədquluzadənin 140 illik yubileyinin, 2019-cu ildə 150 illik yubileylərinin keçirilməsi barədə Prezident Sərəncamlarının qarşıya qoyduğu vəzifələr istiqamətində həyata keçirilən çoxsaxəli tədbirlər məhz ulu öndər Heydər Əliyevin möhtəşəm siyasətinin uğurlu davamının təzahürüdür. Naxçıvan Muxtar Respublikasında da Mirzə Cəlilin xatirəsi uca tutulur, ehtiramla yad edilir. Ədibin yubileyləri ilə əlaqədar həyata keçirilən çoxsaylı tədbirlər, hazırlanan nəşrlər, təşkil olunan elmi konfranslar, tamaşaya qoyulan əsərlər və s. Mirzə Cəlilin şəxsiyyətinə və sənətinə ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin göstərdiyi böyük diqqətin, verdiyi önəmin Muxtar Respublikada layiqincə davam etdirilməsinin əyani təcəssümüdür.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev H.Ə. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı. Bakı, Ozan, 1999, 496 s.
2. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. 22-ci kitab. Bakı, Azərənşr, 2007, 528 s.
3. Ədəbiyyatda Heydər Əliyev obrazı: tarixi gerçəklikdən ideala. Bakı, Elm və təhsil, 2018, 400 s.
4. Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, Şərq-Qərb, 2009, 245 s.
5. <http://heydaraliyev.preslib.az/>

ABSTRACT

Huseyn Hashimli

OUR NATIONAL LEADER HEYDAR ALIYEV ABOUT CREATIVE ACTIVITY OF JALIL MAMMADGULUZADE

A prominent statesman Heydar Aliyev appreciated the famous writer Jalil Mammadguluzadeh's works highly. He greatly appreciated the importance of Jalil Mammadguluzadeh's literary-publicistic works, his varied social activities and noted that the popular magazine Molla Nasreddin published by J.Mammadguluzadeh carries great importance in the cultural development of our people and he characterized J.Mammadguluzadeh as a great azerbaijani for the development of national ideology. The thoughts of the prominent statesman Heydar Aliyev on J.Mammadguluzadeh's "The corpses", "My Mother's Book" and the other works are the best samples of modern scientific outlook to their literary-ideological essence. The great leader also held great events to eternalize the memory of Mirza Jalil.

РЕЗЮМЕ

Гусейн Гашимли

ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНЫЙ ЛИДЕР ГЕЙДАР АЛИЕВ О ТВОРЧЕСТВЕ ДЖАЛИЛА МАМЕДКУЛИЗАДЕ

Выдающийся государственный деятель Гейдар Алиев дал высокую оценку творчеству известного литератора Джалила Мамедкулизаде. Он высоко оценивал художественно-публицистические произведения, многогранную общественную деятельность Джалила Мамедкулизаде и опубликованный им знаменитый журнал «Молла Насреддин», сыгравший серьезное значение в культурном прогрессе народа, охарактеризовал Дж. Мамедкулизаде как великий азербайджанец, сформировавший национальную идеологию. Мысли Гейдара Алиева о «Мертвецах», «Книге моей матери» и других произведениях Джалила Мамедкулизаде являются самым совершенным образцом современного научного взгляда на их литературно-идеологическую сущность. Общенациональный лидер также осуществлял крупные мероприятия в направлении увековечения памяти Джалила Мамедкулизаде.

İMAN CƏFƏROV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN DÜNYA ƏDƏBİYYATI İLƏ BAĞLI VƏ KÜLLİYYATLARINA DÜŞMƏYƏN BƏZİ ƏSƏRLƏRİ

“Molla Nəsrəddin” jurnalında dünya ədəbiyyatı ilə bağlı materialların tədqiqi bu günə qədər böyük yazıçının əsərlərinin külliyyatlarına düşməyən bəzi materialların müəllifinin məhz C.Məmmədquluzadə olduğunu müəyyənləşdirməyə imkan verir. Dərgidə rastlaşdığımız ilk belə materiallardan biri jurnalın 2 dekabr 1907-ci il tarixli 45-ci sayında çap olunmuş “Həyat” başlıqlı felyetondur.

“Həyat” başlıqlı felyeton Sədi Şirazi (1210-1291/1292) kəlamının vahid mətn daxilində dönə-dönə işlədilməsi baxımından məcmuənin oxuculara təqdim etdiyi eyni quruluşlu tək-tək əsərlərdən biridir. Qeyd edək ki, molla-nəsrəddinçilərin mövcud külliyyatlarına əsasən “Həyat” felyetonunun kim tərəfindən yazılmasını söyləmək mümkün deyil. Bununla belə, düşünürük ki, qeyd olunan əsərin müəllifi Cəlil Məmmədquluzadədir və bu iddiamızı aşağıdakı məntiqi mülahizələrlə təsdiqləyə bilərik.

Birincisi, “Molla Nəsrəddin” nasirlərinin heç birinin nəşr olunan külliyyatında “Həyat” felyetonuna rast gəlmirik. Əslində molla-nəsrəddinçi müəlliflərin əsərlərinin bütünlüklə üzə çıxarılaq nəşr olunması elmimiz qarşısında öz icrasını gözləyən vəzifələrdən biridir. Bu işdə sanki ənənəvi gedişlər təkrar edilməkdədir. Doğrudur, Cəlil Məmmədquluzadə əsərlərinin son nəşr olunan 4 cildliyinə ciddi yeniləşmələrlə qarşılaşırıq. Həmin yeniləşmələrə aydınlıq gətirən akademik İsa Həbibbəyli yazır: “Bu nəşrdə ilk dəfə olaraq Cəlil Məmmədquluzadənin “Ər” pyesi, “Lənət” və “Oyunbazlar” adlı səhnəcikləri, “Təzə xəbər” hekayəsi, “Molla Nəsrəddin” jurnalında və “Yeni yol” qəzetində getmiş 150-dən çox məqalə və felyetonu, vaxtilə “Şərqi-Rus” qəzetində getmiş “Naxçıvana səyahət”, “Müsəlman teatrı”, “4 iyun, Tiflis” məqalələri geniş oxucu kütləsinə çatdırılır.” (8, s.37)

Bununla belə, fikrimizcə, “Molla Nəsrəddin” jurnalında nəşr olunan və Mirzə Cəlil məxsus yüzlərlə felyeton, məqalə, satirik elan, xəbər vardır ki, onların da ciddi arqumentlərlə Cəlil Məmmədquluzadə əsərlərinin yeni nəşrlərinə daxil edilməsi vacib və gərəklidir. Məsələn, məcmuənin 2 dekabr 1907-ci il tarixli sayında 13 başlıq üzrə materialların getdiyini görürük. Qulam Məmmədlinin “Molla Nəsrəddin” salnaməsində həmin materiallardan yalnız ikisi - “Molla Nəsrəddin” imzalı “Məryəm xanım” və “Dəli” imzalı “Bəqəüs-səltənə” felyetonları Cəlil Məmmədquluzadəyə aid edilir. (10, s. 134) Halbuki eyni saydakı “Poçta qutusu” başlıqlı xəbərdarlıqların müəllifinin Mirzə Cəlil olması tamamilə məntiqlidir. Jurnalın ayrı-ayrı saylarında yer tutan “Poçta qutusu” başlıqlı materialların əhəmiyyəti akademik İsa Həbibbəyli tərəfindən belə dəyərləndirilmişdir: “Bütünlüklə yeni ədəbi nəslin formalaşdırılması işində “Molla Nəsrəddin” jurnalının kəşf etdiyi təzə bir janr, forma kimi diqqəti cəlb edən “Poçta qutusu”ndakı ədəbi prosesə dair tənqidi qeyd, məsləhət və məlumatların ciddi təsiri və əhəmiyyəti olmuşdur. “Poçta qutusu” xəbərləri C.Məmmədquluzadənin ədəbiyyata bəslədiyi tələbkarlıq və qayğının aynası, əyani göstəricisidir.” (5, s. 279)

İkincisi, “Mozalan” imzası ilə çap olunan və jurnalda səhifənin təxminən üçdə ikisini tutan “Həyat” felyetonunda Sədi Şirazinin bir beyti 5 dəfə təkrar olunsa da, müəllifin sənətkarlıq qüdrətinin göstəricisidir ki, bu təkrarçılıq oxucunu yormur, əksinə, ideyanın daha emosional təqdiminə xidmət edir. Əslində eyni beytin dönə-dönə təkrar olunduğu felyeton quruluş etibarilə “Gülüstan”dakı məşhur üslubu – nəslə nəzmin növbələşməsini yada salır ki, Sədi Şirazinin bu üslubu “Molla Nəsrəddin”in bütün saylarında, eləcə də Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında daim nəzərə alınmışdır. Digər tərəfdən “Həyat” felyetonundakı bir cümlə müəllifin “Molla Nəsrəddin”də qəti söz sahibi olduğunu, eləcə də Tiflis mühitində qubernator divanxanasından sənədlərin surətini almaq gücünə malikliyini təsdiqləməkdədir. “Beş yüz il bundan irəli Sədi bilirmiş ki, bir vaxt olacaq ki, Şuşa qalasında hökumət izn verəcək ki, mövqəfat pulları ilə müsəlmanlar bir mərixxana saxlasınlar, amma mollalarımız və mütəvəllilərimiz mərixxana pullarını tamən ciblərinə doldurub hər il yalandan hökumətə hesab verəcəklər ki, “maşallah mərixxanamızda bu qədər kravat var, bu qədər naxoş var, bu qədər həkimə məvacib veririk”. İndi şuşalı qardaşlar buyursunlar görək vardırmi Şuşada məscid mərixxanası və heç bir vaxt mərixxana olubdurmu? Amma hər kəs istəsə, mən qubernator divanxanasından mollalar hər il pişnəhad etdikləri mərixxana “atçotu”nun surətini alıb göstərə bilərəm.” (11, s. 683)

Nəhayət, “Həyat” felyetonunda Sədi Şirazinin təkrar olunan beyti Mirzə Cəlil yaradıcılığında yeni deyil. Cəlil Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin” jurnalının 30 iyun 1906-cı il tarixli 13-cü sayında oxuculara

təqdim etdiyi “Əbdürrəhim əfəndi” başlıqlı felyetonu özünün bir şeiri ilə bitirir ki, həmin şeirin ikinci beytini Sədinin haqqında danışdığımız misraları təşkil edir. Beləliklə, Sədi Şirazinin eyni beytindən Cəlil Məmmədquluzadə həm şeir yaradıcılığında, həm də “Həyat” felyetonunda yerinə görə faydalanmışdır.

Bəli, “Həyat” felyetonunun hər bir abzasında Sədi Şirazi yada salınır və sanki müsəlman dünyasında özünə köklü yer tutmuş eybəcərliklər “Gülüstən” müəllifinin iki misrası ilə təsdiqlənir:

“Lacərəm mərdi-aqilü kamil,
Nə nəhəd bər həyati-dünya dil.

Sədinin heç bir sözü mənasız deyil.” (11, s. 683)

Belə bir başlanğıcdan sonra “Həyat” müəllifi öz din qardaşlarının əməllərini göz önündə canlandırır və bu qərara gəlir ki, Sədi Şirazi beş yüz il əvvəldən islam dünyasının məhvə sürükləndiyini, yəni beş yüz ildən sonra iranlıların yaşamaq naminə Rusiya şəhərlərində dilənəcəklərini, eyni zamanda İran konsulxanasının ikinci katibi Əbülhəsən xanın dilənərək ölməməyə çalışan həmvətənlərindən rüşvət alacağını, Şuşada xəstəxana açmaqdan ötrü yığılan yardım pullarının mollalar tərəfindən mənimsəniləcəyini, Bakıda silahlı gənclərin qadımlara hücum edərək soyğunçuluq törədəcəklərini, Axund Şeyx Kərimin bir qadının kəbinini iki kişiyə kəsəcəyini görmüş və bu səbəbdən demişdir:

Müxtəsəri, arif və kamil insan
Dünyaya bel bağlamaz.

C.Məmmədquluzadənin “Molla Nəsrəddində” çap etdiyi, lakin bu günə qədər külliyyatlarında yer almayan əsərlərindən biri də “Pişik” felyetonudur. Bu felyeton dərginin 18 yanvar 1911-ci il tarixli 3-cü sayında oxuculara təqdim olunmuşdur və felyetonun əsas göstəricilərindən biri Lev Tolstoydan (1928-1910) bəhs edilməsidir.

Fikrimizcə, Ə.A.Bağırov “L.Tolstoy və Azərbaycan” kitabında “Tolstoy ədəbi irsinə düzgün yanaşıb, onu sənətkar və din müəssisi kimi doğru səciyyələndirən mətbuat orqanlarından biri də “Molla Nəsrəddin” jurnalı olmuşdur” müddəasını irəli sürərkən müəyyən qədər ifrata varsa da, birbaşa “Pişik” felyetonuna istinad etmişdir. (3, s. 37) Əlbəttə, yuxarıdakı müddədə müəllifin ifrata varması qənaətinə təsadüfən gəlməmişik. Qeyd edək ki, ümumiyyətlə, Tolstoyun “din müəssisi kimi səciyyələndirildiyini” “Molla Nəsrəddin” jurnalında böyük rus ədibinin hətta sadəcə adı çəkilən heç bir materiada izləmirik. “Pişik” felyetonunda isə Tolstoy şəxsiyyəti Məhəmməd, Musa, İsa kimi peyğəmbərlərlə eyni tutulur, lakin felyeton daxilində peyğəmbərlər belə ideallaşdırılmır və Tolstoydan öncə Qalileydən, İbn Rüşddən, Midhəd paşadan söz açılır.

Formaca “Pişik” felyetonu “Molla Nəsrəddin” jurnalının iki əməkdaşının – Məşədi Mozalanla Lağlağının mükəlliməsi şəklində qələmə alınmışdır. Mükəllimədə əsas məsələ isə ictimai həyatda dünyabaxışları, yaşayış tərzlərini dəyişdirməyin üsuludur. Və bu problemə münasibətdə mahiyyətə Lağlağı inqilab, Məşədi Mozalan isə təkamül tərəfdarı kimi çıxış edir. Lağlağının fikrincə, bəşər tarixində həzrət Məhəmməd, Musa, İsa kimi peyğəmbərlər, Qaliley, Tolstoy, İbn Rüşd, Midhəd paşa kimi böyük şəxsiyyətlər, elan etməsələr də, məhz inqilab yolu ilə getmişlər. Öz mövqeyini Lağlağı aşağıdakı cümlələrlə əsaslandırır: “Əgər həzrət Məhəmməd öz ata-babasının, öz qonşu və camaatının əziz və müqəddəs olan əqidələrinə, adətlərinə, dolanmaqlarına toxunmayıb, onların xoşuna gedəcək surətdə yavaş-yavaş rəftar etsəydi, camaatın öldürməyindən qurtulmaq üçün gecə ilə Mədinədən qaçmağa məcbur olarmıdı?

Əgər həzrət Musa Firon və camaatı ilə mülayimənə dolansaydı, daha Tiyə çöllərində qalarmıdı?

Əgər həzrət İsa milləti ilə xoş keçinsəydi, onların əqidəsinə toxunmasaydı, dar ağacından asılıb ölərmidi?

...Əgər həkim Qaliley dünyanın hərləndiyini inkar edib xoş rəftar etsəydi, dırnaqlarından çəkilərmidi?

Əgər İbn Rüşd, İbn Sina mollaların və əvamın ziddinə söz danışmasaydılar, təkfir olunarmıdılar?

Əgər Midhət paşa ümumun fikrinə riayət etsəydi, Taif zindanında köməksiz qalıb boğularmıdı?

Əgər Tolstoy öz əqidəsi üstündə durmasaydı, kəlisalardan qovularmıdı?” (12, s. 21-24)

Göründüyü kimi, felyetonda yalnız bir cümlədə Tolstoyun adı çəkilsə də, onun kilsədən qovulma səbəbləri, yaxud Tolstoyla din nümayəndələri arasındakı qarşıdurmanın mahiyyəti açıqlanmır. Bununla belə, oxucu rus ədəbiyyatının bu qüdrətli nümayəndəsini də insanlıq tarixində ciddi dönüşlərə imza atmış dahi şəxsiyyətlərdən biri olaraq tanıyır.

Müşahidələr deməyə əsas verir ki, XX əsrin I yarısında Azərbaycanda baş verən hadisələrə son dərəcədə həssaslıqla yanaşan molla-nəsrəddinçilər, eyni zamanda dünya xalqlarının tarixi təcrübəsindən faydalanmağı gərəkli sayır, Yaxın Şərq ölkələrində gedən proseslərin mahiyyətinə nüfuz etməyə çalışır, ictimai-siyasi hadisələr burulğanında yaşayan həmvətənlərini diqqətli olmağa çağırır, sosial dəyişiklikləri öz xalqının xeyrinə istiqamətləndirməyin yol və vasitələrini göstərməyə səy göstərirdilər. Bu baxımdan “Dalısı var” imzası ilə “Molla Nəsrəddin” jurnalının 11 oktyabr 1917-ci il tarixli 19-cu sayında getmiş “Hikmət” felyetonu xüsusi əhəmiyyət daşımaqdadır. Maraqlıdır ki, felyeton aşağıdakı iki misra ilə başlayır:

Bu dəhri-gəcmədarın rəmzin ey dil axtarıb sorma
Ki bu iş bir dərin hikmətdir, "Hikmətdən sual olmaz".

Şair Vəhdəti (13, s. 152)

Qeyd edək ki, "Hikmət" felyetonu mollanəsrəddinçilərdən hər hansı birinin əsərləri külliyyatına daxil edilmədiyi kimi, şair Vəhdətinin kimliyini də müəyyənləşdirmək o qədər də asan olmadı. Amma bəzi faktlar deməyə əsas verir ki, "Hikmət" felyetonunun müəllifi elə C.Məmmədquluzadədir və bu fikri aşağıdakı göstəricilərə görə əsaslandırmaq mümkündür. Birincisi, cəmiyyətdə baş verən hadisələrin mahiyyətinin "fəlsəfə" temrinindən daha çox "hikmət" temrini ilə əlaqələndirilməsi Mirzə Cəlil yaradıcılığı üçün səciyyəvi haldır. "Molla Nəsrəddin" jurnalının redaktoru "Çerivanski ilə yoldaşının söhbəti" ("Molla Nəsrəddin, 14 aprel 1906, № 2"), "Bir para hikmətli danışqlar" ("Molla Nəsrəddin, 28 aprel 1906, № 4"), "Hansı elmlər lazım" ("Molla Nəsrəddin, 26 may 1906, № 8"), "9 yaşında" ("Molla Nəsrəddin, 15 dekabr 1906, № 37"), "Meşədə gördüklərim" ("Molla Nəsrəddin, 13 yanvar 1907, № 2"), "Çuval" ("Molla Nəsrəddin, 26 may 1908, № 21"), "Tərəkəmə" ("Molla Nəsrəddin, 6 sentyabr 1909, № 26") felyetonlarında da "hikmət" kəlməsini eyni anlamda işlətməmişdir. Hətta ədib məcmuənin 14 fevral 1929-cu il tarixli 7-ci sayında getmiş yazılarından birini "Hikmətli sözlər" adlandırmışdır. Ümumiyyətlə, böyük Mirzə Cəlilin satirik tipləri sırasında öz mənfur əməllərini Tanrı "hikməti" ilə əlaqələndirən, cəmiyyət üzvlərini zehni ətalətdə saxlamaqdan ötrü "hikmətə əl uzatmaq olmaz" fikrini yaşam fəlsəfəsinə çevirən fəndgirlər xüsusi yer tutmaqdadırlar. "Hikmət" felyetonunda da müəllifi düşündürən əsas məsələ müsəlmanların yalançı din mücahidləri tərəfindən sünni, şiə, sufi, şeyxi, kərimxani kimi adlar altında qarşı-qarşıya qoyulması, parçalanmasıdır. Bu parçalanmanın səbəkarlarını müəllif belə ifşa edir: "Məsələn, fikir verib görürsən ki, bir-birinə rast gələn vaxt Sünni şiəni bəyənmiş, şiə sünninin dediklərini rədd edir, sufi şeyxiyə yanakı baxır, şeyxi kərimxaniyə salam vermir, kərimxani də öz qəlbində bunların hamısını söyür... Ancaq genə baxırsan ki, iş bir az dərin yerə çatanda bu "fikri ayrı qardaşların" cümləsi gəlib bir sözün başında birləşir. Və o da o vaxt olar ki, bunları bir-bir tutub sorursan ki, "a balam, axır bəs belə nöşün oldun ki, işlər belə degil idi..." Onda hamısı bir ağızdan səs-səsə verib deyəcəklər ki, zəhmət olmasa, sən belənci işlərə qarəşmə, çünki bu işlərin cümləsi "hikmətdir" və hikmətdən də sual etmək olmaz. (13, s. 153)"

Şübhəsiz ki, islam dünyasını ayrı-ayrı təriqətlərə parçalayan dərvişlərlə "şair" Vəhdətinin əlaqəsi maraqlıdır. Ümumiyyətlə, türk ədəbiyyatına dair mənbələrdə şair Vəhdətinin adına rast gəlmirik. (Bax: 1; 2; 4; 6, s. 7; 7, s. 7-8; 15, s. 637). İnternet resurslarından öyrənirik ki, 1869-1909-cu illərdə yaşamış, gah dərviş, gah siyasətçi, gah jurnalist, gah cəmiyyət yaradıcısı cildinə girmiş dərviş Vəhdəti əslində maddi nemətlərə bağlılığı və hakimiyyətə hərisliyi səbəbindən ingilis casusuna çevrilmiş, Türkiyədə 31 mart 1909-cu il hadisələrində mühafizəkarların önündə adımlamış, qiyam yatırıldıqdan sonra tutulmuş və edam edilmişdir. Hər halda, çağdaş Türkiyə elmi ictimaiyyətinin dərviş Vəhdəti haqqında bizlərə təqdim etdikləri bunlardır: "Dərviş Vahdeti ...yeterli təhsil görməmişdir ...Gençliyində ingiliz etkisinde kalmışdır. ...Ahlaken zayıf, dengesiz, haris, para ve menfaat için, özellikle makam için her şeyi göze alacak yaratılıştadır... Kılıktan kılığa girmekte ustadır. Gözü saraydadır.

... Kıbrıslı Dərviş emelleri için din kurumunu araç olarak kullanır. ... Allah, Peygamber, Kur'an, Şariat adlarını sık sık kullanır. İşine yarayacağını fark ettiği bir olayı alıp ona İslamî bir kimlik büründürməyə çalışır... Hasımlarına "dinsiz" gibi yaftalar yapıştirarak halk arasına ayrılık tohumu serper. ...Genç yaşta ingilizlerle hemhal olmuştur...En doğru siyasetin ingiliz siyaseti olduğunu savunur. Kurduğu Cemiyet ingiliz desteklidir... Bir ingiliz ajanı olması kuvvetle muhtemeldir...

Önderimiz Atatürk bizden sahte din adamlarını gerçek din adamlarından ayırmamızı ister. Dərviş Vahdeti'nin yukarıda sunduğum portresi bize bu konuda yardımcı olabilir." (16)

Fikrimizcə, Türkiyədə məşrutə hərəkatı tarixinə xüsusi maraqlı göstərən Cəlil Məmmədquluzadə dərviş Vəhdətinin mühafizəkar fəaliyyətindən də xəbərdar olmuş, cəmiyyətlərdə gedən proseslərdən faydalanmaq naminə bəzilərinin köhnəlik tərəfdarlarına arxalanaraq nə kimi fəsadlar törədəcəyini də diqqətdə saxlamağı gərəqli saymışdır.

"Molla Nəsrəddin" jurnalının 17 oktyabr 1929-cu il tarixli 42-ci sayında çap olunmuş "Az qalırım dəli olam" başlıqlı miniatür felyetonda dünya fəlsəfəsi və ədəbiyyatının Edison, Jan Jak Russo, Darvin, Mirzə Fətəli Axundzadə, Lev Tolstoy, Nitşe kimi nümayəndələri ilə bir sırada Ömər Xəyyamın da adına rast gəlirik. Bəri başdan qeyd etməyə ehtiyac vardır ki, əsərləri külliyyatına daxil edilməsə də, fikrimizcə, "Dəli" imzası ilə getmiş bu felyetonun da müəllifi Cəlil Məmmədquluzadədir və belə bir mövqedən çıxış etməyimizin başlıca səbəkarı elə Mirzə Cəlilin özüdür. Maraqlıdır ki, felyetonun mətni bütünlüklə Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığını göz önünə gətirir. Aydınlıq üçün bütünlüklə felyetonun təqdimini məqsədəuyğun sayırıq: "Bilmirəm kimə inanım..."

Fazil Dərbəndiyə inansam, gərək buna da inanam ki, heyvanların tufandan nicat tapmağına səbəb Nuh peyğəmbər oldu.

Darvinə də inansam, gərək Fazilin həmin rəvayətini inkar edəm. Çünki Darvinin mülahizəsincə, heç insanlarla heyvanlar arasında xəlq olunmaq qanunlarınca bir təfəvüt yoxdur.

Kimə inanım? Edissonamı, ya Fazili-yeganə Mamağanı müctəhidə. Mamağanicə, göyün guruldamağı xudavənd aləmin qeyzinin əlamətlərinin biridir. Amma Edissonca, göyün gurultusu ildırımın səsidir və Allah həzrətlərinin bu işlərdən xəbəri yoxdur.

Min ildən çoxdu, ata-babalarımız deyir: oruc tut. Vaiz deyir: namaz qıl. Bir tərəfdən də Mirzə Fətəli və Ömər Xəyyam deyirlər ki, bunlar hamısı hədərdir.

Hansına inanım?

Rus filosofu Tolstoy, firəng filosofu Jan Jak və nemsə filosofu Nitşe insanları bir yola çəkirlər. Amma islam filosofları müsəlmanları bir özgə yola dəvət edirlər. (Bu yol çox ləzzətli yoldu). İndi mən də çaşmışam. Əgər cənnət və cəhənnəm söhbətlərinə qail olmasam, onda da lazım gəlir çox-çox Avropa alimlərinin kitablarını çölə tullayam.

Xülaseyi-kəlam, az qalır ki, ağılım çaşsın!

Pənah bir Allaha!” (14, s. 336)

Qeyd etdiyimiz kimi, düşünürük ki, bu felyetonun müəllifi Mirzə Cəlildir və fikrimizi təsdiqləyəcək dəlillərimiz aşağıdakılardır:

1. Q.Məmmədlinin “İmzalar” kitabında göstərilir ki, “Dəli” imzasından C.Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nemanzadə və Üzeyir Hacıbəyli istifadə etmişlər. Ü.Hacıbəylinin eyni imzalı əsərləri “Sovqat” qəzetinin 1916-cı il əid saylarında yer tutduğundan “Az qalırım dəli olam” başlıqlı miniatür felyetonun müəllifi o ola bilməz. Ömər Faiq Nemanzadə isə 1923-1927-ci illərdə Gəncə Kənd Təsərrüfatı Texnikumunun direktoru vəzifəsində çalışmış, təqaüdə çıxdıqdan sonra Bakıda yaşayaraq alman yazarı Hötenin “Faust” əsərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir.

2. “Az qalırım dəli olam” miniatür felyetonunda işlənmiş ifadə formaları, cümlə tipləri Mirzə Cəlil yaradıcılığı üçün daha çox səciyyəvidir. Məsələn, yaşadığı cəmiyyətin onu dəliyə çevirəcəyini C.Məmmədquluzadə öz əsərlərində döənə-döənə bildirmişdir. Budur, “Həqiqət” felyetonundan (“Molla Nəsrəddin”, 28 dekabr 1908, № 52) oxuyuruq: “Əgər bir gün xəbər çıxa ki, xudanəkərdə, bütün İran camaatı dəli olub-mən heç təaccüb eləmənam, səbəbi budur ki, bir gün Kərbəla və Nəcəf-ül-əşraf müctəhidlərindən teleqraf gəlir ki, məşrutıyyə təmüvafiqi-şəriətdir. Bir gün cəmi İranın müstəhidlərindən teleqraf gəlir ki, məşrutıyyə xilafı-şəriətdir. Biri belə deyir, o biri elə deyir. Hansına inanım? Vallah, insan dəli ola bilər. O da müctəhiddir, bu da müctəhiddir. Hansına inanım?”

Bu gün biri deyir “məşrutıyyə yaxşı şeydir”- məşrutıyyə tərəfdarı oluram, sabah o biri deyir “məşrutıyyə şeytan işidir” istibdad tərəfdarı oluram. Bəs nə eləyim? Vallah, az qalırım dəli-divanə olam.” (9, s. 379)

Təbii ki, bu kimi ifadələrə Mirzə Cəlil yaradıcılığında bol-bol rast gəlmək mümkündür.

3. Cəlil Məmmədquluzadə cəhalətə, mövhumata qarşı mübarizə apararkən öz əsərlərində döənə-döənə Darvinin, Edissonun, Mirzə Fətəlinin, Tolstoyun fikirlərinə istinad etmişdir. Ümumiyyətlə, bir əsər daxilində məşhur zəka xadimlərinin xatırladılması da Mirzə Cəlil üslubunun göstəricisidir. Sübut üçün “Molla Nəsrəddin” jurnalının 18 yanvar 1911-ci il tarixli 3-cü sayında çap olunmuş “Lağlağı” imzalı “Pişik” felyetonunu yada salmaq kifayətdir. Adıçəkilən felyetonda həzrət Məhəmməd, Musa, İsa kimi peyğəmbərlərdən, Qaliley, Tolstoy, İbn Rüşd, Midhəd paşa kimi böyük şəxsiyyətlərdən eyni vaxtda söz açıldığını görürük.

Maraqlıdır ki, Ömər Xəyyamın onlarla rübaisində insanların oruc və namazla ömür sürmələri pislənir, bəşər övladı şən yaşamağa çağırılır. “Az qalırım dəli olam” felyetonundakı “Min ildən çoxdu, ata-babalarımız deyir: oruc tut. Vaiz deyir: namaz qıl. Bir tərəfdən də Mirzə Fətəli və Ömər Xəyyam deyirlər ki, bunlar hamısı hədərdir” cümlələri düşünməyə əsas verir ki, Mirzə Cəlil fars şairi Ömər Xəyyamın rübailərinə küll halında və dərinədən bələd olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Aydın Abi Aydın. Türkiyə ədəbiyyatı tarixi. I cild. Bakı, Tural Nəşriyyat Poliqrafiya Mərkəzi, 2005
2. Aydın Abi Aydın. Türkiyə ədəbiyyatı tarixi. II cild, I hissə. Bakı, “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2007
3. Bağırov Ə.A. L.Tolstoy və Azərbaycan. Bakı, Elm, 1974, s. 37
4. Elman Quliyev. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, CBS mətbəəsi, 2008
5. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı, Azərənşr, 1997
6. Mehmet Kaplan. Türk edebiyatı üzerinde araştırmalar (I kitab). İstanbul, Dergah yayınları, 1997, s. 7
7. Mehmet Kaplan. Türk edebiyatı üzerinde araştırmalar (II kitab). İstanbul, Dergah yayınları, 1997, s. 7
8. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 4 cildə, I cild. Bakı, Öndər, 2004
9. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 4 cildə, II cild. Bakı, Öndər, 2004
10. Məmmədli Q. Molla Nəsrəddin (salnamə). Naxçıvan, Əcəmi, 2009, s. 134 (518 s.)
11. Molla Nəsrəddin. 12 cildə, I cild. Bakı, Elm, 1988
12. Molla Nəsrəddin. 8 cildə, IV cild. Bakı, Çinar-Çap, 2008, 4 cild, s. 80
13. Molla Nəsrəddin. 8 cildə, V cild. Bakı, Çinar-Çap, 2009,
14. Molla Nəsrəddin. 8 cildə, VIII cild. Bakı, Çinar-Çap, 2010,
15. Tanpınar Ahmet Hamdi. 19-uncu asır türk edebiyatı tarihi. İstanbul, 2001, s. 637
16. <http://www.guncelmeydan.com/pano/bir-dincinin-portresi-dervis-vahdeti-prof-dr-cihan-dura-t33216.html>

**I BÖLMƏ. CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ
VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ**

SƏDAQƏT HƏSƏNOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ HEKAYƏLƏRİNİN DİLİ

Cəlil Məmmədquluzadə öz yaradıcılığı ilə, əsərləri ilə, publisistikası ilə, böyük mətbuatçılıq fəaliyyəti ilə Azərbaycan xalqının milli oyanışında, milli dirçəlişində əvəzsiz rol oynamışdır. Xalqımızın milli şüurunun formalaşmasında məhz “Molla Nəsrəddin” jurnalının və Mirzə Cəlilin fəaliyyətinin rolu misilsizdir.

Heydər Əliyev

Açar sözlər: *söz, dil, üslub, ifadə, bədiilik*

Key words: *word, language, style, expression, art*

Ключевые слова: *слово, язык, стиль, выражение, художественность*

Hər bir sənətkarın dili üzərindəki araşdırma həmin söz ustasının ədəbi dilimizə xidmətinin aydınlaşdırılmasında böyük əhəmiyyətə malikdir. Ədəbi dil məsələlərinə bütün dövrlərdə qayıtmaq lazımdır və bu, hər dəfə yeni faktların işıqlanmasına kömək edir. Sözsüz ki, “hər bir yazıçı müraciət etdiyi həyat hadisələrini öz dünyagörüşü və istedadı səviyyəsində öyrənməyə, onları bədii sözün gücü ilə əks etdirməyə çalışır” (4, 6). Bu baxımdan, Cəlil Məmmədquluzadənin hekayələrinin dili diqqəti çəkən qaynaqlardan biri kimi maraqlıdır. Ədibin hər hansı bir hekayəsinin dili bütün nəsr əsərlərinin dil-üslub xüsusiyyətlərini ümumiləşdirə bilər. Yazıçının hekayələri maksimum dərəcədə sadə və anlaşılıqlı dildə yazılmış, məişət nitqinin gözəl örnəklərini ifadə edərək Azərbaycan nəsr dilində fərqli mövqə qazanmışdır. Ümumiyyətlə, Mirzə Cəlil Azərbaycan dilinin inkişafı və məişət nitqi bazasında yenilənməsi tarixində xüsusi imza sahiblərindən biridir. Ədibin “Poçt qutusu” hekayəsinin dili onun dil-üslub keyfiyyətlərini müəyyənləşdirməkdə səciyyəvi qaynaqlardan biridir. “Cəlil Məmmədquluzadənin məşhur “Poçt qutusu” hekayəsi milli tənqidi-realist ədəbiyyatın mükəmməl proqramıdır. “Poçt qutusu” hekayəsi ilə Azərbaycan ədəbiyyatında realist tənqidi-satirik ədəbiyyat xəzinəsinin sehirlə qutusu oxucuların üzünə açılmışdır” (2).

“Poçt qutusu” hekayəsindən aşağıdakı cümlələrə nəzər salaq: *Noyabr ayının 12-ci günü idi. Hava çox soyuq idi. Amma hələ qar əlaməti görsənmirdi. Həkim axırıncı dəfə xanın naxoş övrətini yoluxub, cavab verdi ki, dəxi naxoşun əhvalı yaxşıdır* (8, 122). Bu örnəkdə günümüz üçün zamanını keçirmiş “görsənmək”, “övrət” və “dəxi” sözləri diqqəti çəkir ki, bunlar ədibin dövrü üçün fəal leksikaya daxil idi. “Görsənmək” feili indi də Naxçıvanda ümumxalq dilinin aktiv faktlarındanır.

Hekayənin dilində çağdaş ədəbi dilimiz üçün fərqli əlamətlərlə də qarşılaşırıq. Məsələn, *Xan çox tələsirdi İrəvana getməyə* (8, 122) cümləsində, əsasən, şeir dili üçün məqbul hesab edilən inversiya hadisəsi nəsr dilində qeyri-adi görünür. Bu baxımdan, aşağıdakı cümlələr də diqqəti çəkir: *Və bir də qorxurdu qar yağa və hava dəxi də soyuya və naxoş üçün yola çıxmaq qeyri-mümkün ola* (8, 122). *Qapını açıb bir yüklü ulağı sürdü həyatə “çoçi-çoçi” deyə-deyə və yükün arasından üç-dörd toyuq-cücəni çığırdı-çığırdı yerə qoyub, yükü açıb dolu çuvalları saldı yerə və xanın üzünə baxıb ikiqat əyilib salam verdi* (8, 123).

Məlumdur ki, “və” birləşdirmə bağlayıcısı daha çox yazılı ədəbi dilin publisistik üslubu üçün xarakterikdir, bədii dildə də işlənmə məqamları vardır. Lakin bir cümlədə onun bir neçə dəfə işlənməsi məqbul deyil. Belə ki, yuxarıdakı cümlədə bir sintaktik vahidin tərkibində onun birinci cümlədə üç, ikinci cümlədə iki dəfə işlənməsi yalnız üslub fərdiliyi ilə əlaqələndirilə bilər. Belə faktlar Mirzə Cəlilin fərdi ifadə məsələləri və özünəxas üslubu ilə bağlıdır. Doğrudan da, “...fərdi ifadə tərzini metodunu tam qavramağa, onun mahiyyətini anlamağa kömək edir” (4, 6). Bu mənada, aşağıdakı cümləyə nəzər salaq: *Artıq-artıq təvəqqe edirəm, buyurasan bizim otaqlara fərş salıb əlbəttə-əlbəttə peçləri yandırsınlar ki, otaqların havası pişəzvəqt təmizlənsin və isinsin, bəlkə naxoş üçün orada narahətçilik üz verməsin* (8, 123). Bu cümlədə “çox-çox” əvəzinə “artıq-artıq”, “mütləq” yerinə “əlbəttə-əlbəttə” sözlərinin işlənməsi, “pişəzvəqt” (əvvəlcədən, qabaqcadan) leksik-qrammatik vahidinə müraciət ədibin dilindəki seçkinliklərdən biridir. Yazıçının fərqli ifadə tərzini ona məxsus olan sənətkarlıq əlamətlərindən biri kimi diqqəti çəkir. Belə fərdi cəhətlər “yazıçının uzun illər əldə etdiyi vərdişlər toplusudur” (4,6). Bu mənada, Mirzə Cəlil hekayələrinin dilində onun imzasını

tezliklə müəyyənləşdirmək mümkündür. “Mollanəsrəddinçilərin ifadə tərzini ədəbi-bədii dilin tarixi-ictimai ehtiyacı yetirmişdi” (6, 47). Təkcə bir hekayənin – “Poçt qutusu”nun dilində üslub faktlarının bolluğu bütövlükdə Mirzə Cəlilin dilimizə münasibətini göstərə bilər. “Poçt qutusu” - yeni tarixi epoxada, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi realizmin paroludur. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan kəndinin reallıqları, müstəmləkə şəraitində kiçik adamın mövcud siması, yanıqlı taleyi və mənəvi oyanışın zərurəti tipik hadisələrin və tipikləşdirilmiş obrazın - Novruzəlinin simasında dahiyənə şəkildə açıqlı əks etdirilmişdi” (2). Hekayənin dilindən aşağıdakı örnəyə nəzər salaq:

Bu heyndə qapı döyüldü. Xan çıxdı və gördü ki, qapını döyən xanın öz kəndlisi “İtqapan” kəndinin əhli Novruzəli (8, 123).

Bu cümlə iki cəhətdən diqqəti cəlb edir. Əvvəla, cümlənin tərkibindəki “heyn” sözü Naxçıvan dialektlərindən biridir. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətində Şərur dialekti kimi verilsə də, Naxçıvanın bir çox bölgələrində işlənir və “vaxt”, “vədə” mənasındadır (1, 198). Dilin leksik tərkibində dialektizmlər xüsusi bir lay təşkil etsə də, onlar qeyri-ümumişlək leksikaya aid olub məhdud dairədə işlənir. Məlumdur ki, dialektlər ədəbi dil faktı deyil, lakin bədii üslub digər üslublardan fərqli olaraq dialektizmlərin işlənməsinə müəyyən qədər yer verir və nəzərə alsaq ki, “ədəbi dil, ilk növbədə, bədii dil əsasında inkişaf edir”, bu anlamda, ədəbi dil – dialekt münasibətlərinin olması təbiidir. Xüsusilə də surətlərin fərdiləşdirilməsində dialektlərin özünəməxsus rolu vardır. Maraqlıdır ki, yuxarıdakı sözügedən dialekt obrazın yox, müəllifin dilindən verilməmişdir. Bunu üslub nümunəsi kimi dəyərləndirmək mümkündür. “Böyük sənətkarlar heç zaman hər hansı bir hazır nəzəri konsepsiya ilə, ülgü və reseptlə əsər yazmamışlar. Yaradıcılıq prosesində hansı üsul daha münasib görünmüşsə, sövq-təbii ilə həmin qaydadan da istifadə etmişlər” (9).

Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığından alınmış yuxarıdakı örnəkdə diqqəti cəlb edən ikinci fakt “İtqapan” “toponimidir” ki, bu dil vahidi təkcə Mirzə Cəlilin dilində öz əksini tapmışdır. Buna bənzər bir faktla – “Zurnalı” adlı kənd adı ilə ədibin “Kişmiş oyunu” hekayəsində qarşılaşırıq (7). Belə uydurma “toponimlər” Mirzə Cəlilin öz qələminə xas olan üslub örnəklərindəndir. “Cəlil Məmmədquluzadənin ən işlək və məhsuldar fəaliyyəti elə bir zamana düşür ki, həmin dövr – XIX yüzilin sonu, XX yüzilin əvvəlini əhatə edən tarixi mərhələ Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixində mürəkkəb və ziddiyyətli bir dönmə kimi diqqəti çəkir və bu baxımdan araşdırmaçılarından xüsusi həssaslıq, obyektiv münasibət, düzgün qiymətləndirmə tələb edir” (3, 130). Azərbaycan ədəbi dilində variantların özünü göstərməsi, fərqli ideoloji mövqelərdən dil məsələləri ilə bağlı ciddi müzakirə və mübahisələrin baş alıb getdiyi bir dövrdə, xüsusilə də ədəbi örnəklərin leksik baxımdan alınmalara dayandığı, ərəb-fars tərkiblərinin aktiv olduğu bir zamanda birdən-birə Mirzə Cəlil dilinin meydana çıxması heyrtəmiz bir hadisə idi. Belə ki, ədib sözə üslubi baxışın xalq üçün ən yararlısını təqdim etməklə demokratik ifadə formasını ədəbi dilə gətirdi. Hər bir üslub özünə uyğun leksika tələb etdiyindən bu aspektdə yazıçının fərdi dəst-xətti maraqlara səbəb oldu. Sözsüz ki, ədibin dilinə xas olan leksik vahidlərin kəmiyyəti dilin leksikasının zənginləşməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etməkdən başqa, leksik-semantik normanın keyfiyyətinə də etinasız qalmırdı. Bu, bir həqiqətdir ki, “bitkin və orijinal üslublar, bir tərəfdən, real varlığı kəşf edirsə, digər tərəfdən müəllifin öz varlığını rəsm edir” (10, 207).

Mirzə Cəlilin yaradıcılığında dil-üslub nümunələri baxımından aşağıdakı cümlələr orijinallığı ilə seçilir:

Bu saat apar bu kağızı haman qutunun qapağını qovza, kağızı sal qutunun içinə, qapağını yatırt və tez qayıt gəl (8, 124).

Novruzəli kağızı ehmal qoydu qoynuna və genə dedi (8, 124).

Nökər cücələri və yumurtaları apardı aşbazxanaya (8, 125).

Geyinib getdi polisə və əvvəl akoşkadan dustaqların damına baxıb gördü ki, yazıq Novruzəli bir neçə dustaqlar ilə oturub damın bucağında və uşaq kimi ağlayır, gözünün yaşını çuxasının ətəyi ilə silir (8, 126).

Xan üzünü tutdu qonağa:

- *Novruzəli, poçtxanayı tanıyırsan?*

Novruzəli cavab verdi:

- *Ay xan, mən kətdi adamam, mən nə bilirəm poçtxana nədi? (8, 123).*

Bu cümlələrdəki “qovzamaq” feili, “qapağı yatırtmaq” birləşməsi, “genə” zərfi, “aşpazxana” ismi, “akoşka” varvarizmi, qrammatik normanın pozulma faktı kimi “bir neçə” sayından sonra təkdə işlənməli halda cəm şəkilçisi qəbul etmiş “dustaqlar” sözü çağdaş ədəbi dilimiz üçün fərqli dil vahidləridir. “Qovzamaq” feili ümumtürk dilinin aktiv leksik-qrammatik vahidlərindən biri kimi XX yüzilin əvvəlinə qədər fəal mövqeyini qoruyub saxlamış, həmin zamandan etibarən işləklilik dərəcəsini itirərək dilimizdən çıxmağa başlamışdır. O, ədəbi dilimizi tərk etsə də, ümumxalq danışq faktı kimi indi də yaşamaqdadır. İlk cümlədəki “qapağını yatırt” ifadəsi normaya uyğun dil vahidi deyil. Belə ki, dilimizdə “qapağı örtmək” ifadəsi norma baxımından daha düzgündür. Maraqlıdır ki, Mirzə Cəlilin dilindəki “aşpazxana” sözü indi də Cənubi Azərbaycanda aktiv dil vahidlərindən biridir. Nümunələrdəki “poçtxana” sözündə də normaya uyğun olmayan cəhət vardır, lakin bu yalnız Mirzə Cəlilin dili ilə əlaqəli deyil. Belə ki, XX yüzilin əvvəlində bu söz, bundan başqa, “məktəbxana”

sözü aktiv dil vahidləri kimi işlənirdi. Əslində, sözün özü məkan bildirdiyindən onun məkan mənalı şəkilçi ilə işlənməsi düzgün deyil. Əvvəllər bu faktla ədəbi dilimizdə tez-tez qarşılaşsaq da, hazırda həmin sözlərin *-xana* məkan anamlı şəkilçi ilə işlənməsi örnəkləri yoxdur.

Mirzə Cəlilin hekayə qəhrəmanları düşdüyü “kasıb” vəziyyətdən məmnun görünülər, lakin yazıçı bu razılığın avamliqla bağlılığını bilərək onları danışdırır və xarakterini ortaya qoyur. “Usta Zeynal rahat adamların nümayəndəsidir. Novruzəli “düşünməyən” qəhrəmandır. “Farahat” yox, “narazı” yox, razı qəhrəmandır. Üsyan edən, fəryad edən yox, yuxulayan, yatan qəhrəmandır. Odur ki, Mirzə Cəlili “niyə narazısınız?” yox, “niyə rahatsızsınız?”, “niyə yatmısınız?” sualları düşündürürdü” (5).

Realist ədəbiyyatın obyektı həyatdır. Bu həyatı necə təsvir etmək, onu oxucuya hansı şəkildə və tərzdə çatdırmaq məsələsində yazıçıların fərqli mövqedə dayanması onların fərdi üslubunu təyin edir. Belə bir prosesdə sənətkarın dilimizə münasibəti də üzə çıxır. Bu mənada, Mirzə Cəlil hansı məsələni vacib hesab edirsə, onu qələmə alır. Sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin birliyi onun üslubunu açmağa yol göstərir. Sözsüz ki, sənətkar öz fərdi üslubunu əvvəlcədən hazırlamır, bu üslub iş, yaradıcılıq prosesində formalaşır.

Mirzə Cəlilin məhsuldar yaradıcılıq dövründə Azərbaycan ədəbi dilində alınmaların fəallığı yüksək dərəcədə olmuş, dilin leksik yarusunda normalaşma və sabitləşmənin gücü aşağı düşmüşdür. Mirzə Cəlil ilə, ümumiyyətlə, molla nəsrəddinçilərlə ədəbi dilimizdə seçkin bir xəlqiləşmə meyli başlanır. Xalq danışığı dilinə xüsusi önəm verən bu proses alınmaların, xüsusilə də anlaşılması asan olmayan izafət tərkiblərinin fəal surətdə dildən çıxmasına səbəb olur.

Diqqətə dəyər faktlardan ki, Mirzə Cəlilin dili deyəndə, ilk növbədə, “Molla Nəsrəddin”in dili düşünülür. Bu dilin bəzən ifrat dərəcədə təriflənməsi hallarına rast gəlirik. Bu, haradasa düzgün mövqe kimi dəyərləndirilməməlidir. Ona görə ki, “Molla Nəsrəddin”in, o cümlədən Mirzə Cəlilin dili leksik tərkibcə, doğrudan da, dəyərli olsa da, qrammatik baxımdan qüsurlardan azad deyildir. Belə ki, bu dildə onlarla qrammatik normanın pozulması faktı özünü göstərir. Məsələn, məsdərin cəm çəkilişi ilə işlənməsi, eyni əvəzliyin cümlə daxilində təkrarı, “ilə” qoşmasının orfoqrafik forması əvəzinə, orfoepik formasından (-nan²) istifadə halları, frazeoloji birləşmələrin parçalanaraq arasına sözlər daxil edilməsi, çox sayda inversiyalar və s. qrammatik normanın pozulmasına səbəb olan faktlardır. Lakin bütün bunları hardasa xalq deyimi tərzindən irəli gələn amillər kimi dəyərləndirsək, Mirzə Cəlilin dili haqqında mənfəi fikirlərin əsassızlığını “əsaslandırılmış” olarıq. Belə ki, bir zamanlar “Kommunist” qəzetinin redaktoru olmuş və I Türkoloji qurultaydakı çıxışında “Molla Nəsrəddin”in dilini “jarqon dili” adlandıran Həbib Cəbiyev kimi ziyalılara haqq qazandırmaq da olmaz. Bu dil haqqında, fikrimizcə, ən düzgün qiymət belə olardı: Mirzə Cəlil məişət nitqini ədəbi dil səviyyəsinə qaldırmaqla onunla xalq danışığı arasındakı fərqləri azaltdığına görə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Onun dilində “eşq mədrəsəsi”, “məhəbbət ibrətxanası”, “lotuxana”, “qolçomaq müdirlər”, “maarifbazlar”, “hazırın naziri”, “yurt-yat eləmək”, “ədəbli təziyə”, “qulağı təvəkküllü”, “müftə şöhrət”, “nadinxana” və s. kimi söz və ifadələr vardır ki, bunlar fərdi söz-ifadə sənətkarlığının örnəyi olaraq diqqəti çəkir və dildə, müsbət mənada, dəyişmələr yaradır. Bu mənada, Mirzə Cəlil və onun redaktoru olduğu “Molla Nəsrəddin” dərgisi Azərbaycan ədəbi dili tarixində sanballı mövqeyə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2007
2. Həbibbəyli İ. Tənqidi realizm epoxası və romantizm. <https://525.az> > site
3. Həsənova S. Cəlil Məmmədquluzadə və ədəbi dilimiz / Dilimiz mənavi kimliyimizdir. Naxçıvan, Əcəmi, 2018, s. 130-135
4. Hüseynova N. Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrində realizm problemi. Fil. elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilən dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 2007
5. Hüseynova M. Yaradıcılıq metodu və lirik-psixoloji üslub / “Konservatoriya” jurnalı, 2016, № 4
6. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı, Maarif, 1989
7. Məmmədquluzadə C. Kişmiş oyunu / Əsərləri, dörd cildə., I c. Bakı, Öndər, 2004, s. 122-129
8. Məmmədquluzadə C. Poçt qutusu. / Əsərləri, dörd cildə., I c. Bakı, Öndər, 2004, s. 129-139
9. Məmmədov R. Ədəbi metod və ədəbi üslub / qisadersmuhazireleri.blogspot.com > 2016/01
10. Vəliyev K. Sözün sehri. Bakı, Yazıçı, 1986

ABSTRACT

Sadagat Hasanova

LANGUAGE OF STORIES JALILA MAMEDGULUZADE

The article speaks of the language of Jalil Mammadguluzadeh the original sign of the Azerbaijani literary language. For this purpose, the language and style of his stories are explored. Different styles of writer's language are revealed. The scientific theories expressed in the article are based on the language styles derived from the work of Jalil Mammadguluzadeh.

РЕЗЮМЕ

Садагат Гасанова

ЯЗЫК РАССКАЗОВ ДЖАЛИЛА МАММАДГУЛУЗАДЕ

В статье говорится о языке Джалила Мамедгулузаде, который имеет собственную подпись на литературном языке. Для этого изучаются язык и стиль его рассказов. Раскрываются разные стили писательского языка. Научные теории, изложенные в статье, основаны на языковых стилях, созданных Джалилом Мамедгулузаде.

QALİBƏ HACIYEVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
oguz.haciyev@gmail.com

C.MƏMMƏDQULUZADƏNİN ONOMASTİK VAHİDLƏRİN ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *Cəlil Məmmədquluzadə, onomastik vahidlər, dönməz, poetik*

Key words: *Celil Memetkuluzadeh, onomastic units, irreversible, poetic*

Ключевые слова: *Джалила Маметкулузаде ономастические единицы, уникальный, поэтический*

Azərbaycan ədəbi dili tarixinin sistemli şəkildə öyrənilməsi üçün müxtəlif tarixi dövrlərdə qələmə alınmış əsərlər üzrə bu dilin ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərinə məxsus spesifik cəhətlərin tədqiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Klassik əsərlərin dilinin tədqiqi bir tərəfdən konkret tarixi ictimai şəraiti dəqiq səciyyələndirməyə, digər tərəfdən isə ədəbi dilin daxilində gedən proseslərin mahiyyətini ardıcıl şəkildə, pillə-pillə izləməyə, müxtəlif tarixi dövrlər arsındakı varislik əlaqələrinin mexanizmini bərpa etməyə imkan verir.

Ədəbi dil öz mahiyyətinə görə ümumxalq dilinin yazılı normalarla möhkəmləndirilmiş, cilalanmış forması olub, ümumxalq dilinin müəyyən inkişaf mərhələsində meydana çıxan tarixi kateqoriyadır. Lakin ədəbi dilin inkişafının elə dövrləri var ki, bu zaman norma onun başqa əlamətlərini arxa plana keçirir və az qala ədəbi dilin həmin dövrdəki xüsusiyyətlərinin yeganə göstəricisi olmaq hüququ qazanır. Beləliklə də, ədəbi dil bütövlükdə canlı xalq dilinə bağlanır, daxili dəyişmə prosesi keçirir. Bədii əsərlərin dili və üslubi imkanlarının bu yöndən tədqiqi Azərbaycan ədəbi dili tarixinin müəyyən məsələlərini açıqlamağa kömək edə bilər.

Bu baxımdan, ümumilikdə bədii ədəbiyyatda, klassik ədəbi əsərlərdə, xüsusilə, C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq üçün vacib olan xüsusi adların semantik xüsusiyyətlərinin və üslubi imkanlarının ayrıca tədqiqat obyektinə kimi öyrənilməsi müstəsna əhəmiyyət daşıyır.

C.Məmmədquluzadənin əsərləri üzrə aparılan araşdırmalar söylənilən tarixi mərhələlərdə Azərbaycan dilinin keçdiyi inkişaf yolunu göstərməklə yanaşı, qədim dil elementləri, ümumi leksikanın üslubi laylarını, xüsusi adların emosional çalarlarını Azərbaycan dilinin zəngin üslubi imkanlarını açıqlamağa imkan yaradır.

C.Məmmədquluzadə Azərbaycan ədəbiyyatına təkcə milli istiqlal ideyalarını gətirməklə kifayətlənməmiş, özü də şəxsən millətin və məmləkətin istiqlalı yolunda hər cür fədakarlıq göstərmişdir. C.Məmmədquluzadə ədəbi və ictimai həyatda Azərbaycanın milli oyanışı, dirçəlişi və müstəqilliyi uğrunda mübarizənin möhkəm bünövrəsini yaratmış, sonrakı dövrlərin milli istiqlal düşüncəsi də həmin bünövrə üzərində yüksəlmişdir.

C.Məmmədquluzadənin dərin milli-ictimai məzmununa malik hər bir əsəri sanki böyük ədibin öz xalqına bəxş etdiyi mənalı bir “hürryyət payı”dır. Ədibin redaktorluğu ilə nəşr olunmuş “Molla Nəsrəddin” jurnalında Azərbaycan xalqı ilə yanaşı, Qafqaz xalqlarının, Avropa və Şərq ölkələrinin həyatı, milli azadlıq mübarizəsi əksini tapmışdır.

C.Məmmədquluzadənin bədii-publisistik nəsrini Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir hadisə idi. Real həyat hadisələrinin tipik bədii vasitələrlə təqdimi, zəhmətkeş insanların qəribə taleyi, milli oyanışa və dirçəlişə çağırış, sadə və koloritli dil-üslub yazıçının bədii nəsrinin başlıca istiqamətini təşkil edir. Ustad yazıçının mahir qələmindən çıxmış olan “Danabaş kəndinin əhvalatları” povesti Azərbaycan bədii nəsrinin şah əsəri sayılmağa layıqdır. Əsərin əsas qəhrəmanı Məhəmməd həsən əmi təkcə C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında yox, geniş mənada, Azərbaycan ədəbiyyatında kiçik adamın böyük gəlişi idi. Zor gücünə kəndliləri özünə bəy deməyə məcbur edən kəndxuda Xudayar obrazı konkret tarixi şəraitdəki ictimai ədalətsizliyi və haqsızlığı ümumiləşdirilmiş şəkildə realist boyalarla əks etdirən tipik obraz kimi yaddaşlarda dərin iz buraxır. Bütün çətinliklərə baxmayaraq, “qoy, Xudayar bəy anqırsın tayını tapsın” kimi sərt münasibət ifadə etməyi bacaran Zeynəb Azərbaycan ədəbiyyatında ilk cəsarətli qadın obrazı kimi yadda qalır.

Tarixə böyük şəxsiyyətlərdən biri, Azərbaycan Molla Nəsrəddini kimi daxil olmuş C.Məmmədquluzadənin yaradıcı dühası və əməli fəaliyyəti bir çox sahələri əhatə etmişdir: maarif, bədii ədəbiyyat, jurnalistika, ictimai-siyasi və fəlsəfi fikir, tərcümə, kitab mədəniyyəti... Lakin yazıçının yaradıcılığını əhatə edən bu sahələrin tədqiqi sahəsində eyni dərəcədə səmərəli iş getdiyini söyləmək doğru olmazdı. C.Məmmədquluzadəyə həsr olunmuş elmi ədəbiyyatda da vəziyyət bu cürdür. Ədib haqqında hələ əsrimizin əvvəlindən yayılmaqda olan və son 20-30 ildə

Məmmədquluzadəşünaslığı elmin müstəqil sahəsinə çevirən çox sayda olan əsərlər onun ədəbi yaradıcılığının və fəaliyyətinin heç də bütün cəhətlərini eyni dərəcədə işıqlandırmır. Bu baxımdan M.Cəlilin yaradıcılığında vacib olan xüsusi adların - onomastik vahidlərin semantik xüsusiyyətlərinin ayrıca tədqiqat obyektinə çevrilməməsini də xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Dilçilik elminin daha dərinə və hərtərəfli tədqiqi üçün bədii əsərlərin linqvistik parametrlər əsasında öyrənilməsi olduqca zəruridir. Bu məsələnin sırf elmi həlli istər dil tarixi, istərsə də dilçilik elminin ayrı-ayrı sahələrinə aid müxtəlif problem məsələlərin araşdırılması dilçilik elminin inkişafı üçün əsas mənbələrdən birikimi hər zaman diqqətə alınmalıdır. Belə ki, hər bir yazıçının dilinin ayrılıqda öyrənilməsi ilk növbədə öz dövrünün dil mənzərəsini canlandırmaqla, bütövlükdə dilimizin qrammatik quruluşu, sintaktik sistemi, eyni zamanda, lüğət tərkibi, mənşəyi, söz yaradıcılığı, dialekt və şivələri, frazeoloji sistemi və s. müxtəlif sahələri üzrə dəyərli faktlar və məlumatlar verir.

Bədii əsərlərin dil faktları əsasında ümumi leksikanın üslubi laylarından bəhs edərkən mütləq xüsusi adların emosional çalarlarına, bədiiliyinə, obrazlılığına, bədii mətnə milli kolorit verməsinə və digər məsələlərə elmi nəzər salmaq, onları lingvistik təhlildən keçirmək olduqca vacibdir. Xüsusi adlar üzərində bu cür üslubi araşdırma və təhlillər Azərbaycan ədəbi dili tarixinin müəyyən məsələlərini işıqlandırmaya kömək edə bilər. A.Qurbanovun qeyd etdiyi kimi, onomastik mənbə kimi yazılı ədəbiyyatın xüsusi əhəmiyyəti vardır (1, s.67).

Bu baxımdan Azərbaycan klassik və müasir yazılı ədəbiyyatında onomastik vahidlərin üslubi imkanları öz əlamət və xüsusiyyətlərinə görə folklorlardan müəyyən dərəcədə fərqlidir. Bədii əsərlərdə müsbət və mənfi surətlərə verilən ad birinci növbədə yazıçının həmin surətə münasibəti əsərin janrı ilə bağlıdır. Bunu toponimlər haqqında da demək olar. Bədii əsərlərdə onomastik vahidlərin seçilməsinə yazıçılar şüurlu münasibət bəsləyir, onları əsərin məqsədilə uyğunlaşdırmağa çalışırlar. C.Məmmədquluzadənin əsərlərində işlənmiş *İtqapan*, *Ulaqlı*, *Zurnalı* kənd adlarını ədib təsadüfən işlətməmiş, inqilabdan əvvəl xalqın mədəni durumunu göstərmək, savadsızlığın, avamlılığın timsalı kimi həmin adları seçmişdir.

Bədii əsərlərdə işlənən adlar müəyyən məqsədə xidmət edir. Burada bir məsələni xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, ad bədii obrazı sadəcə adlandırmaq üçün deyil, eyni zamanda müəyyən mənada fikrin ifadəsinə də xidmət edir. Buraya bütün dram, roman, hekayələrdə və s. əsərlərdə işlənən adları daxil etmək olar. Yazılı ədəbiyyatda sənətkarlar xüsusi adlardan iki istiqamətdə istifadə edirlər. Bununla yanaşı, bədii əsərlərdə onomastik leksikanın işlənməsinin aşağıdakı hallarını qeyd etmək olar:

1. *Ümumişlək adlardan istər müsbət, istərsə də mənfi obrazların adı kimi istifadə olunur. Belə ki, bir əsərdə müsbət obrazın adı, başqa bir əsərdə mənfi obrazın adı ola bilər;*

2. *Bir çox əsərlərdə yazıçı müsbət qəhrəmanlarının adlarını xalq içərisində geniş yayılmış real adlardan götürmüşdür;*

3. *Real onomastik vahidlər bədii əsərlərdə mövcud həyat hadisələrinin təsviri məqsədilə işlədilir;*

4. *Yazılı ədəbiyyatda bəzən sənətkar qəhrəmanlıq ideyasını daha canlı obrazı vermək üçün tarixdən bir neçə qəhrəmanın adını sadalayır;*

5. *Bədii əsərlərdə ləqəblərdən geniş istifadə olunur;*

6. *Yazılı ədəbiyyatda xüsusi adlardan komik vasitə kimi istifadə olunur.*

Bədii əsərlərdə obrazlara ad vermə, fəsilə və ləqəblərin seçilməsi asan məsələ olmadığı kimi, xüsusi adların rütbə, titul bildirən sözlərin hərtərəfli tədqiqi də ciddi araşdırma tələb edir. Akademik V.V.Vinaqradovun qeyd etdiyi kimi, bu mövzu bədii ədəbiyyat üslubiyyatının çox böyük və mürəkkəb mövzularındandır. 20-30-cu illər nəsrində xüsusi adlardan komizim kimi istifadənin bir neçə üsulu müşahidə olunur.

Satira ustalarımız komik effekt yaratmaq üçün adların etimoloji cəhətinə diqqət yetirmiş, adın, obrazın təbiətinə uyğunlaşdırılması prinsiplərin ənənəsi ilə bağlı olan belə adları simvolik adlar kimi təqdim etmişdir. Belə adlar C.Məmmədquluzadənin əsərlərində xüsusi lay təşkil edir. C.Məmmədquluzadənin leksikasında müxtəlif lüğəvi vahidlərlə yanaşı, real və poetik onomastik vahidlərə olduqca geniş yer verilib ki, bu da Azərbaycan-türk dilinin lüğət tərkibi, xalqımızın ictimai-siyasi və dil tarixi, dialektologiya və frazeologiyası üçün faydalı mənbə olmaqla ayrıca tədqiqat sahəsidir.

Məlum məsələdir ki, onomastik vahidlər çox zaman ədəbi əsərin ideya bədii xüsusiyyətlərini, həm də qədimliyini, tarixiliyini əks etdirdiyindən bu vahidlərin bədii əsərlər üzrə öyrənilməsi dil tarixi, etnoqrafiya, ədəbiyyatşünaslıq, üslubiyyat və digər elm sahələri üçün dəyərli mənbələrdən biri hesab olunur. Bu baxımdan müəyyən tarixi məsələləri aydınlaşdırmaqdan ötrü elmi mənbələrlə yanaşı, müxtəlif dövrlərdə yazılmış ədəbi nümunələrdən, ayrı-ayrı yazıçıların əsərlərindən əsas mənbə kimi istifadə etmək zəruridir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanı parçalama və tarixini saxtalaşdırma siyasəti nəticəsində ərazi bütövlüyünün təhlükədə qalması, müəyyən proseslərdən sonra milli yer-yurd adlarının dəyişilməsinə və onomastik vahidlərin sıradan çıxmasına səbəb olur.

Fikrimizi təsdiq etmək üçün faktlara müraciət edək. Bu gün inzibati cəhətdən Ermənistanı aid edilən, Azərbaycanın qədim tarixi bölgələrindən olan Zəngəzur qəzası və Azərbaycanın digər rayonları tarixən

Azərbaycana məxsus olsa da, lakin işğalçı siyasətin nəticəsi olan bu areal hazırda ermənilərə aid edilməkdədir. Lakin buna baxmayaraq, həmin ərazilər tarixi baxımdan Ermənistan sayıla bilməz. Bu barədə qədim mənbələrdə və müxtəlif tarixi, elmi əsərlərdə istənilən tarixi faktlar mövcuddur. Fikrimizi təsdiq etmək üçün görkəmli alim Q.Qeybullayevin “Qədim Türklər və Ermənistan” adlı monoqrafiyasına müraciət etmək kifayət edər: “İndiki Ermənistana məxsus olan və Azərbaycanla sərhəd təşkil edən Zəngəzur (Zəngəzurun böyük hissəsi - Sisyan, Gorus, Qafan və Meğri rayonları indi Ermənistana məxsusdur) Dərələyəz və Göyçə zonaları qədim dövrdə Alban ölkəsinin ərazisi idi. Bu əyalətlər e.ə. II – I əsrlərdə ilk dəfə işğal edilərək Ermənistana qatılmış və sonrakı əsrlərdə tədricən Kiçik Asiyadan ermənilər köçüb oralarda məskunlaşmışlar.” (2, s.14).

Bu dəyərli elmi fikri və bu arealda gedən işğalçı siyasi prosesləri C.Məmmədquluzadə bədii yaradıcılığında onomastik vahidlərin köməyiylə böyük ustalıqla incə detallarla bu tarixi faktı təsdiq edir və bu ərazinin etnik tərkibi barədə geniş məlumat verir: “Məgər İrəvanda kənkən Cəfərəli insaniyyət xüsusunda İrəvan dövlətlilərindən əksikdir? Məgər İrəvan dövlətliləri Zəngəzur və Qarabağ aclarına göndərdikləri pul Cəfərəli göndərdiyindən çoxdur? Amma indi Zəngəzurdə müsəlman acları buğda vaqonlarının yanına sevincək qaçıb görürlər ki, bu buğdaları ermənilər erməni aclarına göndəriblər. Zəngəzurdə müsəlmanlar aclarından ölürlər” (3, s. 124).

Bu yöndən yanaşdıqda görürük ki, C.Məmmədquluzadə toponimikanın ümumi elmi-nəzəri problemləri ilə ayrıca məşğul olmasa da, əsərləri belə onomastik vahidlərlə xeyli zəngindir. Onun bütün bədii və publisist əsərləri Qafqazın və həmçinin Azərbaycanın XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərinə dair toponimik və antroponimik mənzərəsini geniş şəkildə əks etdirir. Bunu nəzərə alıb, həmin əsərlər üzərində ciddi araşdırmalar aparmaqla onomastik sistemdə baş verən dəyişiklikləri və müxtəlif prosesləri izləməklə maraqlı elmi nəticələr əldə etmək mümkündür. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, C.Məmmədquluzadənin dilində onomastik sistemin əsas hissəsini dilimizin qayda-qanunlarına uyğun yaranmış milli xüsusi adlar təşkil edir.

Ədəbi əsərlərdə obrazlara ad vermə, familiya və ləqəblərin seçilməsi asan məsələ olmadığı kimi, xüsusi adların, rütbə, titul bildirən sözlərin hərtərəfli təsdiqi də ciddi araşdırma tələb edir. Akademik V.V.Vinoqradovun qeyd etdiyi kimi, bu mövzu bədii ədəbiyyat üslubiyatının çox böyük və mürəkkəb mövzularındandır. 20-30-cu illər nəsrində xüsusi adlardan komizim kimi istifadənin bir neçə üsulu müşahidə olunur. C.Məmmədquluzadənin əsərlərində xüsusi lay təşkil edən bu tip onomastik vahidlər həm etimoloji, həm də üslubi baxımdan diqqəti cəlb edir. Ədib yaratdığı hər bir obraza, həmçinin hadisələrin cərəyan etdiyi yerlərə verdiyi adlarla əsərlərinin ideya-bədii təsir qüvvəsini artırmaqdan ötrü onomastik vahidlərin üslubi imkanlarından da geniş istifadə etmiş, bu adların semantikasına xüsusi diqqət yetirmişdir. Ədibin yaradıcılığında leksik-semantik və üslubi cəhətdən bir-birindən fərqlənən onomastik vahidlər müəyyən məqsəd üçün işlədilmişdir.

Bu baxımdan ədibin əsərlərində işlədilən onomastik vahidlər üslubi xüsusiyyətlərinə görə iki cür təsnif etmək olar:

1. *Real onomastik vahidlər;*
2. *Üslubi məqamda işlədilən onomastik vahidlər.*

Dilçilikdə xüsusi adların tədqiqilə məşğul olan onomastikanın əsas sahələrindən birini təşkil edən antroponimika - şəxs adları haqqındakı elm xalqın tarixini, həyat tərzini, dünyagörüşünü, başqa xalqlarla ictimai-siyasi, sosial-mədəni əlaqələrini, nəhayət, ədəbi dil tarixini öyrənmək sahəsində mötəbər mənbə hesab edilir. Xüsusilə son dövr dilçiliyimizdə şəxs adlarının tədqiqi onomastikanın müstəqil sahəsinə çevrilmişdir. Bu təsadüfi deyil, şəxs adları ifadə edən xüsusi isimlərin semantikasi, ümumiyyətlə, antroponimiya problemlərinin həlli tarixi kateqoriya olan onomastikanın bir sıra ümumi məsələlərinin aydınlaşdırılmasına kömək edir.

Leksik onomastika, eləcə də onun antroponimika qolu uzun bir tarixi inkişaf yolu keçmiş, müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif şəraitdə formalaşmışdır və bu gün də öz inkişafını davam etdirir. Bir sözlə, şəxs adları xalqın tarixilə birlikdə inkişaf edərək tarixə yol yoldaşı olmuşdur. Şəxs adları tarixin bütün dövrlərində insan cəmiyyətində baş verən ictimai hadisələrə böyük həssaslıq göstərmiş, həyatda insanların məişətində, yaşayış tərzində gedən dəyişikliklərdən asılı olaraq, zənginləşmişdir. Əslində isə şəxs adları kateqoriyası söz adları kateqoriyasından ciddi şəkildə fərqlənir. Şəxs adı insana aid olduğundan bir məna verir, müəyyən sözün substantivləşməsi nəticəsində konkret şəxsi bildirir. Bu baxımdan C.Məmmədquluzadənin əsərlərindəki antroponimlərin bütün növlərini meydana çıxarmaq və onları xronoloji qaydada təhlil etmək, həm də bu növlərin bir-birilə qarşılıqlı əlaqəsini öyrənmək müasir antroponimika elmi üçün vacib və gərəklidir.

Ədib yaratdığı hər bir obraza, həmçinin hadisələrin cərəyan etdiyi yerlərə verdiyi adlarla əsərlərinin ideya-bədii təsir qüvvəsini artırmaqdan ötrü onomastik vahidlərin üslubi imkanlarından da geniş istifadə etmiş, bu adların semantikasına xüsusi diqqət yetirmişdir. Ədibin yaradıcılığında leksik-semantik və üslubi cəhətdən bir-birindən fərqlənən onomastik vahidlər müəyyən məqsəd üçün işlədilir.

Bir tərəfdən real onomastik vahidlərin (*Qarabağ, Naxçıvan, Təbriz, İrəvan, Bakı, Zəngəzur və s.*) köməyiylə yazıçı burada baş verən ictimai-siyasi, tarixi hadisələr və s. haqqında oxucuda aydın təsəvvür

yaradırsa, digər tərəfdən də bu vahidlərin məna açımını özünəməxsus, ironiya ilə satirik şəkildə verməklə cəmiyyətdə mövcud ictimai-siyasi hadisələrə münasibətini, nifrətini əks etdirərək fırıldaqçı din xadimlərini, məmurları və əzilmə xalqın, imkansız, yoxsul təbəqənin, bütövlükdə cəmiyyətin yaramazlıqlarını daha qabarıq şəkildə göstərə bilir.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının 1097-ci ildə 7-ci nömrəsində çap olunmuş “Lügəti Molla Nəsrəddin”də bu adların semantikasını təhrif edib işlətmək üsulundan istifadə edərək dini fanatizmə uyub geridə qalan, dini məsələlərdə kortəbii şəkildə ifrata varan müsəlman aləminin iç üzünü açıb göstərməyə çalışır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Mirzə Cəlil bədii təfəkkürünün məhsulu olan bu lüğəvi adların köməyiylə satirik üslubda dövrünün ictimai problemlərinin aydınlaşdırılmasına xidmət edir:

NAXÇIVAN: *Yəni Nəqşi-cahan. Həqiqətdə, Naxçıvan cahanın nəqsidir. Belə ki, camaatın mollalara göstərdiyi ıxlası və dərzilərin şagirdlərilə etdikləri raftarı yer üzündə indiyədək nişan verilməyib;*

ŞƏKİ: *Əsl mənası “Şəkk”dir. Yəni bu şəhərin pirlərinə şəkk gətirmək olmaz;*

İRƏVAN: *Əsl məna “Təxti - rəvan”dır. Yəni iki qatıra yüklənmiş məhfəl. Mülkədar və rəiyyəət məsələsində bu ibarə çox istemal olunur;*

GƏNCƏ: *“Künc” yəni “bucaq”. Bu şəhərdə həmişə məscid karvansarasının hücrələrinin bucağında İran fəhlələrinin işləri üç-dörd qalar divarların küncündə, yəni bucağında;*

YELİSAVETPOL: *Yəni “Yelisaveta” və “pul”. “Yelisaveta” Gəncədəki “sirk” qızlarından birinin adıdır ki, müsəlman cavanları nə qədər pulu var idi, hamısını yığıb doldurub onun tumanının cibinə;*

NƏMƏNKAN: *Yəni “Nəmən” və “Kan”. “Nəmən” firəngcə çaxıra deyirlər. “Nəmənkan”, yəni çaxırınkanı, yəni çaxırın mədəni. Vaqəən Nəmənkində müsəlmanlar bir ildə içdiyi çaxırı Gəncədə cavanlar on il içib qurtara bilməzlər;*

TİFLİS: *Əsl mənası “Tifil” və “İsa”dır. Yəni “İsa”-nın uşaqları. Bizim şəhərə həmin adı qoyanlar Qarabağ, Naxçıvan və Şuşanın tacirləridir;*

BADKUBƏ: *Bakıda Suraxanski küçədə bir İran lotusu bir ev kirayə edib və balkonuna Sirü Xurşid baydağı vurub deyir ki, mən Məhəmmədəli şah tərəfindən təsdiq olunmuş falabaxan, tas quran və rəml atanam”. Çünki hərdəmbir yel əsəndə baydağın parçasını çırpır o tərəf bu tərəfə, bu səbəbdən bu şəhərin adını qoyublar “badukubə” (4, s.383).*

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, belə satirik üslubla mənası açıqlanan real onomastik vahidlərin mənşəyi, semantikasi və elmi cəhətdən araşdırılarkən heç bir çaşqınlıq yaratmamalı, əsaslandırılmış elmi faktlara əsaslanılmalıdır.

Ədib real onomastik vahidlərin semantikasını təhrif edib fikrini satiraya məxsus ironiya ilə kinayəli şəkildə ifadə etməklə yanaşı, eyni üslubi məqamdan istifadə edərək mücərrəd onomastik vahidlərlə də (Zurnalı, Nəmin, İtqapan, Danabaş və s.) əsərin bədii təsir qüvvəsini daha da gücləndirir, verdiyi adlarla yaratdığı tipləri daha da dolğunlaşdırır. Mücərrəd onomastik vahid kimi işlənən Danabaş kəndinin faciəsi satirik şəkildə daha canlı verilir və bu ad əsərin məzmununu tamamlayır. Yazıçı verdiyi bu adla Azərbaycan kəndlərinin düçar olduğu ağır vəziyyətin səbəblərini məharətlə açıq və böyük bədii ümumiləşdirmə aparır.

“Poçt qutusu”nda, “Azərbaycan padşahları”nda, “Kişmiş oyunu”nda müəllif satirik məqamda qəsdən “İtqapan”, “Nəmin”, “Zurnalı” adlandırdığı yerlərdə ilk baxışda sakit, qayğısız görünən həyatın dərinliklərində böyük dərd, ehtiyac və məhrumiyyətdən üzüntü duyulduğunu müdrikliklə, orijinal şəkildə açıqlayır. Özünəməxsus semantik mənalara, xüsusi üslubi xüsusiyyətlərə malik olan bu mücərrəd toponimlərlə yazıçı təsvir etdiyi hadisəni bir ərazi üçün deyil, qeyri-müəyyən yer, məkan şəraitində nəzərdə tutur. Şübhəsiz ki, sənətkar bu adları əsərə təsadüfi daxil etməmiş, hər bir adı verərkən xeyli düşünmüş və müəyyən prinsiplərə əsaslanmışdır.

C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında işlənən real onomastik vahidlərin isə tədqiqindən danışarkən ilk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, burada işlənən toponimlərin işlənmə arealı çox genişdir. Bu toponimlər xalqımızın başqa dövlətlər və xalqlarla ictimai-siyasi, tarixi, mədəni və s. əlaqələrini göstərir. Bu baxımdan yazıçının yaradıcılığında dünyanın bir çox Qərb və Şərq ölkələrinin adları işlədilsə də burada diqqəti cəlb edən əsas cəhət vaxtı ilə işğal edilmiş, tarixi torpaqlarımızda, xüsusilə Gürcüstan ərazisində olan qədim yer-yurd adlarımızın (Saqıncaq, Şeytanbazar, Axısxa, Azğur və s.), Ermənistanın işğalçı siyasəti nəticəsində Azərbaycandan zorla alınan tarixi yerlərimizin (Zəngəzur, Nuxa və s.) yaylaqların adlarının tədqiqi xüsusi maraq doğurur. Bu toponimlər üzrə aparılan araşdırmalar xalqımızın tarixi, ictimai-siyasi həyatı ilə bağlı daha ətraflı məlumat verir. Bundan başqa, yazıçının əsərlərində Dağıstan ərazisində olan qədim yurd adlarımıza da rast gəlinir.

M.Cəlilil əsərləri üzərində Azərbaycan hidronimlərini tədqiq edərkən yalnız Qafqaz və Şimali Azərbaycan ərazisində yerləşən toponimlərlə kifayətlənmək olmaz. Məlumdur ki, siyasi-tarixi proseslər üzündən bu gün də Azərbaycan xalqının xeyli hissəsi Cənubi Azərbaycan ərazisində yaşayır. Yazıçının əsərlərinə bu baxımdan yanaşdıqda görürük ki, həmin əsərlər Cənubi Azərbaycan toponimlərinin müəyyən

mənzərəsini (Təbriz, Nəmin və s.) özündə əks etdirir. Ədib göstərilən ərazidə olan toponimlərlə orada yaşayan xalqların etnik tərkibi haqqında da ətraflı məlumat verir.

Yazıcının əsərlərində diqqəti cəlb edən onomastik vahidlərin geniş əhatə dairəsinə malik olan maraqlı növü antroponimlər də xüsusi tədqiqat obyektidir. Ədib hər bir obrazı yaradarkən müxtəlif üslublu məqamlardan istifadə edərək xarakterə uyğun mənada ad verir və bu personajları bir-birindən fərqləndirmək məqsədilə antroponimlərin hər iki növündən – real və bədii növündən məharətlə istifadə edir. Məhz bu baxımdan yanaşdıqda C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında olan antroponimlər və “Molla Nəsrəddin” jurnalında imzaların semantikasının tədqiqi maraqlı və aktual məsələdir. Bu antroponimləri semantik cəhətdən aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Dini dünyagörüşü ifadə adlar: *İmamverdi, İmaməli, Xudayar, Seyidbala, Xudaverdi və s.*

2. Tarixi şəxslərin adları: *Əbdürrəhim əfəndi, Topçubaşov, F.Xoyski, İsmayıl Tağıyev, Əhməd bəy Ağayev və s.*

3. Peşəsinə, sənətinə uyğun verilən adlar: *Dilmanc Mirzə, Usta Zeynal, Qəssab Şamil, Fərraş Şimrəli, Mirzə Xəlil, Komsomol Murad, Çavuş Ələfələh, Qəzetçi Xəlil, baqqal Məşədi Rəhim, Qəhrəman Yüzbaşı, Kamançaçı Baxşı və s.*

4. Yazıçı öz yaradıcılığına məxsus simvolik səciyyə daşıyan qeyri-real adların komik vasitə kimi istifadə edərək hər bir obrazın daxili aləmini açmağa müvəffəq olur: *Doktor Lalbyuz.*

5. Müxtəlif məqsədlərlə əlaqədar işlənilən ləqəblər: *Pırpız Sona, Kefli İsgəndər, Sərsəm Heydər, Oğru Musa, Lağlağı Sadıq, Cinni Mustafa, Farmasiyon Rüstəm və s.*

6. Müxtəlif nəslin nümayəndələrini titulla birgə təqdim etməklə yaradılan obrazlar: *Şeyx Nəsrullah, Şeyx Əhməd, Rüstəm bəy, Teymur bəy, Zivər xanım, Məkkə Məhəmməd, Hacı Nayib, Hacı Həsən, Heydər ağa, Kərbəlayı Fatma xanım, Kərbəlayı Vəli və s.*

Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, yazıçı Azərbaycan dramlarının qayda-qanunlarına uyğun olaraq müəyyən obrazlara xüsusi ad vermir və onları ümumi sözlərlə adlandırır: Məsələn; **kəndlilər, arvadlar, müsafirlər, bir kişi, camaat və s.**

C.Məmmədquluzadənin əsərlərində işlənən antroponimlər quruluşca da müxtəlifdir. Buyunlar sadə və mürəkkəb olmaqla iki qrupa ayrılır:

1. Sadə antroponimlər: *Sadıq, Sona, Şamil, Qənbər, Xəlil, Əhməd, Ziba, Abbas, Qurban, Musa, Mustafa və s.*

2. Mürəkkəb antroponimlər: *Zəhrabəyim, Gülbahar, Gülpəri, Xudaverdi, Qulamhüseyn, Məhəmmədqulu, Əbdülkərim. və s.*

Burada işlənən mürəkkəb antroponimlər bir neçə formada ayrı və bitişik yazılır. Müəyyən orfoqrafik qaydalara uyğun olaraq bu mürəkkəb quruluşlu antroponimlər aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

1. Bəy, xanım, hacı, mirzə, şeyx, ağa və s. kimi sözlər rütbə, ləqəb və titul bildirdikdə ayrı yazılır: *Hacı Nayib, Hacı Həsən, Kərbəlayı Fatma xanım, Şeyx Nəsrullah və s.*

2. Ləqəblə ad yanaşı işləndikdə; *Kefli İsgəndər, Pırpız Sona, Lağlağı Sadıq, Oğru Musa və s.*

Ədibin yaradıcılığında mövcud olan onomastik vahidlərin müəyyən hissəsi bir vurğu altında deyilib bitişik yazılır. Daha çox antroponimlərdə müşahidə olunur və iki şəxs adının birləşməsindən əmələ gəlir: **Novruzəli, Gülbahar, Seyidbala, İmamverdi, İmaməli və s.**

C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında işlənən antroponimlərin semantikasi və quruluşu müxtəlif olduğu kimi, mənşəyi də müxtəlifdir. Araşdırmalar göstərir ki, bu adların bir qismi türk mənşəli, digərləri isə başqa dillərdən, xüsusilə ərəb, fars və s. dillərdən keçmə adlardır və bu adları mənşəyinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1. Türk mənşəli antroponimlər: *Teymur, Sona, Qənbər, Nazlı, Nuru və s.*

2. Rus dilinə məxsus antroponimlər: *İvan, Qoloşopov, İvanov, Çerivanski, Sumbatov, Durnov, Libedinski, Lesntiyev və s.*

3. Ərəb dilinə məxsus antroponimlər: *Zeynəb, Xəlil, Heydər, Həsən, Fatma, Sadıq, Şaban, Əminə və s.*

4. Fars mənşəli antroponimlər: *Zivər, Rüstəm, Həlimə, Camal, Cəfər, Səkinə, Qurban, Abbas, Əziz, Ziba, Gülüstüm və s.*

Aydındır ki, ermənilərdə tarixən müxtəlif xalqların, xüsusən Azərbaycan xalqının tarixini qərəzli şəkildə öz adına çıxmaq məharəti çox böyükdür.

C.Məmmədquluzadənin əsərlərində **Baxşı, Akop, Petrosyan, Sərkiz, Muğdusi, Ohan, Karapet** kimi verilmiş antroponimlərin mənşəyi xüsusi tədqiqat obyektinə olsa da, məhz bu tarixi gerçəkliyi nəzərə almaqla bu adlar üzərində ötrəti də olsa dayanmaq lazımdır. Bu adların mənşəyinin tədqiqi bir daha göstərir ki, onların heç biri ermənilərə məxsus deyil.

B.Abdullayev Baxşı adının izahını belə verir: “Müxtəlif türk dillərində “**səyyar xanəndə**”, “**həkim**”, “**ovçu**” mənalarında işlənən bəxşi sözüdür. Sanskrit və ya Çin dillərindən Orta Asiya türk dillərində, sonralar da azərbaycancaya keçdiyi güman olunur” (5, s.15).

Akop, Petrosyan, Ohan adlarının mənşəyi ilə bağlı Q.Qeybullayevin tədqiqatları daha əsaslıdır. Görkəmli alim tarixi faktlara əsaslanaraq Ohan və Akop adlarının mənşəyi ilə bağlı Q.Qeybullayevin tədqiqatları daha əsaslıdır. Görkəmli alim tarixi faktlara əsaslanaraq Ohan və Akop adlarının qədim yəhudi mənşəli, Petrosyanın isə qədim yunan mənşəli olduğunu qeyd edir.

Bu gün ermənilərdə işlənən **Sərkiz**, **Karapet**, **Muğdusi** şəxs adlarının da açıqlanması göstərir ki, bu adlar başqa dillərdən götürülmüş adlardır. Araşdırmalar göstərir ki, Karapet və Muğdusi şəxs adlarının hər iki komponenti türk mənşəli “kara” və “muğ” sözüdür, Sərkiz şəxs adının I komponenti isə sər (baş) İran mənşəli fars sözüdür.

Karapet və Muğdusi adlarının türk mənşəli olduğu qədim tarixi mənbələrdə və müasir elmi əsərlərdə təsdiq edən xeyli dəyərli elmi faktlar mövcuddur. Azərbaycan dilində **q-k** fonetik əvəzlənməsini nəzərə alsaq Karapet sözünün birinci komponenti ilə bağlı (**kara//qara**) tarixdə etnonim (**Qaraqoyunlu**) və antropnim (**Qara**, **Qara Yusif**), toponim (**Qarabağ**, **Qaradağ və s.**) işlədilər bunu bir daha sübut edir. Qara sözü bu gün də öz qədim semantik mənasını saxlayaraq müasir Azərbaycan və bir çox türk dillərinə məxsus onomastik vahidlərin tərkibində müasir dilimizdə rəng, tarixən isə böyük, geniş, hündür anlamlarını verərək ortaq şəkildə işlənməkdədir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, **kara//qara** sözü ilə bağlı İstər Şimali, istərsə də Cənubi Azərbaycan ərazisində istənilən qədər toponim, oykonim və oronimlərə rast gəlinir.

Bir çox tarixi, elmi faktlar Muğdusi adı ilə bağlı fikrimizi də eynilə təsdiq edir. Muğ komponenti ilə bağlı A.Rəhimovun, Q.Məşədiyevin, Ə.Fərzəlinin tədqiqatlarında istənilən qədər dəyərli elmi faktlar mövcuddur.

Sərkiz şəxs adı isə İran – fars mənşəli söz olub Azərbaycan dilində baş kimi tərcümə olunur.

Bu məsələləri araşdırarkən bir daha aydın olur ki, istər coğrafi adlar (toponimlər), istərsə də şəxs adları (antropnimlər) müxtəlif xalqların ictimai-siyasi, sosial-mədəni həyatı, estetik dünyagörüşü, dini baxışları və inkişafı ilə bağlı şəkildə yaranıb yayılır. Məhz buna görə də ədəbi əsərlərdə işlədilər onomastik vahidlərin yaranması və semantik cəhətdən dəyişilmə xüsusiyyətləri ayrıca tədqiq olunmalıdır.

Göründüyü kimi, C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığı müxtəlif üslubi xüsusiyyətlərə malik onomastik vahidlərlə xeyli zəngindir və bu onomastik vahidlərin geniş tədqiqi dilçilik elminin müxtəlif sahələri üçün xeyli əhəmiyyətlidir. Məhz buna görə də bu adlar üzərində elmi araşdırmaları davam etdirmək zəruri bir məsələ kimi qarşıda dayanır.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. Bakı, AMEA, 2019
2. Qeybullayev Q. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı, 1992
3. Cəlil Məmmədquluzadə. Seçilmiş əsərləri. c. 3, Bakı, 2004
4. “Molla Nəsrəddin” jurnalı (1909-1910-cu illər). c.2, Bakı, 2005
5. Abdullayev B. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti. Bakı, 1985
6. Həbibbəyli İ.Ə. C.Məmmədquluzadənin mühiti və müasirləri. Naxçıvan, 2009

ABSTRACT

Galiba Hacıyeva

STYLES OF ONOMASTIC UNITS IN THE CREATIVITY OF JALIL MAMEDKULUZADEH

One of the most actual research areas in modern Azerbaijani linguistics is made by onomastic units, studying of their signs and features. Onomastic units are the proper names used in language. In the work of the writer creativity the onomastic units which are an interesting part of speech were also skillfully used, unique and surprising art verbal turns, poetic verbal complexes, popular expressions are created.

Onomastic units have different functions in the creativity of Jalil Mamedkuluzade. The irreversible poetic onomastic attracts attention units with features in the creativity writer. The reflection not only in the creativity Jalil Mamedkuluzadeh of the workers the etymology of pseudonyms revealed. The specific poetic onomastic units selected in the creativity of the Jalil Mamedkuluzadeh.

РЕЗЮМЕ

Галиба Гаджиева

ХАРАКТЕРИСТИКА ОНОМАСТИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ТВОРЧЕСТВЕ ДЖАЛИЛА МАМЕДКУЛУЗАДЕ

Одну из самых актуальных научно-исследовательских областей в современном азербайджанском языкознании составляют ономастические единицы, изучение их признаков и особенностей. Ономастические единицы – это используемые в языке имена собственные. В творчестве Джалила Мамедкулузаде также были умело использованы ономастические единицы, являющиеся интересной частью речи, созданы неповторимые и удивительные художественные словесные обороты, поэтические словесные комплексы, крылатые выражения.

В творчестве Джалила Мамедкулузаде разница между реальным и поэтическим именами раскрывается функция ономастических единиц. В творчестве писателя привлекает внимание креативность уникальные поэтические ономастические единицы. В сфере ономастической номинации имена собственные имеют гораздо больше функций, чем имена нарицательные. Нужно еще добавить свободу выбора, имя творчество, изобилие факторов вторичной номинации имен и названий.

ARİFƏ ZEYNALOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

AZƏRBAYCAN MİLLİ MƏTBUATI TARİXİ VƏ DİL MƏSƏLƏLƏRİNDƏ CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ MƏRHƏLƏSİ

Açar sözlər: *Molla Nəsrəddin, C.Məmmədquluzadə, ana dili, jarqon, ədəbi dil, mətbuat, satira*

Key words: *Molla Nasreddin, J.Mammadguluzadeh, mother tongue, slang, literary language, satire*

Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan yazıçısı, dramaturqu, jurnalisti, ictimai xadimi; “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin banisi və ideya rəhbəridir.

Cəlil Məmmədquluzadə, həmçinin Azərbaycanda və Şərqdə ilk feminizm, qadınların və kişilərin hüquq bərabərliyi ideologiyasının əsasını qoymuş ictimai xadim hesab olunur.

İlk nömrəsi 1906-cı il aprelin 7-də (köhnə təqvim ilə 20 aprel) çıxan “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrinə başlamaqla o, Azərbaycanda, eləcə də türk-müsəlman dünyasında ilk dəfə satirik jurnalistikanın əsasını qoydu. Həmin vaxtdan o, Molla Nəsrəddin adı ilə tanındı. Mirzə Ələkbər Sabir, Nəriman Nərimanov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Məmməd Səid Ordubadi, Ömər Faiq Nəmanzadə, Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmküsər kimi yazıçı və jurnalistlərlə möhkəm ideya-yaradıcılıq əlaqəsi yarandı. C.Məmmədquluzadənin təbliğ etdiyi dərin demokratizm və azadlıq ideyaları jurnala ümumxalq məhəbbəti, beynəlxalq aləmdə böyük nüfuz qazandırdı. Mollanəsrəddinçilər Yaxın və Orta Şərqdə “Molla Nəsrəddin məktəbi” adlı qüdrətli mətbuat və ədəbiyyat məktəbi yaratdılar. “Molla Nəsrəddin” “Suri-İsrafil” (Azərbaycan), “Nəsimi-şimal” (İran), “Cəm” (Türkiyə), “Uklar”, “Yəşen” (Tatarıstan), “Tokmaq” (Türkmənistan), “Sinək” (Kırım) və s. satirik jurnallar üçün örnək oldu. Ə. Lahuti, A. Turqay, M. Dehxuda, Ə. Gilani “Molla əmi”ni özlərinə müəllim və ustad seçmişdilər. Jurnalın Rusiyadan başqa Asiya, Avropa və Amerikanın bir sıra ölkəsində də abunəçiləri var idi. Başqa mollanəsrəddinçilər kimi, C.Məmmədquluzadə də irtica və qaraguruhçuların arakəsilməz təqib və təzyiqinə məruz qalırdı. Çar hökuməti onu tez-tez məhkəmə məsuliyyətinə cəlb edir, “Qeyrət” mətbəəsində axtarışlar aparır, bəzən də “Molla Nəsrəddin”in nəşrini dayandırır. Azərbaycan mətbuatı və ədəbiyyatı tarixində böyük rol oynayan “Molla Nəsrəddin” satirik jurnalı ədəbi dilin saflığı, təmizliyi, inkişafı uğrunda həmişə ardıcıl mübarizə apardı, onun hər cür mənfi təsirlərdən qorunub saxlanması misilsiz fəaliyyət göstərdi.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı XX əsrdə Azərbaycan mədəniyyətini üfüqlərində gur şüa kimi parladı. O, xalqın ictimai – fəlsəfi, ədəbi – bədii fikrinin bütün guşələrini, məişətin bütün sahələrini işıqlandırdı. Jurnal yalnız dünya satira sənətini və onun nəzəri əsaslarını zənginləşdirmək səviyyəsində mükəmməl ədəbi məktəb olaraq qalmadı, fəlsəfi dünyagörüşə çevrildi, maarif məşəlinə döndü. O, xalqın görünən gözüne, danışan dilinə çevrildi, xalqın duzlu danışığına dönüb ürəyinə axdı. Ürəklərdə yuva salıb beyinləri işıqlandırdı. O, dünyanı zarafat bilmədi, ancaq zarafata salıb, ürəyində nə varsa, dilinə gətirdi. Zarafata salıb çox ciddi danışdı.

“Molla Nəsrəddin” ilk nömrəsindəki baş məqalədə doğma Azərbaycan dilindən ünsiyyət vasitəsi kimi hər yerdə istifadə etməyin vacibliyini qeyd edərək, onun sadə xalq dilində yazacağı məsələləri aydınlaşdırmışdır. “... sözümlü tamam etdim, ancaq bircə üzürüm var! Məni gərək bağışlayasınız, ey mənim türk qardaşlarım mən siz ilə türkün açıq ana dili ilə danışiram.”

“Dil sadə və açıq olsa, eyibdir, əgər belə olarsa, onda həmin dildə yazan və danışan kəsə savadsız deyirlər” iddiası ilə yaşayan bir qrup üzdeyən ziyalının fikri əleyhinə olaraq “Molla Nəsrəddin” oxucularını ana dilində sadə və aydın, yazmağa, danışmağa çağırırdı. Yersiz ərəb-fars ibarələri ilə dilimizi korlayan ziyalıları istehzalı şəkildə tənqid edirdi. Bu cəhətdən C.Məmmədquluzadənin “Papanlar” məqaləsi daha xarakterikdir: ... və bunu oxuyub əhvalatdan xəbərdar olandan sonra bunu bilsin və eşitsin və yenə eşitsin və yenə bilsin ki, sadə və açıq yazmaq eyibdir. Avamın və kəndlinin canı cəhənnəmə. Mənə çox lazımdır ki, o mənim yazdığımı başa düşəcək! Mənə ancaq bu lazımdır ki, mənim yazdıqlarımı oxuyanda desinlər:

“Pəh-pəh”, gör ərəb dilini nə yaxşı bilir!” Mənə ancaq bu lazımdır.”

“Molla Nəsrəddin” doğma ana dilini hər cür yad təsirlərdən qorumaq uğrunda bütün fəaliyyəti boyu mübarizə apardı. Jurnal ana dilinin təlimi məsələsinə də öz səhifələrində geniş yer verərək, onun öyrənilməsi üçün vicdanla işləyən ixtisaslı müəllim kadrlarının olması məsələsinə toxunmuşdur. C. Məmmədquluzadənin “Qeyrət” felyetonunda bu özünü qabarıq şəkildə göstərilməmişdir. “Hökumət bizə tutaq ki, elə izn verdi ki, ana dilimiz məktəblərdə oxunsun, amma di gəl ki, müəllim hanı? Hardan sən o qədər ləyaqətli müəllimlər tapa bilərsən ki, lazımı qədərincə kifayət versin?”

Göründüyü kimi, “Molla Nəsrəddin” jurnalı və onun yaxın köməkçiləri olan molla -nəsrəddinçilər həmişə Azərbaycan dilinin milli varlığının qorunub saxlanması, onun daha da inkişaf edərək dünyanın qabaqcıl dilləri səviyyəsinə yüksəlməsi uğrunda cəsarətli mübarizə aparmış, əvəzsiz fəaliyyət göstərmişlər.

“Molla Nəsrəddin” dili şirin, ibrətli, iynəli sözlərlə zənginləşərək hamının diqqətini cəlb etmiş, hamının fikrini özünə cəmləşdirmişdir. Jurnal dilindəki hazırcavablığı ilə hamını mat qoyur, heyran edirdi. “Molla Nəsrəddin” dilini xalq sevirdi. Onun söhbətində xalq öz dilinə vurulmuşdur. Jurnal xalq dilindəki sözlərə, yeni mənalar daxil edirdi. Məna-enerji ilə hərəkətə gələn sözlər oxucuları çəkib “Molla Nəsrəddin”in idealına aparırdı.”

Mollanəsrəddinçilərin bədii dilinin özünə məxsus xüsusiyyətləri vardır. Onlar lüğət tərkibi materialından bədii nitqi fərdiləşdirmək, tipikləşdirmək üçün, müəllifin satirik münasibətini bildirməkdən ötrü mühüm üslubi göstərici kimi istifadə edirlər: seçilən sözlər, ayrı-ayrı leksik vahidlərin düşdüyü nitq mühiti dərhal müəllifin bədii-üslubi münasibətini aydınlaşdırır.

Bədii dildə fərdiləşdirmə C.Məmmədquluzadənin bütün yaradıcılıq boyu diqqətlə izlədiyi sənətkarlıq tələblərindən biridir. Lakin felyetonlarda fərdiləşdirmənin xüsusi şəklində təzahürünü görürük. Felyetondakı bədii nitq, hər şeydən əvvəl, vahid bir danışq aktı hüququndadır. C.Məmmədquluzadənin felyetonu bədii dil xüsusiyyətlərinə, xüsusilə fərdiləşdirmə keyfiyyətinə və imkanına görə satirik şeirlərə çox bənzəyir. Bədii mükəmməlliyinə, satirik sərtliyinə, dilinin yığcamlığına, həmçinin fərdiləşdirmə imkanlarına görə C.Məmmədquluzadə felyetonu ilə M.Ə.Sabir satirası arasında bənzərlik çoxdur. İfadə sadəliyinə görə M.Ə.Sabirin satirik şeirləri C.Məmmədquluzadənin felyetonlarına oxşadığı kimi, öz lakonizmi və bədii kəsərinə görə Mirzə Cəlil felyetonları da Sabir satiralarına çox yaxınlaşır. Xüsusilə tipi öz bədii dili ilə səciyyələndirmək hər kəsin mənəvi aləmini, təfəkkür tərzini danışq aktında gerçəkləşdirmək, bir sözlə, bədii dildə fərdiləşdirmə yaratma baxımından hər iki bədii forma arasında felyeton, ilə satira arasında üzvi bir üslubi qohumluq vardır. Felyetonlarda mənsur satira kimi nitq vasitəsilə tipikləşdirmə olur, hər tip özünü təqdim edir. Məsələn:

“... Mən onu görəndə deyirəm:

- Hardan gəlirsən?

O mənə belə cavab verir:

- Ya xadil na poçtu.

Deyirəm:

- Dünən niyə bizə gəlmədin?

Cavab verir:

- K nam prişli qosti...”

Bu danışqdan gözümüzdə o zamankı təbirlə desək, bir “intelligentin” surəti canlanır. Digər tərəfdən onun dilinə münasibət fonunda bu tipin daxili aləmi, düşüncə tərzini oxucuya məlum olur. Bu xüsusiyyət Sabir satiralarının dilində də tez-tez müşahidə olunur:

“- Şərhi – məlumunuzun vəzu qərarı necədir?

- Həmdülillah, necə görmüşdüsə Nuh, eyləcədir!

- Yeni məktəb açılıbmı vətən övladı üçün?

- Az deyil Adəm açan mədrəsə əhfadı üçün!

- Oxuyurmu qəzetə şəhrinizin, əhli tamam?

- Bəzi sarsaq oxumuşlar oxuyur, mən oxumam!”

Mirzə Cəlil felyetonlarında bədii nitqlə tipikləşdirmə üçün eynən Sabir satiralarındakı kimi, monoloqvari bədii məxsus fərdiləşdirmə tərzini və imkanları daha səciyyəvidir. Bu əsərlərdə dilin fərdiləşdirilməsi, tipikləşdirilməsi danışqın – təhkiyəçinin münasibətində təzahür edir. Təhkiyəçi müəyyən şəxsə və ya hadisəyə münasibətini göstərmək üçün müvafiq şəkildə dil materialına müraciət edir. Bir nitq aktına bəzən lüğət tərkibinə, bəzən isə həm də, qrammatik quruluşa görə təbəqələşmə baş verir, bir fonda müxtəlif boyalar seçilir. Məsələn, “Orucu batıl eləyən şeylər” adlı mənsur satira belə başlanır. “Mərvdə, cənab mövlana Hacı Məhəmməd Bağır ağa hər gün məsciddə minbəri yumruqlaya – yumruqlaya, yüz iyirmi dörd min peyğəmbərə and içə-içə camaatı inandırır ki, qəzet oxumaq orucu batıl elər. Mən biləsi bu məsələyə diqqət eləmək lazımdır.”

Bu təhkiyəçinin danışığıdır, bədii nitqin əsas fondudur. Təhkiyəçinin dilinin lüğət tərkibi, üslubi qrammatikası bu cümlələrlə müəyyənləşir.

Müxtəlif ictimai zümərələri danışq tərzini ilə tanımaq C.Məmmədquluzadə sənətkarlığının da mühüm göstəricilərindəndir. Ancaq bu göstərici – nitqə görə fərqləndirmə yazıçının yaradıcılığında donuq halda qalmır. Felyetonlarda obraz bilavasitə maddi şəkildə meydana yoxdur, o, yalnız ayrı-ayrı sözlərdə, ifadələrdə canlanır. Burada sözlər vasitəsi ilə işarələr başlıca yer tutur. Bu işarələrin köməkliyi ilə satirik surətlərin xarici görünüşü, zahiri portreti haqqında aydın təsəvvür yaranır.

C.Məmmədquluzadənin mənsur satiralarında müxtəlif ictimai zümrələrdən olan satirik surətlərin yaranması və tipikləşdirilməsi onların dillərinin fərdiləşdirilməsi prosesi ilə bilavasitə bağlıdır. Fərdiləşdirmə həm leksik – semantik həm də qrammatik-normal imkanlar hesabına reallaşdırıla bilər. Yazıçı bir çox hallarda tənqid hədəfi götürülən konkret şəxsin və ya müəyyən ictimai, zümrəni təmsil edən şəxsiyyətin nitqindən ayrı-ayrı parçalar, bütöv cümlələr silsiləsi verir. Satirik obrazın sözləri təhkiyəçinin “monoloqu” içərisində vasitəsiz nitq şəklində təqdim olunur.

C.Məmmədquluzadə felyetonlarının dilində ən geniş yayılmışı və başqa formalı əsərlərə nisbətən bunun üçün daha mühüm olanı işarə etmə üsuludur. Ayrı-ayrı sözlərlə işarə etmə şəklində fərdiləşdirmə işində alınma leksikanın felyetonların dilindəki rolu xüsusilə böyükdür. Fərdiləşdirməyə alınma sözlərin o qismi yararır ki, bunlar bütövlükdə götürəndə, ümumxalq danışığı dili üçün yararsızdır. Felyetonların dilindəki mənimləmə leksikanın bu təbəqəsinə həm ərəb və fars dillərindən, həm də rus dilindən alınmış sözlər daxildir.

Mirzə Cəlil felyetonda təhkiyəçinin nitqi içərisində üslubi fərdiləşdirmə üçün rus dili sözlərindən o müvəffəqiyyətlə istifadə edir. Bu vəziyyət rus dilində təhsil görmüş mürəccələri “intelligentləri” ifşa zamanı özünü göstərir.

“Dəmdəki aradan çıxan kimi Bakının ruskotatarski uşaplasının posledi klasının učenikləri gəldilər meydana və öz müəllimlərindən o qədər iftira düzəltdilər ki, mən indi də xəcalət çəkirəm. Sözü vazehi: Haman mənə giley yazan şagirdlərdən mən özüm çox artıq dərəcədə dilgirəm. Əvvələn, kiçik hara böyükdən şikayət etmək hara? Sizə nə bərdur ki, uşellər çetirə çasayo kimi ispot eləmirlər? Onlar oxumuş adamlar, intelligentdirlər. Obrazovannı adamın gecə saat dördədən irəli yatmağı harda görsənib? Bəli əgər həqiqətdə bizim oxumuşlarımız gecələr klublarda ləvhü ləblə vaxtlarını keçirib, saat dördə kimi şişmiş gözlərini ova-ova uşkolun qapılarını atvarit edərlər, o vaxt giley etməyə bəlkə bir az haqqınız ola” mədəniyyəti, təhsili ana dili sözlərinin arasında bir neçə əcnəbi söz işlənməsində görün belə “intelligentləri” yazıçı qəzəblə qamçılıyır.

Məlum həqiqətdir ki, obrazın həyat tərzini, daxili simasını sinfi müxtəlifliklər içərisində mövqeyini, ictimai hadisələrə şəxsi münasibətini və bununla da onun ictimai dəyərini verməkdə bu obrazın prototiplərini fərdi və zümrəvi leksikonunda müraciət etməyin böyük üslubi əhəmiyyəti vardır. Bu halda sözün ifadə etdiyi anlayış onun dilindəki real, normativ mənasından çıxsa bilər, söz fərdin düşüncə tərzinə müvafiq mənalana bilər. Başqa cür desək, sözün mənasını fərd özü müəyyənləşdirir. “Bu sözü kim necə başa düşür”. Məsələsi onu maraqlandırmır: başlıca cəhət müəyyən məfhumu onun özünün necə dərk etməsi, müvafiq anlayışa onun nə münasibət bəsləməsidir. Deməli, söz ümumxalq dilindəki nominativ mənasından “məhrum” edilərək fərdin ictimai xüsusiyyətinə uyğun məzmunla yükləşir. Bu məzmun isə, əksərən, sözün ilkin lüğəvi mənasına tam zidd olur, onu inkar edir. Söz fərdin sosioloji mənsubiyyətinə müvafiq olduğu üçün bunu sosioloji leksikaya aid edirik. Burada satirik tiplərin ictimai ziddiyyəti nəzərdə tutulduğundan bu, jarqon məfhumuna, bu sözün linqvistik anlayışına tam uyğun gəlir.

Mollanəsrəddinçilər satirik tipləri ifşa etmək üçün tez-tez və yerli yerində jarqon məfhumundan istifadə edirlər. Burada ruhanilərin, zadəganların, mürəcə-fərsiz “intelligentlərin”, əyyaşların, cadugərlərin, hər cür müftəxorların leksikonu nümayiş etdirir. Bu qrupların hamısı üçün müştərək jarqonlar da vardır. Bunların jarqonluğu bir neçə ictimai zümrəyə aidliyi ilə aradan qalxır. Ümumxalq dilindəki mənaya qarşı durmaq daha tipik seçildiyindən bunlar məhz jarqon olaraq qalır: işlənmə dairəsinin nisbi genişliyi sözün məzmun xüsusiyyətinə tabe olur. Ümumxalq sözünün jarqonlaşmasını misallarla əyaniləşdirək.

Məsələn, iş, əməl, kar sinonimlərinin ümumxalq Azərbaycan dilində ifadə etdiyi məna aydındır. Bu sözlərlə faydalı, gərəkli bir hərəkətin icrası və ya nəticəsi ifadə olunur. Lakin Mollanəsrəddinçilərin satirik tiplərinin dilində bu sözlər yararsız, zərərli bir məşğələ və ya ümumiyyətlə, ətalət, bildirir. Satirik tip iş, əməl adına öz vəhşi hərəkətlərini, xəbis niyyətlərini, iyrənc arzularını “tanıtdırır”.

Bir çox hallarda kinayə nəticəsində söz jarqonlaşır. Sözün jarqonlaşması yolunda kinayə mərhələsi həm müsbət, həm də mənfi tiplərin “xidməti” sayəsində mümkün olur. Müsbət tiplər mənfilərin əlamətini götürüb kinayə ilə zənginləşdirir və mübarizədə bu sözlərin kinayə zərbəsindən istifadə edirlər.

Kinayə iştirakı ilə jarqonlaşan sözlərin, heç şübhəsiz ki, əsas kütləsi mənfi tiplərin mütərəqqi şəxslərə verdiyi adlardan və təyinlərdən ibarətdir. Bu halda cəmiyyətin mürəcə ünsürləri mütərəqqi ideyalar uğrunda mübarizə aparən şəxslərin zahiri əlamətlərindən birini alıb kinayə ilə onlara müraciət edirlər.

Məsələn, tazə (lər), cavan (lar), gənc (lər), yeni (lər), şapqalı (lar) və s. kimi sözlər tüfeylilərin kinayəcikləri sayəsində jarqonlaşır, lakin bu da həqiqətdir ki, jarqon sözlərdəki kinayəyə özləri məruz qalırlar. Təbii ki, bu jarqonlaşma bədii dildə bir üslubi boya kimi yaradıldığından həm də sözün məna genişlənməsi, semantik yaradıcılıq prosesi ilə bağlıdır. Bu semantik söz yaradıcılığında da iki cəhət özünü göstərir. Bir halda və ən geniş, xalq dilindən hazır, qrammatik cəhətdən təşəkkül tapmış sözlər alınır və yeni mənada işlənir. Məsələn, şəşdi, tazələr və s. olduğu kimi.

Məlumdur ki, atalar sözü və məsələlərin, hikmətli sözlərin içərisində hakim təbəqələrə, müftəxorlara xidmət göstərənləri də vardır. Satirik tiplər öz sələfləri tüfeylilərin yaratdığı bu “hikmətə” hazır “qazanc” kimi yiyələnirlər.

Azərbaycan dilində hakim siniflərin dəyirmanına su tökən belə bir “atalar sözü” vardır. “El üçün ağlayanın gözü kor olar”. Satira həqirləri çox acgözlüklə bu ifadəni mənimsəyirlər:

Millətdən ötürü ağlayan axırda olur kor,
Məzmunlu məsələdir bu ibarət, učitellər.

Digər tərəfdən, öz sələflərindən fərqli ictimai inkişaf mərhələsinə daxil olmuş mənfi tiplər yeni ictimai şəraitlə əlaqədar “hikmətli” ifadələrlə öz jarqonlarını zənginləşdirirlər.

Mollanəsrəddinçilər həyatdakı tüfeyli ictimai qrupları tənqid edən əsərlərində mənfi tiplərin ifşası üçün jarqonlara geniş yer verir. Ə.Haqverdiyevin, N.Vəzirovun mülkədar həyatından bəhs edən əsərlərində bəylərin, xanların, milyonçuların danışıq tərzini öz jarqon təbiətini bürüzə verir. Mülkədar danışığını göstərən səhifələr jarqon və jarqonvari sözlərlə, ifadələrlə doludur. Bu jarqonların ikrah doğuran səslənməsi təmiz təbiətli insanların nitqi ilə təmasda ağır zərbəyə çevrilərək danışıq sahiblərinin başına çirpilir.

Beləliklə, jarqonlar, mənfi tipləri ifşa etmək, satirik nitq mühiti yaratmaq üçün mollanəsrəddinçilərə, mənfililiyin bədii üsulla tənqidçilərinə yerli-yerində lazım olmuşdur. Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığı sənətkarlıq cəhətdən novator və demokratik mahiyyətindədir. O, publisistikası, nəsr və dram əsərləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatını yalnız məzmunca deyil, formaca da zənginləşdirmişdir. Cəlil Məmmədquluzadə, xüsusilə kiçik hekayə janrının misilsiz ustasıdır. Onun ən yaxşı hekayələri çox mühüm sosial mətləbləri son dərəcə yığcam bir şəkildə, məharətlə əks etdirmək baxımından dünya ədəbiyyatının kamil nümunələri ilə bir sırada durur.

C. Məmmədquluzadənin zəngin bədii irsi, “Molla Nəsrəddin” jurnalı təkcə Azərbaycanda deyil, Yaxın və Orta Şərqdə, xüsusilə İran və Türkiyədə ədəbi-ictimai fikrin, maarifçi-demokratik hərəkatın inkişafına təsir göstərmişdir.

Məmmədquluzadə Cəlil Hüseynqulu oğlu - azərbaycanlı yazıçı, jurnalist, ictimai xadimdir. Böyük satirik, ədib Cəlil Məmmədquluzadə məşhur “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin banisi və ideya rəhbəri, qüdrətli dramaturq və publisist kimi Azərbaycan xalqının qəlbində yaşayacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. A.Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild, Bakı, 2010
2. C.Məmmədquluzadə. “Molla Nəsrəddin”. Bakı, 1961
3. İ.Həbibbəyli. Cəlil Məmmədquluzadə və ədəbi mühiti (metodik vəsait). Bakı, Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun nəşri, 1990
4. İ.Həbibbəyli. Cəlil Məmmədquluzadə (albom-monoqrafiya). Bakı, İşıq, 1987
5. İ.Həbibbəyli. Cəlil Məmmədquluzadənin həyat və yaradıcılığının əsas tarixləri. Bakı, Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşri, 1986
6. İ.Quliyev “Molla Nəsrəddin və ədəbi dil”. Elm və həyat № 2, 1987
7. M.Ə.Sabir. “Hophopnamə”. Yazıçı, 1980
8. Tofiq Hacıyev. “Molla Nəsrəddin”in dili və üslubu. Bakı, 1983

ABSTRACT

Arifa Zeynalova

THE HISTORY OF AZERBAIJANI NATIONAL PRESS AND THE PERIOD OF JALIL MAMMADQULUZADE IN LANGUAGE PROBLEM

The creative activity of J.Mammadguluzadeh, the writer, dramatist and journalist, are looked through in the article.

The dramatist's satirical journal, “Molla Nasreddin” which plays a great role in the press and literary history of Azerbaijan always pursued continuous for the purity, clarity and development of literary language. It also had unprecedented activity to protect the literary language from all kinds of negative effects.

Moreover, slangs that occurred because of allusion and the names given to progressive people by negative tips as well as attributes are mentioned in the article. J.Mammadguluzadeh preferred to write in a simple folk language by highlighting the necessity of using Azerbaijani as a means of communication everywhere.

Furthermore, the problems of the Azerbaijani language is widely spoken in the article.

РЕЗЮМЕ

Арифa Зейналова

В статье рассматривается литературное творчество азербайджанского писателя, драматурга, журналиста Дж. Мамедгулузаде. В сатирическом журнале «Молла Насреддин», драматург, играющий большую роль в истории азербайджанской прессы и литературы, последовательно боролся за чистоту, чистоту и развитие литературного языка и проделал большую работу, чтобы защитить его от всевозможных негативных воздействий. Исследование также фокусируется на словах, которые используются в результате насмешек, а также на именах и обозначениях, которые эти слова и негативные типы дают прогрессивным людям. Мамедгулузаде подчеркнул важность использования азербайджанского языка как средства общения, предпочитая писать его простым языком. В статье широко освещаются вопросы азербайджанского языка.

QƏNİRƏ ƏSGƏROVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti
asgerovaganira@gmail.com

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ VƏ DİL MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: *Cəlil Məmmədquluzadə, əlifba, dilin saflığı, orfoqrafiya, ədəbi-bədii və mətbuat dilləri*

Key words: *Jalil Mammadquluzadeh, alphabet, purity of language, orthography, literary-artistic and press languages*

Ключевые слова: *Джалил Мамедгулузаде, алфавит, чистота языка, орфография, литературный и художественный язык*

Azərbaycan mədəniyyəti, ictimai fikir tarixində əbədiyaşarlıq qazanmış şəxsiyyətlər olmuşdur. Belə şəxsiyyətlərdən biri də Azərbaycan ədəbiyyatına xidmət etdiyi qədər ədəbi dilimizin qayğısına qalan, xalqımızın tarixində onun dil təəssübünü çəkən, dilimizin sadələşməsi, zənginləşməsi və inkişafı üçün ciddi, ardıcıl şəkildə mübarizə aparan və bu anlamda, xüsusi imzası olan Cəlil Məmmədquluzadədir. Bu böyük ədəbi sima bütün yaradıcılığı boyu ana dilimiz uğrunda fəaliyyət göstərmiş, bədii və publisistik əsərlərində tez-tez və mütəmadi olaraq həmin mövzuya toxunmuşdur. Ümumiyyətlə, Azərbaycan xalqının ziyalıları içərisində çox az adam tapılar ki, onun dilinə öz münasibətini bildirməsin. Bu mənada, Cəlil Məmmədquluzadə də dilimizə isti münasibət göstərmiş, onu heç vaxt diqqətdən kənara qoymamışdır. Ana dilimizin varlı-dövlətli dil xəzinəsindən yerli-yerində və bacarıqla istifadə edən, onun incəliklərini üzə çıxaran Mirzə Cəlil, demək olar ki, bütün əsərlərində danışıq dili elementlərindən istifadə etmişdir. “Sizi deyib gəlmişəm” kimi şirin ifadə ilə ədəbi aləmə qədəm qoyan “Molla Nəsrəddin” jurnalının sadə, xalqın anlayacağı, sevəcəyi bir dildə olacağı ilk müraciətindən bəlli idi və Mirzə Cəlil sona qədər bu ləyaqətli işi davam etdirdi. Onun jurnalda dərc etdiyi həcm baxımından kiçik, lakin anlam və sanbalına görə böyük əsərləri dilinin səmimiyyəti və şirinliyi ilə seçilir. “Cəlil Məmmədquluzadə yalnız “Molla Nəsrəddin” səhifələrindəki kiçik həcmli əsərlərinin deyil, bütün əsərlərinin dilinə eyni məsuliyyətlə yanaşmışdır. Bu cəhətdən onun pyesləri, hekayələri, felyetonları, hətta məqalə və məktubları arasında fərq qoymaq olmur” (5, 109). Halbuki hər bir üslubun özünəməxsus leksikası olduğundan müxtəlif üslubda yazılan əsərlərin dilində müəyyən leksik fərqlər özünü göstərir. Lakin diqqətdəyər faktıdır ki, “bu mənada C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında müxtəliflik hiss olunmur. Mövzu, janr, üslublar onun dilinin ümumi istiqamətinə təsir etmirdi. O, hər şeyi eyni məharətlə sadə yazmağı bacarırdı” (5, 109).

Məlumdur ki, Mirzə Cəlilə qədər Azərbaycanda milli mətbuat olmuşdur. Lakun Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan mədəniyyəti tarixində mətbuat və onun dilinin tam formalaşmasında xüsusi rolu olan sənətkardır və bu anlamda, onun dil məsələlərində obyektiv mövqeyi təbiidir. Bundan başqa, realist nəsr dilinin inkişafında onun müstəsna rolu və yeri vardır. Bu dilin təməlinə Mirzə Fətəli Axundzadənin böyük rolu olsa da, Cəlil Məmmədquluzadə ona xüsusi sadəlik və təbiilik gətirmişdir.

M.F.Axundov da milli dilimizin inkişafı üçün canlı xalq danışıq dilinin yeganə və əsas mənbə olduğunu, ədəbi dil ilə canlı xalq dili arasındakı uçurumun məhv edilməsinin labüdlüyünü öz yaradıcılığı ilə parlaq şəkildə isbat etdi. C.Məmmədquluzadə bu zərurəti vaxtında və tam mənası ilə başa düşən, onu həyata keçirmək uğrunda var qüvvəsi ilə çalışan ən görkəmli sənətkarlarımızdan biri oldu. C.Məmmədquluzadə hələ inqilabdan əvvəl ədəbi-bədii dilin, mətbuat dilinin təmizliyi və inkişafı, bədii dil ilə xalq dili arasındakı səddin məhv edilməsi, xalq dili söz və ifadələrinin bədii dildə üstün və aparıcı mövqeyi, dilin sadəliyi, təbiiliyi və təmizliyi uğrunda görkəmli bir jurnalist və yazıçı kimi yorulmadan mübarizə aparmışdır. Böyük ədib 20-dən artıq felyetonunda ya bilavasitə, ya da dolaylı yolla dilin saflığı, əlifba və orfoqrafiya, ədəbi-bədii dil və mətbuat dili kimi mühüm məsələlərə toxunmuşdur. O, publisistik məqalə və çıxışları, kəskin ifşaçı felyetonları ilə canlı xalq dilini təbliğ və təşviq etməklə, yad təmayüllərə qarşı amansız mübariz kimi tanınmış, monumental hekayə və pyesləri ilə xalq dilinin ecazkar qüvvəsini, sadəlik, şirinlik, ifadəlilik xüsusiyyətlərini praktik və əyani şəkildə ortaya çıxarmışdır. Böyük ədib cəmiyyətin, millətin həyatında dilin misilsiz rolunu dərinlənən anladığı üçün bu məsələ onu həmişə düşündürmüş və narahat etmişdir. Buna görə də öz bədii əsərlərində xalq dilinə ləyaqətli yer verməklə kifayətlənməmiş, onu daha çox narahat edən məsələləri xüsusi mövzu kimi bədii əsərlərinə daxil etmişdir. Bu cəhət Mirzə Cəlilin yaradıcılığında əvvəldən axıradək bir sistem təşkil edir. Dilimizin aktual problemləri ardıcıl olaraq onun bədii yaradıcılığının, məqalə və felyetonlarının mövzusu çevrilmişdir. “Şeir bülbülləri” və “Sirkə” hekayələrini dilimizin 20-ci illərdə hələ öz həllini tapmamış mühüm problemlərinə həsr etmişdir. “Sirkə” hekayəsində o dövr üçün bir problem olan söz sonundakı “q” “səsinin “x”

ifadə edilməsi toxunmuş, “q” ilə ifadəsinə üstünlük vermişdir. “Dəli yığıncağı”, “Danabaş kəndinin məktəbi” pyeslərində ana dili problemləri seriyasından bir sıra zəruri məsələlərə toxunmuşdur.

Cəlil Məmmədquluzadə millətin və ümumiyyətlə, insanın nicat yolunu üç şeydə görürdü: “vətən, vətən, vətən, dil, dil, dil, millət, millət, millət!” (4, III c., 4). “Azərbaycan” məqaləsindən alınmış bu sözlər böyük ədibin əsas prinsiplərindən biri və birincisidir. Onun dramatik əsərləri içərisində xüsusi yer tutan, mənə və ideyasına görə seçilən “Dəli yığıncağı” tragikomedyasında (1926) xalqın dilini bilməyən, bu dildə yalnız “pul” sözünü işlədən hakim surəti – Həzrəti Əşrəf bu baxımdan ifşa obyektidir. Əsərin birinci məclisində Hacı Nayib üzünü camaata tutub deyir:

– Hacılar, burada bir vacib məsələ var ki, ondan ötrə də Hacı Əşrəf sizi buraya dəvət edib; amma and verirəm sizi uzun qollu Həzrət Abbasa, burada! Əgər mümkünsə, türkə danışmayaq, çünki Həzrət Əşrəfin mənə qeyzi tutur (3, 342).

– Hacı Cəfər Kompani (Hacı Nayibə): Hacı ağa, and verirəm pəncətəni-ali-əbayə, bu dəfəliyə bizi əfv buyurunuz və mətləbi bizim dildə bəyan ediniz ki, başa düşək: çünki necə dəki, sizə məlumdur, Həzrət Əşrəf fərmayib etdikləri dilə biz heç birimiz aşına deyilik (qorxusundan bir qədər yavaş deyir). Doğrusu, Hacı ağa, peyğəmbərə and olsun, Həzrət Əşrəfin dilini heç başa düşmürük. Bəs buna görə biz əhd edirik ki, heç danışmayaq, heç danışmayaq (3, 342).

Sadə adamların, hətta hakim qüvvələrin yanında olan şəxslərin sözləri ilə ana dilinə münasibətini ifadə edən Cəlil Məmmədquluzadə bütün yaradıcılığı boyu bu önəmli məsələni – XX yüzilin əvvəlində meydana atılıb xüsusi problemə çevrilən mövzunu daim diqqət mərkəzində saxlamışdır.

Cəlil Məmmədquluzadənin dili dövrünün ziyalıları ilə müqayisədə xeyli asandır, çünki o, həmin dövrdə ədəbi dil hesab edilən dildə deyil, adi ümumxalq dilində yazıb yaratmışdır. Lakin onun dilində bir sıra dialekt faktları ilə qarşılaşırıq ki, bu da, sözsüz ki, xalq dilini ədəbi dilə yaxınlaşdırmaq məqsədindən irəli gəlir. Əslində, dialektlər ədəbi dil faktı deyil, lakin üslub və daha böyük ideya olan dili sadələşdirmək və şirinləşdirmək məqsədilə onların ədəbi dilə gətirilməsi müsbət nəticələr verir. Dialektlərdən belə məqsədlər üçün istifadə ənənəsi sonralar da davam etmişdir. Məsələn, İsmayıl Şıxlının da dilində bu cür faktlarla qarşılaşmaq mümkündür.

Cəlil Məmmədquluzadənin dilində hələ o zaman üçün az işlənən, indi dialektlərə keçən və ya köhnələn bir sıra leksik vahidlər mövcuddur ki, onlar ədibin dil-üslub xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdə böyük rol oynayan faktlardandır:

Cəlil. Vallah, dadaş, ağam gələndə deyəcəm ki, dadaşım iti *küşküürdü* adamların üstünə (3, 233).

Müəllim. Bağışlayın, İsgəndər bəy, bəndənin tərəfindən *küstahlıqdır* sizə nəsihət eləmək (3, 234).

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “küşkürmək” və “küşkürtmək” sözləri qeydə alınıb (1, 136), lakin həmin sözlər hazırda dilimizin aktiv leksikasını tərk edərək dialektlərə üz tutan leksemlərdir. “Küstahlıq” sözü isə türk dilində aktiv leksik vahid olsa da və XX yüzilin əvvəlində bizim dilimizdə işlənsə də, hazırda ədəbi dilimizin leksikasından çıxmışdır.

Cəlil Məmmədquluzadənin dilində diqqəti çəkən faktlardan biri də ədəbi dil faktlarının tələffüzə uyğun şəkildə işlənməsidir: apakopa hadisəsi özünü göstərir

Gülbahar. Keç *otu* və qulaq as (3, 279).

Naxçıvan danışığında indi də bəzi sözlərin sonundakı samit tələffüz edilmir. Bu, şifahi danışığa aid faktlardan olsa da, Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığı ilə yazılı dildə də özünü göstərir.

C.Məmmədquluzadənin əsərləri poetikonomastika ilə zəngindir. Həm gerçək onomastik vahidlər, toponimlər, həm də uydurma vahidlərə rast gəlirik. Məs., Buzxana Qırxadin- Culfa yolu, Hadisənin baş verdiyi məkan obrazın xarakteri ilə sırfəlaqədədir. Belə yer adları uydurma olur, orada baş verən hadisələr isə daha çox obrazların mənəvi cəhətlərini, dünyagörüşünü işıqlandırır. Bədii dildə uydurma toponimlər yazıçı təxəyyülünün məhsuludur. Uydurma toponimlər personajların sosial ictimai mənşəyi, həyatda tutduğu mövqeyi, xarakterinin əsas cəhətlərini əks etdirərək ləqəblərə bənzəyir. Toponimlərin ləqəblərlə eyni mövqedən çıxış etməsi bədii dilin xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından çox əhəmiyyətlidir. Müəllif yaratdığı toponimlərlə ifşa edəcəyi mövzu arasında əlaqə yaratmış, bir priyom kimi yaratdığı toponimlərdən ustalıqla istifadə etmişdir. Qazi ondan “sən haralısan?”- soruşduqda Xudayar bəy “Danabaş kəndinin katdası Xudayar bəyəm” demək əvəzinə “Danabaş katdası Xudayar bəyəm” kimi özünü təqdim edir. (167, 24) C.Məmmədquluzadə toponim vasitəsi ilə xalqımızın yaddaşında həmişəlik yaşayan obrazlar silsiləsi yaratmışdır. T.Hacıyev yazır: “Yazıçı toponimik adları qeyri-müəyyən şəkllə salmaq onları ümumiləşdirir. Əslində olmayan bu adlar həqiqətdə öz dövrü üçün bütün kəndlərə, bütün rayon, qəsəbə və şəhərlərə şamil edilə bilər

Mirzə Cəlilin yaradıcılığının mühüm bir hissəsi Azərbaycan ədəbi dili tarixində ədəbi dil sahəsində böyük mübahisələr dövrünə – XX yüzilin əvvəlinə düşür. “XX əsrin əvvəllərində siyasi məsələlərin tərkib hissəsinə çevrildi. Dövrün ziyalıları dərk edirdilər ki, başqa dillər kimi Azərbaycan dili də inkişaf etməli, ədəbi

normalara əsaslanan ana dili olmalıdır. Bunun üçün Nəriman Nərimanoğlu, Ömər Faiq Nemanzadə, Üzeyir Hacıbəyov, Cəlil Məmmədquluzadə, Abbas Səhhət, Məmmədəğa Şahtaxtinski və başqaları ana dilimizin milli əsaslarla inkişaf etməsi üçün ardıcıl mübarizə aparırdılar” (2, 18). Həmin dövrdə dildə qarışıqlıq özünü göstərir, Osmanlı dilindən keçmə ağır tərkiblər, rus sözləri diqqəti çəkirdi. Sanki dilimiz yad dillərin əsarətində idi. Belə dolaşığı və ağır bir dövrdə Mirzə Cəlil ana dilini azad görmək istəyən ziyalı kimi xalq dilinin canlı, qaynar və zəngin xəzinəsinə üz tutaraq dilimizi qarışıqlıqdan xilas edənlərdən oldu. Dövrün dil mənzərəsi Cəlil Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı” əsərində qabarıq şəkildə verilmişdir:

Rüstəm bəy. Dünən harada qaldıq?

Mirzə Həsən. (Kağıza baxır və oxuyur). Necə ki, Yevropa, habelə Asiya millətlərinin hürufatının əvvəlincisi “A” sövtünün əlamətidir ki, biz ona əlif deyirik (3,273).

Zivər xanım. Kto u telefona? Kimdi telefonda? Kimdi? (3, 274).

Rüstəm bəy. İmla hərfidir və özü də özlüyündə sloqdur (3, 274).

Mirzə Həsən. Bunu “soqlasni” əvəzinə, “hürufi-samitə” yazaq (3, 279).

Səməd Vahid. İzdivaci-niyyət edib, toğrudan-toğruya mülağatda bulunmaq, zərrə qədər eyb törətməz, zənnindəyəm (3, 280).

Teymur bəy. Qabaqca gərək teatra gedək, atçotun kopyasını alağ, sonra Markovun kağız mağazasına gedək, kağız seçək (3, 281).

XX yüzilin əvvəlində Azərbaycan dilinin vəziyyətini bilmək üçün Cəlil Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı” əsəri kifayət qədər material verə bilər.

Cəlil Məmmədquluzadənin dilini ədəbi dil hesab etməyənlər də var və bu, təbiidir. Lakin Mirzə Cəlilin dil sahəsindəki xidməti o qədər böyükdür ki, bəlkə də bu mənada onun səviyyəsində fəaliyyəti olanlar çox azdır. “Cəlil Məmmədquluzadə ədəbi dil ilə danışıq dili arasındakı səddi aradan qaldıraraq, ümumxalq danışıq dilini az qala ədəbi dil səviyyəsinə yüksəltdi, sadə və lakonik xalq ifadələrinin geniş şəkildə sənət dilinə daxil olmasına, ədəbi dildə yer tutmasına yol açmış, ədəbi dilin lüğət tərkibinin saflaşmasına güclü təsir göstərmiş, yeni ruhda inkişafında görkəmli rol oynamışdır” (4, IV c.,111). Əslində, Cəlil Məmmədquluzadənin özü Azərbaycan ədəbi dilinə tamamilə yeni bir ruh gətirmişdir. Onun redaktoru olduğu “Molla Nəsrəddin” jurnalının ədəbi şöhrətli və uzunömürlü olması bununla bağlıdır.

Cəlil Məmmədquluzadənin dəyəri zamanında da dərk edilmiş, indi də məlumdur. Təəssüf ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalının Mübariz Allahsızlar İttifaqının orqanına çevrilməsi haqqında qərar qəbul edildikdən sonra böyük Mirzə Cəlil böhtan kompaniyasının növbəti “qurbanına” çevrilmiş, ədalətsiz olaraq “cığırdas”, “Azərbaycan dilini korlayan yazıçı” adlandırılmışdır. Halbuki XX yüzilin əvvəlində Azərbaycan dilinin sadələşməsində, xalq danışığı ilə ədəbi dil arasındakı uçurumun dayazlaşdırılması və məhv edilməsində Cəlil Məmmədquluzadə qədər mübarizə aparan ziyalılar çox deyil. Yersiz böhtanlara, ədalətsiz qərarlara baxmayaraq, sözügedən ədib xalqına mənsubdur və həmişə xalq dilinin keşiyində dayanıb.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, III c. Bakı, Elm, 1983
2. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, IV c. Bakı, Şərq-Qərb, 2007
3. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Çarşıoğlu, 2004, 432 s.
4. Məmmədquluzadə C. Əsərləri, III, IV c. Bakı, “Öndər” nəşriyyat, 2004
5. Seyidov Y. Seçilmiş əsərləri, IV c. Bakı, “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2007

ABSTRACT

Ganira Asgarova

JALİL MAMMADGULUZADE AND LANGUAGE ISSUES

The article investigates the issues of Jalil Mammadguluzadeh's attitude to the Azerbaijan language. It shows the facts which demonstrates the writer's position in the language issue during the complicated period of our literary language in the early XX century. In this article Jalil Mammadguluzade's role in the development and purity of press and literary-artistic language before revolution has been defined and at the same time, destruction of the barrier between artistic and folk languages, leading and superior positions of the words and phrases of folk language, as an outstanding journalist and a writer his struggle for the simplicity, naturalness and purity of the language have been analyzed. Great writer's touch of important issues such as purity of language, alphabet and orthography, literary-artistic and press languages in his topical satires more than 20 has been shown in the article. The thoughts put forward, are substantiated with the creativity examples of the writer.

РЕЗЮМЕ

Ганира Аскерова

ВЗГЛЯДЫ НА ЯЗЫКОЗНАНИЕ ДЖАЛИЛА МАММЕДКУЛИЗАДЕ

В статье исследуются вопросы отношения Джалила Маммедкулизаде к азербайджанскому языку. Проявляются факты его позиции к языковым вопросам в переходный период начала XX века. В статье определяется роль Дж. Мамедгулузаде в чистоте и развитии литературного и художественного языка до революции, в то же время барьер между литературным языком и фольклором, превосходящая и ведущая позиция народного языка и выражений в художественном языке и неустанная борьба за простоту, естественность и чистоту языка как выдающегося журналиста и писателя была полностью исчерпана. Более 20 фельетонов великого писателя прямо или косвенно показывают важные вопросы, такие как чистота языка, алфавит и орфография, литературный и художественный язык и язык прессы. Выдвинутые мысли подтверждаются литературными образцами из его творчества.

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ VƏ MİLLİLİK – AZƏRBAYCANÇILIQ

Açar sözlər: *C.Məmmədquluzadə, azərbaycançılıq, molla nəsrəddinçilər, nəsr, dram, vətəndaşlıq, məqalə, XX əsrin əvvəlləri, vətən, müstəqillik, istiqlalçılıq*

Key words: *Mammadguluzadeh, Azerbaijaniism, Mullahs, Prose, Drama, Citizenship, Article, Early 20th Century, Homeland, Independence, Independence*

Ключевые слова: *Мамедгулузаде, азербайджанство, муллы, проза, драма, гражданство, статья, начало 20-го века, Родина, независимость, независимость*

Qədim tarixə malik olan Azərbaycan xalqı formalaşdığı dövrdən öz milli varlığını, özünəməxsusluğunu qorumaq, gələcək nəsələrməğan etmək üçün mücadilə aparıb. Milli varlığı qorumaq azərbaycançılığı: - vətəni, torpağı, xalqı, milləti, ana dilimizi, milli-mənəvi dəyərlərimizə daxil olan nə varsa onları qorumaq deməkdir.

Azərbaycançılıq ideyaları İ.Nəsimidən tutmuş üzv bəri bütün yazarların: M.P.Vaqif, M.F.Axundov, F.B.Köçərli, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, S.Vurğun, R.Rza, İ.Hüseynov, M.Cəlil, İ.Şıxlı, Anar, M.Araz və başqalarının əsərlərində bu və ya digər şəkildə, formada əks olunmuşdur. Lakin bu məfkurə “Azərbaycançılıq adı ilə yox, millilik, vətənpərvərlik adı altında təcəssüm etdirilmişdir.lakin inkaredilməz həqiqətdir, danılmaz faktdır ki, Azərbaycançılıq ifadəsini ilk dəfə ümummillilə liderimiz H.Ə.Əliyev işlətməmiş və bu ideyanı əməli fəaliyyət ilə həyata keçirmişdir.

Belə ki, çağdaş dövrümüzdə Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin Azərbaycan milli dəyərlərinə, azərbaycançılıq isdeyalarına verdiyi yüksək dəyər, qiymət bizi yenidən özümüzə qaytardı. Ulu öndər demişdir: “Hər bir insan üçün milli mənsubiyyəti onun qürur mənbəyidir. ...Mən həmişə fəxr edirəm, mən azərbaycanlıyam” (6, s. 117).

Hələ XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq qəbul edilmiş yeni dil haqqında qərarlar və sonrakı dövrlərdə dünya azərbaycanlılarının I qurultayının keçirilməsi, Azərbaycan dövlət dili haqqında silsilə sərəncamları azərbaycançılığa dəyərli, qiymətli töhfə oldu.

Bu da bir həqiqətdir ki, azərbaycançılığı öz əsərlərində təbliğ edən yazarlarımızın da əməyi az olmamışdır. Yuxarıda adları çəkilən və sadalanmayan sənətkarlar içərisində C.Məmmədquluzadənin adı iftixarla çəkilməlidir. Onun “Azərbaycan” məqaləsi, “Anamın kitabı” dramı, “Molla Nəsrəddin” jurnalı onun sırf azərbaycançı olmasına kifayət edər.

C.Məmmədquluzadə bədii yaradıcılığın, demək olar ki, bütün sahələrində örnək nümunələr yaratmışdır. Onun nəsr yaradıcılığında millətin, xalqın oyanışına, özünü dərkinə, özünü təsdiqinə çalışmaq məramı qabarıq şəkildə ifadə olunmuşdur. Yazıcının “Danabaş kəndinin əhvalatları, yaxud, Eşşəyin itməkliyi” ilə sırf azərbaycançılığa xidmət edir.

Ölməz sənətkar əzilən və öz hüquqlarını tələb etməyən və edə bilməyən insanların acı taleyini göstərməklə, onların niyə, nə üçün, nə səbəbə bu günə qaldıqlarını realist təfəkkürü, iti qələmi ilə təsvir edir. “Müəllif” ... dünyadan xəbərsizliyin, avamlığın günahını bir tərəfdən rejimdə, imperiya siyasətində görürsə, digər tərəfdən də həyat uğrunda mübarizədə əfəllik edən camaatın – mütilik psixologiyasına şükranlıq edənlərin özündə görür” (2, s. 120).

Ədibin “poçt qutusu”, “Qurbanəli bəy”, “İranda hürriyyət” və s. bu tipli nəsr əsərlərində vətənin zülmündən azad olması, xalqın öz hüquqlarını anlaması barədə düşünmələri məsələləri qoyulur və çarə axtarılır.

Ölməz ədibin “Qurbanəli bəy” hekayəsində milli azadlıq ideyası, dolay yolla hekayənin bütün ruhunda Azərbaycanın müstəqilliyinə qənim kəsilmiş imperiyanın mənfur siyasətinin ifşası bariz şəkildə öz əksini tapır: “Xəbər çıxdı ki, bu gün naçalnik gəlir kəndə və sonra məlum oldu ki, pristavın arvadının ad qoyulan gündür” (2, s. 174). Sonra məlum olur ki, bu xanımın, yadellinin arvadının ad gününün məhz Azərbaycan torpağında qeyd olunmasından söhbət gedir. Məclisdə çıxış edənlərdən biri də Qurbanəli bəydir. Onun çıxışına - “tost”una nəzər yetirək: “Mən özümü bu gün xoşbəxt hiss eləyirəm ki, bu məclisdə varam. Allah sənin ərin Mixail Pavloviçi bizim mahaldan uzaq etməsin. Ondan ötrü ki, çünki, nə qədər ki, Mixail Pavloviç bizim mahalda deyildi, bizim kəndlilər də bədbəxt idilər, mən də bədbəxt idim. Naçalnik ağa, sən bizim başımızın sahibisən: Qurban sənə mənim canım. Nə qədər ki, mən sağam, nökrəm sənə (2, s. 183).

Bu və ya digər hekayələrdə qoyulan məsələlərdən aydın olur ki, millət özünü dərk etməyincə, özü olmayınca, tərəqqisi mümkün deyil. Özünüdərkən əsasında isə xalqın, millətin, vətənin müstəqilliyi dayanır.

Yuxarıda qeyd etdik ki, C.Məmmədquluzadənin bütün əsərlərində Azərbaycançılıq məfkurəsi qırmızı xətlə keçir.

“Anamın kitabı” əsərində təsvir olunan üç qardaşın hərəsi bir “din”ə qulluq edir. Amma “yazıq” ana – Zəhrabəyim ana vətənə bağlı bir insandır. Milli birliyə nail olmağa can atır, səy göstərir. Onun söyləri “doğmalarının, bütünlükdə millətin bütövlüyü üzərində köklənib” (3, s. 195).

Gülbahar obrazı böyük ədib C.Məmmədquluzadənin azərbaycançılıq ideyasının – milli birlik və vətənpərvərlik amalının ifadəsidir. Gülbahar anasının ona verdiyi kitabdan atasının yazdığı vəsiyyəti oxuyur: “Mən etiqat edirəm ki, mənim də balalarım dünyada hər yanı gəzib dolansalar, yenə əvvəl-axır Zəhranın (əlini anasına tərəf tutur) ətrafında gərək dolanalar, çünki ay və ulduz şəmsin parçaları olan kimi, bunlar da analarının ayı və ulduzlarıdır. Vay o kəsin halına ki, təbiətin həmin qanununu pozmaq istəyə! Onun insafı və vicdanı ona müdamül-həyat əziyyət edəcək, nə qədər canında nəfəs var peşiman olacaq” (2, s. 475). Haqlı olaraq qeyd edildiyi kimi, “Anamın kitabı” əsəri “Azərbaycanın kitabıdır” (3, s. 274). Bu dramdakı Gülbahar obrazı “Azərbaycan ədəbiyyatı”nda vətən və millət, milli birlik və istiqlal amalının dramatik üvertürasıdır” (3, s. 22).

“Anamın kitabı” pyesi C.Məmmədquluzadənin azərbaycançılıq ideyalarının manifestidir” (1, s. 135). Milli müstəqillik və birlik, soykökə dərin bağlılıq, milli məfkurə, istiqlal uğrunda mübarizə kimi aktual məsələlər “Anamın kitabı”nın əsas mövzusu və qayəsini təşkil edir. Nəticə etibarilə “Anamın kitabı” əsərdəki üç qardaşın komediyası, Ananın faciəsi Gülbaharın dramıdır” (3; 6, s. 20).

Ölməz sənətkarın azərbaycançılıq ideyası Azərbaycan məmləkətinin tarixi ərazi bütövlüyü haqqındakı fikirləri məşhur “Azərbaycan” məqaləsində daha qabarıq, daha açıq-aşkar, sadə xalqın danışq dilini izhar edir. Məqalədə qısa bir parçaya nəzər yetirək:

“Bəzi vaxt otururam və papağımı qabağıma qoyub fikrə gedirəm, xəyalata cumuram, özümdən soruşuram ki:

- Mənim anam kimdir?
Öz-özümə cavab verirəm ki:
- Mənim anam rəhmətlik Zəhrabanu bacı idi.
- Dilim nə dildir?
- Azərbaycan dilidir.
- Yəni vətənim haradır?
- Azərbaycan vilayətidir.

Demək, çünki dilimin adı türk-Azərbaycan dilidir, belə məlum olur ki, vətənim də Azərbaycan vilayətidir.

- Haradır Azərbaycan?
- Azərbaycanın çox hissəsi İrandadır ki, mərkəzi ibarət olsun Təbriz şəhərindən, qalan hissələri də Gilandan tutmuş Qədim Rusiya hökumət ilə Osmanlı hökuməti daxillərindədir ki, bizim Qafqazın böyük parçası ilə Osmanlı Kürdüstanından və Bayaziddən ibarət olsun” (3, s. 3-4).

Bax, azərbaycançılıq ideyası, məfkurəsi budur, azərbaycançılığın mayəsi, qayəsi məhz yuxarıdakı sətirlərdə açıq-aşkar ifadə olunmuşdur. Dramlarında Azərbaycançılıq qanı axan xalq şairi yuxarıdakı fikirlərini poetik qələmlə belə izah edir.

Azərbaycan – qayalarda bitən bir çiçək,
Azərbaycan çiçəklərin içində qaya.
Mənim könlüm bu dünyanı vəsf eyləyərək
Azərbaycan dünyasından baxır dünyaya. (5, 109)

XX əsrin əvvəllərində azərbaycançılığın daşıyıcısı olan C.Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrinə nail olması ədəbi mühitdə, azərbaycançılıq məfkurəsinin formalaşmasında mühüm rol oynadı. O, yəni C.Məmmədquluzadə, o dövrün qabaqcıl fikirli ziyalılarını ətrafına topladı, “Molla Nəsrəddin”çilər komandası yaratdı və əməli fəaliyyəti ilə yaxın Şərqdə və dünyanın əksər vilayətlərində əks-səda yaratdı. Onun “komandası”na M.Ə.Sabir, Ö.F.Nemanzadə, Ə.Qəmküsar, Ə.Nəzmi, Ə.Haqverdiyev, M.S.Ordubadı, M.Ə.Möcüz və başqa qələm sahibləri daxil idi.

Mollanəsrəddinçilər, şübhəsiz ki, Mirzə Cəlil başda olmaqla, ətrafına topladıqları satirik jurnalda bir çox istiqamətlərdən bu məsələləri: milli özünüdərk, milli özünəqayıdışı önə çəkər və bütövlükdə “kiçik” insanı böyük amallar uğrunda mübarizəyə hazırlayır, istiqlala, köləlikdən azad olmağa hazırlayırdı.

Məlumdur ki, XX əsrin əvvəllərində azərbaycançılığın real təmsilçiləri olan mollanəsrəddinçilər məhz C.Məmmədquluzadənin ətrafında cəmləşmişdilər. çünki “Cəlil Məmmədquluzadə böyük bir ədəbi məktəb yaratmış, Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir cığır açmışdır (7, s. 71).

Bunu da vurğulamağı özümüzə borc bilirik ki, dahi mütəfəkkir, Azərbaycan dramaturgiyasının banisi, ədəbiyyatşünaslığın ilk təməlçisi, realist nəsrin banisi M.F.Axundzadədən sonra Azərbaycan ədəbiyyatının və ümumiyyətlə, ictimai fikir tarixinin ən böyük siması C.Məmmədquluzadədir. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, ədəbiyyatımızın və mətbuatımızın möhtəşəm azərbaycançılıq məktəbidir. Mübaliğəsiz desək, “Molla Nəsrəddin” jurnalı ideya baxımından C.Məmmədquluzadə deməkdir. C.Məmmədquluzadə isə təkcə “Molla Nəsrəddin” jurnalı demək deyil, o, bütün yaradıcılığı ilə öz dövrü üçün əsl azərbaycanlı idi.

Yekun olaraq onu vurğulamaq istəyirik ki, C.Məmmədquluzadə və onun yaradıcılığı, ədəbi-ictimai fəaliyyətindən çox yazılıb, çox deyilib, doktorluq və namizədlik dissertasiyaları, monoqrafiyalar, məqalələr yazılıb. Bunun inkarı yoxdur. Biz isə onlardan bəhrələnərək bu kiçik məqaləyə imza atdıq və biz heç də Cəlilşünas deyilik. Ancaq Cəlilşünaslıq elə bir məktəbdir ki, ondan nə qədər yazsan yenə azdır. Deməli, Cəlilşünaslığın həmişə tədqiqata ehtiyacı var və güman edirik ki, bu sahənin mütəxəssislərinin yetişdirdiyi ədəbiyyatçılar gələcəkdə yeni-yeni araşdırmalar, tədqiqatlar aparacaq, təkcə C.Məmmədquluzadə yox, ondan sonra gələn ədiblər də azərbaycançılığın bütün parametrlərinə dair yeni-yeni əsərlər yazacaqlar.

ƏDƏBİYYAT

1. A.Məmmədli. C.Məmmədqulu yaradıcılığında azərbaycançılıq. Bakı, 2003
2. C.Məmmədquluzadə. Əsərləri, 4 cildə, IV cild (Tərtibçi İ.Həbibbəyli). Bakı, 2004
3. İ.Həbibbəyli. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan yazıçıları. Bakı, 2004
4. M.Cəlil Paşayev, K.Xəlilov. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, 1988
5. M.Araz. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I cild, bakı, 2004
6. N.Xudiyev. H.Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı, 1997
7. Y.Qarayev. “Milli mən”şuru və etnik yaddaş – Azərbaycançılıq”. “Dirçəliş – XXI əsr” jurnalı, 2002, № 54

ABSTRACT

This article discusses the struggle between the great Azerbaijani writer and playwright, the founder and editor of the Molla Nasreddin magazine, C. Mammadguluzadeh, a leading figure in Molla Nasreddin and his ideology of Azerbaijaniism.

РЕЗЮМЕ

В этой статье обсуждается борьба великого азербайджанского писателя и драматурга, основателя и редактора журнала Molla Nasreddin К.Мамедгулузаде, ведущей фигуры в Molla Nasreddin, и его идеология азербайджанства.

MEHRİBAN ƏSƏDULLAYEVA (QULİYEVA)

Naxçıvan Dövlət Universiteti
quliyeva.mehriban@list.ru

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN HEKAYƏLƏRİNDƏ BƏDİİ DİLİN ÜSLUBİ İMKANLARI

Açar sözlər: *Naxçıvan, üslub, bədii dil, hekayə dili, xalq dili*

Key words: *Nakhchivan, style, artistic language, tale language, folk language*

Ключевые слова: *Нахчыван, стиль, художественный язык, язык рассказа, народный язык*

Bədii ədəbiyyat dialekt sözləri ilə ədəbi dilin qarşılıqlı əlaqəsini izləmək, lüğət tərkibinin terminoloji fondunun daxili imkanlar hesabına zənginləşməsi və söz yaradıcılığı prosesini üzə çıxarmaq üçün əsaslı material verir. Azərbaycan dili tarixinin öyrənilməsində yazılı mənbələrlə yanaşı, canlı dilin, xüsusən şivə və dialekt sözlərinin də üzə çıxarılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yazıçı və şairlərin əsərlərində işlətdikləri ədəbi dil nümunələri ilə yanaşı, dialekt sözlər dilimizin lüğət tərkibinin özünəməxsusluğundan xəbər verir. Bədii ədəbiyyatdan toplanmış dialekt faktları leksik-semantik söz qruplarının inkişafında əsas sayılan mənbələrin müəyyənləşdirilməsində, xüsusilə sinonimlərə münasibətin, söz yaradıcılığı, məna dəyişikliyi ədəbi dilin dialekt sözləri hesabına zənginləşməsinə təsir edən dil və sosial faktların qarşılıqlı təsirinin aydınlaşdırılması baxımından da zəruridir. Görkəmli söz ustalarımız yaradıcılıqlarında bədii söz xəzinəsindən, ümumxalq dili qaynaqlarından səxavətlə bəhrələnmişdirlər. Əsərlərini xalq danışığı dilinin bədii çalarları ilə, eyni zamanda, canlı danışığı dilinin zərifliyindən məharətlə istifadə etməklə zənginləşdirmişdilər. Ümumxalq dilindən ədəbi dilə frazeoloji birləşmələrin ədəbiyyata keçməsi XX əsrin əvvəllərində istər mətbuatın, publisistik yazıların, eyni zamanda da bədii üslubun dilində birbaşa canlı xalq danışığı dilindən götürülmüşdür. XX əsrin əvvəllərində bədii üslub həm nəzmlə, həm də nəsrə təmsil olunur – nəsrin mövqeyi məhz bu mərhələdə nəzmin mövqeyinə yaxınlaşır. Satirik-realistlər də, lirik-romantiklər də maarifçilərlə bağlıdır, ona görə ki, həm satirik-realistlər, həm də lirik-romantiklər eyni zamanda maarifçilik təbliğatı ilə məşğul olurdular (7, s.563).

Qeyd etdik ki, dialekt sözlər bədii üslub üçün yararlı ifadə və təsvir vasitələrindən sayılır. Bu məqsədlər üçün bədii əsərin dilində dialektizmlərin işlədilməsi yazıçıdan olduqca böyük ustalıq, sənətkarlıq tələb edir. Ədibin əsərlərində Naxçıvana məxsus şivə xüsusiyyətləri təsadüfən işlədilməmişdir. Ümumxalq dilinə məhəbbətlə yanaşan böyük yazıçı ədəbi dilimizi yeni söz və ifadələrlə zənginləşdirmək üçün doğulduğu, boya-başa çatdığı torpağın lüğət vahidlərindən, şivəsindən və dialekt sözlərindən yeri gəldikcə istifadə etmişdir.

Əsərlərində hər bir obrazın dilini fərdiləşdirən, sinonim cərgələr vasitəsilə fikri daha obrazlı, emosional ifadə etmək üçün danışığı dilinin leksikasına müraciət edən C.Məmmədquluzadə dolğun bədii irs yaratmağa nail olmuşdur. Bu nöqtəyi-nəzərdən Cəlil Məmmədquluzadə öz əsərlərində dialektizmlərdən çox böyük məharət və ustalıqla istifadə etmişdir. Onun əsərlərində müxtəlif tip dialektizmlərə rast gəlmək mümkündür. Düzdür, bəzi tip dialektizmlərin bədii əsərdə işlədilməsi əsərin dilinə xələl və naqislik gətirir, lakin C.Məmmədquluzadə onlardan elə məharətlə istifadə etmişdir ki, onlar əsərə xələl, əskiklik gətirməmiş, əksinə, təsir qüvvəsini daha da artırmışdır (1, s.175). Onun əsərlərində dialektizmlərdən, yerli milli-coğrafi kolorit yaradan bədii vasitə kimi fikri daha təsirli vermək üçün məqsədəuyğun şəkildə istifadə edilmişdir: Dünyada hədsiz şəxslər avamdan gilaylı qalıblar (4, s.10). Mən ondan ötrü evlənmirəm ki, mənim göylüm arvad xahiş edir (4, s.52). And olsun o bizi yaradana, əgər naz-qəmzə eliyəsən, mən səni qoymaram ki, kətdə baş dolandırasan (4, s.87).

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindəki nəsrimizin dilinə məxsus sözlərin üslubi cəhətdən araşdırılması bədii dilin imkanlarının son dərəcə fəal olmasından xəbər verir. Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin, o cümlədən C.Məmmədquluzadə, E.Sultanov, Ə.Qəmküsar, M.S.Ordubadinin nəsr əsərlərinin dilinin leksik cəhətdən araşdırdıqda aydın olur ki, ədiblərin əsərlərində klassik ədəbi dilimizdən gələn quruluş xüsusiyyətləri ilə yanaşı xalq danışığı dilinin də çox böyük təsiri olmuşdur. Bu hal onların xalq danışığı dilinə uyğun şəkildə yazıb-yaratmaq arzuları, eləcə də, ədəbi dil uğrunda apardıqları mübarizə ilə əlaqədardır. Naxçıvan ədəbi mühitində imzası olan hər bir ədib dilimizin cilalanmasına köməklik göstərmiş, onun leksik və qrammatik baxımdan zənginləşməsində, üslubiyyat cəhətdən yetkinləşməsində müəyyən rol oynamışdır. Dildəki hazır sözlərə qayğı ilə yanaşı, qələminin gücü ilə yeni söz və ifadələr yaradan sənətkarlar dilin inkişafında böyük rol oynayırlar.

Maraqlı süjet xəttinə malik “Danabaş kəndinin əhvalatları” Azərbaycan ədəbiyyatında sənətkarın bədii yaradıcılığını əks etdirmək baxımından mühüm yer tutur. Kompozisiyanın bu cür qurulması hadisə və obrazların geniş təsviri üçün imkan verir. Bütün bunlar xarakterlərin hərtərəfli və dərinlən açılmasına, hadisənin mahiyyətindəki tipik cəhətlərin qabarıq şəkildə meydana çıxmasına kömək edir (3, s.24).

C.Məmmədquluzadə hekayə janrında böyük həqiqətləri ifadə etməyi ustalıqla bacaran söz ustasıdır. Bədii cəhətdən kamillik onun yaradıcılığının ümumi səciyyəvi xüsusiyyətidir. Yazıçının dünyagörüşü, fərdi yaradıcılığını birbaşa əks etdirən bədii əsərlər üçün nitq vasitələrinin seçilməsi, qruplaşdırılması və onlardan istifadə böyük bacarıq və sənətkarlıq tələb edən keyfiyyətlərdəndir. Ritorik sual cümlələri quruluşca sual şəklində olmalarına baxmayaraq, məzmunca sual ifadə eyməyən cümlələrdir və bu baxımdan onlar həqiqi sual cümlələrindən fərqlənir. Sual cümləsinin bu növündə cavab tələb olunmur, bu cavab sualın özündə impilist tərzdə düşünülür. Bədii ədəbiyyatda frazeoloji ritorik sual cümlələri geniş işlənmə diapazonuna malikdir və onalrın, demək olar ki, hamısı təsdiqdə inkarlıq bildirir: Hacı Bəxşəli: Öz əyalımdır, kefim istər yazdıraram, istəməz yazdırmaram, sənə nə borcudur? (5, s. 413).

İlk dram əsəri olan, şeirlə yazılmış “Çay dəsgahı” (1889) ədəbiyyatımızda birinci alleqorik və mənzum dram əsəridir. “Çay dəsgahı” cəmi bir pərdədən və iki gəlişdən ibarət olsada, orada janrın tələblərinə dəqiqliklə əməl olunmuş, dialoq və monoloqlar, remerkalar bir-birilə üzvi sürətdə uzlaşdırılmışdır. C.Məmmədquluzadənin təhkiyə üslubu, ilk növbədə, səmimiyyət və təbiiliyi ilə diqqəti cəlb edir. Alleqorik obrazlar özlərinin əsil-nəcəbətli ilə fərz etməklə, günahkar olmadıqlarını sübuta yetirməyi bədii ifadə vasitələrinin köməyiylə, bu keyfiyyətlərdən məhrum olan nökrəri güdaza vermək məqsədini güdürlər. Yumoristik planda işlənmiş Nökrər Əli də öz davranışı və danışığı ilə onların bu məqsədlərinin gerçəkləşməsinə şərait yaradır. Məsələn, Əli sadələvhlüklə etiraf edir ki, samavarda suyun qaynayıb-qaynamadığını yoxlamaq üçün özünəməxsus “orjinal” üsuldən istifadə edir:

Bilmədim qaynadı, ya qaynamadı,

Çünki hər vaxt qaidəm belədi:

Açıram mən sudan bir az əlimə,

Su əgər təsir eylədi dərimə,

Mən haman vaxt çayı dəmləyirəm (5, s.368).

Müəllif personajların nitqinə şirinlik, təbiilik gətirir, həm də haqqında bəhs olunan mətləblərin daha inandırıcı, həqiqi görünməsinə kömək edir. Cəlil Məmmədquluzadənin dili xalq dilinə daha çox yaxın idi. Ədibin felyetonlarında konkret dil materialına əsaslanan satira vasitələri əlvan və rəngarəngdir: umumişlək sozlər, şivə leksikası, fəal və qeyri-fəal sozlər, ədəbi dil və şivə frazeologiyası, arqotik soz və ifadələr, hikmətli sozlər, aforizmlər, atalar sozləri və məsəllər... (2, s.263). Bu onun yaradıcılığında xəlqiliyinə əyani sübutdur. O, bir sənətkar kimi Azərbaycan dilinin bütün qrammatik və leksik imkanlarından istifadə etmək bacarığına malik idi. Cəlil Məmmədquluzadə əsərin həm bədii estetik gözəlliyinə, zərifliliyinə və canlılığına diqqət yetirir, həm də fikrin son dərəcə aydın, dəqiq və lakonik ifadəsinə verməyi üstün tuturdu. O, xalq danışıq üslubundan istifadə etdiyi kimi, folklor nümunələrindən də bəhrələnməmişdir.

Onun yaradıcılığını səciyyələndirən cəhətlərdən biri xalqa bağlılıqdır. Azərbaycan ədəbiyyatının klassik sənətkarı C. Məmmədquluzadə ədəbiyyatımıza bir sıra yeniliklər gətirmişdir – tənqidi realizm, ictimai satira, satirik publisistika, ilk realist hekayə, satirik “Molla Nəsrəddin” jurnalı, “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi onun adı ilə bağlıdır. O, yaradıcılığında istər bədii təsvir və ifadə vasitələri, istərsə də öldürücü satira və xəfif yumor yaratmaq məqsədilə canlı xalq danışıq dilindən və folklor janrlarından ustalıqla istifadə etmişdir. Mirzə Cəlilin ən böyük kəşfi qəliz ərəb-fars sözlərinin, birləşmələrinin əvəzinə yazılı ədəbiyyatda canlı xalq dilində, həm ziyalıların, həm də sadə insanların anladığı bir dildə yazmağı idi. Ədibin nəsr yaradıcılığında şifahi xalq ədəbiyyatına müraciət etməsi tədqiqəlayiq haldır. Xalq deyimlərindən istifadə ilə mənəvi-əxlaqi dəyərləri böyük ustalıqla təsvir edən Cəlil Məmmədquluzadə atalar sözü, məsəllər və ideomatik ifadələrlə bədii əsərin təsir gücünün artırmışdır. Mirzə Cəlil yaradıcılığında bu kimi ciddi janrlardan istifadə ilə uğurlu parodiya və perifrastların yaradılması, bu vasitə ilə daha dərin ictimai-siyasi məzmun ifadə edilməsi böyük maraq doğurur: Atı atın yanına bağlasan, xan görüb deyər: Birini bağışla mənə. Adam yata-yata alim olur. Axşamın işini sabaha qoy, sabahın işini axşama. Ac toyuq yuxusunda plov görər. Yuxulu baş salamat olar və s.

Cəlil Məmmədquluzadənin hekayələrinin dil və üslub xüsusiyyətlərindən danışan zaman yazıçının dilinin lüğət tərkibinin zənginliyi, xalq dilinin dərin köklərinə bağlılığı, bədii təsvir və ifadə vasitələrindən, milli folklorumuzdan məharətlə istifadə bacarığı özünü göstərir. C.Məmmədquluzadəni yüksək qiymətləndirən M.F.Axundov 1906-cı ildə “Usta Zeynal” məqaləsində demokratik ədibin xəlqiliyini ön plana çəkərək yazırdı: “Sadəlik, təbiilik və real həyata yaxınlıq Məmmədquluzadə hekayələrinin əsas məziyyətləridir. Hər şeydən görünür ki, müəllif öz xalqının həyatını və dünyagörüşünü yaxşı bilir və necə müşahidə qabiliyyətinə malikdir”. Yazıçının canlı, həyatı və anlaşıqlı bir dildə yazmasını isə F.Köçərli onun yaradıcılığında realist-xəlqi xüsusiyyətləri ziynətləndirən misilsiz keyfiyyət hesab edirdi (6, s.274). Xitablar

bədii ədəbiyyatda aparıcı üslubi funksiya vasitəsi olmuşdur. Ədiblərimiz xitablar vasitəsilə bədii ifadə və bədii təsvir yaratda bilmişdilər. C.Məmmədquluzadənin əsərlərində də xitablar böyük əhəmiyyət daşımışdır. Ədib danışıq dilinə məxsus milli və əcnəbi xitablara müraciət edərək dövrün ictimai mənzərəsini canlandırma bilmişdir:

Qurbanəlibəy də ayağa durub dolu stəkanını uzatdı və dedi:

-Ay əfşar ağa, ay xanım, mən içirəm sizin sağlığınıza, allah sizin kölgənizi bizim başımızdan əksik eləməsin, allah düşməni qabağında sizin qılıncınızı kəskin eləsin...Cənab naçalnik, səndən də çox təvəqqə eləyirəm, ay xanım, səndən də təvəqqə eləyirəm. Əfsər ağadan da eləyirəm, Anna İvanovna, qurban olsun sənə mənim canım, səndən də təvəqqə eləyirəm. Ağalar, xanımlar! Hamınızdan təvəqqə eləyirəm. Hər kəs gəlməsə, namərddi (5, s. 185). Nümunə gətirdiyimiz bədii mətində gülüşə səbəb olan xitablar vasitəsilə yazıçı dövlətli bir tipin yaltaq, qürursuz, sözlünün üstündə durmayan, qorxaq obrazın simasını oxucusuna təqdim etməyi bacarmışdır.

Ədibin kiçik hekayələrində də, novellalarında da qəhrəmanların dialoqlarını monoloq kimi səciyyələndirmək mümkündür. C.Məmmədquluzadə əsərlərində qəhrəmanlarının dili ilə öz fikirlərini, real həyat gerçəklərini, sadə insanların dünyasını monoloqların köməyi ilə həyata keçirə bilmişdir. “Anamın kitabı” da Gülbaharın çıxışı, “Ölülər” də İsgəndərin, “Dəli yığıncağı” da Molla Abbasın monoloqu ədəbiyyatımızda ən gözəl bədii nümunələrdir. “Ölülər” pyesində İsgəndərin monoloquna diqqət edək:

Bu sözləri sizə deməklə elə xəyal etməyin ki, mən sizi pisləyib özümü tərif etmək istəyirəm. Yox, yox! Bunu bilirəm ki, mən heç bir şeyəm. Mən çöllərin otuyam, küçələrin torpağıyam, dağların daşiyam, kolların kosuyam, ağacların qurduyam. Mən dünyada heç bir şeyəm. Əgər mən bir şey olsaydım, cibimdən bir bomba çıxarıb bu evi bir saniyədə havaya dağıdıb, İsfahan lotusunu kərpiclərin altında diri-diri dəfn edərdim (5, s.428).

Aytən Bəylərova “Bədii dildə üslubi fiqurlar” kitabında ekspressiv-emosional səciyyəli nitqdə işlənən elliptik cümlələr əmr, xahiş, yalvarış, tələb, təkid, məsləhət, müraciət, çağırış, təəccüb, təəssüf və s. kimi mənaları ifadə etməsindən bəhs edir. Bu cümlələrdə, əsasən, hərəkət mənalı fel ellipsisə uğrayır. Qeyd olunur ki, belə cümlələrin bir qismi tamamlıq və ya zərflik əsasında, digər qismi isə həm tamamlığın, həm də zərfliyin iştirakı ilə əmələ gəlir. Bəzi hallarda yalnız mübtədadan, bəzən də mübtədadan və ikinci dərəcəli üzvdən ibarət olan elliptik cümlələrə rast gəlinir. Bu konstruksiyalar sual cümlələrindən də ibarət ola bilər (212 səh.). Bədii əsərlərdən gətirilmiş aşağıdakı bədii nümunələr fikrimizi əyaniləşdirir: Bu hində Xudayar katda oğlanın dal tərəfindən yeriyib oğlanın kürəyindən bir ağac (vurdu). İsgəndər : - Ata, nə xəbər (var) ? Göstərilən nümunələrdə vurdu, var kimi sözlər ixtisar olunmuşdur.

Ümumxalq danışıq dilinin əsas formalarından biri də dialoji nitqdır. C.Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin məktəbi”, “Poçt qutusu”, “Kişmiş oyunu” 1894-1904 - cü illərdə yazılmış həmin ilk nəsr əsərlərində çoxlu sayda dialoqlardan istifadə etmişdir. “Poçt qutusu” (1903) hekayəsində obrazların dilindəki lakoniklik, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin dəqiqliklə seçilməsi, dialoqların canlı xalq danışıq dilinin təbiiliyini əks etdirməsi müəllif ustalığından xəbər verir :

- Qoyma ora! Kağız çirkənlər, tez apar sal qutuya, qoy gəl!
- Xan, başına dönüm, qoy bu ulağın başına torba keçirim; heyvandı, ac qalmasın, yoldan gəlib yorulub.
- Yox, yox... heç ziyanı yoxdur. Kağızın vaxtı keçir, torbanı sonra keçirərsən ulağın başına.
- Di elədə qoy ulağın qıçını bağlıyım, yoxsa gedər ağacları gəmirər.
- Yox, yox ... heç eybi yoxdur, qaç tez, kağızı sal gəl!

Novruzəli kağızı ehmal qoydu qoynuna və yenə dedi:

- Xan, qadani alım, bu xoruzlar qaldılar burda, heyvandılar, qoyaydın qıçlarını açıb bir az burada dən səpəydim. Elə dən də gətirmişəm.

Novruzəli əlini saldı cibindən dən çıxartsın... Xan ucadan səsləndi:

- Yox, yox... hələ qalsın, qaç çaparaq kağızı sal poçta! (5, s.124) .

Dialoqdan obrazların xasiyyətindən tutmuş, həyat tərzinədək olan təsvirlər ədibin yaradıcılığında bədii sözün ecazkar gücü ilə qələmə alınmışdır: Hümətəli: - Nə xəbərdir? Deyirlər, kəndə qoburnat gəlib? Kərbəlayi Mirzalı: - Yox, qoburnat deyil, nəçərniknən çox böyük adamlar gəlib.

Nuru: - Kəbla Mirzalı, axı, mən eşitdim ki, qoburnat özü də gəlib? (5, s. 215).

İnversiya oxucunun, dinləyicinin bədii zövqünü oxşayır. C.Məmmədquluzadə bədii nümunələrdə inversiyadan istifadə etmişdir: Qazının otağı yekə, uca və ağ otaqdı. Bu otağın otuz yeddi taxça və tağı var və heç birisi boş deyil. Tağlara düzülübdir çox bərni və hədsiz çini qab. Taxçalara düzülübdir bir neçə samovar, sandıqça, qəlyan, dörd-beş kəllə rus qəndi və xırdavat şeylər. Otağın yuxarı başında qoyulub üç iri dəmir sandıq. Sandıqların üstə adam boyuca qalanıbdı çox qalça, keçə, kilim və palaz. Bir tərəfdən çadırşəbə bükülü qoyulub cərgə ilə dörd-beş dəst yorğan-döşək (5, s.54).

Satirik-realistlərin ifadə-obraz yaradıcılığı birinci növbədə diqqəti cəlb edir. C.Məmmədquluzadədən: sizi deyib gəlmişəm; Danabaş kəndi; Məmməd həsən əminin dilindən; bəlkə də qayıtdılar; ev adamı (arvada işarədir); Qurbanəli bəy; Qurban, Allah sənə lənət eləsin; ölümlər; maladəs, sabak; ingilis barmağı; Şeyx Nəsrullah; balıq yoxsa balıx; müsəlman işi; maşallah (müsəlmanların çoxluğu barədə); saqqallı uşaq; rəfiq, sən buradasan və s. (7, s.564).

C.Məmmədquluzadə cəmiyyətdə baş verən hadisələri qələmi ilə bədii ifadələrə çevirərək, hədəfə aldığı insanları dərinəndən düşündürməyi bacarmışdır. Bədii ifadə və təsvir üsulunu yazıçı təxəyyülü ilə seçərək, xalqın milli şüurunun oyanmasında, xalqın öz dilində ona təsir etməyi bacarmışdır. C.Məmmədquluzadə “Danabaş kəndinin əhvalatları” adlı hekayəsində Xudayar bəyin zahiri görkəmini təsvir etmək üçün bu sinonimik cərgədən axırıncısının seçmişdir. Çünki yazıçıya görə məhz bu söz obrazın qeyri-adi çirkinliyini təsvir edə bilər. Bunu əsərdən aldığımız aşağıdakı parça təsdiq edir: Üçüncü də Zeynəb ondan ötrü Xudayar bəyə bu cavabı verdi ki, necə övrət ola, - ya kasıb, ya dövlətli, ya cavan, ya qoca, ya göyçək, ya çirkin razı olar ki, yüz il ərsiz qalsın, amma üzünü Xudayar bəyin adamoxşamaz üzünə və iri burnuna sürtməsin (9, s.48).

Cəlil Məmmədquluzadənin hekayə yaradıcılığı məhz dilinin sadəliyinə və ifadə dəqiqliyinə görə ədəbi dilimizin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Ədəbin nəsrində bədii təsvir və ifadə vasitələrinin rolu böyükdür. Konkret hissi obrazlılıq, əsərin ideya estetik məna çalarlarını qüvvətləndirən məcazlar sistemi, simvolik adlar və s. qüvvətli kinayənin ifadəsi kimi hekayəçi təhkiyəsinə, personajların xarakterik şəraitə uyğun fəaliyyətinə, mühit və məkan mövqeyinin ən yaxşı ifadəsi kimi xüsusi maraq oyadır (8, s.149). Bədii dildə (istər şeir olsun, istər nəsr əsəri) əlavə sözlərdən, xüsusən əlavə cümlələrdən istifadənin başqa məqamları da var. Yəni həmin kateqoriyalar bu üslubda bədii dilə məxsus elə çalarla işlədilir; burada “quru” əvəz etmə, aydınlaşdırma, konkretləşdirmə və s. kimi sırf dil-üslub baxımı çox vaxt (xüsusən şeirdə) arxa plana keçir; onlar ədəbi-bədii vasitələr kimi çıxış edir, şeirə rəvənəq verir. Şair hekayəti yarımçıq qoyaraq, haşiyələr çıxır, ümumi ədəbi mühakimələrlə vəziyyətə qiymət verir, oxucunu bu və ya başqa bir cəhətə diqqət verməyə çağırır, surətlərin hərəkət və əlamətlərinə uyğun mühakimələr yürüdür və s. (10, s.579).

Frazeoloji vahidlər məcazlaşma nəticəsində obrazlı ifadəyə çevrilərək, həm bədii ədəbiyyatda, həm də canlı danışq dilində bədiilik yaradır. “Danabaş kəndinin əhvalatları” adlı hekayədə ümitsizlik və bədbiliklə qabarıq olan bu frazeoloji birləşmə üslubi rəngarəngliliyə səbəb olmuşdur: Kərbəlayı Cəfər bir az fikirdən sonra dedi:

- Vallah yaxşı deyirsən. Amma indi əsr çox xarabdı. Hanı indi elə bir allah bəndəsi ki, adamın əlini tutsun? (5, s. 65).

Bədii ədəbiyyat dil və üslub cəhətdən zəngin mənbə sayılır. Bu dövrün sənətkarları dil haqqında, söz haqqında klassik ədəbiyyatdan bəhrələnərək, ənənəyə çevrilmiş fikirlərini bədii ədəbiyyatda davam etdirir, əxlaqi-etik məsləhətlər verir; daha çox isə, dilin ictimai əhəmiyyətinə, insan həyatındakı, cəmiyyətdəki roluna diqqət yetirir, maarifin, mədəniyyətin açarı kimi qiymətləndirirlər. XX əsrin əvvəlləri ədəblərimiz şeir, nəsr əsəri, pyes, dram yazmaqla kifayətlənmir, yeni dövr ədəbiyyatı və onun dili qarşısında tələblər qoyur, istiqamət verirdilər. bədii ədəbiyyatın şeir, dram və nəsr növləri ilə əlaqədar olaraq bədii dil üslubları genişlənilir, qəliz ərəb və fars tərkibli, osmanlı ləhcəsi və eyni zamanda rusizmlərdən arınmış milli ədəbiyyat formalaşdı.

Beləliklə, nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, ədəbi dilimizə töhfələr verən klassiklər sayəsində canlı dildə nəsr əsərləri yaranmağa başladı. Belə yazıçıların önündə gedən Cəlil Məmmədquluzadənin ən böyük uğuru ərəb-fars sözlərinin, birləşmələrinin əvəzinə, yazılı ədəbiyyatda, canlı danışq dilində, həm ziyalıların, həm də sadə insanların anladığı doğma ana dilində yazmağı idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəlil Məmmədquluzadə: taleyi və sənəti. Bakı, “Elm və Təhsil” nəşriyyatı, 2010, 196 səh.
2. Q.Ş.Kazımov. Seçilmiş əsərləri. I-ci cild, Nurlan, 2008, 560 səh.
3. Məmməd Məmmədov. Cəlil Məmmədquluzadənin bədii nəsr. Bakı, 1963, 156 səh.
4. Məmmədquluzadə C. Hekayələr. Bakı, 1974, 192 səh.
5. Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri. Dörd cildə. I cild. Bakı, “Öndər” nəşriyyatı, 2004, 664 səh.
6. Nizaməddin Şəmsizadə. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə. Birinci cild. Bakı, Elm, 2008, 560 səh.
7. Nizami Xudiyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, Ankara 1997, 491 səh.
8. Səadət Vahabova. Cəlil Məmmədquluzadə nəsrinin poetikası. Bakı, 2013, 164 səh.
9. Türkan Əfəndiyeva. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı, Nurlan, 2007, 184 səh.
10. Yusif Seyidov. Əsərləri, On beş cildə, I cild, Bakı, 2006, 628 səh.

ABSTRACT

Mehriban Asadullayeva (Guliyeva)

THE STYLISTIC POSSIBILITIES OF THE ARTISTIC LANGUAGE IN THE STORIES OF JALIL MAMMADGULUZADE

The article is devoted to the stylistic possibilities of the artistic language in the stories of Jalil Mammadguluzade. Theme and the target of criticism in the stories and narratives of Jalil Mammadguluzadeh connected with classical heritage literary-theoretical views of the writer, his attitude towards art and literature, especially his attitude and relationship with literature, his requirements for a new century creativity, literary-critical thoughts, attitude and appeal to the heritage of classical literature, as well as themes, ideas and targets of criticism in his artistic works are studied. Here we investigate: means of artistic expression and description in the stories with the folklore of this writer of genius, his originality in use of satirical monologues and dialogues, connection of his stories with the folklore, especially the artistic language, verse size and rhyme. Here we take into consideration of lexis units and classification of vocabulary using in spoken language and in our daily life.

РЕЗЮМЕ

Мехрибан Асадуллаева (Кулиева)

СТИЛЕВЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ЯЗЫКА В РАССКАЗАХ ДЖАЛИЛА МАМЕДГУЛУЗАДЕ

Статья посвящена стилистические возможности художественного языка в рассказах Джалила Мамедгулузаде средства художественного описания и выражения в рассказах и повестей гениального литератора, своеобразие использования сатирических монологов и диалогов, связь его творчестве с фольклором, особенности художественного языка, размера и рифмы.

Связь рассказов и повестей Джалила Мамедкулизаде с классическими наследиями, тема и мишени критики в в художественном творчестве исследованы литературно-теоретические взгляды Джалила Мамедкулизаде, отношение к литературе и искусству, в особенности его отношение и связь с творчестве, требования к рассказов и повестей нового века, литературно-критические мысли, отношение и обращение к наследию классической литературы, а также темы, идеи и мишени критики в его в художественном творчестве. Здесь мы учитываем лексические единицы и классификацию использования словарного запаса в разговорной речи и в нашей повседневной жизни.

ARZU ABBASOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN DİLİNDƏ MƏCAZLAR

Cəlil Məmmədquluzadə XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən böyük nümayəndələrindəndir. Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi-realist nəsrin və ilk satirik mətbu orqanın əsasının qoyulması, milli dramaturgiyamızda tragikomedyanın, ilk alleqorik mənzum dramın yaradılması və s. yeniliklər bu böyük sənətkarın adı ilə bağlıdır.

Bənzərsiz söz ustasının yaradıcılığında ədəbi dil, ana dilinin saflığı həssas mövzulardan idi.

Azərbaycan ədəbiyyatının böyük klassiki, yazıçı, dramaturq, şair, publisist Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərinin dili xalq danışığı dilinə çox yaxındır. Nəsr və dramaturgiya yaradıcılığında sənətkar ədəbi dili xalqa yaxınlaşdırmış, ədəbi dili xalq dili əsasında inkişaf etdirmişdir. Ədib öz əsərlərini çox sadə hamının başa düşəcəyi, anlayacağı bir dildə yazırdı.

Cəlil Məmmədquluzadənin dilindən danışanda ilk növbədə böyük ədib əsərlərinin bədiiliyini və obrazlılıq keyfiyyətlərindən, poetik xüsusiyyətləri və sənətkarlıq özəlliklərindən ayrıca və xüsusi olaraq danışmaq lazımdır.

Böyük söz ustasının çoxşaxəli və rəngarəng yaradıcılığına nəzər yetirərkən sənətkarın dilinin bədii xüsusiyyətləri də çox maraq doğurur.

Yazıçı janrından asılı olmayaraq müxtəlif ədəbi növlərdə yazdığı əsərlərində məcazlar sistemindən böyük məharətlə istifadə etmişdir. Ədib “Kışmış oyunu”, “Danabaş kəndin məktəbi”, “Yorğan” və s. hekayələrində, “Ölülər”, “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərlərində məcazların müxtəlif növlərindən istifadə edərək əsərlərini daha da oxunaqlı etmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadə “Kışmış oyunu” və “Danabaş kəndinin məktəbi” hekayələrində epitetdən geniş istifadə etmişdir.

Başladıq kəndli ilə şirin söhbətə. (Kışmış oyunu)

Əmoğlu, mən artıq əfsus eləyirəm ki, biz ölüb gedəcəyik, amma bu gözəl əhvalatlar yaddan çıxmaz. (Danabaş kəndinin məktəbi)

Hekayənin şirin yeri idi. (Danabaş kəndinin məktəbi)

Qərəz, xalq nə güman eləyir eləsin, amma zahirən Kərbəlayi Heydərnən Xudayar bəyin dostluğu möhkəm dostluq idi. (Danabaş kəndinin məktəbi)

Allaha şükür, lalə yanağında eybi yox,

Qaşında, dəhanında, dodağında eybi yox. (Ölülər)

Yazıçı əsərlərində təşbehdən də məharətlə istifadə etmişdir.

Sümük düzdü, amma aşağısının əti xoruz pipiyi kimi düşüb sol yanına. (Danabaş kəndinin məktəbi)

Gözlərinin yaşı sübhün şəhi kimi kirpiklərini islatmışdır. (Danabaş kəndinin məktəbi)

Ayın gümüş kimi olam işığı İsfahan şəhərinə düşüb, şəhər dərin yuxuya batmışdı. (Arvad)

Cəlil Məmmədquluzadənin nəzm əsərlərində də təşbeh və epitetlərdən məharətlə istifadə etməsi göz qabağındadır. Aşağıdakı nümunələrdən bunu görmək olur.

Sürmə çəkilən mal gözünü görsə xoruldar,
həm yoldaşını, həm özünü görsə qırıldar. (Lazımdır utanmaq)

Yat, baxma gözlərdən axan sel kimi yaşə,

Tərpənmə axund, çəkgilə yorğanuvu başə (Yorğan)

Hamıdan əladır mənim sevdiyim,

Saqqalı sünböldür, yanağı lalə (Mürəbbe)

Qaç o yüzə- bu yüzə, qaç yel kimi,

Bikar dolan küçələri vel kimi,

Xəbər apar ona-buna tel kimi. (Lay-lay)

Yazıçının nəzm əsərlərinin dili də yüksək bədii sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə seçilir. Söz ustası “Çay dəsgahı” əsərində metaforadan geniş istifadə etmişdir. Əsərdən seçdiyimiz aşağıdakı nümunələrdə fikrin poetikliyi, obrazlılığı və bədiiliyi, bir sözlə, yüksək sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə seçilir.

Heç qəm etmə buna baba Samavar,
Bəndə Padnos bu dəm əlaç tapar.
Padnosam, həm özüm cəvanəm mən.

Ağarıb saqqalım, özüm ahıl,
Ağamın mən evindəyəm on üç il.

Ağlama, ağlama, oğul Çaynik
Hamımız biz bunu yeqin bilirik
Ki, sənin yoxdu burda təqsirin.

İstəkanlara və Nəlbəkilərə mən
Analıq haqqını əta edərəm,
Bəslərəm onları qucağında.

Axı dönüm başına sənin, Padnos
Ürəyim sakit oldu dincəldi,
Nə qəşəng fikirdi ağlına gəldi.

Cəlil Məmmədquluzadə əsərlərində məcazın növlərindən olan metanomiya da istifadə edərək fikrin bədii təsir gücünü artırmağa nail olmuşdur.

Xoş ol zaman ki, xalq yatıb bizəban edib,

Bəzmin plov, çay ilə rəşki-cinan idi. (Xoş ol zaman ki, xalq yatıb bizəban idi)

Kəndin bu növ rəftarı bizi nəhayət mərtəbəyə dilşad etdi. (Kışmış oyunu)

Bu vilayətin şuluq olmağını Kərbəlayi Məhəmməd düzgün yazırdı. (İranda hüriyyət)

Xalqın Xudayə söylədiyi “ələman” idi,

Dəmlər o dəmlər idi, zaman ol zaman idi. (Xoş ol zaman ki, xalq yatıb bizəban idi)

Verilmiş nümunələr fikrin obrazı və poetik ifadəsi baxımından diqqətçəkicidir.

Böyük söz ustasının əsərlərinin dilində verilən nümunələrdə işlənmiş təşbehlər, epitetlər, metafora və metanomiyalar, bədii təzadlar müəllifin bənzərsiz poetik aləminin, yüksək söz sənətinin zirvələri və nadir inciləri sırasındadır.

Son olaraq qeyd etmək lazımdır ki, böyük Azərbaycan yazıçısı və dramaturqu, bənzərsiz söz ustası Cəlil Məmmədquluzadə dilinin bədii xüsusiyyətləri, sənətkarlıq özəllikləri ayrıca və ətraflı bir araşdırma mövzusu. Bunu nəzərə alaraq biz burada görkəmli sənətkarın poetik dilinin yalnız bəzi səciyyəvi xüsusiyyətlərini diqqətə çatdırmaqla kifayətləndik.

ƏDƏBİYYAT

1. A.Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild, Bakı, 2010
2. C.Məmmədquluzadə. “Molla Nəsrəddin”. Bakı, 1961
3. İ.Həbibbəyli. Cəlil Məmmədquluzadə və ədəbi mühiti (metodik vəsait). Bakı, Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun nəşri, 1990
4. Tofiq Hacıyev. “Molla Nəsrəddin”in dili və üslubu. Bakı, 1983
5. Cəlil Məmmədquluzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2008

ABSTRACT

Arzu Abbasova

FIGURATIVE EXPRESSION IN THE LANGUAGE OF JALIL MAMMADGULUZADEH

This article discusses the literary language features of Jalil Mammadguluzadeh's works and analyzes the system of figurative expression. It is noted that the language of the writer's poetry is attributed to his high artistic ability.

РЕЗЮМЕ

Арзу Аббасова

МЕТАФОРЫ НА ЯЗЫКЕ ДЖАЛИЛА МАМЕТКУЛУЗАДЕ

В данной статье рассматриваются особенности литературного языка произведений Джалила Мамедкулузаде и анализируется система метафор. Отмечается, что язык поэзии писателя объясняется его высокими художественными способностями.

ZÜLFİYYƏ İSMAYİL
AMEA Naxçıvan Bölməsi

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ YARADICILIĞINDA DİL PROBLEMI İ TÜRKOLOJİ QURULTAYDAKI DİL MƏSƏLƏLƏRİ KONTEKSTİNDƏ

Açar sözlər: *Cəlil Məmmədquluzadə, Birinci Türkoloji Qurultay, dil, əlifba orfoqrafiya*

Ключевые слова: *Джалил Мамедгулузаде, Первый Туркологический Конгресс, язык, алфавит*

Key words: *Jalil Mammadguluzadeh, First Turkological Congress, language, alphabet*

Ümummilli lider Heydər Əliyev 1926-cı ildə Bakıda Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultay çağırılmasını “Türk dünyası üçün böyük tarixi əhəmiyyətli hadisə” kimi dəyərləndirmişdir. XXI əsrdə müstəqil Azərbaycan Respublikası hüquqi, demokratik, dünyəvi milli-mənəvi dəyərlərini çağdaş beynəlxalq aləmə inteqrasiya etmək yolunda inamlı addımlar atmaqdadır. Azərbaycan xalqının milli dövlətçilik prinsipləri içərisində prioritet təşkil edən milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanılması, gələcək nəsillərə ötürülməsi və ümumbəşəri dəyərlərə inteqrasiya olunması yolunda mühüm tarixi-siyasi addım sayılan Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti Cənab İlham Əliyevin 18 fevral 2016-cı il Sərəncamı müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Birinci Türkoloji Qurultayda Azərbaycan ədəbi dilinin əsasən 3 məsələsi müzakirəyə çıxarılmışdı: əlifba, orfoqrafiya və terminologiya məsələləri. Professor R.Məhərrəmov bu məqsədlə yazırdı ki, Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra ədəbi dilin yazısında əsaslı dəyişiklik etmək, ədəbi dilin yeni əlifbasını düzəltmək, yazıdan ərəb əlifbasını çıxarmaq Azərbaycan ictimai fikri qarşısında çox mühüm bir məsələ kimi durdu. 1920-1929-cu illərdə ədəbi dilin digər məsələlərinə nisbətən əlifba məsələsi çox müzakirə edilmişdir (5, 8). Bu da təbiidir, çünki əlifba məsələsi həll olunmayınca, ədəbi dilin digər məsələlərini düzgün həll etmək, ana dilinin tədrisini qaydaya salmaq mümkün olmurdu. Professor T.Hacıyev isə belə qeyd edir: “Ümumiyyətlə, heç bir xalqda və heç bir zamanda dil məsələsi XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan bədii və bədii-publisist ədəbiyyatında olduğu qədər bədii fikri məşğul etməmişdir” (3, 85). Xüsusilə, XX əsrin və Yaxın Şərqi ən böyük simalarından olan C.Məmmədquluzadənin ümumi yaradıcılığında Ana dili məsələsi əsas xətt kimi keçir.

Azərbaycan xalqının görkəmli ictimai xadimi, maarifçi, pedaqoq, görkəmli publisist, naşir, tənqidi realist ədəbi cərəyanının bayraqdarı, ilk mənzum və alleqorik dram əsərinin müəllifi, dramaturgiyanın nəhəng simalarından biri, yenitipli ictimai satiranın yaradıcısı, bütün dünyada məşhur olan yeni üslublu “Molla Nəsrəddin” jurnalının naşiri və mollanəsrəddinçilərin ağsaqqalı, milli mücadilə ədəbiyyatımızın sərkərdəsi böyük ədib Cəlil Məmmədquluzadənin (1869-1932) irsində və fəaliyyətində mənsub olduğu xalqın ana dilinin qorunması, onun savadlanması və yeni tipli əlifbanın yaradılması məsələsi başlıca yer tutur. Təsədüfi deyil ki, böyük azərbaycançı ədib Mirzə Cəlil Azərbaycan ədəbiyyatında həm də ana dilinin təssübkeşi kimi tanınır.

Qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan xalqının mədəni tərəqqisində, milli oyanışında, maariflənməsində əvəzsiz xidmətləri olan Cəlil Məmmədquluzadəni Birinci Türkoloji Qurultayda da geniş müzakirə obyektinə olan Azərbaycan ədəbi dilinin əsasən əlifba, orfoqrafiya, terminologiya və digər məsələləri daha çox narahat edirdi. Məlumdur ki, həmin dövrdə yeni əlifba yaratmaq və ya ərəb əlifbasını Azərbaycan (və digər türk xalqlarının) dilinin səs sisteminə uyğunlaşdırmaq ictimai fikir qarşısında çox mühüm bir məsələ kimi dururdu. Bu baxımdan, Azərbaycan xalqının görkəmli oğlu, ana dilinin böyük təssübkeşi və mücahidi, yeni əlifba mücadiləçisi və islahatçısı Cəlil Məmmədquluzadənin “Ana dili”, “Dil”, “Lisan bəlası” və digər əsərləri milli-mənəvi dəyərlərimizin əsas atributu olan ana dilinin saflığının qorunması uğrundakı mübarizəsinin və onun ictimai mahiyyətinin dərk olunması nəticəsində qələmə alınmışdır. Onun ədəbi yaradıcılığında bu problem xüsusi mahiyyət qazanır, daha doğrusu, 1920-ci ildə yazılan “Anamın kitabı” əsərində azərbaycanşünaslıq donuna girir və onun mahiyyətinə çevrilir. M.Cəlil bu dövrdə Azərbaycan ictimai reallığında müşahidə etdiklərini obrazlar üzrə paylamış, bu barədəki mövqeyini obrazların dili ilə demişdir. “Anamın kitabı” əsərində Ana dilimizə zərərli təsir mənbələri çox ustalıqla, bədii yolla ifadə edilmişdir. Prof. T.Hacıyev bu xüsusda yazır: “Ədəbi dilin saflığını korlayanlar vahid mənbə üzərində dayanmır, üç ada ayrılırlar, bir qrup ərəb-fars mənbəyinə, ikinci qrup-türk osmanlı, üçüncü qrup isə rus-Avropa dillərinə meyl edirdilər” (3, 85).

Ədibin yaradıcılığında ədəbi dilin digər məsələlərinə nisbətən əlifba məsələsi daha çox yer almışdır. Bu da təbiidir, çünki əlifba məsələsi həll olunmayınca, ədəbi dilin digər məsələlərini düzgün həll etmək, ana dilinin tədrisini qaydaya salmaq mümkün olmazdı. Ədibin böyük arzusu olan xalqın kütləvi savadlanması və milli oyanışı məsələsi məhz hamı üçün yazılması asan olan yeni əlifbanın yaradılması zərurətinə dayanırdı.

Elə yazıçının “Kürk”, “Nöqtələr”, “Molla Nəsrəddin”, “Ərəb əlifbası”, “Behişt əlifbası” əsərindəki əsas qayəsi də odur ki, bu əlifba ədəbi dilimizin sözlərinin, xüsusilə ərəb-fars sözlərinin yazılışının ərəb və fars dilləri orfoqrafiyasında olduğu kimi saxlanılmasına səbəb olmuş, beləliklə də, sözlərin yazılışı və deyilişi arasında böyük fərq doğurmuş, Azərbaycan dilində düzgün yazmaq və oxmaq işini çətinləşdirmiş, kütləvi ünsiyyət və ictimai əlaqə işini həll etməyə müvəffəq ola bilməmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadə 1926-cı ilin mart ayında “Molla Nəsrəddin” jurnalının №9 seriyasında “Ölmək ölməkdir, xırıldamağa nə var” epigrafi ilə başlayan “X” hərfi” adlı məqaləsini “Mozalan” imzası ilə yazır. Bu məqalə həmin ildə Bakıda keçiriləcək I Türkoloji Qurultaya həsr olunmuşdur. Bu məqalənin məğzi onsuz da məqalənin adında öz əksinin tapmışdır. “X” hərfini əlifbada saxlanıb, saxlanmayacağı məsələsindən irəli gələn narahatlığının qocaman müəllim dostunun dialoqu ilə mübahisə məxrəcəinə gətirir. Həmin Türkoloji qurultayda da bu məsələnin gündəmə gələcəyini və nigarnçılığını belə dilə gətirir: “Ola bilər ki, həmin qurultay “X” hərfini türk hərfinin içindən bilmərrə çıxardıb tullaya” (11, 380). Klassik ədəbiyyatı dərinlən bilən qocaman müəllim “X” hərfinin əlifbadan uzaqlaşması fikrindən bərk məyyus olur. Və bütün “x” hərfi olan sözlərdə “q” hərfini işlətmək ağıllıdır. Sadəcə, ərəb və fars mənşəli sözlərdə “x” hərfi işlənir dilimizdə ümumişləklilik hüququ qazanmış xoruz, xiyar, xəbər və qeyri sözlərimiz var ki, bu sözlərdə “x” hərfinin əvəzinə “q” hərfini işlətmək olmaz.

Xarakterləri bir az da bəmərə olan müəllim hər hansı yolla olursa olsun qurultaya getmək üçün yol axtaracağını və həmin qurultayda “x” hərfini əlifbadan çıxartmaq fikrinə düşənləri ələ salaraq inandıracağına and içir və “... elə ki, gördüm bəli, söhbət o yerə gəlib çıxdı ki, guya türk dilində “x” səsi yoxdur, onda mən özümü yatmışa oxşadıb, başlayacağam xoruldamağa. Məclisə səs düşəcək ki, ədə, o xoruldayan kimdir? Yanımdakı adamlar deyəcək ki, burda qocaman bir müəllimi yuxu tutub, yatıbdı. Onda mən birdən gözümü açıb, qurultay üzvlərinə deyəcəyəm: Hey, nə deyirdiniz? Türk danışıqında “x” səsi yoxdur. Bəs bu saat mənim xoruldamağımı eşidib, özünüz soruşdunuz ki, burda xoruldayan kimdir?” (11, 381), əgər bu fəndi tutdura bilməsə xırıldayacağını deyir və “indi hünəriniz varsa mənim xırıldamağıma “qırıldamaq” deyiniz görüm” (11, 381).

C.Məmmədquluzadə “X” hərfi”, “Yeni əlifba nə istəyir”, “Yeni əlifba komitəsinin görmüş və görəcəyi işlər”, “Xala xətrin qalması” və digər məqalələrində yazıda və danışıqda vahid bir qaydanın olmamasının yazıçıların çəş-baş saldığını vurğulayır. Ədib yazı zamanı yaranmış qaydasızlığı aradan qaldırmaq üçün müxtəlif prinsiplər müəyyənləşdirirdi. “Belə ki, bu əlifba ədəbi dilimizin sözlərinin, xüsusilə ərəb-fars sözlərinin yazılışının ərəb və fars dilləri orfoqrafiyasında olduğu kimi saxlanılmasına səbəb olmuş, beləliklə də, sözlərin yazılışı və deyilişi arasında böyük fərq doğurmuş, Azərbaycan dilində düzgün yazmaq və oxmaq işini çətinləşdirmişdir” (2, s.19). Azərbaycan dili imlası 20-ci illərdə daha da pərakəndə şəkə düşür; ikiəlifbalılıq şəraitində bu, təbii idi. Bir tərəfdən, ərəb qrafikalı yazımız inqilabdan əvvəlki qarışıq nizamını davam etdirir, o biri tərəfdən, latın qrafikalı əlifbada yazı özünü qaydaya sala bilmir. Bu qaydasızlıq bir sıra ağızlara aid canlı nitqin eynilə yazıda əks olunması, ərəb qrafikalı yazının üzünün köçürülməsi və s. ilə əlaqədar bir müddət davam etmişdir. 1920-ci illərin imlası və fonetikasını o dövrün tarixi imlası və tarixi fonetikasını idi. Bu baxımdan Azərbaycan dilinin orfoqrafiya tarixində 1920-1930-cu illər xüsusi bir yer tutur.

Cəlil Məmmədquluzadənin C. imzası ilə “Yeni yol” qəzetində çap etdirdiyi “Yeni əlifba nə istəyir” məqaləsində yazıda və danışıqda vahid bir qaydanın olmamasının yazıçıların çəş-baş saldığını vurğulayır. Sabit dilçilik nizam-intizamına, riyazi qayda-qanuna tabe olmayan dil qayda və qanunlarının olmamasını, açıq məntiqlə qaydasızlığı və “özbaşınalığı” ifşa edərək “Neçə yazığımız varsa bir o qədər də yazı qaydamız var” - deyirdi. Yazı zamanı yaranmış qaydasızlığı aradan qaldırmaq üçün 4 prinsip müəyyənləşdirir.

Ədib bir kəlməsinin dəyişilməsi nəticəsində yazıda baş verən fəsadlara nümunə olaraq göstərir ki, *oluram, alıram, aluram, almıram, olmuram, olmayıram, almayıram, almadım, olmadım, ölmədim, almacağam, ölməyəcəyəm, almayacağam, ölməgəm, alınmışdır, alınmışdır, alınarsa, almar sə, alunur sə, alunurse* (11, 372). Müəllif fikirlərini əsaslandırmaq üçün “odun” kəlməsinə də dəyişdirdik də yenə o halların baş verdiyini nümunələrlə sübut edərək qeyd edir ki, “yeni əlifba hökmü edir ki, yazıda bu qarışıqlıqlara axır verilsin, çünki bu əlifbada dilimizdə olan səslərin hamısı vardır” (11, 372).

Bəllidir ki, heç bir dil sabit qalmır. Zaman irəliyə gedir. Elm və texnika inkişaf edir və digər dillərdən hər bir dil yeni söz alır. Maarifpərvər və uzaqgörən yazıçı qələm dostlarının həmin “özgə millətlərdən aldığı kəlmələri türkləşdirə bilmirlər, çünki ərəb əlifbası bu işə mane olur” fikrini ikinci hal kimi müəyyənləşdirir. Məsələn: *nəməz, kol, kolofət, kələft, bolbol* və yüzlərcə belə kəlmələri türkün tələffüz etdiyi *namaz, qul, külfət, bol-bol* kimi yazı bilmirdi. “Çünki belə yazanlara “savadsız” deyirdilər” (11, 372). Onun fikrinə görə yeni əlifba bu kimi kəlmələri həm türkləşdirməyə imkan verir, həm də məcbur edir.

Çəşqınlıq yaradan üçüncü hal kimi tələffüz məsələsini də gündəmə gətirir. Dilçilik elminin ədəbi dilinin tələffüz normalarından və qayda-qanunlarından bəhs edən bir bölməsi olan orfoepiya da Cəlil Məmmədquluzadəni narahat edən və düşündürən ən aktual məsələlərdən biri idi. Məlum olduğu kimi o dövrdə orfoqrafiya qaydalarındakı qaydasızlıq özünü orfoepiyada da göstərirdi. Dilimizin lüğət tərkibinə daxil olan

sözlərin müəyyən qrupu yazıldığı kimi tələffüz edilmədiyi kimi, əksinə, deyildiyi kimi də yazılmır prinsipi həmin məqalənin “üçüncü hal”ında müəyyən qaydaya riayət olunmaması “böyük pozğunluq salırdı” (11, 372). Məsələn: *məhəbbət* kəlməsi *məhəbbət, mühəbbət, mühibbət, möhübbət* kimi tələffüz olunurdu. “Yeni əlifba bu kimi kəlmələrin doğru tələffüzünü tapıb bir cür yazılmasını və bir cür söylənməsini bərk-bərk-istəyir” (11, 372).

Məqalədə “dördüncü hal” ərəb və fars dillərindən olduğu kimi dilimizdə işlənməzə əzab tərkiblərinə həsr olunur. Müəllif yazıçılarımızın “*cesmani tərbiyə*”, “*əzabi şadiq*”, “*vəzifeyi mədəniyyə*”, “*odabeye asar*” və digər bu qəbildən olan tərkiblərin *əvəzinə cisim tərbiyəsi, şiddətli əzab, mədəniyyət vəzifəsi, əsr-ərbək ədibləri* və s. birinci və ikinci növ ismi birləşmələrin işlənməsinə tərəfdar olaraq “biz ərəb və fars kəlmələrinə, şivələrinə, tərkiblərinə elə alışımsıq ki, öz dilimizin gözəl qanunlarını və qaydalarını o tərkiblərə tabe edib öldürürük” (11, 372). Ədib yeni əlifbanın xalqın düşünən beyinlərindən nə istədiyini qısaca bu dörd halla müəyyənləşdirir və “əcnəbi qaydalar dilimizdən büsbütün atılsın, dilimiz azad olub təmizlənsin və dirilsin” şüarı ilə bütün yazıçı və şairləri, bütövlükdə qələm əhlini bu şüar ətrafında birləşməyə çağırı və dilimizin saflığı uğrunda mübarizəsində silahdaşlarından kömək istəyir.

Yazıçını düşündürən digər mühüm məsələlərdən biri də imla məsələsi idi. Həm əlifba, həm də imla məsələsi bir-birilə sıx şəkildə əlaqədardır. Ərəb əlifbasından istifadə edildiyi dövrdə Azərbaycan ədəbi dilinin imla qaydaları qeyri-sabitliyi, prinsipsizliyi ilə nəzəri cəlb edirdi. Bu sahədə düzgün qaydalar, prinsiplər hazırlanmaması, ana dilinin qrammatikasının hələ lazımınca işlənməməsi məsələsini yazıçı “Sirkə” adlı hekayəsində dörd ədibin mübahisəsi zəminində gündəmə gətirərək belə yazır: “Əhməd Fitrət bir qədər ucadan dedi: - Balıx nədi? Balıx, bax bu yediyimiz heyvanın adıdır ... Ay mənim əziz qardaşlarım, axır bir mənə deyin görüm, axır hər bir dilin bir qanunu var, axır bizim türk dilinin də bir qanunu var, ya yox? Məlumdur ki, biz türk milləti necə ki, hər bir işdə geri qalmışıq, dil barəsində də habelə, nə bir qanun tanıyıyıq, nə də bir ahəngə tabe oluruq, elə başımızı aşağı salıb Kabla Məhəmməd Cəfər və Fatma xalalar kimi deyirik, elə ata-babalarımız deyən kimi biz də gərək balığa, balıx deyək” (11, 255). Mirzə Cəlil ana dili qrammatikasının işlənməsini, onun elmi əsaslar üzrə qurulmasına çalışırdı. O, nəzərə çatdırırdı ki, ana dilinin qrammatikası hələ lazımınca işlənməmişdir. Buna görə də hər kəs istədiyi kimi danışır, hər kəs istədiyi kimi yazır.

Molla Nəsrəddin imzası ilə “Molla Nəsrəddin” jurnalı 40-cı sayında “Dərs kitablarımız” adlı məqalədə Maarif Komissarlığında fəaliyyət göstərən nəşriyyat şöbəsinin icazəsi ilə çap oluna “Üçüncü il” adlı dərs kitabı haqqında tənqid və iradlarını yazır. Müəllif bu məqalədə həmin kitabın yetişməkdə olan gənc nəslin təlim-tərbiyəsində heç bir müstəsna xidmətə layiq olmadığını qeyd edir və dilinin bizim dil ilə heç bir əlaqəsinin olmadığını nümunələrlə göstərir. Kitabda verilmiş mətnlərin, şeir parçalarının “çürük, məzmunu çürük, dili çürük, məsləki çürük. Əgər bu kitabı yazan mərhum müəllimimiz kitabını bu şəkildə meydana qoyubsa, bu iş onun öz şəxsi işidir, onun ağı belə kəsib” – deyir. “Amma təəccüb burasındadır ki, indiki əsrimizdə açıq bir ana dilinə möhtac olduğumuz yerdə bir nəfər də mənim kimi bir namərd insafa gəlib dillənmir və demir ki, a balam, bu ərəb dili behiştə gedənlər üçün lazımdır; çünki, ağayi-məcəlisə əleyh-rəmə buyururlar ki, behiş əhli ərəb dili, cəhənnəm əhli məcus dili danışır. Aman gönüdü, nə dili olur olsun, - qoy məcus dili olsun, - ancaq oxuyub qanmalı olsun” (11, 375-376). Müəllif bəzi dərs vəsaitlərinin, ələlxüsus da ana dili dərslərinin milli ruhda, anlaşılıqlı, sadə, təmiz ana dilində yazılmasını təkidlə gündəmə gətirir. Köhnə fikirlə, məqsədi-məramı anlaşılmayan, heç bir milli mənsubluğa xidmət etməyən kitabların istifadədən qaldırılmasını və yeni məzmunlu, milli mənafeə xidmət edən, azərbaycançılıq ideologiyası hər kəlməsində bəlli olan, bütün ruhu ilə bizə xas olan dərs kitablarının yazılmasının tərəfdarıdır. Burdan belə nəticə çıxarmaq olur ki, coxcəhətli fəaliyyət dairəsinə malik olan C.Məmmədquluzadə ana dilində aparılan təlimin ictimai-pedaqoji əhəmiyyətini yüksək dəyərləndirmiş, Azərbaycan məktəblərinin ana dilində olmasını, ana dilində tədrisin yaxşılaşdırılmasını dövlətdən qəti tələb etmişdir. dilin saflığı, zəngiliyin, ədəbi dilin yaradılması uğrunda mübarizə aparmış, nəzəri fikirlərin həyata keçirilməsi üçün bütün fəaliyyəti boyu inamla, dönmədən əməli iş görmüşdür.

Cəlil Məmmədquluzadənin bu silsilədən olan məqalələrindən biri də “Yeni yol” qəzetində “İmzasız” imzası ilə çap etdirildiyi “Yeni əlifba komitəsinin görmüş və görəcəyi işlər” məqaləsidir. Bu məqalə “Yeni Türk Əlifba Komitəsi”nin beş aylıq fəaliyyətinin hesabatına həsr olunub ki, bunlar da 8 bənddə öz əksini tapır. Məqalədən də aydın təsəvvür yaranır ki, bu komitə öz dövründə mühüm işlər görməsinə, sıralarını gündəgündən möhkəmlətməsinə baxmayaraq, cürbəcür maneələrlə də qarşılaşır “fəqət nə olursa-olsun, komitəmiz getdiyi yoldan dönməyəcək və məqsədinə yetişincə daha böyük bir əzm ilə irəliləyəcək” (11, 374) – deyib daha da əzimkarlıqla çalışır.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının №11 sayında “Cırcırama” imzası ilə 1926-cı ilin mart ayında nəşr olunan “Ərəb əlifbası” adlı məqalə ərəb əlifbası tərəfdarlarına cavabən yazılmışdır. Hərtərəfli dünyagörüşünə, hərtərəfli bilik və məlumata sahib olan Mirzə Cəlil XI əsrdən bu yana ərəblərinin özlərinin belə öz əlifbalarında islahat aparmaq haqqdakı fikirlərinin qısa xülasəsini kiçik həcmli bu məqalədə tutarlı faktlarla verə bilmişdir. Həmçinin həmin ərəfədə ərəb əlifbasının tərəfdarlarına “biz türklər burda əyləşib ərəb əlifbasını tənqid edənlərin qabağına çıxıb, bu tənqidçiləri pisləyirik və başlayırıq ərəb əlifbasının yaxşı tərəflərini üzə çıxarmağa və pis tərəflərini də inkar etməyə. Amma olmazdı ki, bu barədə sahibkarların özlərindən də baxəbər olaq və ərəblərin özlərinin əlifbaları barəsində rəylərini bilək” (11, 381-382) – deyər tövsiyə verir. Məşhur əlifbaçı Mirzə Məhəmmədəlinin Üveysi, Mirzə Rzaxan Səfir və Mirzə Fətəli Axundovun əlifba inqilabı yolunda çalışmaqlarına və onların bu uğurdakı mübarizələrinə mane olanlara isə cavabı “ləzzət burasındadır ki, ərəblər də bir vaxt bu cızma-qaranı bilmərrə buraxıb, adam əlifbasını qəbul edələr. ... o vaxt pislik hamısı bizə qalacaq” (11, 383).

Sonda ümumiləşdirilmiş nəticə olaraq qeyd edək ki, C.Məmmədquluzadənin əsərlərinin sadə ana dilində yazılmasından tutmuş ana dilinin müxtəlif problemlərinə həsr olunan çoxsaylı məqalələri böyük ədibin ana dilinə qoyduğu ən böyük mənəvi abidələrdən hesab olunur. Ədibin “Molla Nəsrəddin” jurnalının baş

məqaləsi olan “Sizi deyib gəlmişəm” məqaləsindən başlamış “Lisan bəlası”, “Bizim obrazovannılar”, “Abirin və kilab”, “Şirin rusi danışan”, “Ana dili”, “Dil”, “Bismilla xiragima nırragim”, “Əlifba”, “Rus məxrəci”, “İlan-qurbaga”, “Təzə əlifba”, “Latın hürufatı və ingilislər”, “Yeni əlifba nə istəyir?”, “Nöqtələr”, “Behişt əlifbası”, “X” hərfi”, “Ərəb əlifbası” kimi məqalə və felyetonlarında, eləcə də “Anamın kitabı”, “Saqqallı uşaq”, “Sirkə” kimi bədii əsərlərində ana dili və əlifba məsələlərinə aid müxtəlif problemləri öz təbircə qaldıraraq, konkret münasibət və fikir ifadə etmişdir.

C.Məmmədquluzadənin yuxarıda adı çəkilən və ya bu səpkili əsərlərində orfoqrafiyanın əsas prinsipləri, orfoqrafiya və onu qaydalarını təyin etmə imkanları nəzərdən keçirilir. Məqalə və felyetonlarında ayrı-ayrı sözlərin yazılış qaydalarının parametrləri, nitq vahidlərinin mənalı morfoloji hissələrinin verilməsi, qrafik işarələrdən düzgün istifadə, həmin işarələrin seçilməsi, dilin mənalı vahidlərinin düzgün yazılışı, söz birləşməsi və cümlələrin düzgün tərtibi, qanuni şəkllə salınması, qrafik transkripsiya sistemində səsin və ya sözün yazılışı, həmçinin qrammatik işarələr sisteminin qaydaları və s. məsələlər öz əksini tapmışdır.

Beləliklə, I Türkoloji Qurultaydan sonra ustad Cəlil Məmmədquluzadəni düşündürən dil məsələlərinin, Azərbaycan ədəbi dilinin mənzərəsi göstərir ki, bu şəraitdə dil siyasəti və dil quruculuğu əvvəlki dövrlərlə müqayisədə intensivləşir, genişlənir. Kəskin mübahisələrlə müşahidə olunan ana dilinin əlifba, imla və termin məsələləri zaman keçdikcə şəffaflaşmağa başlayır, qeyd edilən sahələrdə ana dilinin xeyri üçün xeyli işlər görülür.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəlil Məmmədquluzadənin 150 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. “Azərbaycan” qəz. Bakı, 2019, 17 yanvar
Cəlil Məmmədquluzadənin 140 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. “Azərbaycan” qəz. Bakı: 2009, 6 fevral
2. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. II hissə. Bakı, Maarifi, 1987, 158 s.
3. Hacıyev T.İ. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, Maarif, 1977, 187 s.
4. Həbibbəyli İ.Ə. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı, Nurlan, 2007, 696 s.
5. Məhərrəmov R.C. Sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin əlifba, orfoqrafiya və terminologiya məsələləri.-Azərbaycan ədəbi dili tarixi (Sovet dövrü). III cild. Bakı, Elm, 1982, 123 s.
6. Məmmədquluzadə C.M. Əsərləri: 4 cildə, I c. (Tərtib edən İsa Həbibbəyli). Bakı, Öndər, 2004, 664 s.
7. Məmmədquluzadə C.M. Əsərləri. 4 cildə, II c. (Tərtib edən İsa Həbibbəyli). Bakı, Öndər, 2004, 584 s.
8. Məmmədquluzadə C.M. Əsərləri. 4 cildə, III c. (Tərtib edən İsa Həbibbəyli). Bakı, Öndər, 2004, 480 s.
9. Məmmədquluzadə C.M. Əsərləri. 4 cildə, IV c. (Tərtib edən İsa Həbibbəyli). Bakı, Öndər, 2004, 472 s.
10. Məmmədquluzadə C.M. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I c. (Tərtib edən İsa Həbibbəyli). Naxçıvan, Əcəmi, 2009, 608 s.
11. Məmmədquluzadə C.M. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II c. (Tərtib edən İsa Həbibbəyli). Naxçıvan, Əcəmi, 2009, 496 s.

ABSTRACT

Zulfiya İsmayil

LANGUAGE PROBLEMS IN THE WORKS OF JALIL MAMMADGULUZADEH IN THE CONTEXT OF LANGUAGE ISSUES IN THE FIRST TURKOLOGY CONGRESS

Jalil Mammadguluzadeh, who played an invaluable role in the cultural development, national awakening and enlightenment of the people of Azerbaijan, was more concerned about alphabet, orthography, terminology and other issues of the Azerbaijani literary language, which were widely discussed at the I Turkological Congress. It is well known that at that time the creation of a new alphabet or adapting the Arabic alphabet to the sound system of the Azerbaijani (and other Turkic peoples) languages was a matter of public opinion. In this regard, the works of the outstanding son of the Azerbaijani people, a great fan of the native language and a newcomer of the alphabet Jalil Mammadguluzadeh, are compiled as a result of his struggle for the preservation of the purity of his native language and his public awareness.

РЕЗЮМЕ

Зульфья Исмаил

ЯЗЫКОВАЯ ПРОБЛЕМА В ТВОРЧЕСТВЕ ДЖАЛИЛА МАМЕДКУЛУЗАДЕ В КОНТЕКСТЕ ЯЗЫКОВЫХ ВОПРОСОВ НА I СЪЕЗДЕ ТЮРКОЛОГИИ

Джалил Мамедгулузаде, сыгравший неосценимую роль в культурном развитии, национальном пробуждении и просвещении народа Азербайджана, больше беспокоился об алфавите, орфографии, терминологии и других вопросах азербайджанского литературного языка, которые широко обсуждались на Первом Тюркологическом Конгрессе. Хорошо известно, что в то время создание нового алфавита или адаптация арабского алфавита к звуковой системе языков Азербайджанского (и других тюркских народов) было вопросом общественного мнения. В связи с этим работы выдающегося сына Азербайджанского народа, большого поклонника родного языка и большого поклонника нового алфавита и реформатора Джалила Мамедгулузаде составлены в результате его борьбы за сохранение чистоты его родного языка и его общественной осведомленности.

ÇİNARƏ RZAYEVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi
cinarerzayeva@yahoo.com.tr

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ YARADICILIĞINDA ONOMASTİK VAHİDLƏR (ANTROPONİMLƏR VƏ TOPONİMLƏR)

Açar sözlər: *C.Məmmədquluzadə, onomastik vahidlər, antroponimlər, toponimlər*

Key words: *Calil Mammadguluzadeh, onomastic units, anthroponyms, place names (toponyms)*

Ключевые слова: *Джалил Маммедгулузаде, ономастические единицы, антропонимы, топонимы*

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, böyük yazıçı, dramaturq, publisist və ictimai xadim Cəlil Məmmədquluzadə irsi çox zəngin və əhatəlidir. Onun yaradıcılığı dil baxımından da çox zəngindir. Bu mənada biz də demokrat yazıcının yaradıcılığında işlənən onomastik vahidləri, daha da konkretləşdirsək, antroponimlərin və toponimlərin bir qismini təhlilə cəlb etdik.

Bildiyimiz kimi, xalq təfəkkürünün məhsulu hesab edilən onomastik vahidlər dildə mövcud olan xüsusi adların hamısını öyrənir. Belə ki, onomastik vahidlər “İnsanın maddi və mənəvi həyatını hərtərəfli nümayiş etdirir” (5). Bu “maddi və mənəvi həyatımız”ın bir parçasına çevrilmiş onomastik vahidlərdən bütün yazıçılar və şairlər yaradıcılıqlarında istifadə etmişdilər.

Azərbaycanın görkəmli yazıçısı, dramaturqu, jurnalisti Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı təkcə yazılı ədəbiyyatın, şifahi xalq ədəbiyyatının xüsusiyyətləri ilə diqqəti çəkmir, həmçinin onun yaradıcılığında işlənən onomastik vahidlər də xüsusi seçilir. Yazıcının yaradıcılığına xüsusi məna çaları qatan bu onomastik vahidlər müxtəlifliyi ilə də seçilir. Realist düşüncələrlə yazıb yaradan və dərin düşüncəyə sahib olan Cəlil Məmmədquluzadə onomastik vahidlərdən yerli-yerində işlətməmiş, əsərlərinə xüsusi məna qatmışdır.

Görkəmli şairin yaradıcılığında antroponimlərə və toponimlərə daha çox rast gəlirik..

Antroponimlər: Antroponim yunan mənşəli söz olub, şəxs adlarını bildirən və onu araşdıran bir sahədir. Adlar “xalqımızın dünyagörüşü, elmi-mədəni səviyyəsi, istək və arzusu, xoşbəxt həyat uğrunda mübarizəsi, təbiət, cəmiyyət və kainat haqqındakı bilik və təsəvvürləri, milli psixologiyası, məişət və əmək fəaliyyətləri ilə əlaqədar olaraq yaranmış və bu proses indi də davam etməkdədir” (1, s. 3). Şairlərin, yazıçıların şeirlərində biz müxtəlif antroponimlərə rast gəlirik. Belə ki, şairlər yazdıqları şeirlərdə antroponimlərdən istifadə edərək, həmin şeirin kimə yazıldığını oxucunun diqqətinə çatdırır, bəzən isə adı çəkilən şəxsin özünə biraşa işarə edərək duyğularını bəyan edir.

Bu mənada Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında da antroponimlərə istənilən qədər rast gəlmək olar. Şairin yaradıcılığında antroponimlər müxtəlifliyi ilə diqqəti çəkir. Görkəmli dramaturqun əsərlərindən aldığımız nümunələrə diqqət yetirək:

“Üçüncü də Zeynəb ondan ötrü Xudayar bəyə bu cavabı verdi ki, necə övrət ola,- ya kasıb, ya dövlətli, ya cavan, ya qoca, ya göyçək, ya çirkin, - razı olar yüz il ərsiz qalsın, amma üzünü Xudayar bəyin adama oxşamaz üzünə və iri burnuna sürtməsin” (3, s. 72).

Çıxar üç yüz nəfər fəhlə

Çəyirtgə qırmağa getsin

Xudaya, qoyma İsmayıl

Bu hammaqlılara zülm etsin (3, s. 633).

Yuxarıda verilən nümunədə Zeynəb, İsmayıl antroponimi işlənmişdir. Və antroponimlər bu gün də işləkliyini qoruyur.

Verilən nümunələrə əsaslanaraq onu da qeyd edək ki, Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında ərəb mənşəli antroponimlərə tez-tez rast gəlinir. Yuxarıda verdiyimiz nümunələrdə Zeynəb, İsmayıl antroponimlərini nümunə göstərə bilərik. Başqa ərəb mənşəli antroponimlərə nəzər salaq:

- Molla əmi, sənin yanında qalsın, məsələn...- Məşədi Molla Həsən istədi yazsın, Kərbəlayı Məmmədəli tez əini uzadıb yapışdı qələmdən: (3, s. 158)

- Usta Cəfər bilməyə-bilməyə Kərbəlayı Məmmədəlinin kağızını molladan aldı, qələmi götürdü, kağızı qoydu sol dizinin üstə və hıqqana-hıqqana, kəhildəyə-kəhildəyə on dəqiqənin müddətində yaman-yaxşı adını yazdı, sonra yazdığı yerə bir çimdik torpaq töküb paketi qoydu qoltuğuna və ayağa durub, “xudafiz” deyib getdi (3, s.159).

Nümunələrdə işlənən Həsən, Zeynəb, İsmayıl, Cəfər antroponimləri dini antroponimlərdir.

Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında ərəb və fars mənşəli antroponimlərlə yanaşı, rus Avropa mənşəli antroponimlər də xeyli sayda işlənmişdir.

“Həkimi-əzəm –İngiltərədə Oksford darülfünununda tibb leksikaları irad edirdi. Bunun ağanın şagirdlərindən məşhur doktor Huxman, doktor Şavelli, doktor Ribyan, Rakud, Nelapus və qeyriləri rəvayət edirlər” (4. s. 55).

Onu da qeyd edək ki, dramaturqun yaradıcılığında öz adı ilə bağlı işlənən antroponimlər də xüsusi yer tutur. Məsələn,

“O səbəbə ki, tatarı göyə qalxan kimi dadaşım cəld sağ əlini atdı yapışdı tatarının sapından və sol əli ilə Cəlil bəyi qucaqlayıb başladı yalvarmağa ki, desin görək dadaşımın təqsiri nədir” (3, s. 217).

Görkəmli şairin dilində işlənən antroponimlərin çox qismi müasir Azərbaycan dilində işlənəndədir.

Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında antroponimlərlə yanaşı toponimlərə də tez-tez rast gəlinir. Görkəmli dramaturqun əsərlərinin dilinə məxsus onomastik vahidlər sistemində kəmiyyət etibarilə antroponimlərdən sonrakı yeri toponimlər tutur və həmin toponimlər istər qədimliyi, istərsə də müxtəlif əraziləri bildirmək, müxtəlif xalqlara aid olmaq baxımından rəngarəngdir.

Görkəmli şairin dilində işlənən toponimlərə nəzər salaq:

Bakıda çox gözüqanı,
A gülüm nanay nay nananay.
Çoxdu həm abrozovannı
A gülüm, nanay nay nanay (3, s. 632)

Təng olsa əgər başüvə ol büqeyi-Təbriz,
Çünki ora bir şəhrdi pürdörd, qəməngiz,
Get Xoyda səfalar çəkib ol eşqilə ləbriz,
Çıx qələ kənarında xiyabanə, utanma! (3, s. 620)

Övqafi-padşahi Xorasan bəs olmadı,
Ol qədr səs içində necə bir səs olmadı,
Ərdəbil hakimi Saidülmülk ki, Gilan hakimi
Sərdar mənsur kimi heç kəs olmadı (3, s. 629)

Yuxarıda verdiyimiz nümunələrdə şairin müsəlman ölkələrin adını bildirən yer adları- Bakı, Təbriz, Ərdəbil, Xorasan, Xoy işlənmişdir.

Digər toponimlər də dramaturqun yaradıcılığında yer almışdır.

Bir gün var idi, bir gün yox idi,
Allahdan başqa heç kəs yox idi.
Amma bircə var idi şəhri-Batum,
Qoy nağıl edim bunu axıra çatum (3, s. 630)

Bir həftədir ki, bizim mahala Tiflisdən hökumət tərəfindən bir vəkil göndəriblər ki, rusca adına “upolnomoçenni” deyirlər (4, s. 24)

yaxud başqa bir nümunəyə baxaq:

“Mən deyirəm ki, mən özüm imam əhliyəm və Misrin məzlumları ilə də işim yoxdur; İranın, Azərbaycanın, Ərəbistanın, ya Türkünstanını başına gələnlərin, İngiltərə əngəlləri ilə də işim yoxdur və sözün açığı, nə bu dünya ilə işim var nə də bu dünya üçün İngiltərə lordları işlədən siyasətlə işim var”. (4, s. 171)

Yuxarıdakı mətnlərdən də görüldüyü kimi, C.Məmmədquluzadə yaradıcılığı istər ərəb və fars, istər rus-avropa, istərsə də türk mənşəli toponimlərlə zəngindir. Onu da qeyd edək ki, bu məqalədə çoxşaxəli yaradıcılığa malik olan Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərində rast gəldiyimiz antroponim və toponimlərin bir qismi təhlilə cəlb edilmişdir.

Nümunələrə əsasən nəticə olaraq onu demək mümkündür ki, C.Məmmədquluzadə leksikonunda onomastik vahidlərə, o cümlədən antroponimlərə, toponimlərə xeyli sayda rast gəlinir. Görkəmli şairin yaradıcılığında yer alan alınma antroponim və toponimlər lüğətimizə daxil olmuş müasir Azərbaycan ədəbi dilinin aktiv vahidləridir. Nümunədə verdiyimiz sözlərin əksəriyyəti ədəbi dildə vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Beləliklə, müasir Azərbaycan dili tarixi inkişaf prosesində həm daxili imkanlarından istifadə etməklə müxtəlif yollarla yaradılan sözlər, həm də alınma sözlər hesabına xeyli zənginləşmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. A.Paşayev. A.Bəşirova. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti. Bakı, Mütərcim, 2011, 340 s.
2. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, Maarif, 1985, 408 s.
3. M.Cəlil. Əsərləri. dörd cilddə, I c., Bakı, Öndər, 2004, 664 s.
4. M.Cəlil. Əsərləri. dörd cilddə, III c., Bakı, Öndər, 2004, 480 s.
5. <http://www.cahid.info/archives/502>

ABSTRACT

Chinara Rzayeva

ONOMASTIC UNITS IN THE WORK OF CALIL MAMMADGULUZADEH (ANTHROPONYMS AND PLACE NAMES TOPONYMS)

The work of the great Azerbaijani poet, well-known political and public figure Calil Mammadguluzadeh, attracts attention not only with the peculiarities of his written literature and folklore, but also with the use of onomastic units. These onomastic units that attach special importance to the poet's work are distinguished by their diversity. Calil Mammadguluzadeh, who possesses wit and deep thinking, always used onomastic units when choosing, which added special significance to his work. Anthroponyms and place names are found in the poet's work very often. In this article, anthroponyms and toponyms were drawn to in-depth research

РЕЗЮМЕ

Чинара Рзаева

ОНОМАСТИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ В ТВОРЧЕСТВЕ ДЖАЛИЛ МАМЕДГУЛУЗАДЕ (АНТРОПОНИМЫ И ТОПОНИМЫ)

Творчество великого Азербайджанского поэта, известного политического и общественного деятеля Джалил Мамедгулузаде, привлекает внимание не только особенностями его письменной литературы и фольклора, а так же использованием ономастических единиц. Эти ономастические единицы придающие особое значение творчеству поэта отличаются своей разнообразностью.

Джалил Мамедгулузаде обладающий Остроумием и глубоким мышлением, всегда использовал ономастические единицы выбирая, что добавило особое значение его творчеству. Антропонимы и топонимы встречаются в творчестве поэта очень часто. В этой статье антропонимы и топонимы были привлечены к глубокому исследованию.

NURAY ƏLİYEVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi
naliyeva22@mail.ru

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ YARADICILIĞINDA DİL MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: *Cəlil Məmmədquluzadə, Azərbaycan dili, Molla Nəsrəddin, milli dil*

Key words: *Jalil Mammadguluzadeh, Azerbaijani language, Molla Nasreddin, national language*

Ключевые слова: *Джалил Мамедгулузаде, Азербайджанский язык, Молла Насреддин, национальный язык*

Görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri, Azərbaycanda “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin yaradıcısı, tənqidi-realist yazıçı Cəlil Məmmədquluzadə insanların ictimai şüurunun formalaşmasında müstəsna xidmətlər göstərmiş, çoxsahəli yaradıcılığı ilə bütün həyatı boyu öz xalqının maariflənməsi, özünüdərkı uğrunda yorulmadan mübarizə aparmışdır. Onun əsərləri XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan həyatının güzgüsü, onun bütün çatışmazlıqları ilə əksidir. Cəlil Məmmədquluzadə öz dərin zəkası, hadisələrin ən dərinlərinə nüfuz edə bilən iti nəzərləri ilə öz xalqının hər cür dərd-sərini, problemini görə bilmiş və bunları öz əsərlərində hərtərəfli işıqlandırmağa müvəffəq olmuşdur. Məhz xalq həyatının dərinliklərinə nüfuz etməsi səbəbindəndir ki, C.Məmmədquluzadənin əsərləri günümüzə də yaxından səsleşir, onun öz əsərlərində qoyduğu mövzular bir çoxu bu gün üçün də olduqca aktualdır. Sadə xalq kütlələrini, savadsız, dünya hadisələrindən bixəbər insanları ayılmağa, öz hüquqları uğrunda mübarizəyə səsleşən böyük ədibin onlara təsir gücü olduqca qüvvətli idi və o, öz qələmindən bu müqəddəs işdə bir silah kimi istifadə edərək onun vasitəsilə yatmış kütlələri yerindən qaldıra bildi. Təbii ki, ona bu işdə uğur qazandıran ən əsas amillərdən biri onun istifadə etdiyi sadə, aydın, ümumxalq dilinə əsaslanan dil idi. Yaradıcı insanlar hər biri dildən özünəməxsus şəkildə, öz məqsədinə uyğun istifadə edir. Onlar öz oxucusunun istək və tələbatını nəzərə alır, onların zövqünü oxşamaq və dünyagörüşünü formalaşdırmaq sənətkar üçün əsas qayəyə çevrilir. Bu baxımdan bədii yaradıcılığın müstəsna əhəmiyyəti var. Çünki yazıçı və ya şair əsər yaratmaqla həm də insanları öz yazdıqlarına inandırmalı, gənclərə stimül verməli, onlara öz gələcək həyatlarında nümunə götürə biləcəkləri hərtərəfli qəhrəman obrazları yaratmalı, insanların hiss və həyəcanlarını cilalamalıdır. Eyni zamanda da əsər yaratdığı dilin qayğısına qalmalı, onun zərərli yad təsirlərdən qorunması, zənginləşməsi və inkişafı üçün əlindən gələni əsirgəməməlidir. Çünki dilin inkişafında bədii ədəbiyyatın rolu danılmazdır.

“XX əsrdə dil məsələləri ilə məşğul olanların, demək olar ki, hamısı yazıçılardır. Bu ona görə idi ki, yeni dövrün – XX əsrin sənətkarları yalnız bədii əsər yazmaqla öz vəzifəsini bitmiş hesab etməzdi” (7, s.105). Bədii ədəbiyyat söz sənəti olduğu üçün onun əsas vahidi sözdür. Dilin zənginliyi və aydınlığı, sadə və xəlqi olması yazıçının və ya şairin təsir gücünü də müəyyən edir. Sənətkarın sadə insanlara təsiri nə qədər güclüdirsə, onun dildə gedən proseslərə təsiri də o qədər güclü olur. Bu baxımdan Cəlil Məmmədquluzadənin Azərbaycan dilinin tarixində özünəməxsus yeri vardır. Dil məsələsi onun əsərlərində hər zaman ön mövqedə dayanmış, böyük ədib tez-tez bu məsələyə müraciət edərək ana dilinin inkişafı, saflaşması uğrunda yorulmadan mübarizə aparmışdır. Ümumxalq dilinin bütün incəliklərinə bələd olan və onlardan öz əsərlərində böyük ustalıqla istifadə edən Cəlil Məmmədquluzadənin dillə bağlı fikirləri eyni zamanda redaktoru və naşiri olduğu “Molla Nəsrəddin” jurnalında da geniş şəkildə öz əksini tapırdı və jurnalın ilk nömrəsindən son nömrəsinə qədər dil məsələsi burada əsas mövzu başlıqlarından biri idi.

“XX əsrdə “Molla Nəsrəddin” qədər əhatə dairəsinə və təsir qüvvəsinə malik ikinci bir mətbuat orqanı göstərmək mümkün deyildir... Onun belə əhəmiyyətli, təsirli, xəlqi olmasının, kütləviləşməsinin, oxumaq və yazmaq nə olduğunu bilməyənlər arasına yol tapmasının səbəblərindən biri də onun ifadə tərzı, dili və üslubu idi. Mirzə Cəlilin özü demişkən: “Molla Nəsrəddin” öz açıq və sadə türk dili ilə vurdu nəinki tək birçə Kürü və Arazı keçdi, bəlkə, Xəzər və Qara deryaları da vurub Türkiyəyə və Türküstana, Gilana keçdi. Və uca-uca Qafqaz dağlarını aşıb Kırım və sairə türk ölkələrinə keçdi” (7, s.109).

Cəlil Məmmədquluzadə məqalələrindən başlamış ən böyükhəcmli əsərlərinə qədər bütün yaradıcılığı boyu ana dilinin saflığı məsələsinə dönə-dönə toxunmuş, ədəbi dilin ümumxalq dilinə əsaslanmasının vacibliyi onun əsərlərinin əsas qayəsinə çevrilmişdir. “Yazıçının fərdi dili ilə xalq danışığı dilinin nisbəti məsələsi bir çox dilçi mütəxəssislərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Məsələn dilçi alim S.Ə.Abdullayev göstərir ki, yazıçı nə qədər istedadlı olur olsun, onun yonduğı, cilaladığı və, beləliklə də, meydana çıxardığı poetik incilər yenə də xalq dili, xalq təfəkkürü sayəsində mümkün olur (1, s.131). Cəlil Məmmədquluzadəyə görə də bu dil bizim

milli kimliyimiz və ən böyük dəyərimizdir. Görkəmli ədibin məşhur tədqiqatçısı İsa Həbibbəylinin dediyi kimi, vətəndaş ədibin fikrincə, “Vətən, vətən, vətən! Dil, dil, dil! Millət, millət, millət! Dəxi bu dairələrdən kənar bəni-noi bəşər üçün özgə nicat yolu yoxdur” (4, c.1, s.13). Məhz bu səbəbdəndir ki, zəmanəsinin açıq fikirli ziyalılarından olan, öz xalqının gələcəyi üçün daim narahatlıq keçirən böyük Mirzə Cəlili ana dilimizin vəziyyəti dərindən düşündürmüş, o dövrgü bəzi ziyalılarımızın dilimizə olan laqeyd münasibətini “Qeyrət” adlı məqaləsində belə əks etdirmişdir: “Məlumdur ki, keçən ay Tiflisdə şəhər duması vəkilləri bir səs ilə qərar qoydular ki, hökumətin orta məktəblərində ana dilinin qeyri dərslər dərəcəsinə oxunmadığını tələb etsinlər. Həmin məclisdə bu qərara ermənilər də və gürcülər də qol qoydular. O ki qaldı müsəlmanlara, - müsəlmanlardan duma məclisində tək bir nəfər şəxs varıymış ki, o da durub belə fərmayış edib: Ağalar, ana dili barəsində biz müsəlmanların qandığımız belədir: ana dilinin tərəqqisi, yəni əgər biz duraq özgə elmləri də və özgə dilləri də oxuyaq və öz ana dilimizi oxuyaq, - bu, çətin bir işdir. Əgər biz ana dilimizə də qeyri millətlər kimi əhəmiyyət verək və öz aramızda ana dilimizdə danışaq, onda deməli ki, gərək hər bir cəmiyyətimiz pozula; səbəb budur ki, xah Tiflisdə, xah Bakıda nə qədər ki, milli cəmiyyətlərimiz var, onların heyətlərinin üzvləri rusca danışirlar və çoxusu heç öz ana dilini bilmir” (4, c.3, s.11).

Bədii yaradıcılıqla məşğul olan insanların dilimizin inkişafında, onun zənginləşməsində, dilimizin lüğət tərkibinin imkanlarından istifadə edərək yeni sözlər, onomastik vahidlər yaradılmasında rolu danılmazdır. Hər hansı bir müəllifin dünyagörüşü, həyata baxışı, dövrünün hadisələrinə münasibəti onun dili vasitəsilə aydınlaşır. Yazıçının, şairin əsərlərinin dilinin təmizliyi, dolğunluğu onun yaradıcılıq qabiliyyətindən irəli gəlir. Cəlil Məmmədquluzadə XX əsrin əvvəllərində dilimizin inkişafına ən güclü təsir göstərən ziyalılarımızdan idi. Dil məsələsi onun, demək olar ki, bütün yaradıcılığı boyu gündəmində olan əsas məsələlərdən biri olmuş və istər bədii əsərlərində, istərsə də məqalələrində, felyetonlarında tez-tez bu mövzuya toxunaraq özünün bu məsələyə münasibətini ifadə etmişdir. Hələ “Molla Nəsrəddin” jurnalının ilk nömrəsində “Sizi deyib gəlmişəm” adlı məqaləsində “Sözümü tamam etdim, ancaq bircə üzrüm var: mənə gərək bağışlayasınız, ey mənəm türk qardaşlarım ki, mən sizinlə türkün açıq ana dili ilə danışırım. Mən onu bilirəm ki, türk dili danışmaq eyibdir və şəxsin elminin azlığına dəlalət edir” (4, c.2, s.4) – deməklə həmin dövrdə ana dilimizə olan yad münasibəti gözlər önünə sərməmişdir. Mirzə Cəlilin yaşayıb yaratdığı dövrün dil mənzərəsi, əslində, olduqca acınacaqlı idi. Ədəbi dillə ümumxalq dili arasında yaranan uçurum, müxtəlif ölkələrdə təhsil almış ziyalıların bir qisminin ərəb və fars dillərinə, bir qisminin Osmanlı türkcəsinə, bir qisminin isə rus dilinə meyl etməsi Azərbaycan dilinə zərbə vurur, onun inkişafını ləngidirdi. Cəlil Məmmədquluzadə də laqeyd qala bilmədiyi bu vəziyyəti “Anamın kitabı” əsərində Zəhra bəyim ananın fərqli ölkələrdə təhsil görmüş üç oğlu - Rüstəm bəy, Mirzə Məhəmmədəli və Səməd Vahidin timsalında ümumiləşdirərək yazırdı:

Rüstəm bəy: Həzərat, il hesabı barəsində keçən zasedaniyada bir qədər raznoreçiya oldu. Bu da o barədə idi ki, smetanın bir para punktlarında bir qədər təfəvüt görsəndi və özgə cür də ola bilməzdi; səbəb bu ki, mədaxil oldu, məxaric oldu onun bəzi yerlərini biz məhz priblizitelno təyin edirik. Məhz bu səbəbdən smetada rədd-bədəl əmələ gəlir ki, onu toçno düz götürmək mümkün deyil.

Mirzə Məhəmmədəli: Ölümdən bərk şey xudavəndi-ələmin əmridir ki, lazım olan yerdə ölüm varid olur, lazım olmayanda olmur. Lazım olan yerdə vəqə olur bəlayi-nagəhanlar, misli-vəlvəleyi-səqf-asımanlar, zəlzəleyi-səthi xakidanlar, xüsuf-küsuf...

Səməd Vahid: Bizim müəllimlər bunu indi bu saat məktəblərimizdə balaca cocuqlara öyrədiyorlar. Sən ki bunu qanmıyorsun, sənayei-nəfisədən bibəhrə olmağını müşahidə ediyorsun, zənnindəyim, əfəndim.

Göründüyü kimi, əsərdə obrazları yaradılmış öz anaları Zəhra bəyimə belə başa düşə bilmədiyi bir dildə danışan bu cür adamlar təhsil aldıkları ölkələrin fərqli mədəniyyətlərini əxz edərək və onların dillərini mənimsəyərək öz doğma dillərindən, adət-ənənələrindən uzaqlaşmışdılar. Bu vəziyyət isə qəlbi öz xalqı üçün döyünən, onun gələcəyi üçün narahat olan Cəlil Məmmədquluzadə kimi ziyalını düşündürməyə bilməzdi. Ədib eyni halı “Bizim “obrazovanni”lar” felyetonunda belə təsvir edir: Mənə bir rəfiqim var, özü də müsəlmandır, amma mənə görəndə rus dilindən savayı özgə dildə danışmaz. Məsələn, söhbətimiz bu cür olur: mən onu görəndə deyirəm: -Hardan gəlibsən?

O mənə belə cavab verir: -Ya xodil na poçtu.

Deyirəm: -Dünən niyə bizə gəlmədin?

Cavab verir: K nam prişli qosti.....

Axırı bir gün dostumdan soruşdum: Mən ölüm mənə sözün doğrusunu de görüm, sən ki, otuz səkkiz il müsəlman içində tərbiyə tapıbsan, xəta olmadı ki, bir az rusca oxudun? Nə səbəbə sən mənə heç müsəlmanca danışmaq istəmirsən?

Yoldaşım mənə rus dilində belə cavab verdi: Sluşay, kak-to stıdno, koqda obrazovannyi çelovek potatarski qovorit!... (4, c.2, s.11).

Belə bir şəraitdə Cəlil Məmmədquluzadənin ümumxalq dilini bədii ədəbiyyata və mətbuata gətirməsi, ondan geniş şəkildə istifadəsi dilimizin inkişafında bir dönüş nöqtəsi hesab edilə bilər.

Az sözlə böyük məna ifadə etmək, sözə qənaət qədimdən başlayaraq Azərbaycanın yaradıcı simalarının həmişə diqqətində olmuş, buna əməl edənlər yüksək qiymətləndirilmiş, söz xiridarı hesab olunmuşdur. Mirzə Cəlil yaradıcılığının da əsas qayəsi bu idi. O, özünün kiçik həcmli məqalə və felyetonlarında, bədii əsərlərində dərin mənalar yaratmağa və sadə insanların düşüncəsində çevriliş etməyə nail olmuş nadir söz ustadlarındandır.

“Yazıçının üslubu ümumxalq dilinə mənsub olan vasitələrdən subyektiv zövqünə uyğun olanların xüsusi şəkildə seçilib fərdi xarakterdə işlədilməsi ilə səciyyələnir” (4, s.89). Bu baxımdan Cəlil Məmmədquluzadə ümumxalq dilindən yaradıcı şəkildə faydalanmış, buradan seçdiyi nümunələri, atalar sözlərini, məsəlləri o qədər yerli-yerində işlətməmişdir ki, onlara, belə demək mümkünsə, yenidən həyat vermiş, canlandırmış, xalqa qazandırmışdır. Novator sənətkar öz asan və anlaşılıq üslubu ilə daha geniş kütlələrə xitab etmiş və çatdırmaq istədiyi mətləbləri daha tez çatdırmağa bilməsi ilə özünün bir çox müasirlərindən fərqlənmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında dil məsələlərindən danışarkən böyük demokratin “Molla Nəsrəddin” jurnalındakı fəaliyyətinə də xüsusi nəzər salmaq lazım gəlir. Çünki jurnalın ilk nömrəsindən başlayaraq burada dil məsələsi, Mirzə Cəlilin bu məsələdəki mövqeyi açıq şəkildə öz əksini tapır. O, jurnalda necə yazmağın tələb olunduğunu aydın şəkildə bəyan edirdi və özü də bu işdə ən yaxşı nümunə idi. “Məcmuəmizdə dil məsələsi” adlı məqaləsində göstərildiyi kimi, “Necə ki oxucularımıza məlumdur, biz “Molla Nəsrəddin” məcmuəsini açıq ana dilində yazmağa başladığımız. Biz bu dilə o səbəbdən ana dili adı qoyuruq ki, bu dildə yazı yazanda və ortalığa “ana” söhbəti gələndə biz “ana”-nı “ana” da yazırıq, amma qeyri yazıçılarımız, xah o vədə və xah indi yazılarında “ana” ləfzi rast gələndə, “ana” sözü əvəzinə “madər” yazırlar və həmçinin “ata” sözü əvəzinə “pədar” yazırlar. Dəxi qeyri türk sözlərini də habelə səbəbsiz yerə fars və ərəb sözlünə dəyişirlər... Və bu icad etdikləri qatış-bulaş dilin adını “ədəbi dil” qoyub açıq ana dilini “çoban dili” adlandırırlar...

Bizim “Molla Nəsrəddin”-in açıq ana dili ilə yazdığımız mətalibi türk xalqları açıqca başa düşdülər; elə asand vəchlə başa düşdülər ki, dəxi bu dildən başqa qeyri bir dil axtarmağa hacət qalmadı... Bizim məqsədimiz hal-hazırda öz fikrimizi asan bir dillə Azərbaycan türklərinə və bəlkə də, sair türklərə yetirmək idi. Zənn edirəm ki, yetirdik də” (4, c.4, s.74-75). Göründüyü kimi, jurnalda da dili korlayan, bilərəkdən, süni şəkildə dilə yad sözlər gətirən və beləliklə də, özünü alim kimi göstərən ziyalılara qarşı mübarizə aparan Mirzə Cəlil jurnalın dil məsələsində öz məqsədinə nail olduğunu qeyd edir. Bu cür ziyalılar tez-tez onun tənqid hədəfinə çevrilir və jurnalın səhifələrində həm özünün, həm də digər müəlliflərin tez-tez mövzu ilə bağlı yazıları çap olunurdu. Məsələn, “Molla Nəsrəddin” jurnalının 27 yanvar 1907-ci il 4-cü nömrəsində Hərdəmxəyal imzası ilə çap olunan “Ana dili” adlı felyetonda oxuyuruq: Mən universitet, yəni darülfünundan təzə qurtarıb vətənimizə gələn günü şəhərimizin qazisi Axund Səbzəli gəldi bizim evə mənə görüşmə. Qazi içəri girən kimi mən qabağa yeridim və dedim: “Salam məleyk”. Cənab qazi mənə cavab verdi: Ay əssələmə əleykə, ay xudahafiz, əhvali-şərif, ənasiri-lətif, maşaallah əxəvizadə, neçə müddətdir müntəziri-vücutdizicudunuz və müştəqi-didarınız idim, inşaallah zati-alinizin məzaci-mübarəkləri salimdir. Mən bir şey başa düşməyib dedim ki, cənab axund, yaxşı panimat eləmirəm ki, nə ərz edirsiniz.

Axund soruşdu: Necə?

Mən dedim: Çto?

Söhbətimiz elə bu cür qurtardı. Anam girdi içəri və mənə dedi: Balam, mollaşnan nə dili danışırıdınız ki, mən heç başa düşmədim?

Dedim: Ana, mollaşnan biz ana dili danışırıdığımız. Anam başını saldı aşığa və bir qədər fikrə gedib dedi: Yazıq ana dili (5, s.339).

Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında Azərbaycan yazıçıları böyük rol oynamışlar. Onlar öz bədii əsərləri ilə dil yaradıcılığında, ədəbi-bədii dilimizin inkişafında, zənginləşməsində, bu dilin üslublarının formalaşmasında bilavasitə iştirak etdikləri kimi; elmi və publisistik əsərlərində, bəzən hətta bədii əsərlərində dilə aid qiymətli mülahizələri ilə də ədəbi dilimizin inkişafına kömək göstərmişlər (6, s.9). Belə ədəbi şəxsiyyətlərimizdən biri də Cəlil Məmmədquluzadədir. Onun dilimizin saflaşması, inkişafındakı xidmətləri danılmazdır. Onun rəhbərliyi altında formalaşan və yetişən böyük “Mollanəsrəddinçilər” ailəsi də Azərbaycan dilinin üzərinə uzun əsrlər boyu çökmüş ətaləti, ərəb-fars dillərinin ağırlığını dilimizin üzərindən qaldırmağa, onun öz milli köklərindən yenidən cücərməsinə nail ola bildilər. Xalq dilinin əsasları üzərində qurulan və inkişaf etdirilən bu yeni dil yazıçıları, şairləri, ziyalılarla xalq arasındakı uçurumu aradan qaldırdı və onların bir-birini daha yaxşı anlamaları, ortaq problemlərin həlli üçün zəmin yaratdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov A. Nəbi Xəzrinin poetik dili. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 144 s.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1982, 214 s.
3. Əlibəyzadə E. Ədəbi şəxsiyyət və dil. Bakı, Yazıçı, 1982, 198 s.
4. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. Dörd cilddə. Bakı, Öndər, 2004, I cild, 664 s.; II cild, 584 s.; III cild, 480 s.; IV cild, 472 s.
5. Molla Nəsrəddin. 10 cilddə. I cild. Bakı, Azərneşr, 1996, 712 s.
6. Seyidov Y. Yazıçı və dil. Bakı, Yazıçı, 1979, 288 s.
7. Seyidov Y. Əsərləri. 15 cilddə. IV cild. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, 573 s.

ABSTRACT

Nuray Aliyeva

THE LANGUAGE PROBLEMS IN CREATION OF JALIL MAMMADGULUZADEH

The article explores language issues in the work of prominent Azerbaijani intellectual Jalil Mammadguluzadeh. It shows that Jalil Mammadguluzadeh struggled to develop and refine his native language throughout his career and has done a great job in this area. The issue of native language has always been in the spotlight in Molla Nasreddin's magazine, which Jalil Mammadguluzadeh was its editor and publisher. Jalil Mammadguluzadeh has managed to raise the national language to the level of literary language in both his articles and art works. He has succeeded in awakening the masses of people with his very simple and literary works and managed to radically change the alien attitude to our language.

РЕЗЮМЕ

Нурай Алиева

ЯЗЫКОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ В ТВОРЧЕСТВО ДЖАЛИЛА МАМЕДГУЛУЗАДЕ

В статье рассматриваются языковые проблемы в творчестве известного Азербайджанского интеллектуала Джалила Мамедгулузаде. Показано, что Джалил Мамедгулузаде боролся за развитие и совершенствование своего родного языка на протяжении всей своей карьеры и проделал большую работу в этой области. Проблема родного языка всегда была в центре внимания и в журнале “Молла Насреддин”, который Джалила Мамедгулузаде является ее редактором и издателем. Джалилу Мамедгулузаде удалось поднять национальный язык до уровня литературного языка как в своих статьях, так и в художественной литературе. Ему удалось пробудить массы людей своими произведениями написанных на простом языке и радикально изменить чуждое отношение к нашему языку.

**II BÖLMƏ. CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ
VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI**

ƏSGƏR QƏDİMOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

**CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ VƏ MOLLANƏSRƏDDİNÇİLƏRİN ƏDƏBİ-ESTETİK
FƏALİYYƏTİ “ZAKAVKAZYE” (1906-1914) QƏZETİNİN SƏHİFƏLƏRİNDƏ**

“Zakavkazye” qəzeti 1905-ci ilin 1 oktyabrında gürcü zadəgan ziyalılarından olan Parfen Aleksandroviç Qotuanın redaktorluğu ilə nəşrə başlayan və C. Məmmədquluzadənin müsəlman şöbəsinə rəhbərlik etdiyi “Vozrojdeniye” qəzetinin başqa adda davamıdır. 1906-cı ilin 25 fevralında polis təqibləri nəticəsində “Vozrojdeniye” qapanmış və həmin ilin 20 dekabrından P.A.Qotua qəzeti gürcü sosialist-federalist inqilabçılar partiyasının orqanı kimi “Zakavkazye” adı ilə çıxartmışdır.

P.A.Qotua siyasi əqidə etibarını ilə gürcü sosialist-federalist inqilabçılar partiyasına mənsub idi (3). Həmin dövrdə P.A.Qotua “Vozrojdeniye”nin müsəlman şöbəsinə rəhbərliyi C. Məmmədquluzadəyə həvalə etmişdi. Həmidə xanım C. Məmmədquluzadə haqqında xatirələrində bu haqda yazırdı: “Tiflisdə Qotua tərəfindən buraxılan “Vozrojdeniye” adlı yeni mütərəqqi qəzet nəşr olunurdu. Mirzə Cəlil bu qəzetin müsəlman şöbəsinə idarə edirdi. Mən həmin qəzetə abunəçi olmaq istəyirdim. Qolovinski prospektində təsadüfən Mirzə Cəlilə rast gəldim, öz arzumu ona bildirdim. O, məni redaksiyaya apardı, mən pul verib abunə yazıldım” (4).

Bu fakt təsdiq edir ki, C. Məmmədquluzadə və molla-nəsrəddinçilər “Vozrojdeniye” və onun davamı olan “Zakavkazye” qəzeti ilə yaxından bağlı olmuş və bu qəzet molla-nəsrəddinçilərin ədəbi-estetik fəaliyyətini və mövqeyini daim müdafiə və təbliğ etmişdir.

Məlumdur ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalı həmişə İranda mütləqiyyət üsuli-idarəsini kəskin şəkildə tənqid etmiş, jurnalın İrana gətirilməməsi haqqında bir neçə dəfə ayrıca fitva verilmişdir. Hətta 1907-ci ilin ortalarında jurnal İran mürtəcelərinin təhriki ilə Tiflis general-qubernatoru tərəfindən bağlatdırılmışdır.

Bir qədər sonra Səmədbəy Ağamalıoğlu da işə qarışmış və “Zakavkazye” qəzetində “Molla Nəsrəddin”i müdafiə məqsədilə ayrıca məqalə ilə çıxış etmişdir. Müəllif məqaləsində “Molla Nəsrəddin” jurnalını bağlatdırmağa cəhd edən Bakı ruhanilərinin canfəşanlıqına qarşı çıxaraq jurnalın mövqeyini qətiyyətlə müdafiə edir və qaragüruhçülərə cəsərlə xatırladırdı ki: “...bununla bu brandzaurların yadına salmaq olar ki, onlar nə qədər başlarını və quyruqlarını tərپətsələr də, işığa doğru olan ciddi-cəhdin qabağını almaq mümkün olmayacaqdır. İstəyir lap “Molla Nəsrəddin”i bağlatdırıb yerinə min dənə “Həyat” açdırsınlar”(8).

S.Ağamalıoğlu kimi mütərəqqi fikirli ziyalıların çıxışlarından ruhlanan Eçmiədzindəki azərbaycanlılar da 1908-ci ildə “Zakavkazye” qəzetində xüsusi məktubla çıxış edərək “Molla Nəsrəddin”i mürtəcelərin haqsız hücumundan müdafiə edəcəklərini bildirdilər.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının qaldırması olduğu müxtəlif problemlər, o cümlədən qadın azadlığı məsələsi “Molla Nəsrəddin”in əleyhdarlarını qəzəbləndirir, onlar hər vasitə ilə molla-nəsrəddinçilərə zərbə endirməyə çalışırdılar. Onsuz da bir çox problemlərin həllində “Molla Nəsrəddin” və onun tərəfdarları ilə toqquşan bəzi ziyalılar “Erməni və müsəlman övrətləri” adlı felyetonun “Molla Nəsrəddin”də dərc olunmasından sonra daha çox qəzəblənir və molla-nəsrəddinçilərə qarşı aramsız hücumlar edirdilər. Bunu da qeyd edək ki, qadın azadlığı problemi ilə əlaqədar olaraq XX əsrin əvvəllərində və ondan sonrakı illərdə Azərbaycan mətbuatında qızğın mübahisələr getmişdir. Hətta “Tazə həyat”, “Füyuzat”, “Şəlalə” və “İqbal” kimi burjuva mətbuat orqanları öz səhifələrində “Təsəttür-i-nisvan” (qadınların çadrasız gəzməsi) sərlövhəli xüsusi rubrikalar açaraq qadın azadlığı məsələsində demokratik fikirli ziyalılarla polemikaya girmişlər. Bu münasibətlə tədqiqatçı Ceyran Əbdürrəhimova yazırdı: “İslam ehkamlarından bərk-bərk yapışıb... “Təsəttür nisvan” başlığı altında qadın azadlığına qarşı yönəldilmiş məqalələrlə müntəzəm surətdə çıxış edən “Şəlalə”nin nəşirləri jurnalın səhifələrində müxtəlif şəkillər dərc edib altında təhqiramiz sözlər yazmaqdan belə çəkinmirdilər” (1, s. 21).

Molla-nəsrəddinçilərlə barışmaz mübarizəyə girişən bu cür mühafizəkar ziyalılardan biri də “Tazə həyat”ın redaktoru Haşimbəy Vəzirov idi. O, “Molla Nəsrəddin” jurnalının qaldırması olduğu bir sıra ictimai-mədəni problemlərlə, xüsusilə qadın azadlığı məsələsi ilə heç cür barışa bilmir və jurnala qarşı hücumu keçirdi. Odur ki, H.Vəzirov kimi mühafizəkarları susdurmaq üçün “Zakavkazye” qəzeti öz səhifələrində qadın azadlığı ilə əlaqədar xüsusi müzakirə və disputlar keçirmiş, demokratik ziyalıları bu problemin həllinə cəlb etmişdir.

Qəzet E.Sultanov, H.Minasazov, H.Q.Şirvanski, R.Məlikov kimi ziyalıların çıxışları ilə bərabər, öz səhifələrində bir çox azərbaycanlı qadınların da məktubuna yer verir, H.Vəzirov və H.Z.Tağıyev kimi milyonçu və mühərrirlərlə üz-üzə gəlməli olurdu.

Qəzetin fəal əməkdaşlarından olan H.Minasazov 1907-ci ilin iyulunda həmin qəzetdə “Bu doğrudurmu?” sərlövhəli xüsusi məqalə ilə çıxış edərək Haşimbəy Vəzirovun “Molla Nəsrəddin”ə qarşı ittiham və böhtanlarının nəticəsiz qaldığını söyləyir və “Molla Nəsrəddin”i qətiyyətlə müdafiə edirdi.

H.Minasazovdan sonra Rəhimbəy Məlikov da işə qarışmış və “Bakinskiy den” qəzetində özünün “Tazə həyat” qəzetinin redaktoru Haşimbəy Vəzirova açıq məktub”unu dərc etdirmişdir. Müəllif bu məktubunda özünün Haşimbəy Vəzirova olan nifrətini gizlədə bilmir və onu kəskin ifadələrlə ifşaya çalışırdı. O yazırdı: “Sir-sifət əyri ikən aynanı ittiham etməməlidir. “Molla Nəsrəddin” jurnalının hər hansı nömrəsini, istər lap axırıncı nömrəsini açıb qoyunuz qabağınıza, sizin “dostlarınız” mollaları təsvir edən karikaturalara diqqətlə baxın...

Siz ayaqlarını yaladığınız “hacı” və “ağa”lardan hörmət görməyə biz adət etməmişik...” (5).

Buna baxmayaraq mühafizəkarlar hər vasitə ilə azadlıq ideyalarına qarşı çıxır, demokratik hərəkatı ləngirmək üçün müxtəlif tədbirlərə əl atırdılar. Bu münasibətlə qəzet Tiflis şəhər məscidində ruhanilər və mürtəce mollalar tərəfindən “Molla Nəsrəddin”in “Erməni və müsəlman övrətləri” felyetonunu dərc etməsini təkfir edən xüsusi yığıncaq təşkil olunduğunu və mürtəcelərin cəmləşdiyi bu yığıncaqda Cəlil Məmmədquluzadə ilə Ö.F.Nemanzadə əleyhinə qəzəbli nitqlər söyləndiyini xəbər verir və həmin yığıncağı təfəsilatı ilə işıqlandırır. Məqalədən aydın olur ki, bu yığıncaqda Ömər Faiq də iştirak etmiş və molla Mir Heydərzadənin mühafizəkar görüşlərini məharətlə ifşa etmişdir. Ömər Faiq əksəriyyəti dinə inanan xalq kütləsinin toplaşmış olduqları həmin məsciddə çadra əleyhinə çıxış etmiş, həmçinin qadına lazımi hüquqların verilməsi üçün alovlu nitq söyləyərək öz nüfuzlu rəqibini məğlubiyətə uğradıb “Molla Nəsrəddin” jurnalını müdafiə etmişdir.

Məlumdur ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalının dərc etdiyi materiallar ideya-siyasi istiqamətinə görə hakim təbəqənin məfkurəsi ilə uyuşmadığı üçün jurnalın bəzi nömrələri müsadirə olunur, hətta redaktor və naşirlər çar məhkəməsi qarşısında oturmağa məcbur olurdular. “Zakavkazye” qəzeti öz səhifələrində bu məsələləri də işıqlandırır.

“Zakavkazye” qəzeti C.Məmmədquluzadənin Tiflisdəki ictimai-mədəni fəaliyyəti haqqında da maraqlı doğuran materiallar dərc edirdi. Qəzetdəki xəbərlərin birindən məlum olur ki, C.Məmmədquluzadə Tiflis şəhərində təşkil edilmiş “Xalq universiteti”nin Azərbaycan bölməsində ilk dəfə mühazirə oxuyacaqdır.

Bir qədər sonra qəzet Tiflisdə “birinci xalq konserti”nin müvəffəqiyyətli keçməsindən bəhs edərək C.Məmmədquluzadənin də burada “Şərq əfsanəsi” mövzusunda mühazirə oxuyub xeyli alqışlandığını bildirirdi.

C.Məmmədquluzadənin bu məruzəsindən sonra Tiflis “Xalq universiteti cəmiyyəti”nin bütün heyəti “Zakavkazye” qəzetinə xüsusi məktub göndərərək böyük ədibə 1907-ci il aprelin 29-da musiqili məclisdə iştirak və çıxışına görə özlərinin dərin təşəkkürünü bildirirdilər.

Qəzet C.Məmmədquluzadənin maarif və mədəniyyət sahəsindəki təşəbbüs və səylərini, onun Azərbaycan həyatının maariflənməsinə göstərdiyi böyük qayğıkeşliyini də vaxtaşırı işıqlandırır. Bu münasibətlə “Zakavkazye” və “Zakavkazskaya reç” qəzetləri eyni tarixdə xəbər verirdilər ki, C.Məmmədquluzadə Tiflis general-qubernatoruna ərizə ilə müraciət etmiş və Tiflisdə 6-cı dairədə müsəlmanlar üçün qiraətxana təşkilinə icazə istəmişdir.

“Zakavkazye” qəzeti C.Məmmədquluzadənin özünün də publisist yazılarına və tək-tək məktublarına öz səhifələrində yer vermişdir. Bu cəhətdən ədibin qəzetdə dərc olunmuş “Türkiyə konstitusiyasının keçmişindən” (9) adlı publisist məqaləsi mühüm əhəmiyyətə malik idi. C.Məmmədquluzadə bu məqaləsində Türkiyə tarixinin ən maraqlı səhifələrini xatırlatmaqla Türkiyəni o zamankı ağır siyasi və iqtisadi vəziyyətə gətirib çıxaran əsas səbəbləri açıb göstərərək ölkənin hərbi və iqtisadi geriliyini ilk növbədə mütləqiyyət üsulidarəsinin törətmiş olduğu acınacaqlı şəraitlə izah edirdi. Müəllif Türkiyədə Midhəd paşanı islahatçılıq təşəbbüslərinə ruhlandıran Namiq Kamalı “dahi türk şairi və sosialisti” adlandırır. C.Məmmədquluzadənin Namiq Kamal yaradıcılığına bu qədər yüksək qiymət verməsi ədəbiyyatımızda maraqlı doğuran faktlardan biridir. Doğrudan da sultan Əbdülhəmidin hakimiyyəti dövründə və sonrakı illərdə də Türkiyənin demokratik fikirlə qabaqcıl ziyalıları mütləqiyyətə, terrora və hər növ irticaya qarşı etiraz səslərini ucaldırdılar.

C.Məmmədquluzadənin “Zakavkazye” qəzetinə göndərdiyi 22 dekabr 1907-ci il tarixli məktubu da maraqlı tarixçəsi olan faktlardanır. Müəllif öz məktubunda bildirirdi ki, onun redaktorluğu ilə çıxan “Molla Nəsrəddin” jurnalının 34-cü nömrəsində “Fatı” sərlövhəli bir mənzumə dərc edilmişdir və bu mənzumənin İrəvan general-qubernatoru Tizenqauzenə aidıyyatı yoxdur; çünki bu, keçən əsrin sonlarında Fəqir Ordubadi tərəfindən yazılmışdır. Məktubdan məlum olur ki, “Fatı” sərlövhəli həmin mənzumənin çapına görə C.Məmmədquluzadənin əleyhinə istintaq işi qaldırılmışdır. Bu əhvalatın çox maraqlı bir tarixçəsi vardır.

1907-ci il iyun ayının 15-də Mirzə Cəlil Kəhrizlidə Həmidə xanımla evləndiyi vaxt toy gecəsində kəbinkəsmə mərasimi zamanı Həmidə xanımın xahişi ilə Hacığa Fəqir Ordubadinin “Kürdün çul satması” adlı satirik mənzuməsini yüksək intonasiya ilə oxumuş və məclisdəkilər tərəfindən alqışlarla qarşılanmışdır.

Bu hadisədən isə təxminən üç ay sonra C.Məmmədquluzadə həmin mənzuməni “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1907-ci il 10 sentyabr tarixli 34-cü nömrəsində “Fatı” sərlövhəsi altında dərc etmişdir. Mənzumə “Molla Nəsrəddin”də çıxdıqdan sonra çox böyük hay-küyə səbəb olmuş, hətta İrəvan general-qubernatoru bu işdən qəzəblənərək Cəlil Məmmədquluzadəni istintaq orqanlarına çəkmişdir. Bu maraqlı və ibrətamiz hadisəni Həmidə xanım özünün Mirzə Cəlil haqqında xatirələrində daha müfəssəl şəkildə təsvir edir: “1908-ci ilin qışında bir gün İrəvan qubernatoru mətbuatda təhqir olunduğu üçün Mirzə Cəlilin məsuliyyətə cəlb edilməsi haqda altıncı nahiyə məntəqəsindən çağırış vərəqəsi aldıq. Vərəqədə göstərildiyinə görə Mirzə Cəlil istintaq üçün İrəvana getməli idi.

Mirzə Cəlil məəttəl qalmışdı, axı o, jurnalda qubernatorun şəxsiyyətinə toxunan yazı buraxmamışdı. Biz çaş-baş qalmışdıq, nə edəcəyimizi bilmirdik. Qorxurduq ki, istintaqdan sonra onu həbs etsinlər. Buna görə təklif etdim ki, mən də gedim və lazım gələrsə, onu zaminə götürüm. Mirzə Cəlil razı oldu, biz birlikdə İrəvana getdik. İrəvanda ilk istintaqdan sonra Mirzə Cəlili buraxdılar. O dedi ki, keçən il jurnalda şair Hacığa Fəqirin bir şeirini buraxmışdım, o şeirə görə mənə bura çağırılar” (4, s. 32).

Bu xatirənin təfsilatından sonra Həmidə xanım “Molla Nəsrəddin”də dərc olunmuş həmin satirik mənzumənin məzmununu verir:

“Bu, keçən il kənddə Mirzə Cəlilin bizə avazla oxuduğu şeir idi. Şeirin məzmunu belə idi: Yoxsul kürd qadını Fatı gözəl bir at çulu toxuyub əri Şemova (Mənzumənin orijinalında surətin adı Mamodur – Ə.Q.) verir ki, aparıb şəhərdə satsın və uşaqlar (Nazpəri, Mahpəri və Qızpəri – Ə.Q.) üçün ayın-oyun alsın. Şemov çulu çiyinə salıb, nə qədər bazarı dolanırsa, alan tapılmaz. Nəhayət, çulu aparıb qubernatora bağışlayır və ümid edir ki, qubernator ona çulun qiymətindən daha artıq pul verəcəkdir. Qubernator çulu alandan sonra Şemova üç dəfə “xoroşo” və bir dəfə “molodes” deməklə yola salır. Şemovun ümidi puça çıxır, kor-peşman, üzüqara, əliboş kəndə qayıdır və Fatıya deyir ki, bazarda çulu alan olmadı, aparıb qubernatora verdim. O da əvəzində üç “xoroşo” və bir “molodes” dedi.

Mirzə Cəlil müstəntiqə deyib ki, bu şeri o yazmamışdır, on il əvvəl Fəqir təxəllüslü şair yazmışdır və şeirin qubernatora heç bir dəxli yoxdur.

Mirzə Cəlil bu haqda mətbuatda izahat nəşr edəcəyinə söz verdikdən sonra iş xətm olunmuşdu”.

Doğrudan da İrəvan general-qubernatoru Tizenqauzenin Mirzə Cəlili istintaq orqanlarına çəkməsi təsadüfi xarakter daşımırdı. Çünki mənzumədəki əhvalatlar həm İrəvan mahalında cərəyan edir, həm də əsərdə bilavasitə qubernatorun rüsvətxorluğuna incə satirik eyham yolu ilə işarə edilərək onun yoxsul camaata bəslədiyi etinasız münasibəti tənqid olunurdu. Həmçinin Şemovun bazardan əliboş qayıtdığını görən Fatı ərinin əlindən yapışaraq birbaşa general-qubernatorun yanına gəlir və cəsarətlə “ümənayi-divan” əhlinin zülmkarlığını onun üzünə söyləyirdi:

Ərz qıldı: – Yaranal, məm Şamovun Fətisiyam,
Niyə zülm eyləyə bilməm ümənayi-divan?!
Vermisən o çula sən üç “xaraşo”, bir “malades”...
Kasıbux, pul bizə lazımdu, “malades”, “xaraşo” -
Verərik hər kəsə, verməzlə bizə bircə soğan.
Ya pulu, ya çulu ver, istəmirik biz “xaraşo”,
“Malades” qarnımızı sir eləməz, istəri nan (2, s.163).

Bundan başqa, mənzumənin finalında “nədi hər ləhzə qubernat qapısı, xidməti-xan” – deyə xana xidmətdən, qubernat qapısından uzaqlaşmaq tövsiyə olunurdu. Məhz bunlara görə idi ki, mənzumədəki satirik tənqidi özünə çıxan İrəvan general-qubernatoru Tizenqauzen Cəlil Məmmədquluzadəni istintaq orqanlarına çəkmişdir. Vəziyyətin kəskinləşdiyini görən Mirzə Cəlil “Zakavkazye” qəzetinə bu haqda xüsusi məktub göndərməklə kifayətlənməyib, həmin məktubu eynilə “Molla Nəsrəddin” jurnalında da olduğu kimi dərc etmişdir. Məktubda deyilirdi: “...Hər halda Fatının qubernatora çul təqdim eləməyinin indiki qubernatora daxili ola bilməz. Əvvələn, bu səbəbə ki, hazırdakı qubernator qraf Tizenqauzeni biz dövlətli bir şəxs tanıyıyırıq: Və əgər müşarileyh bir kasıb kürddən bir çulu qəbul etməli də olsaydı, onu dəxi artıq bir ənam ilə yola salardı və ikinci də budur ki, necə də yuxarıda işarə olundu, “Fatı” mənzuməsi indiki qubernatordan çox irəli yazılıb...”.

Bu məktubun birinci dəfə “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1907-ci il 23 dekabr tarixli 48-ci nömrəsində dərc olunması “Zakavkazye” qəzetinin bu məsələ ilə əlaqədar mövqeyini heç də azaltmır. Əksinə, Mirzə Cəlil həmin məktubu “Molla Nəsrəddin”də dərc etməzdən bir gün əvvəl, dekabrın 22-də “Zakavkazye” qəzetinin redaksiyasına göndərmişdir. Lakin nədənsə qəzet məktubu dekabrın 25-də çap etmiş və məktubun əvvəlində “ot 22 dekabrıya 1907 q.” tarixini saxlamışdır. Deməli, C.Məmmədquluzadə məktubu “Molla Nəsrəddin”də dərc etməzdən əvvəl məhz “Zakavkazye” qəzeti üçün nəzərdə tutmuşdur. Əlbəttə, bu, təsadüfi deyildi. Çünki

Tizenqauzenlə Mirzə Cəlil arasında olan ixtilaf o qədər kəskin şəkil almışdı ki, C.Məmmədquluzadə bütün Zaqafqaziya oxucularını əhvalatla tanış etmək üçün rusdilli mətbuat orqanlarından birində çıxış etməli idi. Odur ki, ədib Tiflisdə nəşr olunan rusdilli mətbuat orqanlarının içərisində daha çox molla-nəsrəddinçilərin ədəbi-estetik mövqeyini cəsarətlə müdafiə edən “Zakavkazye” qəzetini münasib hesab etmişdir. Məktubun “Zakavkazye” qəzeti ilə yanaşı olaraq “Molla Nəsrəddin” jurnalında da çap olunması yalnız jurnalın azərbaycanlı oxucularını əhvalatla tanış etmək məqsədi daşmışdır. Bütün bu izahatlara baxmayaraq, 1908-ci ilin fevral-mart aylarında qubernator Tizenqauzenin Mirzə Cəlil əleyhinə qaldırmış olduğu istintaq işinə baxılmış və Tiflis dairə məhkəməsi tərəfindən cəza qanununun 1536-cı maddəsinə uyğun olaraq iş xətm olunmuşdur.

“Zakavkazye” qəzetində C.Məmmədquluzadənin “Ölülər” pyesi haqqında da maraqlı materiallar dərc olunmuşdur. Təqdirəlayiq haldır ki, biz mətbuatda ilk dəfə olaraq 1909-cu ildə “Ölülər”in tamaşaya qoyulmasına icazə verildiyini məhz “Zakavkazye” qəzetindən öyrənirik (7). Qəzet “Ölülər” pyesinin oynanılmasına icazə verildiyini xəbər verdikdən sonra Hüseyn Minasazovun pyes haqqında yazdığı dəyərli məqaləsini də dərc etmişdir.

H.Minasazov ilk dəfə olaraq 1909-cu ildə “Ölülər” əsərinə yüksək qiymət vermiş və mülahizələrində yanılmamışdır. O yazırdı: “Bütün pyes kədərlidir, pealdır. Müsəlman həyatının bütün yaraları – zülmət, cəhəlat, fanatizm, ruhaniliyin müqəddəsliyi qarşısında kor-koranə sitayiş etməyə sadələvhəcəsinə inam, çoxarvadlılığın dəhşətləri, müvəqqəti, yarım saatlıq nigahlar... Məmmədquluzadənin pyesi, bax bunlardan bəhs edir” (11).

Yeri gəlmişkən xatırlatmaq lazımdır ki, yeddi il sonra 1916-cı ildə “Ölülər” pyesinin Bakıdakı ilk tamaşası zamanı N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyov, H.İ.Qasimov və başqaları əsərə yüksək qiymət verdilər. H.Minasazov isə ilk addım ataraq hələ 1909-cu ildə əsərin (əlyazmasına əsasən) böyük ədəbi-estetik təsir gücünü əsaslandırmışdır.

H.Minasazovun 1909-cu ildə “Zakavkazye” qəzetində “Ölülər” pyesi haqqında və onun oynanılmasına icazə verilməsi barəsində çıxışından sonra 1913-cü ilin yayında Şuşa şəhərində görkəmli sənətkarlardan Ə.Qəmküsar, Ə.Haqverdiyev, Ü.Hacıbəyov, H.Sarabski və başqa xadimlərin iştirakı ilə əsərin oxunuşu və müzakirəsi olmuşdur.

Rzaqulu Nəcəfov bu münasibətlə yazırdı ki, bu müzakirədə eyni zamanda Əhməd bəy Ağdamski, Bədəlbəy Bədəlbəyov, Kərimbəy Mehmandarov, Mirzə Ələkbər Məmmədquluzadə, Surxay Adıgözəlov, Azad Əmirov, Əbülfət Vəli, Həmidə xanım Məmmədquluzadə, Umbay Əmirov və başqaları iştirak etmişdilər. (1, səh. 94)

Məşhur inqilabi-satirik, C.Məmmədquluzadənin qələm yoldaşı M.Ə.Sabirin vəfatı münasibətilə yazılmış təsirli nekroloqa da məhz “Zakavkazye” qəzetində rast gəlirik (6). Yazıçı-jurnalist Mehdibəy Hacınski tərəfindən yazılmış bu nekroloqda müəllif böyük satirikin tərcümeyi-halı ilə Zaqafqaziya oxucularını tanış etdikdən sonra mərhum şairin tarixi xidmətlərindən danışır. M.Hacınski onun həyatının ağır keçdiyini, xüsusilə Mirzə Cəlilin şairə göstərdiyi böyük qayğıkeşliyini izah edərək Sabirin son günlərinin təsvirini verir.

“Zakavkazye” qəzeti öz səhifələrində XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xeyriyyə cəmiyyətlərinin işini və molla-nəsrəddinçilərin bu cəmiyyətlərlə əlaqəsi məsələsini də işıqlandırmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. C.Əbdürrəhimova. Qadın azadlığı və Azərbaycan mətbuatı. ADU-nun “Elmi əsərlər”i, dil və ədəbiyyat seriyası, 1964, № 6, səh. 21
2. Fəqir Ordubadi. Ağlar qələm əlimdə (Tərtib, müqəddimə, şərh və lüğət prof. Ə.N.Qədimovundur). Bakı, Yazıçı, 1989, s.163
3. Gürcüstan MDTA, fond 83, opis 1, iş 56, vər. 70
4. Həmidə Məmmədquluzadə. Mirzə Cəlil haqqında xatirələrim. Bakı, Gənclik, 1981, s.18
5. Газ. «Бакинский день», 1 августа 1907, № 42
6. Мусульманская жизнь. А. Сабир Таир-заде. Газ. “Закавказье”, 29 июля 1911, № 169
7. О розрешение постановки «Олиляр» – «Мертвецы». Газ. “Закавказье”, 3 сентября 1909, № 170
8. Газ. “Закавказье”, 17 февраля 1908, № 40
9. Газ. “Закавказье”, 13 июля 1907, № 137
10. Газ. “Закавказье”, 11 сентября 1909, № 176

SEYFƏDDİN EYVAZOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ DRAMATURGIYASINDA BƏDİİ KOLLİZİYA

Cəlil Məmmədquluzadə dramaturgiyası bədii məqamları ilə maraq doğurur. Böyük sənətkarın nəsr əsərlərində olduğu kimi, dramaturgiyasında da bədii kolliziya – arxada dayanmış müəllif fikri - tam açıqlanmış və oxucunun nəticə çıxarmasını istəyir. Buna görə də bəzən, nəinki oxucular, hətta tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar da doğru olmayan nəticələrə gəlir, bədii əsərin nüvəsindəki bədii qatları açma bilmir, səhv yozumlar və şərhlərə rəvac verirlər.

Bundan əvvəlki bir yazımızda biz Cəlil Məmmədquluzadə nəsrində bədii kolliziya haqqında bəhs etmişdik. Xüsusilə “Usta Zeynal” hekayəsi bu kolliziyanı öz bətnində ehtiva edir.

Bədii kolliziya başqa ustad yazarlarda da müşahidə edilir; məsələn, “Hacı Qara” pyesində xəsislik zahiri bir qılfdır, müəllifin əsas məqsədlərindən biri Şimali Azərbaycanın çar istilasından sonra düşdüyü ağır iqtisadi durum, o birisi isə Arazboyu sərhəd məntəqələrini erməni-rus birləşmələrinin qoruması və iki qardaş xalqı bir-birindən ayırması fikridir. Bu fikri müəllif qabartmır, üstündən sükutla keçir, amma arif oxucu bunu duymamış deyil.

“Ölülər”, “Anamın kitabı”, “Danabaş kəndinin məktəbi”, “Dəli yığıncağı” kimi klassik pyeslər bu cəhətdən diqqəti cəlb edir.

“Anamın kitabı” pyesində müəllif dil müxtəlifliyi əsasında övladların öz doğma dillərindən ayrı düşməsi fonunda, əslində, Azərbaycan ölkəsinin bu üç qonşu ölkə - Rusiya, İran və Türkiyə arasında basqıya məruz qalması fikrini kolliziya şəklində əsərində qoymuşdur. Rus, fars və türk dillərinə aludə olan cavanlar öz ölkəsinin mənliliyi, inkişafı, mədəniyyət və dilinin intişarını bilmərrə unutmuşlar.

“Danabaş kəndinin məktəbi” pyesi çox zaman “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestinin kölgəsində qalmışdır. Ancaq burada müəllifin açıq fikirləri ilə gizli-bədii məqamları üzvi şəkildə elə çulğalaşmış ki, onları bir-birindən ayırmaq da çətindir.

Bununla yanaşı, Mirzə Cəlil bədii pryomlardan özünəməxsus şəkildə istifadə edir, bu üsul və vasitələri priyomları, demək olar ki, dramaturq, özü yaradır. Müəllif əsərlərinin hamısında – buraya dramaturji əsərlərlə yanaşı, nəsr nümunələri də daxildir - gizli tendensiyadan məharətlə istifadə edir. Yazıçı polifoniya yaradaraq özü sanki kənardan tamaşa edir, hadisələrə müdaxilə etmir. Və bu əsnada oxucu-tamaşaçının hadisələrə, obrazlara öz rəyi formalaşır. Bu zaman ən çox diqqətəşayan hadisə baş verir – hadisələrin gedişi zamanı satirik və ya tragikomik situasiya yaranır. Məsələn, “Danabaş kəndinin məktəbi” dramında belə komik və tragikomik situasiya qaynayıb-qarışır. Marafıdır ki, bu əsər uzun zaman cəlilşünasların diqqətindən yayınmışdı – ta ki, bu əsər xalq yazıçısı Anar tərəfindən səhnələşdirilib ekrana çıxarılan qədər. Çar hökumətinin Danabaş kəndində məktəb açması təşəbbüsünü bəyəndiyinə görə yox, sadəcə yuxarıların əmrini yerinə yetirmək üçün canfəşanlıqla müdafiə edən qazinin, pristavın, yüzbaşının, mollaının, çavuşun Hacı Namazalının həyatında qurulmuş mərkəyə yığılması “Ölülər”dəki qəbristanlıq səhnəsini xatırladır. “Guya qurbağanın gölünə daş atdılar” ifadəsi isə bizə “Qurbanəlibəy” hekayəsindən tanışdır.

Mirzə Cəlil gülüşü zəngin koloritə malik ambivalent xarakterli gülüşdür. Burada bir tərəfdən fərd gülüş doğurur, o biri tərəfdən həmin fərdi gülməli vəziyyətə salan Zaman gülüşə məruz qalır. Nəsr əsərlərində olduğu kimi, drama-turgiyasında da sənətkar bu üsluba sadıqdır. Bu fərdi manera həm də tənqidi-realistlərin konseptual manerasıdır. Kompleks komik situasiya Zamanla bilavasitə əlaqədardır və konflikt də komik situasiyaya istinad edir. Əziz Şərif yazırdı ki. Çar hökuməti Danabaş kəndində məktəb açmaq üçün oraya öz məmurların göndərmişdi. “Əhli-qəryeyi-Danabaş” da bu naməlum təhlükənin, qəfil hücumun qarşısında tam silahsızdılar. Onlar bu mübhəm təhlükəni başa düşmədiklərindən yalan danışıq, uşaqlarını ot tayasının altında, kərmə qalağında gizlədirlər. Bu da onların “silahıdır” və təbii gülüş doğurur.

Mirzə Cəlil zamanın, ictimai quruluşun iç üzünü açır və əgər o komikdirsə, komik, fəcidirsə faciə kimi görünür. Camaatın təhsil almasını yox, öz karyerasını güdən yüzbaşını Pirverdibəy kimiləri acı gülüş mənbəyi olduqlarını heç bilmirlər, ancaq təhtəşüur olaraq özlərini ifadə edirlər. Pyesin əvvəlində o, Məşədi Ağakışiyə müraciətlə dediyi sözü sonda da təkrar edir.

“P i r v e r d i b ə y (Məşədi Ağakışiyə) Məşədi Ağakışi, yaxşı qulaq as, gör nə deyirəm. Sizə məlumdur ki, mən on yeddi ildə istəklə padşahımıza ıxlas ilə qulluq eləyirəm. Və bir dəfə də olmayıb ki, mən dövlət yanında başı aşağı olum... Mən indi də razı olmanam ki, hər yanda danışalar ki, nəçərnək ağa gəlib Danabaş

kəndində bir uşqol açdı, amma danabaşlılar yüzbaşı Pirverdigibəydən (*özünü əli ilə nişan verir*) qorxmədılar, uşaqlarını uşqoldan qaçırdıb gərmə qalağında gizlətdilər. (1.Səh.143)

Y ü z b a ş ı (*uçitelə*). Bilirsən mən niyə deyirəm bu əhvalat nəçərnikə yazılmasın? Ondən ötrü deyirəm ki, nəçərnik sənin kağızını oxuyanda elə xəyal eləyəcək ki, yüzbaşı camaatın öhdəsindən gələ bilmədi; yəqin elə güman eləyəcək ki, bəlkə genə Danabaş camaatı uşaqlarını uşqola verməmək dərdindən, aparıb kərmə qalağında gizlədirlər. Mən ölüm o kağızı cır, at (*Uçitel başını aşağı sarı və dinmir.*) (Səh. 160)

Göründüyü kimi, kəndlilər təhlükəni başa düşmədiklərinə görə komik görünürsə, Naçalnik və inspektor, hətta uçitel Həsənov xalqın başa düşdükləri dildə danışa bilmədiklərinə görə, qazı, pristav, molla, çar üsul idarələrinə yaltaq-landıqlarına görə açıq-aşkar gülüş mənbəyidirlər. Bütün bunların fəvqündə onları bu vəziyyətə salan Zaman, *ictimai quruluş tragikomikdir*. C.Məmmədquluzadə dramlarında rast gəldiyimiz bu komik görüntü obrazlar ədibin Qurbanəlibəyindən, Usta Zeynalından, Novruzəlisindən az fərqlənir, mahiyyətcə hər kəs öz zamanına oxşayır. Yəni Qurbanəlibəyi yaltaq vəziyyətə salan “Urus dövləti” Qazını da elə o qədər simasızlaşdırmışdı. Qazının nitqi dediklərimizi təsdiq edir. Təsədüfi deyil ki, ikinci məclis elə onun nitqi ilə başlayır. Romanovlar sülaləsini, çar Nikolay Aleksandroviçi, rus uşqolunu öz xütbəsində tərifləyən qazının nitqi komizmin bir əcaib görüntüsüdür:

“Q a z ı (*bir qədər qabağa gəlib, qoşa ovcunu tutub qabağa və gözlərini yuxarı qaldırır*). Əlhəmdü lillahil-əhədil-vahidil-mütəddimin min külli zidd və nidd. ...Və çün qüdrəti-kamileyi cəhan afərin bə abadaniyi-məmaliki-məhruseyi-Rusiyyə təəllüq girift, şəhriyari-cəvan-bəxt varisi-tacü təxti-şahani-cahangüşay, xülaseyi-səlatini-namdari-sülaleyi-Romanof sədrüs-səlatin, bədrül-xəvariqin, zillüllahi fil-ərzin, əssultan Nikolay Aleksandroviç əz on cai ki, ...binayi-təlimxa-neyi ki, ibarət bəistilayi-rus uşqolayi-qəryeyi-vilayəti-Danabaş istiqrar ... mifərma-yənd. “Amin” deyən dillər lal olmasın.

C a m a a t (*birdən*). Amin!..

Q a z ı . Göydə allahın və yerdə padşahi-mehribanımızın rəhmət və şəfəqqətinə möhtacdır cəmi ərbab və hacat və zərurat!..

C a m a a t (*birdən*). Amin!..

Qazi – Və onun xanımı, xatuni-mükərrəmə Aleksandra Fyodorovnaya! Amin!

Camaat – Amin!

Q a z ı . Səlavət və səlam ola göylərin padşahına ki, ərrehmanir-rəhimdir və yerlərin padşahı şəhriyari-xursid ayət Nikolay Aleksandroviçə.

C a m a a t (*birdən*). Amin!..

Q a z ı . Onun xatuni-mükərrəməsi Aleksandra Fyodorovnaya!..

C a m a a t (*birdən*). Amin!..

Q a z ı . Vəliəhdi-əflatuni-fitnət Sergey Aleksandroviç və cəmi evladi-əmcadına və xanevadeyi-şahanəsinə!..” (1. Səh.133)

Keçmişdəki bu səhnə məhz mühitin ifşasıdır, lakin biz onu ayrı-ayrı insanların simasında görürük. Yuxarıda adını çəkdiyimiz “təbliğət-təşviqət briqadası”nın önündə yaltaqlığın ideoloqu Qazı gedir.

C.Məmmədquluzadənin satirik qələminə məxsus bəzi xüsusiyyətlər isə o dövrün sənətkarlarının bir çoxuna, o cümlədən Sabir dilinə də aid idi. “Danabaş kəndinin məktəbi” pyesində də adını çəkdiyimiz vəzifədarlar öz nitqləri vasitəsilə özlərini ifşa edirlər.

Mirzə Cəlil dramaturgiyası *polifonik, ambivalent, zamanın iç üzünü açmaq* kimi xüsusiyyətlərə malikdir.

“Ölülər” pyesində mahiyyət ölülüyü ifşa etməkdir. Nə qədər ki, fitrıldaqçıya inanmaq olacaq, “lülər” aktiv qalacaq. Hər bir dövrdə Şeyx Nəsrullahların bir Şeyx Əhmədləri – onları iş üst qoyan köməkçiləri olub. “Ölülər”dəki Şeyx Nəsrullah əslində şərti surətdir. O, cəhalət dünyasına bir katalizator kimi daxil olur, durğunluq prosesini aydınlaşdırmaq üçün “reaksiyanı sürətləndirir” ki, oxucu-tamaşaçıya hər şey aydın olsun. Sələfi Molla İbrahimxəlil kimyəgər kimi o da cəhalət müstəvisinə söykənir.

Pyesdə xüsusi çəkisi olan personajlardan biri Şeyx Əhməddir. O, Şeyx Nəsrullahın “bir təkərçiyi, vintciyidir”, ona (bütövlükdə şeyxnəsrullaçılığa) xidmət edən vacib zvenadır. Onsuz - müasir dillə desək, köməkçisiz - Şeyx Nəsrullah “həzrətləri” daha çılpaq görünərdi... Şeyx Nəsrullahın xarakterinin açılmasında mühüm əhəmiyyət daşıyan Şeyx Əhməd Şeyx Nəsrullahın qılafi, tərtibatçısı və qoruyucusudur. Bu mənada, həmişə müasir Şeyx Əhməd təkə Şeyx Nəsrullahın “vəziri-əzəmi” deyil, həm də lotu yoldaşdır, həm köməkçisi, həm də cəngüdənidir və kifayət qədər mürəkkəb səhnə həlli tələb edir. Onun işlətdiyi “Ərəbcə de” bədii ifadəsini “tərcümə etsək” – “elə de ki, başa düşməsinlər” alınar. (“Yatmışları razı deyiləm kimsə oyatsın” - Sabir), beləliklə, aydın olmayan təhlükə daha qorxulu olur. Çünki mənəvi-ruhi “ölülük” qnosoloji cəhətdən daim yaşar, asinxron bir xüsusiyyət daşıyır. Oyanma isə həmişə yaranın qaysağının qopması qədər ağırlıdır.

“Dəli yığıncağı” pyesində Mirzə Cəlil çox zəif bir kolliziyon fikir qoyur və üstündən keçir:

Hacı Məhəmməd Əli (hacılara). Hacı ağa, and olsun Allaha,mən ona təəccüb eləyirəm ki, bu zalım oğlu bizim dili bilməyə-bilməyə dəlilərə necə müalicə edəcək. Genə özgə azar ola, genə biməsə də oqədər eybi yoxdur. Amma Hacı Nayib ağa buyuran kimi, burada ruh məsələsi var, burada dəlinin əhvalını yoxlamaq məsələsi var” (Səh.219)

Müəllif təkə konkret dəlilik məsələsinə diqqət yetirmir, bütövlükdə xalqın ruhi-mənəvi problemini önə çəkir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəlil Məmmədquluzadə - Dram və nəsr əsərləri. Bakı, “Azərbaycan Universiteti” nəşriyyatı, 1958

ДЖАЛИЛ МАМЕДГУЛУЗАДЕ И РУССКАЯ ЛИТЕРАТУРА

Açar sözlər: *C.Məmmədquluzadə, yubiley, rus ədəbiyyatı, ədəbi əlaqələr, ədəbi təsir, qarşılıqlı zənginləşmə, N.V.Qoqol, M.E.Saltıkov-Şedrin*

Key words: *Jalil Mammadguluzadeh, anniversary, Russian literature, literary relations, literary influence, mutual enrichment, N.V.Gogol, M.E.Saltykov-Shedrin*

Ключевые слова: *Дж.Мамедгулузаде, юбилей, русская литература, литературные связи, литературное влияние, взаимообогащение, Н.В.Гоголь, М.Е.Салтыков-Щедрин*

В изучении творчества и богатейшего наследия Дж.Мамедгулузаде актуальной представляется и проблема связи великого азербайджанского писателя-демократа с русской литературой. Данная проблема в азербайджанском литературоведении рассматривается в основном в аспекте литературного влияния на творчество азербайджанского сатирика Дж.Мамедгулузаде творений русских писателей XIX века Н.В.Гоголя и М.Е.Салтыкова-Щедрина.

Так, А.Алмамедов в статье «Н.В. Гоголь и М.Ф.Ахундов» утверждает, что творчество Гоголя имело особое значение в формировании и развитии творчества ряда азербайджанских писателей, его изобличающий смех и могучие реалистические полотна явились школой мастерства для таких мастеров азербайджанской литературы, как М.Ф.Ахундов, Дж.Мамедкулузаде, А.Ахвердиев, С.С.Ахундов и многих других, среди которых Дж.Мамедгулузаде наиболее близок к русскому сатирику по остроте и гражданственности творчества, по духу смеха: «Взгляды азербайджанского сатирика на драматургию, его бичующий смех, реалистичность его комедии, свойственные ему гражданственность, гуманизм, народность, правдивость во многом созвучны Гоголю» (1, с. 110).

Вопросу идейно-художественного влияния творчества Гоголя на Дж.Мамедкулузаде, который приобщился к наследию русского сатирика, еще учась на горийской семинарии учителей (2, с. 99), посвящена и статья Э.Ахундовой «К вопросу о творческом взаимодействии», где, обобщая статьи и труды азербайджанских литературоведов о творческом влиянии, исследователь по справедливости выражает свое недовольство тем фактом, что вопрос о творческом воздействии до сих пор, чаще всего, решался в плане сравнительного анализа произведений, образов, собирания и констатации фактов. Отмечая идейно-тематическую близость произведений Гоголя «Ревизор», «Мертвые души» и пьесы Дж.Мамедкулузаде «Мертвецы», находя в произведениях сатириков близкие образы, вроде Городничего из «Ревизора» и Худаяр-бека из «Пропажи осла», указывая, что народность, правдивость, критическое изображение существующего строя – все эти черты реализма Гоголю были близки творчеству Дж.Мамедкулузаде и повлияли на него, но нельзя забывать, что писатели-реалисты творили приблизительно в одну и ту же эпоху, в сходных условиях. «В этом случае нельзя говорить о воздействии» (3, с. 122), – заключает Э.Ахундова. Отстаивая ее позицию, уместно привести по этому поводу слова К.Талыбзаде, справедливо заметившего, что «В отдельных произведениях наших литературоведов имели место примеры, когда, основываясь на одной лишь идейности и сюжетной близости, старались во что бы то ни стало обнаружить у каждого автора и в каждом произведении влияние нескольких русских писателей» (4, с. 167).

Выступая из этой позиции, отметим, что рассматривать проблему влияния творений Гоголя на творчество Дж.Мамедкулузаде лишь в плане сравнительного анализа тех или других образов уже недостаточно. Здесь нужно говорить о конкретных особенностях творческого почерка Гоголя, привлекших внимание азербайджанского сатирика. Известно, что Дж.Мамедкулузаде позаимствовал у Гоголя фабулу «Коляски», создав «Курбанали-бек», а в повести «Пропажа осла» возникают образные аналогии с повестью Гоголя «Шинель». Такие образные аналогии нельзя считать прямым обращением художника к творчеству предшественника или современника. Э.Ахундова принципиально отходит от традиции выявления влияния Гоголя на Дж.Мамедкулузаде, ориентируясь на типологию метода, его выражения в азербайджанской и русской литературах, реализуемого в индивидуальном творчестве писателей.

Признавая, что образ Шейха-Насруллы из «Мертвецов» в какой-то степени напоминает Хлестакова из гоголевского «Ревизора», исследователь утверждает, что «эти два оригинальных

художественных типа совершенно разные и по авторской трактовке, и по идейно-смысловой нагрузке. Здесь интересно проследить движение творческой мысли художника, то новое, что он создал, обогащенный опытом своего гениального предшественника» (3, с. 123). Это существенный факт свидетельства того, что «национальные литературы не существуют изолированно, что между ними есть постоянная перекличка» (5, с. 18).

Обращая внимание к одной важной грани проблемы – к стилизованным, языковым особенностям произведений Гоголя и Дж.Мамедкулизаде, Э.Ахундова отмечает, что «внешне вполне доброжелательно, даже с «сочувствием» и «почтением» описывает Мамедкулизаде Худаяр-бека, таков же внешне спокойный, простодушный характер сатиры у Гоголя при описании И.Ивановича»; «описывая отрицательные характеры, Гоголь и Мамедкулизаде как бы отстраняются. Они остаются в тени, предпочитая, чтобы те жили независимой жизнью, чтобы их речи и поступки говорили сами за себя»; «Мамедкулизаде роднит с Гоголем и народный красочный язык, особый эпический стиль повествования, мастерство обобщения, когда из несколько метко брошенных слов вырисовывается законченный художественный образ» (3, с. 124). Таким образом, можно прийти к выводу, что великие художники слова всегда учились друг у друга, так как невозможно представить себе мировую литературу без этого процесса, без следования лучшим традициям гениальных художников.

Литературоведы отмечают близость «Мертвецов» с «Мертвыми душами», перекликающихся между собой и по своим сюжетам, и трактовкам главных отрицательных образов, но не обращают внимания на раскрытие их общей темы. Отметим, что и у Гоголя, и у Дж.Мамедкулизаде в основе их произведений лежит мошенничество «мира мертвецов», проявленного в экономическом (у Гоголя) и в плане нравственной пустоты и отсталости (у Дж.Мамедкулизаде); Гоголь «создал художественную модель существующего общества, столь ненавистной ему «гадкой» России (6, с. 322), Дж.Мамедкулизаде, «рисую типично-обобщенные черты паразитов и отсталых, создал характеристику мошенников духовенства» (7, с. 271). Причем необычный сюжет в произведении азербайджанского сатирика оказывается более сложным – воскресить мертвых. Дж.Мамедкулизаде проявляет новаторство: «Для того, чтобы «убить» живых с ядом правды, драматург мастерски использует сюжет «воскрешения» мертвецов», (7, с. 272) не встречающегося ни в одной литературе народов мира.

Тем самым Дж.Мамедкулизаде не повторял Гоголя, а с большим мастерством развил его сатиру на основе жизненного материала азербайджанской действительности и своего художественно-творческого опыта. Поэтому можно заключить, в разработке темы у писателей не только сходство, но и заметное различие, т.е., в «Мертвецах» Дж.Мамедкулизаде шел за Гоголем, но отнюдь не повторил его, как мастерски обосновывает академик И.Габибейли, «Сцена кладбище в пьесе «Мертвецы» является одним из драматических моментов гениально выдуманного открытия Джалила Мамедкулизаде» (8, с. 18), не имеющего аналогов в мировой литературе.

Вообще, тема влияния русской литературы на творчество Дж.Мамедкулизаде намного обширней, чем рассматривается в журнале. Например, тема «маленького человека» в творчестве Мамедкулизаде «явно перекликается с той же темой в русской литературе, в творчестве Пушкина и Гоголя, которые были так близки азербайджанскому сатирику» (9, с. 8). Поэтому задача заключается в том, чтобы, учитывая решающую роль национально-исторических условий и социального фактора, верно выделить новообразования в творчестве того или иного национального писателя под влиянием другой литературы, выяснить вопрос, где прямое воздействие Гоголя, а где новаторский подход к проблеме Дж.Мамедкулизаде.

Эти вопросы стали предметом исследования С.Асадуллаева в его статье «Жизнь и обогащение традиции», рассматривающие проблемы, связанные с литературной деятельностью Гоголя, его воззрениями на искусство Востока, с оценкой азербайджанскими писателями гоголевского наследия. Исследователь отмечает, что «Гоголь-художник почти не обращался к кавказской тематике, но Гоголь-критик и теоретик искусства был прекрасным знатоком истории и культуры Востока». В статье выдвигается важный тезис – литературно-эстетические взгляды Гоголя формировались и развивались благодаря глубоким познаниям в области восточной архитектуры, этнографии.

С.Асадуллаев пытается найти и обосновать свою точку зрения на пресловутый вопрос о влиянии Гоголя на Дж.Мамедкулизаде, старается показать своеобразие творчества азербайджанского классика, отмечает, что М.Гусейн пересматривал мнение о том, будто бы «Курбанали-бек» и «Мертвецы» являются подражаниями произведениям Гоголя «Коляска» и «Мертвые души»: «Те, кто полагает, что «Мертвецы» похожи на «Мертвые души» и написаны в подражание Гоголю, забывают, что эти два гениальных произведения сближают лишь внешне-формальные черты, что нет ни грани сходства между характерами Хлестакова и Шейха Насруллаха... Напрасно искать в «Ревизоре» образ, аналогичный Искендеру» (10, с. 110).

Следовательно, в самой трудной области искусства – в создании характеров имеются глубокие различия между Гоголем и создателем «Молла Насреддина». По мнению С.Асадуллаева, «в лице М.Гусейна азербайджанская критика по-новому подошла к вопросу о влиянии Гоголя на творчество Дж.Мамедгулузаде, «освободила» азербайджанского классика от «ига» ученичества и «зависимости» от Гоголя» (10, с. 111). Так в статье имеются место некоторые попытки отрицания, уменьшения влияния Гоголя на азербайджанских писателей, «Хотя использование сюжетной схемы – прочная традиция в мировой литературе, где главным критерием оценки результата является новое эстетическое качество» (11, с. 57).

Таким образом, верный реалистическим традициям азербайджанской национальной литературы, Дж.Мамедгулузаде испытал на себя влияние Гоголя, высмеивавшего в своих произведениях уродства самодержавно-крепостнического режима, оставаясь самобытным в воплощениях тем, характеров проблем, мастерски показывая горькую правду жизни и быта патриархально-феодального Азербайджана. Выступая из этого тезиса, интересно сопоставить мир «мертвецов» Н.В.Гоголя и Дж.Мамедгулузаде на основе их произведений «Мертвые души» и «Мертвецы», выявить общности и отличительные своеобразия сатирических мастерств и приемов сатириков в разоблачении «мертвецов» окружающей их действительности, о чем мы писали ранее (12, с. 10-13).

Отметим, что сюжет сопоставляемых произведений взят из самой жизни. О торговле умершими крестьянами с целью залога их в банк, Гоголь услышал в реальной жизни. Как утверждает Д.Николаев, «лицейский товарищ Гоголя Мартос П.И. рассказал ему о таком факте: «...в Нежине... некто К-ач купил землю, на которой находится...650 душ... Как оказалось потом, земля эта была – запущенное кладбище» (6, с. 305-306). В свою очередь, Дж.Мамедгулузаде при создании образа Шейха Насруллы также применил исторический факт, что «в Тебризе один афер ходил по селениям и занимался «восрешением» мертвецов» (13, с. 99)

В «Мертвых душах» Гоголь создает художественную «модель» существующего общества, нарисовать такую картину, которая с наибольшей полнотой воссоздала бы столь ненавистного ему «гадную» Русь. На первом плане предстает здесь поместное дворянство в лице различных представителей, им предстоит плут-приобретатель Чичиков, стремящийся разбогатеть и олицетворяющий нарождающуюся буржуазию. Здесь же весь губернский синклит чиновников. А система образов «Мертвецов» делится на три группы: к первой относятся прогрессивные интеллигенты, выступающие против отсталости, религиозным догмам; ко второй – мошенники духовенства; третью группу составляют неграмотная и отсталая масса (гаджи, кербалаи, мешади, простодушные женщины), превратившиеся в мишень сатирического обличения.

Сатирики прямо определяют и социальный облик главных героев произведения – Чичиков – «приобретатель», приехав в губернский город, старается выглядеть человеком солидным, состоятельным, представительным. Таким же качествами «отличается» от других персонажей комедии и Шейх Настролла – он живой, типический и сложный образ духовенства. Сходство Чичикова и Шейха Настроллы, значит и авторов, заключается в том, что оба они вперед изучают «качества» людей, с которыми им предстоит встречаться.

В отличие от «Мертвых душ» Гоголя, в «Мертвецах» Дж.Мамедгулузаде трезвое сознание одерживает победу над мертвой нравственностью, ум- над скудоумием, жизнь – над инерцией, оптимизм – над пессимизмом. Если Гоголь написал произведение, потрясшее всех в самодержавно-крепостнической России, то Дж.Мамедгулузаде создал богатую, совершеннейшую и обширную характеристику о невежествах и паразитах феодально-патриархального мира.

В азербайджанском литературоведении влияние русской литературы на творчество Дж.Мамедгулузаде прослеживается и творчеством М.Е.Салтыкова-Щедрина Г.Либерман в развернутой статье «М.Е.Салтыков-Щедрин» так охарактеризовал творческий путь писателя, созвучного с сатирическим мастерством Мирзы Джагила: «Со всей силой безмерно kloкочущей ненависти и негодования Щедрин беспощадно бичевал и клеймил российскую действительность со всеми ее мерзостями проклятого крепостничества, разнузданного произвола, неслыханной эксплуатации, хищничества и мракобесия, ибо он горячо любил свой народ...» (14, с. 55). Называя творчество писателя «беспримерным подвигом беззаветного служения правде во имя блага народа, во имя торжества разума», автор писал: «Сатира Щедрина питалась передовыми идеями эпохи, когда «почувствовалось, что доброе и человеческое не до конца изгибло» (14, с. 56). В статье раскрывается особенности щедринской сатиры, «выходящей далеко за пределы данной социальной среды и эпохи», автор современными критериями обосновывает такую мысль, что сатира Салтыкова-Щедрина служит

выдающимся образцом высокой художественности, в которой яркая образность мысли сочетается с изумительным мастерством острого и колоритного слова.

Охарактеризовав сатирическое мастерство писателя, «обогадившего художественный метод своей сатиры, создав целый ряд образов необычной психологической глубины и сложности» (15, с. 91), автор стремился показать и идейную близость русского сатирика с представителями азербайджанской литературы, влияние его наследия на их творчество. С этой целью опубликована статья Э.Ахундовой «Разящее оружие», посвященную анализу идейных связей творчества Дж.Мамедкулузаде и Щедрина.

Статья начинается словами сатириков, определяющих близость идейных позиций обоих писателей, совпадающих во многих аспектах их творчества. Исследователь, сравнивая слова Щедрина, писавшего, что «Много есть путей служить общему делу, но смею думать, что обнаружение зла, лжи и порока также не бесполезно, тем более, что предполагает сочувствие к добру и истине» с мыслью Мамедкулузаде, сказанной в адрес подписчиков «Мола Насредина», просящих не касаться в журнале «некоторых» вопросов, которые отталкивают темную публику: «Если содержание нашего журнала не по душе им, то в этом ничего странного и страшного нет по той простой причине, что при нынешнем состоянии нашего народа невежде не будет по душе журналы, которые не продают свои убеждения за жалкие и грязные гроши, а открыто и честно пишут то, о чем думают» (16, с. 114), определяет главную стержень их идейной общности: «Мамедкулузаде и Щедрин страстно привязаны к «злобам дня», оба исследуют те коренные вопросы, которыми «болело» общество...» (16, с. 115).

Таким образом, в оценке Э.Ахундовой, в первую очередь, близкой чертой творческой индивидуальности обоих писателей является органический сплав художественности и публицистичности в творчестве. Немаловажное значение имеет и то, что схожи между собой и личные судьбы двух великих сатириков, долгие годы редактировавших «Отечественные записки» и «Молла Насреддин».

Схожесть прослеживается и в манерах писателей. Дж.Мамедкулузаде в своем творчестве высоко ценил и широко употреблял меткое народное слово, пословицы, творческая практика С.Щедрина богата такими же примерами перефразирования народных пословиц и поговорок, осовременивания их, в результате чего они приобретают острый политический подтекст. В своих произведениях сатирики тонко пользуются сатирическими наименованиями, которые передают суть изображаемого явления и характера. Щедрин своих героев наделяет фамилиями, подчеркивающими их сущность, у азербайджанского писателя этот принцип находит свое выражение в прозвищах, сатирически названы селения, в которых происходит действие (16, с. 118).

Отметим, что при всех схожестях сатирических приемов Дж.Мамедкулузаде и Салтыкова-Щедрина имеются и своеобразные отличительные черты, присущие только тому или другому сатирику. Наряду со схожестями сатирических приемов писателей, Э.Ахундова отмечает и существующие отличительные черты творчества сатириков, определенные временем и эпохой, периодом жизни писателей. Этим она объясняет открытое выступление Дж.Мамедкулузаде против виновников бедствий нации, тогда как Щедрин, разоблачая самодержавия, прибегает к различным формам сатиры – к аллегории, фантастике и историческому повествованию.

Данная позиция получает свое развернутое подтверждение в монографии Э.Ахундовой: «Щедрин тяготеет к большим сатирическим полотнам – обзорениям с большим числом действующих лиц, с быстрой сменой сцен и картин. Проза Мамедкулузаде сдержаннее, мягче прозы Щедрина... Щедрин почти не умеет улыбаться...» (17, с. 79-80). Данный тезис развивается С.Османлы, отметившей, что «Щедрин – это прежде всего острая сатира, едкий сарказм, фантастический гротеск, тогда как Дж.Мамедкулузаде – это синтез сатиры и тонкого юмора, мягкая ирония, приближенность к реальности...» (11, с. 220). Таким образом, одно из различий поэтики Мамедкулузаде и Щедрина усматривается в сдержанности-резкости и в то же время отмечается близость писателей по характеру смеха.

Из сказанного можно прийти к выводу, что все великие художники слова учились друг у друга, Без этого процесса, без следования лучшим традициям предшествующих поколений художников вообще невозможно представить себе развитие мировой литературы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алмамедов А. Н.В.Гоголь и М.Ф.Ахундов / «Литературный Азербайджан», 1971, № 1, с. 110-112
2. Нəbibbəyli İsa. Cəlil Nəmmədquluzadə: Mühiti və müasirləri. Bakı: Azərnaşr, 1997, 682 s.

3. Ахундова Э. К вопросу о творческом взаимодействии. Дж.Мамедгулузаде и Гоголь / «Литературный Азербайджан», 1979, № 2, с. 122-124
4. Талыбзаде К.А. Горький в Азербайджане. Баку: ЭЛМ, 1970, 234 с.
5. Неупокоева И.Г. Некоторые вопросы изучения взаимосвязей и взаимодействия национальных литератур // Взаимосвязь и взаимодействия национальных литератур. Москва, Издательства АН СССР, 1961, с. 16-39
6. Николаев Д.П. Сатира Гоголя. Москва: Художественная литература, 1984, 367 с.
7. Qarayev Y. Yaradıcılıq metodu / Cəlil Məmməduluzadə. Yəyat və yaradıcılığı. Bakı, Elm, 1974, s. 159-176
8. Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri. 4 cildə, I cild / Tərtib edəni və izahların müəllifi İsa Nəbibbəyli. Bakı, “Öndər” nəşriyyatı, 2004, 664 s.
9. Юсифова Х.Р. Темы и мотивы русской литературы в творчестве азербайджанских писателей начала XX века (Дж.мамедгулузаде и Г.Джавид). Автореф. дис. ...канд. филол.наук. Баку: 2007, 22 с.
10. Асадуллаев С. Жизнь и обогащение традиций / «Литературный Азербайджан», 1984, № 6, с. 108-114
11. Османлы С.Ю. В сопряжении литературных судеб. Баку: ЭЛМ, 2007, 380 с.
12. Адыгезалов Г.В. Мир «мертвецов» Н.В.Гоголя и Дж.Мамедгулузаде // Ədəbiyyatlarda və mədəniyyətlərdə stereotiplər. III Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. BSU 21-22 noyabr 2008. Bakı, Mütərcim, s. 10-13
13. İbrahimov Q. Cəlil Məmmədquluzadənin dramaturgiyası. Cəlil Nəyat və yaradıcılığı. Azərbaycan SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat institutu. Bakı, Elm, 1974, 316 s.
14. Либерман Гр. Салтыков-Щедрин // «Литературный Азербайджан», 1939, № 10, с. 41-44
15. Горячкина М.С. Сатира Салтыкова-Щеврина. Москва: Просвещение, 1976, 240 с.
16. Ахундова Э. Разящее оружие // «Литературный Азербайджан», 1982, № 7, с. 114-119
17. Ахундова Э. Реализм Джалила Мамедгулузаде и опыт русской литературы XIX – начала XX века. Баку: Язычы, 1988, 148 с.

XÜLASƏ

Hüseyn Adıgözəlov

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ VƏ RUS ƏDƏBİYYATI

Məqalədə “С.Мəmmədquluzadə və rus ədəbiyyatı” problemi araşdırılır. Müəllif С.Мəmmədquluzadənin rus yazıçıları Qoqol və Saltıkov-Şedrin yaradıcılığından faydalanma prosesinə aydınlıq gətirir. Əsaslandırılır ki, öz yaradıcılığında rus yazıçılarından faydalanan С.Мəmmədquluzadə dövrün bəlalərini özünəməxsus formada təsvir etmişdir.

ABSTRACT

Huseyn Adigozalov

JALIL MAMMADGULUZADEH AND RUSSIAN LITERATURE

The article explores the problem of J. Mammadguluzadeh and Russian literature. The author explains the process of using the creativity of the Russian writers Gogol and Saltykov of J. Mammadguluzadeh. It is substantiated that J.Mammadguluzadeh who benefited from the Russian writers in his creativity, described the troubles of his time in a peculiar way.

UOT 82-1.512.162

**CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN BƏDİİ OBRAZI
AZƏRBAYCAN TARİXİ POEMALARINDA**

Açar sözlər: *C.Məmmədquluzadə, “Molla Nəsrəddin” jurnalı, tarixi poema, Ə.Kürçaylı, R.Behrudi, bədii obraz, bədii sənətkarlıq.*

Key words: *Jalil Mammadguluzadeh, “Molla Nasraddin” magazine, historical novel, publicistic novel, A. Kurchayly, R. Behrudi, literary image, literary professionalism.*

Ключевые слова: *Дж.Мамедгулузаде, журнал «Молла Насреддин», историческая поэма, публицистическая поэма, А.Кюрчайлы, Р.Бехруди, художественный образ, художественное матерство.*

Ədəbiyyatımızın XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri dövrünün görkəmli simalarından sayılan, “...ədəbiyyatda və ictimai həyatda Azərbaycanın milli oyanışı, dirçəlişi və müstəqilliyi uğrunda mübarizənin möhkəm bünövrəsini yaradan” (1, s. 12) Cəlil Məmmədquluzadənin (1869-1932) ədəbi irsi çoxsaylı dissertasiya və monoqrafiyalarda geniş şəkildə araşdırıldığı kimi, onun həyatı, mühiti barədə bir sıra bədii əsərlər də yazılmış, ədibin dolğun bədii obrazı yaradılmışdır. O cümlədən ustad sənətkara tarixi poemalar da həsr edilmişdir.

Böyük ədibin 150 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 yanvar 2019-cu il tarixli sərəncamı “Azərbaycan ədəbiyyatının yeni mərhələyə yüksəlməsində müstəsna rol oynamış və bütöv bir ədəbi məktəb formalaşdırmış” (2) C.Məmmədquluzadə irsinin daha miqyaslı araşdırılmasına stimül yaratmışdır.

Məqalədə məqsəd Mirzə Cəlilə həsr olunmuş Əliağa Kürçaylının “Durnalar cənuba uçar” (3) və Rüstəm Behrudinin “Daha gülə-gülə ağlamaq olmur” (4) tarixi poemalarında ədibin görkəmli yazıçı və ictimai xadim kimi bədii obrazının yaradılmasını dövrün reallıqları fonunda araşdırmaqdan ibarətdir.

Ə.Kürçaylının xalqımızın böyük yazıçısı Mirzə Cəlilin anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunmuş “Durnalar cənuba uçar” poeması 1967-ci ildə “Gənclik” nəşriyyatında çap olunmuşdur. Poema ithaf və on dörd hissədən ibarət olmaqla C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığının Tiflis mərhələsini və “Molla Nəsrəddin” jurnalının buradakı nəşr dövrünü əhatə edir. Bu da onunla izah olunur ki, həmin dövrdə “bir sıra mütərəqqi ziyalılar, eləcə də Cəlil Məmmədquluzadə özü 1903-cü ilin dekabr ayından etibarən Qafqazın əsas inzibati və mədəni mərkəzi sayılan Tiflis şəhərində yaşayıb işləmişdir” (5).

Poemanın müqəddiməsində Ə.Kürçaylı parçalanmış Vətən dərđini, qardaşın qardaşa həsrətini dövrün haqsızlığı, işğalçı dövlətlərin özbaşınalığı kimi dəyərləndirir, bu ayrılığın ananın öz balasından ayrı düşməsinin faciəsindən, sevgililəri ayıran hicrandan, cidayi-vətən olmuşların həsrətindən daha acı və məşəqqətli olduğunu təsdiqləyir, ikiye bölünmüş bir ölkənin dərđini adlandırmaqda çətinlik çəkir:

Qoca tarix hər xalqa öz adını verəli
Bir torpağı ikiye bölməmişdir heç zaman.
Heç vaxt ayırmamışdır qardaşı qardaşından. (3, s. 139)

Şair poemanın hissələrini adlandırmasa da, epiqraf kimi başlığa çıxartdığı fikirlərlə hər bir hissənin məzmununa oxucunu səfərbər edir, bu ədəbi priyom əsərin sonuna qədər gözlənilir. Birinci hissədən epiqraf olaraq götürülən “Zülmət yalvarışla azalarmı heç?!” misrası 1905-1911-ci illərdə Səttarxanın başçılığı ilə Təbrizdə milli-azadlıq (Məşrutə) hərəkatının başlanması, 19 mart 1910-cu ildə Səttarxanın rəhbərliyi ilə Tehrana yürüş edilməsi, lakin İran-Rusiya ittifaqı ilə inqilabın süqutu (1911), insanlara divan tutulması nəticəsində Tiflisə üz tutan gəlmələrin acı taleyini, həyat amalını əks etdirir.

Professor Əkbər Ağayevin Ə.Kürçaylı qələmindən çıxmış poemalar barədəki qənaətini “Durnalar cənuba uçar” əsərinə də aid etmək olar: “Mürəkkəb həyat hadisələrinin axınında insanın mənəvi inkişafı, dəyişməsi, öz mənliliyini, ləyaqətini qoruyub saxlaması və buradan doğan əxlaqi məsələlər Kürçaylı poemalarının diqqət mərkəzində dayanır. Onun poemalarında ictimai mənalı məsələlər ön plana çəkilir, həm də ötkəm publisist bir pafosla işlənir” (6, s. 215).

Tiflisin Şeytanbazarında şəhər “bunların əlindən bezərdi, qardaş”, deyən bir tacirlə təbrizlinin çəkişməsinə atası, qardaşı məşrutəçi deyə dar ağacından asılan, kiçik bacıları acından ölən, Tiflisə pənah gətirən Savalan yatırmağa çalışır. Tehrandə darülfununu bitirən, lakin ömrü boyu yer qazan, dülğərlik,

bağbanlıq edən, milli-azadlıq hərəkatına qoşulan, Səttarxanın fədaisi olan Savalan senzür Ağa Nazimin bağbanı olmağa məcbur qalır... C.Məmmədquluzadənin bədii obrazı poemada o taylı-bu taylı Azərbaycanın ağırlı problemləri fonunda yaradılmışdır.

Əsərdə müəllifin Vətənə olan məhəbbəti, vətəndaş mövqeyi, Vətən və xalq taleyi, Azərbaycanı parçalayan qəsbkarlara nifrətindən geniş söz açılır. Xalq şairi X.R.Ulutürk Ə.Kürçaylının poema yaradıcılığını qiymətləndirərək yazırdı: “Bu poemalar xalqımızın inkişafı tarixində bir sıra mərhələlər haqqında aydın təsəvvür yaradır, dünənki və bugünkü hadisələrin ictimai, siyasi, bədii icmalını verir. Kürçaylının tarixi poemalarında tarixi həqiqət, dövrün ictimai-siyasi mənzərəsi, milli kolorit öz ifadəsini tapdığı kimi, müasir poemalarında yeni həyatın geniş mənzərələri aydın rəsm edilmişdir” (7).

“Durnalar cənuba uçur” poemasının 3, 4, 5, 6, 9 və 10-cu hissələri Mirzə Cəlilin “Molla Nəsrəddin” jurnalının Tiflisdə hazırlanması, nəşri, qarşılaşdığı çətinlikləri əks etdirir. “Dərd nədir? – dünyada dərd çəkən bilər” epiqrafi ilə başlanan üçüncü hissədə senzür dəftərxanasından qol çəkilmədən, möhür vurulmadan qaytarılan məcmuənin çapa təsdiq edilməsilə bağlı C.Məmmədquluzadə ilə senzür Ağa Nazimin dialoqu ədibin üzləşdiyi ağırlığı tam təsəvvür etməyə imkan yaradır. Senzür Ağa Nazimin:

– Şəkildə çəkmisiz iri bir yamaq,
Bu adi yamağa bənzəmir ancaq. (3, s. 150)

sözlərinə cavab olaraq Mirzə Cəlil

Düşünür: “Bu döşü medallı adam
Xidmət göstərməkdə lap əldən gedir...
Yeni bir medal da qazansın deyə,
Ürəkdən qol çəkir hər rəzilliyə.” (3, s. 151)

Söhbət millətin, xalqın dərini azaltmaqdan, insanları əsarət, zülmət və nadanlıq girdabından, cəhalətdən qurtarmaqdan gedəndə senzür Ağa Nazim “Xeyriyyəyə toplamış qianə də” / “Lazım gəlsə pul verərik biz yenə də”, – deyir. Cavabında:

– İnanəylə sağalsaydı elin dərdi
Küçələrdə əl açardı, dilənərdi!
-Bəs nə olsun?
– Son qoyulsun bu cəhalət dünyasına! (3, s. 155)

Ə.Kürçaylı “Azəri xalqının böyükdür dərdi” epiqrafi ilə başlanan beşinci hissədə Mirzə Cəlilin Oskar Şmerlinqlə birgə jurnalın məqsədini gerçəkləşdirmək yolunda gərgin axtarış və fəaliyyətini bütün incəliklərlə göstərə bilmişdir. Yazıçı rəssamdan bir palaz, sonra qayçı tutan bir əl çəkməsini istəyir. Bir-birini anlamadıqda Mirzə Cəlil divardan palazı alıb döşəmənin üstünə salır: – “Bax, cənab Şmerlinq, bu Azərbaycan / Qayçı tutan o əl bunu ortadan / Bölür iki yerə...”

Bax, belə Şmerlinq, axır ki, çəkdim,
Bilirdim, nəhayət, sən çəkəcəkdin.
Qardaşım, dilimi bilməsən də sən,
Bilirsən nə keçir bu ürəyimdən? (3, s. 157)

C.Məmmədquluzadənin millət, xalq yağısını, ürəyindən keçənləri karikatura vasitəsilə xalqa çatdırmaq istəyini, məmurların Vətənə biganəliyini, Ağa Nazimlərin zülm içində boğulan elin dərini duymadığını, bir əcnəbi rəssamın isə bunları yaxşı anladığını Ə.Kürçaylı təsirli vasitələrlə ifadə etmişdir. “Molla Nəsrəddin”in növbəti sayı üçün ağız köpüklənə-köpüklənə millətdən dəm vuran, cəmiyyəti-xeyriyyəyə beş manat verməklə öyünən, əslində isə hökumətin qayğısını çəkən, ona can-başla xidmət göstərən millət vəkillərinin timsalında senzür Ağa Nazimin karikaturasının çəkilməsilə də Şmerlinq Mirzə Cəlili tam razı salır:

– Çək, əzizim Şmerlinq, bu da düzəldi...
...Kişi, ürəyimi oxumusan sən.
Lap bu nömrə verək bu iki şəkli!
“Parçalanmış palaz”, “Millət vəkili!” (3, s. 158)

Akademik İ.Həbibbəyli yazır: “Şmerlinqin yozumunda Molla Nəsrəddinin müdrikliyi və uzaqgörənliyi, yüksək vətəndaşlıq keyfiyyətləri böyük məharətlə canlandırılıb” (8, s. 9).

Poemanın altıncı hissəsi M.Cəlilin Səttarxanın fədaisi, Fəryadi ləqəbilə xalqı azadlığa səsləyən, zamanəni qamçılayan, Sabiranə şeirlər yazan Savalanla məcmuə redaksiyasında ünsiyyəti əsərin başlıca tematikasının vəhdət xəttini təşkil edir. Milli-azadlıq hərəkatının süqutundan sonra min-min fə dai kimi təqib olunan, doğma yurddan didərgin düşən və Tiflisdə bağbanlıq etməyə məcbur olan Savalan silahı yerə qoysa da, ideyasından əsla əl çəkmir, xalqın oyanışı naminə şeirlər yazır, “Molla Nəsrəddin”lə əməkdaşlıq edir, Mirzə Cəlilin təbirincə, böyük Sabirin üslubunu davam etdirir:

– Bəli, qardaş, çox ağırdır zamananın imtahanı.
Lakin göyün al günəşi qaralsa da birdən-birə,

Səttarxanın fədaisi silahını qoymaz yerə! (3, s. 161)

Ə.Kürçaylı bütövlükdə jurnalın fəaliyyətini, Fəryadının satirik gücünü Savalanı ittiham edən senzur Ağa Nazimin baxışı ilə dəyərləndirir, məcmuəni nəzərdə tutaraq müəllifin kimliyini bilməyərək bir lağlağının, hoqqabazın dünyanı qarışdırdığını söyləyir:

Bir az sakitlik idi Sabir öləndən bəri,
Daha yazan yox idi elə acı sözləri.
İndi Fəryadi adlı bir şair icad edib,
Budur, son nömrəsində yenə bir şeiri gedib.
Millət vəkillərinə sataşır açıq-aydın,
Zəhərdir hər kəlməsi, bir özün oxuyaydın. (3, s. 168)

Senzurun fikrində jurnalın Türkiyədə, Təbrizdə, Aşqabadda, Misirdə, Buxarada, Bağdadda hakim dairələrin qəzəbinə tuş gəldiyini bildirən sözlər əslində Şərqi müsəlman dünyasında onun geniş şöhrət tapdığından və sevilməsindən xəbər verir. “Molla Nəsrəddin” jurnalı nəşrə başladığı gündən türk-müsəlman xalqlarının həyatında baş verən mühüm ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni hadisələri diqqət mərkəzində saxlamış və həmin məsələlərə fəal münasibət bildirmişdir. Məhz buna görə də məcmuədə Azərbaycan mövzusunda sonra İran və Cənubi Azərbaycan məsələsinə xüsusi diqqət yetirilmiş və orada baş verən ictimai-siyasi, milli-mənəvi proseslər geniş işıqlandırılmışdır” (9).

Ancaq tarixi həqiqət budur ki, jurnalın tərəfdarları ilə yanaşı, əleyhdarları da olmuşdur. Dəfələrlə “Qeyrət” mətbəəsində, C.Məmmədquluzadənin mənzilində axtarışlar aparılmış, “Molla Nəsrəddin”in nəşri dayandırılmış və müsadirə olunmuşdur. Hətta C.Məmmədquluzadə Tiflis qubernatoru tərəfindən hədələrə, təhdidlərə məruz qalmışdır. Belə axtarışların birində ədibin polis məmurlarına cavabı çox məntiqli səslənməklə, həm də onun millətin azadlıq yolunda böyük düşüncələrə malik olduğunu göstərir:

Əqidə yerləşməz çamadanlara,
Yox, yox bu axtarış tamam nahaqdır!
Kim mənim qəlbimi, beynimi yarsa,
Sənin gəzdiyini o tapacaqdır! (3, s. 170)

C.Məmmədquluzadə obrazının Ə.Kürçaylı təqdimatında ədibin Həmidə xanımın dərdləşməsi, cəhalət əlində övladi-vətənin min illik xəstəlik can verməsi, xalqı düçar olduğu zülmətdən azad etməyin yollarının axtarılması, bu məşəqqətli xidmətdə üzleşdiyi çətinliklərə sinə gərməsi də ön plana çəkilir. Cəhalətin hökm etdiyi zülmət cahanda yazıçı xalqı irəlində nələrin gözlədiyi məşğul edir, “Ölülərin” yarımçıq qalması, qızların Şeyxin əlindən nalə çəkməsi, İskəndərin öz dərdləri ilə sərxoşluğu onu rahat buraxmır:

Bitirə bilsəydim bu əsərimi!..
Sən onda baxardın sözə-söhbətə.
Ölülər dünyası bir miras kimi
Verilib elə bil bu cəmiyyətə! (3, s. 176)

Professor Rafiq Yisifoğlu bu poema barədə bir irad yazır. Poemanın üçüncü hissəsində Mirzə Cəlil ilk dəfə Ağa Nazimlə söhbət edərkən mövzu ilə bağlı Sabiri də xatırlayır və “Sabirə rəhmət” deyir. Anlaşılar ki, Sabir artıq vəfat edib. Onuncu hissədə isə Mirzə Cəlil Həmidəyə deyir ki, hələ çox işim var, “Ölülər”i tamamlamalıyam. “Məlumdur ki, Cəlil Məmmədquluzadə “Ölülər”i 1907-ci ildə yazmağa başlamış, 1909-cu ildə isə əsəri bitirmişdir. Sabir isə 1911-ci ildə vəfat etmişdir. Poemanı oxuyanda belə çıxır ki, guya “Ölülər” Sabirin ölümündən sonra tamamlanmışdır” (10, s. 259).

Sonuncu, on dördüncü hissə payızda qatarlaşıb cənuba uçan, göylərin yolçusu qərib durnaların əlvida səslərinin insanda yaratdığı həsrət duyğuları fonunda Təbrizdən Tiflisə pənah gətirmiş fədailərin geri dönmələrilə yaşadıkları daha bir ayrılıq təsvir olunur. Onları yola salanlar arasında olan C.Məmmədquluzadə Savalandan təbini söndürməməsini, zülmü, əzabı, azadlıq uğrunda mübarizəni qələmə almasını, Sabirə şeiriyyətini qorumasını, yazdıqlarını məcmuə üçün Tiflisə göndərməsini arzulayır.

Poemanın əvvəlində parçalanmış vətənimizdən söz açan Ə.Kürçaylı cənublulara xeyir-dua verən ədəbi obrazın dilindən “Desələr Günəş qəfildən söndü – inannam, Yer göylə birləşdi – yenə inannam, Ancaq birçə şeyə inanmaram mən”:

Mən qərar verilsə, fərman verilsə,
Bu yolda nə qədər qurban verilsə,
Yenə birləşəcək bu el, bu torpaq! (3, s. 190)

Bu, vətəni və xalqı hər cür ictimai rəzəllərdən xilas etmək, onu müasir dünyanın qabaqcıl xalqları sırasına çıxarmaq arzusu ilə yaşayıb yaratmış dahi Mirzə Cəlilin ən ümdə arzusu idi. Əgər yazıçı bizim günlərdə yaşasaydı və öyrənsəydi ki, ikiyə bölünmüş vətən hələ də birləşməyib, onun necə sarsıntı keçirəcəyini təsəvvür etmək çətin olmazdı.

Əliğa Kürçaylının lirik və epik janrı bir araya gətirdiyi, “Milli poeziyamızın əbədiyaşar nümunələrindən” (11) sayılan, “fikir və düşüncə ilə yoğrulmuş” (12) “Durnalar cənuba uçar” poeması yaradıcılığı və milli məfkurəsilə insanları qəflət yuxusundan oyandırmağı özünə həyat amalı seçmiş C.Məmmədquluzadənin insan və yazıçı xarakterinin açılması baxımından əhəmiyyətlidir.

Mübarizə meydanında dövrün, zamanın gərdisinə mərdliklə sinə gərən Mirzə Cəlilin bədii obrazı yaradıcılığı sırf milli məsələlərə, mənsub olduğu xalqın problemlərinə həsr olunmuş Rüstəm Behrudi (1957) poetikasında da canlandırılmışdır. Onun 1980-1985-ci illərdə yazdığı “Daha gülə-gülə ağlamaq olmur” adlı poeması da böyük demokrat ədibin xalqın oyanışı uğrunda mədəni mübarizəsinin poetik ümumiləşdirilməsidir.

R.Behrudinun Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılıq ideallarına dərin inam və ehtiram bəslənməsinin, qüdrətli sənətkara üz tutaraq “Ustad Mirzə Cəlilə” epiqrafı ilə “Ölüm, xoş gəldin” adlı şeir və “Daha gülə-gülə ağlamaq olmur” poema yazmasının “cövhərində dayanan iki əsas mətləbdən birincisinin milli azadlıq, digərinin isə yüksək vətəndaşlıq mövqeyi” olduğunu vurğulayan akademik İsa Həbibbəyli şairin “hələ Sovet hakimiyyəti dövründə cavan yaşlarında “Salam, dar ağacı” şeirini yazmaqla azadlıqdan danışmaq qorxusunu böyük ədəbiyyatın canından çıxarmışdır” fikrini təsdiqləmişdir (13).

Böyük mütəfəkkir ustadın dilindən sonrakı nəsillərə və müasir dövrə xitab kimi səslənən publisistik poema R.Behrudinun ədibin heykəli önündə poetik düşüncələrini əks etdirməklə səkkiz fəsilədən ibarətdir və hər fəsilədə məzmunun ruhuna uyğun yazıçının sözləri epiqraf götürülmüşdür. Yalnız II fəsilədə (“Qəlbimdən gələn səs”) Sokratın “Qəlbimdən gələn səslər mənə çox zadlar öyrədir” fikri epiqraf kimi verilmişdir.

Poemanın məqsədini ilk misralardan ustada müraciətən qəribə bir zaman gəldiyini, daha gülə-gülə ağlamağın mümkünsüzlüyünü dilə gətirən R.Behrudi Azərbaycanın taleyi üçün narahatlığını ifadə edir və əsər boyu kağıza, sözə sığmayan dərdlərin səbəblərini, onların yaratdığı fəsadları ustada dərdləşə-dərdləşə, ittihamla açıb göstərir:

Gəldim dərdlərimlə verim baş-başa,
Deyim – hər yaramı bağlamaq olmur.
Ustad, bir qəribə zaman gəlibdi,
Daha gülə-gülə ağlamaq olmur! (4, s. 117)

Poema Cəlil Məmmədquluzadəyə həsr olunsa da, onun dilindən xitab kimi səslənsə də, Azərbaycanın bütün dövrlərinin dərdi-səri xatırladılır. Yazıçı-kulturoloq Aydın Xanın göstərdiyi kimi, “Daha gülə-gülə ağlamaq olmur” poemasında R.Behrudi sanki Zərdüştədən üzü bəri – özü də daxil olmaqla – millət sevgisindən göynəyən qəlblərin yanğılarını şeirə-ədəbiyyata çevirən bütün qələm adamlarına poetik abidə qoyur” (14). Xalqın aqibəti müəllifin içindən gələn səsə çevrilərək həqiqəti etiraf edir:

İçimdən gələn səs, günəş, od haqqı,
Bugünkü yaramı bağlamaq olmur.
İçimdən gələn səs, mənə “mən” eylə,
Daha gülə-gülə ağlamaq olmur! (4, s. 120)

Poemanın “Danabaş kəndinin əhvalatları” adlanan III fəslinin “Torpaq” bölümündə şair ürəyindəkiləri varaq-varaq açaraq zalım adamların bizi “biz” eyləyən qara torpağa qəddar münasibətini, təbiətə divan tutmalarını cəmiyyət üçün böyük dərd, çəkilməz qəm adlandırır. İnsanları məhvə sürükləyən bu dərd Abşeronun qan damarlarından nefti sorub əraziləri yararsız hala salması, sünbülə sinəsini açan torpaqda naşılının pambıq əkməsi şair düşüncəsində Danabaş kəndini xatırladır, övladı olduğu qara torpağın dilini anlamayan üzdənirəq rəhbərlərə – müasir Xudayar bəylərə, bütövlükdə quruluşa qarşı savaşa elan edir:

Tülkülər bəy olub, bu dərə xəlvət,
Torpağa plan var, – ömründən baha.
Bax, bu bəy oxşayır Xudayar bəyə,
O bəy də qohumdu Şeyx Nəsrullaha. (4, s. 123)

Müasirləri kimi, R.Behrudi də Mirzə Cəlilə həsr etdiyi bu publisistik poemada hələ o vaxtlar ekoloji mühitin bərhad vəziyyətinə diqqət yetirərək onu cəmiyyətin dağılması ilə vəhdətdə vermişdir. Şair iqtisadi göstəriciləri yaxşılaşdırmaq, təsərrüfat planlarını yerinə yetirmək naminə təbiətə divan tutulmasını hiddətlə pisləyir, insanları gələcək barədə ciddi düşünməyə çağırır.

Qara torpağın dərmini öz dərditək danışan müəllif “Kənd” adlı bölümü keçən əsrin ortalarından başlayaraq kəndlərin boşalmasından, övladların kökündən ayrılmasından, bu kəndlərin minillik qəm-sevincini bundan sonra kimin yaşayacağı sualını böyük kədərlə cəmiyyətə ünvanlayır:

Ay aman, necə də boşalıb bu kənd;
Ağlayar, hönkürər bu yerdə sevgim.
Qəmə bax, qalmayıb ulu ocaqda,
İkicə qocadan savayı heç kim. (4, s. 125)

IV fəsil C.Məmmədquluzadənin “köhnə dərdi” – Şərq qadınının acı taleyi əsasında qurulub və “Köhnə dərdim” adlanır. “Köhnə dərdi” “Təzə dərd” kimi mənalandıran şair dövrü xarakterizə edən “yalan alqışlarla”, “qarğış təriflə” düz sözün dadının, həqiqətin unudulmasından, hər yerdə yalanın yürüməsindən, “heykəli ucaldılan qadının bir heykəl boyunca ucalmamasından” təəssüflənərək ustada şikayət edir:

Ay ustad, dərdinə köhnə dərd dedin,
Bu gün də o dərdim təzədi, neylim?!
Bu məddah şairlər – vaxt şairləri,
Dərdimi sevinctək bəzədi, neylim?! (4, s.127)

Mirzə Cəlil sayacağı “Övrət məsələsi”ndən söz açan şair məqsədini “Susduğum yetməzmi, daha vaxtdı gəl, / Sənin də halını oturum yazım” (4, s. 127) ifadəsilə açıqlayır, bugünkü Nazlını, Zeynəbi sabahın nələr gözlədiyindən xəbər verir, torpağın üzünü ağardan qızın bəxtini kimin qara yazdığını açmağa çalışır. Burada “Rüstəm Behrudinin insan sevdası öz millətinə olan sevdə ilə tərənnüm olunur” (15).

Poema müəllifi qadınların cəmiyyətdə fəaliyyəti və onlara verilən qiymət arasında bir yalan səddinin olduğunu, radio, qəzet və televiziya qadınların üzüm, pambıq yığan əllərindən danışdığını, qəm yağan kədərli gözlərindən əsla söz açmadığını ittiham edir:

Oxşayır-oxşayır, çox şey oxşayır,
Hər şeyi salsaq da bu gün qanuna –
Halını yazdığım bu qadın yenə
Oxşayır Cəlilin qəhrəmanına. (4, s. 130)

R.Behrudi özünü və qələm sahiblərini də bu ittihamın içində görür, “məddah şairlərinin – vaxt şairlərinin” dövrün ideologiyasının yalnız müvəffəqiyyətdən yazmaq, nöqsanlar barədə susmaq tələbinə uyaraq dərdimizi “sevinctək bəzədiklərinə” qarşı çıxır, məlum həqiqəti diqqətə çatdırır:

Sənə ata, oğul, sevgili qardaş,
Neyləyim, olammadım, bu yalan deyil.
Qoy hamı bilsin ki, sən ucalmasan,
Bu Vətən torpağı ucalan deyil! (4, s. 130)

4 hissədən ibarət olan və əsərin əsas məna yükünü daşıyan “Ölülər” fəslində müəllif ustadın məşhur “Sizi deyib gəlmişəm” fikrini başlığa çıxararaq millətin dərdlərini saf-çürük edir, “özümüzdən” gələn dərdlərin “özgədən” gələnlərdən daha dəhşətli olduğunu təsdiqləyir, hələ də nadanların M.Cəlili dərk etmədiklərini dərdlərin ağırı hesab edir:

“Ölülər” anlamır səni bu gün də,
Dərd budu, dərd budu, dərd budu, ustad! (4, s. 131)

“Daha gülə-gülə ağlamaq olmur” fikrinin səbəbi poemanın “Ölülər” fəslinin 4-cü – “Ar olsun...” hissəsində şair öz dövrünün əlləri qabarlı, haqqı yeyilən fəhləsinin, yenə Cəfər ağalara əvvəlki Novruzəli olan kəndlilin, hər ay yuxarı haqq aparmağa gələn rəhbər işçinin, müfəttiş gələndə puluna minnət deyən satıcının, həqiqət dalınca getməyi lüzumsuz sayan alimin, kimliyindən allahın da baş açma bilmədiyi, min üzülü, min sifətli şairin, qanunu qanuna salıb pozan qanun keşikçisinin, dərsi öz xalqına qənim olan müəllimin, içdiyi andı çoxdan unudub cərrah bıçağı cəllad qılıncına dönmüş həkimin, ustaddan xeyir-dua gözləyən tələbənin dili ilə dövrün səciyyəvi xarakteristikasını yaradır:

Yalanlar öyrətdim... Nəyin xətrinə?!
Mənim yalanımın Allahu yoxdur.
Müəllimi mənimtək olan millətin,
Bu günü olsa da, sabahu yoxdur. (4, s. 138)

Xalqın dərdlərini dilə gətirən müəllifin poemada vətən, millət segisi hər an hiss olunur. Şair xalqın gələcəyini onun keçmişindən və bu gündündən ayırmır, özünü həmişə onunla birlikdə görür. Çünki “Rüstəm Behrudi poeziyasında xalqdan və millətdən ayrıca bir şair ömrü yoxdur. Şairin yaşadığı hiss və duyğular millətin həyatı, xalqın taleyi ilə vəhdətdədir. Onun yaradıcılığında şair şəxsiyyəti ilə millət obrazının birliyi yaranır” (16).

Poemada milli dərdlərimiz içində ana dilimizin (VI fəsil, “Anamın kitabı”) də dərd çəkdiyi, bu dərdin sirri müəllifin ustadı qarşısında poetik düşüncələrində yer alır. Hər bir dövr özünün dünyaya baxışını, özünün təfəkkür üslubunu və müvafiq olaraq, özünün zaman və məkan konsepsiyasını yaratdığını əsas götürən R.Behrudi min il açıqlanmamış bu sirrin həqiqətindən danışaraq “ölülərin ərəbcə duaya möhtac, dirilərin yad dilə meylini”, dilimizin çoxlarına yad olduğunu, milli-mənəvi dəyərlərimiz kimi dilimizin də sovet dönəmində təqiblərə məruz qaldığını oxucuya çatdırır:

– “Anamın kitabı” çoxuna yaddı,
Deyərəm nə üçün, səbrini gəl bas.
– Yurd boyu kəhər at oynadanların
Anası kim olub? Bizans, ərəb, fars... (4, s. 141)

Milləti yandıran ən ağır dərd isə iki yüz ilə yaxın davam edən vətənin bölünməsidir. Əsərdə şair iki əsrdir hamını düşündürən hələlik cavabı yox suallara cavab axtarır, torpağı zaman-zaman xalqın al qanı ilə yoğrulmuş parçalanmış Azərbaycanın birliyindən sabaha, gələcək nəsillərə cavabımız nə olacaq deyə milləti düşünməyə çağırır:

Bölünür can Arazda, dərdlərim qucaq-qucaq,
Qisasımdan heç qorxmur canımdan can aparan
Cavabımız sabaha, görəsən nə olacaq,
Ey sabaha bölünmüş Azərbaycan aparan?! (4, s. 147-148)

və tarixin dərslərindən çıxardığı yeganə qənaət o olur ki, azadlığın yolunda “Özgə bir çarəmiz yox, ümid qalır qılınca!” (4, s. 148). Bu misrada millətin Vətənin birliyi uğrunda baş vermək, candan keçmək istəkləri əks olunur. Beləcə, R.Behrudi “Azərbaycan xalqının tarix boyu azadlıq hərəkatını dərin səmimilik və mənəvi təmizliklə təsvir edən, öz xalqının ən səciyyəvi xüsusiyyətlərini, onun gücünü və zəifliyini həm şair, həm filosof kimi qələmə almağa qadir olduğunu sübut edir” (17).

C.Məmmədquluzadəyə həsr olunmuş Ə.Kürçaylının “Durnalar cənuba uçar” və R.Behrudin “Daha gülə-gülə ağlamaq olmur” poemalarında dahi yazıcının bədii obrazı millətimizin tarix boyu üzləşdiyi faciəvi hadisələrlə sıx təmasda yaradılmışdır. Xalqımızın müstəqilliyə və azadlığa qovuşması, dövlətimizin dünya dövlətləri ilə bütün sahələrdə bərabər hüquqlu və qarşılıqlı faydalı siyasəti nəticəsində bir çox niskilimiz həll edilmiş, insanların firavanlığı üçün yaxşı zəmin yaradılmışdır. Bununla belə, əsrlərdir parçalanmış vətən dərdsini çəkən millətə tarix bir də Qarabağ dərdsini yaşatmaqdadır. Əminlik ki, ikinci dəfə suverenlik qazanmış bir millətin bu dərslərini də həll edəcəyi gün uzaqda deyil.

ƏDƏBİYYAT

1. Həbibbəyli İsa. Cəlil Məmmədquluzadə (Tanıtma kitabı). Naxçıvan, Əcəmi, 2009, 170 s.
2. Cəlil Məmmədquluzadənin 150 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 yanvar 2019-cu il tarixli sərəncamı // “Azərbaycan” qəz., 18 yanvar 2019
3. Kürçaylı Əliağa. Durnalar cənuba uçar. Bakı, Gənclik, 1967, 256 s.
4. Behrudi Rüstəm. Şaman duası. Şeirlər və poema. Bakı, Yazıçı, 1989, 152 s.
5. Həbibbəyli İsa. Cəlil Məmmədquluzadə: Mühiti və müasirləri. Naxçıvan, Əcəmi, 2009, 424 s.
6. Ağayev Əkbər. Yetkinlikdən kamilliyə / Ağayev Ə. Əsrin tərənnümü. Bakı, Yazıçı, 1980, 231 s.
7. Rza X.U. Vətəndaş poeziyası uğrunda. – “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., Bakı, 23 iyun 1967
8. Həbibbəyli İsa. Mollanəsrəddinçi karikatura ustası. Naxçıvan, Gəmiqaya, 2002, 52 s.
9. Babayeva Gülbəniz. “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşri tarixindən. “525-ci qəzet” qəz., Bakı, 05 aprel 2019
10. Yusifoğlu Rafiq. Azərbaycan poemasının sənətkarlıq xüsusiyyətləri. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2010, 486 s.
11. Cəmil Adil. Mənim tanıdığım Kürçaylı // “Ədəbiyyat” qəz., Bakı, 21 fevral 2018
12. Yusifli Vaqif. Dünya səndən kimlər keçdi: Əliağa Kürçaylı haqqında söz // “525-ci qəzet” qəz., Bakı, 15 sentyabr 2012
13. Həbibbəyli İsa. Bütövlük və genişlik // “525-ci qəzet” qəz., Bakı, 12 sentyabr 2015
14. Aydın Xan. Şaman kimi sğzlərdən mən tale toxuyuram / “Ədəbiyyat” qəz., Bakı, 28 sentyabr 2007
15. Sadiq Şamil. Millət kimi adam <http://shamilsadig.com/millət-kimi-adam/> (R.Behrudinün yaradıcılığı haqqında)
16. Əliyev Kamran. Ruh poeziyası, yaxud Rüstəm Behrudinin özü haqqında bilmədikləri // “Ədəbiyyat” qəz., Bakı, 15 oktyabr 2016
17. Sultan Xanım. İnam şairi, zaman şairi, şaman şairi // “525-ci qəzet” qəz., Bakı, 10 aprel 2012

ABSTRACT

Sitara Alizadeh

LITERARY IMAGE OF JALIL MAMMADGULUZADEH IN THE HISTORICAL NOVELS OF AZERBAIJAN

In the article, the author explores the study of “Literary image of Jalil Mammadguluzadeh in the historical novels of Azerbaijan” on the basis of novels “Cranes fly to the South” (“Durnalar cənuba uçar”) by A. Kurchayly and “No more weeping without smiling” (“Daha gülə-gülə ağlamaq olmur”) by R. Behrudi dedicated to the great thinker and writer.

The author evaluates the artistic features of the poets who created the literary image of Jalil Mammadguluzadeh, and substantiates his ideas and thoughts on the source of Literature Studies.

РЕЗЮМЕ

Ситара Ализаде

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ОБРАЗ ДЖАЛИЛА МАМЕДГУЛУЗАДЕ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ИСТОРИЧЕСКИХ ПОЭМАХ

В статье проблема «Художественный образ Джалила Мамедгулузаде в азербайджанских исторических поэмах» рассматривается на основе поэм А.Кюрчайлы «Журавли летают на юг» и Р.Бехруди «Больше не плачется смеясь», посвященных великому писателю-мыслителю.

Автор оценивает особенности мастерства поэтов, создавших художественный образ Дж.Мамедгулузаде, обосновывает свои мысли и предположения литературоведческими источниками.

KÜBRA QULİYEVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
bozkubra841@gmail.com

**DAHİ YAZAR, GÖRKƏMLİ DRAMATURQ, BÖYÜK ƏDİB
MİRZƏ CƏLİL İRSİNİN TƏDQIQINƏ DAİR**

"Əgər məndən soruşsalar ki, dövlətdən, naz nemətdən nəyin var, qürur hissi ilə deyərdim: Bütün kainatı, yer üzünü təsvir və tərənnüm etməyə qadir sözüüm, ana dilim var." - C.Məmmədquluzadə.

Açar sözlər: *dahi yazar, görkəmli dramaturq, Molla Nəsrəddin, ana dili, muzey, povest*

Key words: *great writer, outstanding playwright, "Molla Nasraddin", native language, museum, story*

Ключевые слова: *гениальный писатель, видный драматург, «Молла Насреддин», родной язык, повесть*

Cəlil Məmmədquluzadə 22 fevral 1869-cu ildə Naxçıvan şəhərində kiçik tacir ailəsində anadan olmuşdur. Atası Məmmədqulu Məşədi Hüseynqulu oğlu (1840-1905) ibtidai səviyyədə savadı olan dindar biri olmuşdur. O, ömrünü yoxsulluqla keçirmiş, elmə, maarifə rəğbət bəsləmişdir. Məşədi Məmmədqulu Sara Babayeva ilə evlənmiş, onların 4 oğlu və 1 qızı olmuşdu. M.Məmmədqulunun böyük oğlu Mirzə Yusif saatsaz idi, fars dilini mükəmməl bilirdi. O, cavan yaşlarında vəfat etmişdi. Kiçik oğlu Xəlil də çox erkən - 1904-cü ildə dünyasını dəyişmişdi. Məşədi Məmmədqulu yalnız iki oğlunu - Ələkbəri, Cəlili və qızı Səkinəni böyüdü, onlara tərbiyə verə bilmişdi. Onun üçüncü oğlu Mirzə Ələkbər (1872-1922) 1906-1911-ci illərdə İran Azərbaycanındakı milli-azadlıq hərəkatının fəal iştirakçılarından biri olmuşdur. Cəlil Məmmədquluzadə Molla Əli Hüseynzadənin, 1877-1879-cu illərdə isə Hacı Molla Bağırın məktəbində oxumuşdur. O, bu barədə qeyd etmişdir: "7-8 yaşında molla yanına gedib çərəkə və Quran oxumağım da yadıma düşür. Naxçıvanda o vaxtda müdərrişlikdə məşhur olan Hacı Bağır və Molla Əlinin də məktəblərində oxumuşam və Hacı Molla Bağırın falaqqasının çubuqlarının acısını, deyəsən, indi – bu saat yenə ayaqlarımda hiss edirəm."

Ədib ərəb və fars dillərini də həmin vaxtda öyrənmişdir. Daha sonra Cəlil 1879-cu ildən Naxçıvan şəhər üçsinifli məktəbində təhsilini davam etdirir. O, burada 3 il təhsil almışdı. Mirzə Cəlilin dünyagörüşünün inkişafına burada keçirilən dünyəvi fənlərin, həmçinin məktəbin müdiri, maarifçi Konstantin Nikitinin (1832-1894), qabaqcıl görüşlərinə görə mərkəzdən uzaqlaşdırılaraq Naxçıvanda müəllimliyə göndərilmiş gürcü xalqçı-demokrat, coğrafiya müəllimi Georgi Uturqaurinin, ana dili və şəriət müəlliminin də mühüm təsiri olmuşdur. Sonrakı illərdə Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyası nəzdində Azərbaycan şöbəsi yaradılması haqqında fərman verilmişdi. Seminariyanın Azərbaycan şöbəsinin müfəttişi A.O.Çernyayevski ilk illərdə Azərbaycan rayonlarını gəzərək, seminariyada oxumaq üçün tələbələr seçirdi. O, 1882-ci ildə Naxçıvana gəlmiş və Cəlil Məmmədquluzadəni də başqa şagirdlərlə birlikdə təhsil alması üçün siyahıya almışdı. Mirzə Cəlilin bu məktəbdə oxumağa istiqamətləndirilməsində müəllimi Əliməmməd Xəlilovun xüsusi rolu olmuşdur. Həmin il qəbul imtahanlarını uğurla verən Cəlil seminariyanın aşağı hazırlıq sinfində dərslərə başlamışdır. Ədib aşağı və yuxarı hazırlıq siniflərində, habelə birinci əsas sinifdə yaxşı oxumuşdur. Professor Əziz Şərif bununla bağlı xatirələrində qeyd etmişdir: "Gələcək yazıçı hazırlıq siniflərini müsbət nəticələrlə başa vurmuş və seminariyanın birinci əsas sinfinə keçirilmişdir."

Cəlil Məmmədquluzadə seminariyanı 1887-ci ildə bitirir və müəllimlik attestatı alır. Ədibin dünya-görüşünün, bədii zövqünün, yaradıcılıq vərdişlərinin formalaşmasında 5 il (1882-1887) oxuduğu Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasındakı təhsil illəri mühüm mərhələ təşkil etmişdir. Mirzə Cəlil burada Azərbaycan və Şərqi ədəbiyyatı ilə yanaşı, Avropa, rus elmi, mədəniyyəti və demokratik fikri, mütərəqqi pedaqoji təlimi ilə də yaxından tanış olmuşdur. Buraxılış imtahanları qurtardıqdan sonra seminariya yoldaşı İsmayılbəy Şərifbəyovun dəvəti ilə Mirzə Cəlil Şuşaya getmişdir. O, burada Xurşidbanu Natəvanla və yerli ziyalılarla tanış olmuşdur. Cəlil Məmmədquluzadə seminariyanı bitirib müəllimlik attestatı aldıqdan sonra pedaqoji fəaliyyətə başlamışdır. O, 1887-1897-ci illər arasında İrəvan quberniyasının Uluxanlı, Naxçıvan mahalının Baş Nəraşen (indiki Şərur rayonunda Cəlilkənd) və Nehrəm kəndlərində müəllimlik etmişdir. Gənc müəllim 1887-ci ilin sentyabrın 1-dən Uluxanlı qəsəbəsində 1-ci dərəcəli məktəbdə pedaqoji fəaliyyətə başlamışdır. Gələcək yazıçı 10 iyul 1897-ci ilədək, təxminən 7 il burada çalışmışdır. Bu barədə Qafqaz tədris

idarəsinin əmrində qeyd olunmuşdur: Cəlil Məmmədquluzadə burada da təlim-tərbiyə işlərinin yüksəldilməsinə xüsusi fikir vermiş, məktəbə səkkiz nəfər azərbaycanlı qız cəlb edərək xüsusi sinif təşkil etmiş və bu sinifdə məşğələləri özü aparmışdır. Ədiblə bir müddət birgə işləmiş müəllim T.S.Smbatyan bu barədə yazmışdır: “Mirzə Cəlil bütün qəlbini və qüvvəsini gənc nəslin təlim-tərbiyəsi işinə sərf edir, uşaqları mədəni adamlar etməyə çalışırdı. Uşaqları məktəbə cəlb etmək məqsədilə Mirzə Cəlil öz pulu ilə kasıblara kitab, dərs vəsaiti, ayaqqabı və s. alardı.”

Cəlil Məmmədquluzadə 1896-cı ildə Nəhrəm məktəbində tarix muzeyi yaratmış, bu muzeydə Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrlərinə dair materialların toplanmasına nail olmuşdur. Bununla yanaşı, ipəkçilik peşəsini öyrətmək üçün xüsusi məşğələlər təşkil etmiş, kəndlilərin ağır iş şəraitini yüngülləşdirmək üçün Tiflisdən dəmir kotan gətirilməsinə nail olmuşdur. O, həmçinin yerli həvəskarlarla birlikdə Naxçıvanda teatr tamaşaları təşkil etmişdir. Bununla əslində mənsub olduğu xalqın maariflənməsi, milli oyanışı və mədəni tərəqqisi üçün çalışmışdır. Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində görkəmli jurnalist və publisist olmaqla bərabər, həm də böyük bir dramaturq və nasir kimi tanınmışdır. Kəndlərdə müəllim işlədiyi illər ədibin gələcək yaradıcılığı üçün zəngin material vermişdir. Dahi pedaqoq-yazarın həyat yolu kimi, yaradıcılığı da mürəkkəb, çoxcəhətli olmuşdur. O, bir müddət yaradıcılıq axtarırları aparmış, ədəbiyyatla bərabər teatr və mətbuata da meyl göstərmişdir. Dahi yazar sonralar qeyd edirdi: “Hər nə işə gedirdimsə, gərək bir yekə kağız əlimə alıb, hekayədən, nağıldan cızma-qaralayaydım”. Deməli, hələ ilk vaxtlardan onun yazıçılığa böyük meyli varmış. Həyat hadisələrini diqqətlə müşahidə etməsinin, ictimai mühiti, rastlaşdığı adamların məişətini, görüşlərini, danışığı və xasiyyətini dərinlən öyrənməsinin əsas sirri idi. Dünya mədəniyyəti gənc yazıçının təşəkkülünə, kamilləşməsinə kömək edən bir amil, fikir xəzinəsi olsa da, onun fikrincə, hər bir milli mədəniyyətin öz qiyməti, öz gözəlliyi vardır. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığının yüksək amalı istibdad quruluşunu, onun ideologiyasını və siyasətini birlikdə tənqid etmək, məzlum kütlələrin siyasi şüurunu oyatmaq, onları demokratik azadlıqlar uğrunda mübarizəyə ruhlandırmaq idi. O, monarxiya şəraitində maddi və mənəvi yoxsulluğun, iqtisadi, siyasi və ideoloji zülmün hökm sürdüyü bir şəraitdə istismar olunan xalq təbəqələrinin, xüsusən yoxsul kəndlilərin dözülməz həyat şəraitini əks etdirir, onlarda mövcud quruluşa qarşı nifrət oyadır, dövləti, cəmiyyəti demokratik əsaslarda dəyişdirməyə çağırırdı. Xalqa yad olan, onu cəhəltə və istismarda saxlayan qüvvələri ifşa etməklə bərabər, C.Məmmədquluzadə onlara mütlilik göstərən, zülmə boyun əyən camaatın nöqsanlarını üzünə deyirdi. C.Məmmədquluzadə mənsub olduğu xalqın tələbatını ona başa salmaq, ictimai eyiblərini göstərmək, onu mövcud ictimai bəlalara qarşı mübarizəyə qaldırmaq üçün satira və gülüşü ən məqsədyönlü mübarizə forması seçmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadənin ilk yaradıcılıq dövrü 1905-ci il inqilabına qədər davam etmişdir. Bu dövrdə "Çay dəstgahı" adlı alleqorik mənzum dramını, "Danabaş kəndinin əhvalatları" povestini, "Danabaş kəndinin məktəbi", "Kişmiş oyunu", "Poçt qutusu" hekayələrini yazmış, rus dilindən bəzi tərcümələr etmişdir. Ədibin yaradıcılığının birinci dövrünə aid olan bu ilk əsərlərində inqilabdan əvvəlki Azərbaycan kəndinin, kəndlisinin həyat və məişətinin müxtəlif cəhətləri əks olunmuşdur. Kəndli məişətini dərinlən öyrənən, kənddəki zülmü, yoxsulluq və avamlığın bilavasitə şahidi olan Cəlil Məmmədquluzadə "Danabaş kəndinin əhvalatları" povestinin mövzusunu məhz bu həyatdan götürmüşdür. Əsərin ideyası ilə əlaqədar olaraq, ədib Danabaş kəndində cərəyan edən bir əhvalat seçmiş və povestin sujet xəttini həmin əhvalat üzərində qurmuşdur. Povestin sujetini real həyat materialı üzərində quran müəllif kəndlilərin həyatını, məişətini, qadınların kölə vəziyyətini, zəhmətkeşlər üzərində hökm sürən zülm və ədalətsizliyi əks etdirmişdir. Əsərdə satira atəşinə tutulan hədəflərdən biri də bəylər, çarizm üsul-idarəsi, rüşvətçor çar çinovnikləridir.

Mirzə Cəlilin ilk mətbu əsəri olan "Poçt qutusu" hekayəsi 1903-cü ilin noyabr ayında qələmə alınmışdır. Fikri istiqaməti etibarilə bu hekayə "Danabaş kəndinin əhvalatları" povestinin davamıdır. Mülkədar Vəlixan ilə avam kəndli Novruzəli arasındakı münasibət əsərin əsas məzmununu təşkil edir. "Poçt qutusu" hekayəsi gənc yazıçının ədəbi həyatında xüsusi əhəmiyyətə malik olmuş, onun gələcək yolunu müəyyənləşdirmişdir.¹ Ədib sonralar bu barədə qeyd etmişdir: “Mən "Poçt qutusu"nu ondan ötrü oxucuların nəzərinə gətirirəm ki, mənəm bu hekayəm ədəbi həyatımda bir əhəmiyyətli rol oynayıbdır. Bu da odur ki, bəlkə bu hekayəmin səbəbindən mən bu müsafirətimdə Tiflisə azarlımı apardıqda dəxi İrəvana qayıdıb gəlmədim və Tiflisdə qalıb sonra da həmişəlik tiflisli oldum.” "Poçt qutusu" Mirzə Cəlilin əsərlərinin nəşrlərinin hamısına daxil edilmiş, xarici dillərə tərcümə olunmuş və orta məktəblərdə tədris olunur. Hətta hekayə əsasında "Azərbaycan telefilm" kinostudiyasında qısametrajlı film çəkilmişdir.

XX əsrin əvvəllərindən etibarən Cəlil Məmmədquluzadə bədii yaradıcılıqla da ardıcıl məşğul olmuşdur. Dahi yazarın "Usta Zeynal" (1905), "Dəllək" (1906), "İranda hürriyyət" (1906), "Fatma xala" (1906), "Qurbanəli bəy", "Quzu" (1914), "Nigarançılıq" (1916), "Konsulun arvadı" (1918), "Pirverdinin xoruzu" (1906) və b. hekayələri hər dövr üçün oxunaqlı və olduqca ibrətəməz hekayələrdir.

İlk əsərlərində əsasən kənd və kəndli həyatından, bəy-xan zülmündən yazan müəllif yeni dövrdə öz hekayələri üçün fəhlə həyatından da mövzu seçir. Fəhlə mövzusunun işlənməsi nöqtəyi-nəzərindən Cəlil

Məmmədquluzadə nəsrinin inkişafını göstərən əsərlər içərisində "Usta Zeynal" (1905) və "İranda hüriyyət"(1906) hekayələri xüsusi yer tutur. "Usta Zeynal" hekayəsinin ideyası dini mövhumatın, puç müsəlman etiqadının insanları tənbel etdiyini, onları iş və fəaliyyətdən uzaqlaşdırdığını ifşa etməkdən ibarətdir. Cəlil Məmmədquluzadənin 1905-ci ildən sonrakı yaradıcılığında, o cümlədən hekayələrində İranda və İran Azərbaycanında cərəyan edən ictimai-siyasi hadisələr mühüm yer tutmağa başlamışdır. Bu cəhətdən qələmə aldığı "İranda hüriyyət" hekayəsi çox xarakterikdir. "İranda hüriyyət" şah hökuməti tərəfindən 1906-cı ilin avqustunda verilmiş hüriyyətlə əlaqədar yazılmışdır. Əsər özünün bəzi xüsusiyyətlərilə, xüsusən zəhmətkeşlərin avamlığını tənqid cəhətdən "Usta Zeynal" hekayəsi ilə səsləşir. "İranda hüriyyət" hekayəsi yazıcının məqalələrində dəfələrlə təkrar etdiyi bu fikri təsdiq edir: "Nə qədər ki, zəhmətkeş insan mövhumat azarından xilas olmamışdır, azadlığın nemətlərindən istifadə edə bilməz."

Cəlil Məmmədquluzadənin Cənubi Azərbaycan mövzusunda həsr olunmuş hekaəylərindən biri də "Xanın təsbehi"dir. Ədib İranda olduğu vaxt özünün şahidi olduğu hadisələri qələmə almış və hekayənin mövzusu İran despotlarının həyatından götürülmüşdür. Əsərdə həmçinin xan və bəylərin rəiyyətə amansız münasibəti əks olunmuşdur. XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafında yeni bir mərhələni təşkil edən "Ölülər" komediyası 1909-cu ildə yazılmışdır. Əsərdə din, mövhumat və feodal həyat tərzini əleyhinə mübarizə öz əksini tapmışdır. "Ölülər"də cəhalət, gerilik, ikiüzlülük, nadanlıq və yalan ifşa olunur. Avamlıq və nadanlığın nə kimi bəlalər yaratdığı göstərilir. Bu komediyayı yazmaqda böyük dramaturqun məqsədi müsəlman ölkələri xalqlarını uzun əsrlər cəhalətdə saxlayan, mövhumat içində çürüdən, dini, şəriəti soyğunçuluq vasitəsinə çevirən yalançı, fırıldaqçı ruhanilərin həqiqi simasını olduğu kimi xalqa tanımaq olmuşdur. 1916-cı ildə Bakıda səhnəyə qoyulmuş "Ölülər" komediyası uzun müddət Azərbaycan və Şərqi ölkələrinin teatrlarında oynanmışdır. Əsər tez bir zamanda Dərbənd, Buxara, Səmərqənd, Orenburq, Kazan, Tiflis, Yerevan və başqa şəhərlərin səhnələrində uğurla göstərilmişdir.

Ana dilinin saflığı uğrunda mübarizə aparan Mirzə Cəlil qiymətli nəsr əsərləri, parlaq publisistikası ilə də ədəbi-mədəni və mətbu mühitdə şöhrət qazanıb. Böyük ədibin dühasının məhsulu olan "Molla Nəsrəddin" jurnalı milli oyanışa, yeniləşmə hərəkatına yol açıb, azadlıq ideyalarının inkişafına qüvvətli təsir göstərmişdir. Təsədüfi deyil ki, akademik İsa Həbibbəyli mübariz ideyalarına və qətiyyətli mövqeyinə görə "Molla Nəsrəddin" jurnalını "Azərbaycan xalqının istiqlal kitabı", molla-nəsrəddinçi yazıçı və şairlərin "əsərlərinin çoxcildlik külliyyatı" adlandırmışdır. "Molla Nəsrəddin", eyni zamanda satirik publisistika məktəbidir. İdeya-bədii istiqamətvericiliyi ilə molla-nəsrəddinçilərin ağsaqqal qələm yoldaşı olan ustad Mirzə Cəlilin jurnaldakı çoxsaylı məqalə və felyetonları hər zaman öz aktuallığını qoruyan, cəmiyyətdəki eybəcərlikləri, nöqsanları ifşa edən satirik-publisistika nümunələridir. Böyük ədib Gürcüstanın paytaxtı Tibilisidə uzun illər yaşayıb-yaradıb və müəllifi olduğu "Molla Nəsrəddin" jurnalının ilk sayını da məhz bu şəhərdə nəşr etdirib. Bununla əlaqədar olaraq 1997-ci il oktyabrın 11-də həmin burada C.Məmmədquluzadənin muzeyi açılıb. İkiotaqlı muzey 200-dən çox yaşı olan ikimərtəbəli binanın birinci mərtəbəsində yerləşir. Binanın ön hissəsində C.Məmmədquluzadənin xatirə lövhəsi asılmış və lövhədə gürcü və kiril əlifbalı ilə "Azərbaycanın böyük demokrat ədibi Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə 1897-1918-ci illərdə bu binada yaşayıb yaratmışdır. 1906-1918-ci illərdə məşhur "Molla Nəsrəddin" məcmuəsini nəşr etdirmişdir. (1866 Naxçıvan – 1931 Bakı)" yazısı əks olunmuşdur. Muzeyin yalnız bir otağında az sayda da olsa, müəyyən eksponatlar qorunub saxlanılıb. Bunlar, əsasən, C.Məmmədquluzadə və ailə üzvlərinin fotoşəkilləri, "Molla Nəsrəddin" jurnalının nüsxələri, məcmuədə dərc olunan Abdulla Şaiqin portreti, tar və kamança və digər materiallardır.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən bizə bir daha görkəmli dramaturq, dahi yazar, böyük ədib olan Mirzə Cəlil Məmmədquluzadənin əbədiliyini sübut etmiş olur. Bir-birindən qiymətli, dəyərləndirilməli əsərləri hal-hazırda bütün yaşda oxucular tərəfindən sevilərək oxunur. Hətta vaxtilə ümummilli lider Heydər Əliyev böyük ədibin fəaliyyətinə ən yüksək qiyməti verib. "... Əgər Cəlil Məmmədquluzadə kimi şəxsiyyət dünyaya gəlməsəydi, öz fəaliyyətini göstərməsəydi, əgər "Molla Nəsrəddin" jurnalı yatmış insanları qaranlıqdan çıxarmağa çalışmasaydı, əgər onun "Ölülər" əsəri insanların gözünü real dünyaya açmasaydı, xalqımız bu qədər inkişaf edə bilməzdi".

Həmçinin C.Məmmədquluzadənin əsərləri bir sıra dillərə tərcümə edilmişdir. Azərbaycan Respublikasında bir sıra küçə və mədəni-maarif müəssisəsinə C.Məmmədquluzadənin adı verilmişdir. Vaxtilə müəllimlik etdiyi Baş Noraşen kəndi isə Cəlilkənd adlandırılmışdır. Naxçıvanda və Cəlilabadda heykəli qoyulmuşdur.

Bakıda və Naxçıvanda ev-muzeyləri, Nehrəm və Cəlilkənd kəndlərində xatirə muzeyləri açılmışdır. Anadan olmasının 100 və 125 illik yubileyləri geniş qeyd olunmuşdur. 17 Yanvar 2019-cu ildə isə bu ildə Cənab prezident İlham Əliyev tərəfindən Cəlil Məmmədquluzadənin 150 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında sərəncam imzalamışdır. Tədbirlər planında Avstriya, Fransa və Özbəkistandakı Azərbaycan səfirliklərinin tabeliyində fəaliyyət göstərən mədəniyyət mərkəzləri tərəfindən həmin ölkələrdə ədibin yubileyinə həsr olunmuş tədbirlərin keçirilməsi də yer alıb.

Qeyd edilənlərdən bir daha aydın olur ki, Cəlil Məmmədquluzadə çox əsrlik tarixi əhatə edib və bu əbədilik uzun illər xalqımız tərəfindən qorunub saxlanılacaq, görkəmli ədib hər zaman qəlblərdə yaşayacaq və gələcək nəslin ilham qaynağına çevriləcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəlil Məmmədquluzadə. Həyat və yaradıcılığı. Bakı, Elm, 1974
2. C.Məmmədquluzadə və Ü.Hacıbəyovun pədaqoji fikirləri. Yusif Talıbov, Fərahim Sadıqov, Sərdar Quliyev. Azərbaycanca məktəb və pədaqoji fikir tarixi. Bakı, Ünsiyyət, 2000
3. "Cəlil Məmmədquluzadə". Bakı, Çinar-Çap, 2002
4. Hüseyn Əhmədov. Azərbaycan məktəb və pədaqoji fikir tarixi. Bakı, Elm və təhsil, 2014
5. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. I. Bakı, 2007
6. İnternet resursları

ABSTRACT

K.Guliyeva

ABOUT THE STUDY OF THE LITERARY HERITAGE OF GREAT WRITER AND OUTSTANDING PLAYWRIGHT MIRZA JALIL

The article deals with the life and creativity of the genius writer, his memories, and his immortality. The article notes that Jalil Mammadguluzadeh touched issues relevant to his time in his works. He fought against the clergymen, the devout, the ignorance, and called his people to science and knowledge. In many cases, he used methods and means in his own particular way. as he was not able to carry out this struggle openly.

Jalil Mammadguluzade published the magazine "Molla Nasreddin" and wrote a series of funny feuilletons, short stories, and in his works, the devout people were an object of laughter who were against enlightenment. The works of the famous writer Jalil Mammadguluzadeh are still read. The article also studies the views of prominent personalities about the genius writer. Home museums in memory of Mirza Jalil are also mentioned.

РЕЗЮМЕ

К.Гулиева

ИССЛЕДОВАНИЕ НАСЛЕДИЯ ГЕНИАЛЬНОГО ПИСАТЕЛЯ, ВИДНОГО ДРАМАТУРГА И ВЕЛИКОГО ЛИТЕРАТОРА МИРЗА ДЖАЛИЛА

В статье исследуется жизнь, творчество, воспоминания вечно живого Мирза Джалала.

Джалил Мамедгулузаде в своих произведениях уделял внимание актуальным проблемам своего времени. Он выступал против духовенства, религиозных догматиков, невежества и призывал народ к науке, знаниям.

Но по многим причинам Мирза Джалил не мог открыто осуществить эту борьбу, поэтому он использовал своеобразные средства и методы. Так он создал журнал «Молла Насреддин», где печатал смешные фельетоны, короткие рассказы и высмеивал религиозных догматиков, выступавших против образования простого народа. Произведения Джалила Мамедкулизаде до сих пор сохраняют востребованность. В статье также отмечаются мнения выдающихся личностей о Мирзе Джалиле, музеи, открытые в память великого корифея литературы.

AFAQ QASIMOVA
AMEA-nın Folklor İnstitutu
qasimovaafaq@mail.ru
mobil: (055) 490-30-07

Açar sözlər: *Cəlil Məmmədquluzadə, Qaçaq Nəbi, feodal özbaşınalığı, Danabaş kəndinin əhvalatları, qaçaqlar, tənqidi realizm*

Key words: *Jalil Mammadguluzade, Kachak Nabi, feudal inequalities, fugitives, critical realism, Events in the village of Danabash*

Ключевые слова: *Джалил Мамедгулузаде, Качак Наби, феодальное неравенства, беглецы, критический реализм, События в селении Данабаш*

Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətlərindən biri sayılan Cəlil Məmmədquluzadənin Azərbaycan ədəbiyyatına verdiyi töhfələr qiymətsizdir. O, “Molla Nəsrəddin” məktəbinin banisi, qüdrətli dramaturq, publisist və bir çox ideyaların rəhbəridir. “Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan ədəbi-ictimai fikri tarixində sözün geniş mənasında milli istiqlal, demokratiya və Vətən azadlığı uğrunda mübarizənin ön cərgəsində dayanır. Onun yaradıcılığı gələn hər yeni nəsil üçün müstəqillik, azərbaycançılıq, millilik və vətəndaşlıq tərbiyəsi məktəbidir.” (8, s.5)

Azərbaycanın görkəmli yazıçısı, jurnalisti, dramaturqu və tanınmış ictimai xadimi “Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə 22 fevral 1869-cu ildə Azərbaycanın qədim mərkəzlərindən sayılan Naxçıvan şəhərində kiçik tacir ailəsində anadan olmuşdur. (4,s.177-179) Pedaqoji fəaliyyəti ilə “həqiqi xalq müəllimi” səviyyəsinə ucalan Mirzə Cəlil “1887-1897-ci illər arasında Naxçıvanda müəllim işləmişdir.” (8,s.8) Bu dövrlərdə görkəmli ədib özünün demokratik görüşlərini önə çəkmiş, qadınların azadlıq və təhsil almaq hüququnu tərənnüm etmiş, latın əlifbasına keçmək məsələsini qabartmış, xalqını imperiya əsarətindən xilas etmək məqsədi ilə maarifpərvər addımlar atmış, xalqının milli oyanışına təkan verən kifayət qədər qiymətli əsərlər bəxş etmişdir. “O, ədəbiyyatımızda tənqidi realist üslubun və molla-nəsrəddinçilik hərəkatının başçısı kimi məşhurdur. Azərbaycanda və bütün şərqdə Molla Nəsrəddin adıyla tanınan, bənzərsiz nasir, qüdrətli dramaturq, vətəndaş-publisist, ilk uşaq dramaturgiyasının banisi, azərbaycançılıq ideologiyasının yaradıcılarından biri, Azərbaycan ədəbiyyatında yeni ədəbi məktəbin - Molla Nəsrəddin məktəbinin, tənqidi realizmin banisi, xalqın dərini çəkən, hər cür; ictimai, mənəvi əsarətə, geriliyə, cəhalətə qarşı mübarizə aparan, xalqın oyanışı üçün çalışan əsas maarifçilərdəndir.” (7) Cəlil Məmmədquluzadə sıradan bir yazıçı deyildi. Azərbaycanın ictimai-siyasi mübarizəsində aktiv iştirak edən və xalqın milli oyanışına çalışan əsl vətən fədaisi idi. Onun bu xidmətləri nəticəsində ədibin adı Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə qızıl hərflərlə yazılmışdır.

Mirzə Cəlilin Naxçıvanda pedaqoq kimi fəaliyyət göstərdiyi dövr həm də Azərbaycan ictimai-siyasi tarixində gərgin bir dövr sayılır. Bir tərəfdən imperiya siyasəti, dünyada baş verən dəyişikliklər, digər tərəfdən isə xalqın milli oyanışı siyasi vəziyyəti daha da gərginləşdirirdi. Həmin dövrün görkəmli elm xadimləri Mirzə Fətəli Axundov, Mirzə Ələkbər Sabir, Ömər Faiq Nemanzadə, Əli Nəzmi, Əbdülrəhim bəy Haqverdiyev, Əliqulu Qəmküsar, Məmməd Səid Ordubadi və digər ədiblərimizin əsas məqsədi xalqı maarifləndirmək və imperiya siyasətinə qarşı öz qələmləri ilə də olsa, mübarizə aparmaq idi. Bu mübarizənin öndə gedən üzvlərindən biri sayılan Cəlil redaktoru olduğu “Molla Nəsrəddin” jurnalı vasitəsi ilə xalqın gözünü açmağa çalışmış, dövrün çatışmazlıqlarını satirik dillə, kəskin karikaturalar ilə tənqid etmişdir. “Jurnal göstərirdi ki, Asiya xalqları oyanmışdır və öz düşmənlərinə qarşı mübarizə aparmağa qadirdir. Bu fikir “İngiltərə və Hindistan” adlı şəkildə əks etdirilmişdir. Bu şəkildə müstəmləkə zülmü altında inləyən hindlinin oyanıb kreslonu müstəmləkəçilərin başına çırpdığı ifadə olunmuşdur”. (9, s.88) Jurnal istər karikaturaları ilə, istərsə də əsərləri ilə açıq-aşkar imperiya siyasətinə qarşı mübarizə aparırdı.

Mirzə Cəlilin Naxçıvan şəhərində işlədiyi dövrdə xalq arasında gəzən əsas söhbətlər həmin dövrün uğursuz müstəmləkə siyasəti nəticəsində evindən qaçaq düşmüş qaçaqlar haqda idi. Qaçaq da dolayısı yolla da olsa, imperiyanın zülmünə tab gətirmək istəməyən sadə xalqın nümayəndələri idi. Onların mübarizəsi birbaşa siyasi çevriliş etməklə rejimi dəyişmək deyildi. “Onların mübarizəsi milli azadlıq mücadiləsi də deyildir. Bu tipik şəkildə zülmə dözməyib zalımın cəzasını verən və qanun qaçağı olan bir adamın kəndli hərəkatı çərçivəsində fəaliyyət göstərməsidir” (2,s.14). Qaçaq hərəkatı bütün hallarda cəmiyyətdə həll edilməmiş problemlərdən qaynaqlanır. Bu hərəkat sosial-psixoloji vəziyyətdən doğan hərəkatdır. Tarixçi

Bəhlul Behcət hesab edir ki, “qaçaqçılığın səbəbləri hərçənd ayrı-ayrı şəkillərdə olsa da, əsas etibarilə yenə də bir mənbədən, yəni ictimai təbəqələşmə mübarizəsi nəticəsində zühura çıxmışdır” (3,s.133). Həmin narazılıqlar mövcud mühitdə baş verən ədalətsizliyə bağlanır və onun tarixi əvvəlki zamanları da bu və ya digər dərəcədə əhatə edir. İşğallara məruz qalan etnos həmişə talanmış, torpaqları viran edilmişdir. Rusiyanın Azərbaycanı işğalı da həmin hadisələrin bir hissəsidir. Cəlil Məmmədquluzadə Qaçaq Nəbinin və Nəbi kimi bir çox qaçaqların zamanının haqsızlıqlarına qarşı mübarizə apardığı bir dövrdə yaşamışdır. Nəbi öz silahı ilə aktiv mübarizəyə qoşulmuş və bu yolda canından keçmişdir. Cəlil Məmmədquluzadə mübarizəsini qələmi ilə aparmış, bu mübarizədə ona “Molla Nəsrəddin” jurnalı, hekayələri, müasir ideyaları kömək olmuşdur.

Bəs Azərbaycanın XIX əsrin ikinci yarısındakı ağır vəziyyəti nə ilə bağlı idi? Tarixçi, etnoqraf S.Sədnikoglu Çar Rusiyası dövründə yaranan qaçaqçılıq hərəkatının səbələrini Çar Rusiyası dövründə bu rejim tərəfindən yaradılan yeni bəylərin, ağaların və ya çar məmurlarının istədiyi zaman heç bir məhkəmə olmadan adamları cəzalandırması ilə əlaqələndirir. Mülkədar özbaşınalığı “Qaçaq Nəbi” dastanının əsas süjet xəttini təşkil edir.

“Qaçaq Nəbi” dastanından:

Strajnik:

“– Köpək qızı, sox gözünə! Biz uşağıq, nəyik ki, bir toyuq kəsmisən?! Məgər toğlu qırılıb qurtarıbdı? Alı kişi ayağa qalxıb dedi:

– Ay bəy, qurbanın olum, o nəyin yiyəsidir ki, onu döyürsən? Günahkar mənəm ki, kasıbam. Nə sözün var, mənə de. Nə toğlumuz var, nə də bir çəpəşimiz!

Strajnik Alı kişinin üstünə qabardı:

– Kəs səsinə, köpək! Mən heç zad bilmirəm, bu saat gərək mənə bir quyruqlu erkək kəsəsən!

– Atam sənə qurban, indi biz quyruqlu erkəyi haradan alaq? Olsaydı, elə sən deməmişdən kəsərdik!

Strajnik şallağı çəkdi, bütün külfəti arvadlı-uşaqlı budayıb bir-birinə qatdı. (1,s.15)

Dastanda verilən, göstərilən faktlar reallığa söykənir. Həmin dövrün şahidlərindən olmuş folklorşünas B.Behcətin “Qaçaq Nəbinin tarixi” adlı kitabının “Qaçaqçılıq və onun ümumi səbəbləri” adlı başlığında “Qaçaq Nəbi” dastanında rast gəlinən və həmin dövrdə aktual olan reallığa toxunur. Qaçaqçılıq hərəkatını doğuran bəzi haqsızlıqlardan nümunələr gətirən tarixçi, folklorşünas həmin dövrün hakim dairələrinin özbaşınalığından, cavanlara kölə, nöker münasibətindən, onlara atılan şər-böhtan nəticəsində ailələrinin dağılmasından, həyatlarının puç edilməsindən, xüsusilə qadınlara qarşı olan xislətlərindən danışıq. Nümunələrin biri öz əməyi sayəsində əvvəllər çox varlı yaşamış iki qardaşın faciəsindən bəhz edir. Bu qardaşlardan biri Avxar kəndindən olan Rəşid xanın şerrindən qaçaraq qürbət eldə ölürsə, digər qardaş xanın böhtanı nəticəsində var-yoxdan çıxaraq çox kasıb həyat təzi sürür. Bu hadisədən qısa epizoda nəzər salaq: “Cavan qardaşımı evləndirmək istədik, öz yaxınlarımızdan bir qıza nişan qoyduq, toy etdik. Avxardakı Rəşid xan bilmirəm nə bəhanə tapdısa, bizə qəzəbi tutdu, kim sizə icazə verdi, - deyə hədə-qorxu gəlib qardaşımı hədələdi. Qardaşım onun əlindən qaçıb gizləndi. Arvadı isə onu ələ vermirdi. Xan acıqdan sorğu-sual bəhanəsi ilə qızı apardı və bütün var-yoxumuzu da, qaramal, at, qoyun-nə ki var idi, qarət elədi. Bu qədər var-yoxumuzu alandan sonra da beş yüz tümən cərimə istədi. Beş yüz tüməni kim tapacaqdı...Malqara əldən çıxmışdı...Bunun əvəzində də evin içini daşıtdırdı, bizə bu quru yurd qaldı...” (3, s.136) Həqiqətən də təsvir edilən mənərə çox açınaqlıdır. Müəllifin tarixçi olması ona həmin dövrün acınacaqlı vəziyyətini peşəkarcasına təsvir etməyə hadisələri şişirtmədən təsvir etməyə kömək olur. Həmin dövrün özbaşınalığını əks etdirən bu fakta bənzər hadisələr “Qaçaq Nəbi” dastan variantlarında qeyd edilib. Məsələn, Ə.Axundovun variantında belə bir hadisə təsvir edilib. Nəbinin silahdaşı Balakişinin ağası onun həyat yoldaşına göz qoyur və Balakişini həbs etdirərək Baharı qaçıрмаq istəyir.

“Ay qız, – dedi, – sən Balakişiyə layiq gəlin deyilsən. Sən mənə layiqsən. Get boşan, mənə arvad ol. Bahar yerində donub qaldı, dili-dodağı qurudu, tutula-tutula dedi:

– Ağ, sən bizim atamızsən, ayıb deyil, elə söz danışırsan? Bəyəm ağa nökerə belə baxar?

Əsəd ağa acıqlandı:

– Uzun danışma! Mənə qulaq as! Əgər razı olmasan, səni şallaq zoruna evimə aparacağam! (1, s.263)

Dövrün hakim təbəqələrinin sadə xalqa qarşı ədalətsiz, haqsız mövqeyi dastanın əsas süjet xəttini təşkil edir. Bir epizodun qəhrəmanı isə Səlim bəydir. Səlim bəy Səlim adlı adaşı olan nökerin həyat yoldaşını özünə arvad etmək istəyir. Səlimin üstünə şər ataraq onu Nəbiyə patron yardımını etməkdə günahlandırır. “Səlim bəy evi axtarmaq bəhanəsi ilə gəlinə bir də müştəri gözü ilə baxdı.” (1, s.359)... Səlim bəy gəlinə dedi:

– Gözəl gəlin, səndən ötrü ölürəm. Gərək mənə dil verəsən, mən də ərinə buraxam.

Gəlinin canı ürəşdi:

– Aha, indi bildim ki, mənərimə niyə şər atırsanmış. Elə iş ola bilməz! Əgər mənə əl vursan, çıxırub səni biabır edəcəyəm! Binamus! (1, s.359)

Qadının mülkədar və hakim təbəqənin özbaşına mövqeyinə qarşı çıxması Əhliman Axundovun “Qaçaq Nəbi” dastanında Həcər xanımın simasında oxşar formada təqdim edilib. Belə ki, mülkədar özbaşınalığı Ağa Niyazi xanın simasında təsvir edilmişdir. O, Həcərin evdə tək olmasından istifadə edərək onun evinə gəlir və “Sən xanlara, şahzadələrə layiqsən. Mən rəva bilmərəm ki, bir qaçaqda ərdə olasan.” təklifinə Həcər xanım özünəməxsus şəkildə cavab verərək əsl Azərbaycan qadını kimi hərəkət edir. Xanı güllə ilə vurub öldürür. (1, s.248)

Cəlil Məmmədquluzadənin 1894-cü ildə yazdığı “Danabaş kəndinin əhvalatları” povesti də həmin dövrün mülkədar özbaşınalığın, kəndlinin feodal zülmünə qarşı acizliyi, xurafat və mövhumatın xalqı əsarətdə saxlanma vasitəsinə çevrilməsi və başqa digər problemlərdən bəhs edir. Əsərdə Xudayar bəy xalqa zülm edən, azğın mülkədar, alçaq, ikiüzlü xarakteri canlandıran obrazdır. Yuxarıda adları çəkilən qadınlar kimi Zeynəb də məmur özbaşınalığının qurbanı olur. Belə ki, Xudayar bəy Zeynəbi rüşvətxor mollaının yalançı kəbni ilə zorla evinə gətirir. Zeynəbin həyatında acınacaqlı günlər başlayır. Əsərdə Zeynəb Xudayar bəy kimi mənfəti tiplərin və iyrənc qanunların qurbanına çevrilmiş sahipsiz qadın, Məhəmməd həsən isə məzlum, kasıb, yazıq, avam xalqın bir nümayəndəsi kimi peşəkarcasına canlandırılır. “Müəllif onun simasında zülmə hədsiz dözümlülüüyü, avamlıq və nadanlığı kəskin tənqid edir. Məhəmməd həsən əmi o qədər ifrat dindər, o qədər avam və nadandır ki, Xudayar bəyin onun eşşəyini aparıb satmasını, Kərbəla ziyarətinə gedə bilməməsini, hətta naçalnikin onu divanxanadan qovmasını da alın yazısı ilə, qəzavü-qədərlə bağlayır. Onun bu məzlumluğu və nadanlığı arvadı izzəni də çərləyib öldürür.” (5) Alın yazısına, qismətə inam xalqı nadanlaşdırır, hakim qüvvələrin haqsızlıqlarını isə ört-basdır edirdi. Həmin dövrün bəzi mollalarının xurafatçılığı təbliğ etməkdə rolu böyük idi. Çünki onlar sadə xalqı qorxu, əsarət altında saxlamaqla onları asanlıqla idarə edə bilirdilər. İstər Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərində, istərsə də “Qaçaq Nəbi” dastanında həmin dövrün bəzi mollalarının yalançı, acgöz, rüşvətxor siması siyasi quruluşun eybəcərliklərini təsvir edir. Nəbi də dastanda mollaların xalqı aldatmasını yaxşı bilir, yeri gəldikcə onları ifşa edirdi.

“İsmayılgil onun göbəyə dua yazdığını Nəbiyə söylədilər. Nəbi lap onun yaxımına getdi:

– Ay molla, göbəyə də dua yazarlarmı? Göbəyini sənə açan arvadların ləçəyi yerə girsin! ... Lap Şirvan qazısının tayısan, həm də manata manat sələm alırsan!” (1,s.317)

“Danabaş kəndinin əhvalatları” povestində Xudayar bəy zəmanənin bütün eybəcərliklərini çılpıqlığı ilə təmsil edən obraz kimi təsvir edilir. O, dostu Kərbəlayi Heydər öldükdən sonra onun arvadı Zeynəbi zorla özünə kəbin kəsdirir. Oğlu Vəliqulunu anasına qarşı qoyur. Sonradan isə Zeynəb və onun qızlarını döyməyə başlayır. “Qız evdən çıxıb qaçan vaxtda ayaöi ilişdi astanaya, üzü üstə dəydi yerə. Xudayar bəy yetirdi. Zibanın başına-gözünə bir-iki yumruq vurub baxdı gördü ki, qızın burnundan qan gəlir. Həyətdən Vəliqulunu çağırırdı ki, bacısını götürüb aparsın evlərinə...” (6)

“Bəy, sən əslində bəy deyilsən. Böyük mülkədar olduğun üçün sənə bəy adı veriblər. Var-dövlətin həddən aşıb. Hacısamalı mahalında yaşayanların hamısı muzdsuz sənə işləyirlər. Sən izn verməsən, yazıq kəndlilər evlənə də bilməzlər. Sözüünü çevirəni itlərə boğdurub öldürürsən. Bu yaxşı işdirmi? Məgər səni allah yaradıb, onları yox?! Axı onlar da insandı. Bəy, mən yazıq kəndliləri, fağırları sizin zülmünüzdən qurtarmağa çalışıram. Mənim sizlə davam buna görədi. Bəy, mən ...zülm içində ac-yalavac yaşatdığınız yoxsulların oğluyam! (1,s.107) “Qaçaq Nəbi” dastanında Nəbinin dilindən deyilən bu kəlmələr Cəlil Məmmədquluzadənin Xudayar bəy obrazına da şamil edilə bilər. Nəbi həmin bəylərə qarşı açıq mübarizə aparır, onları kəndlilərin gözü qarşısında ifşa edirdi. Mirzə Cəlil isə əsərlərinin vasitəsi ilə xalqın gözünü açmağa çalışırdı.

Əsərdə faciələr yaşayan üç ailənin bütün bədbəxtliklərinin səbəbkarı zəmanənin əsas siması sayılan və ona qudurğanlıq və özbaşınalıq etməyə şərait yaradan ictimai quruluşdur. O quruluş ki, həmin dövrün qaçaqları ona qarşı qəhrəmancasına mübarizə aparırdı. İstər qaçaq dastanlarında təsvir edilən hadisələr, istərsə də Cəlil Məmmədquluzadənin yazdığı əsərlər real faktlardan qaynaqlanırdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folklor külliyyatı. XXVI cild. Dastanlar. (XVI kitab), “Qaçaq Nəbi” dastanı”, Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı. 2011, 428 səh.
2. Bayat F. Sosial bandit nəzəriyyəsi baxımından qaçaqçılıq hərəkəti və “qaçaq dastanları”. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. (XXXVI kitab) Bakı, Nurlan, 2011, 160 s.
3. Behcət B. Qaçaq Nəbinin tarixi. Bakı, Çıraq, 2011, 288 səh.
4. Həbibbəyli İ. “Azərbaycan” jurnalı, Bakı, 1986, №5
5. Məmmədquluzadə Cəlil, “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərində əsas obrazlar <https://www.testbook.az/essay/show/572/insalar-celil-memmedquluzadenin-danabas-kendinin-ehvalatlari-eserinde-esas-obrazlar>

6. Məmmədquluzadə Cəlil, “Danabaş kəndinin əhvalatları”, <http://samukh.cls.az/front/files/libraries/2468/books/398127703.pdf>
7. Məmmədquluzadə Cəlil, “Ölülər”, <https://beypolad.wordpress.com/2016/12/03/c%C9%99lil-m%C9%99mm%C9%99dquzad%C9%99-olul%C9%99r/>
8. Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri. Dörd cildə. I cild. Bakı, “Öndər” nəşriyyatı, 2004, 664 səh.
9. Şahverdiyev A.B. “Azərbaycan mətbuat tarixi” “Təhsil” nəşriyyatı. 2006, 248 səh.

ABSTRACT

KACHAK MOVEMENT DURING THE SOCIO-POLITICAL ACTIVITIES OF JALIL MAMMADGULUZADE IN THE LATE 19TH CENTURY

The article tells about the socio-political life of the Azerbaijani people in the XIX century and the difficult living conditions of that time. The harsh living conditions of people, feudal arbitrariness, the exploitation of some ordinary people, as well as lawlessness further complicated the situation of the villagers. Intellectuals, as well as patriots such as Jalil Mammadguluzade, thought about the unfortunate situation of people.

They fought with inscriptions in the name of Azerbaijanism, nationalism and freedom, criticized their feudal slavery in their works. The main pedagogical activity of Jalil Mammadguluzade is also the period when the refugee movement intensified, and the fugitives became the basis of the discontented layer of the social situation. And they fought with their weapons.

РЕЗЮМЕ

ДВИЖЕНИЕ КАЧАКА ВО ВРЕМЯ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДЖАЛИЛА МАМЕДГУЛУЗАДЕ В КОНЦЕ 19 ВЕКА

В статье рассказывается об общественно-политической жизни азербайджанского народа в XIX веке и тяжелых условиях жизни того времени. Суровые условия жизни людей, феодальный произвол, эксплуатация некоторых простых людей, а также беззаконие еще больше осложнили положение жителей деревни. О критическом положении людей были обеспокоены интеллектуалы, а также патриоты такие как Джалил Мамедгулузаде. Они боролись с надписями во имя азербайджанства, национализма и свободы, критиковали их феодальное рабовладение в своих произведениях. Основной педагогической деятельностью Джалила Мамедгулузаде является также период, когда движение беженцев усилилось, и беглецы стали основой недовольного слоя социальной ситуации. А они сражались со своим оружием.

AYGÜN ORUCOVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi
orujovaaygun82@gmail.com

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN RUS ƏDƏBİYYATINA MÜRACİƏTİ VƏ MÜNASİBƏTİ

Açar sözlər: *tənqidi realizm ədəbi cərəyanı, rus ədəbiyyatı klassikləri, məqalə, ənənə və novatorluq*

Key words: *critical realism literary trend, the classics of the russian literature, article, tradition and innovation*

Ключевые слова: *критический реализм литературного движения, классики русской литературы, статья, традиция и новаторство*

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, “Molla Nəsrəddin” satirik jurnalının redaktoru, eyniadlı ədəbi məktəbin başçısı, tənqidi realizm ədəbi cərəyanının banisi Cəlil Məmmədquluzadə (1869-1932) ilk ibtidai təhsilini Naxçıvan şəhərində mollaxanada aldıqdan sonra 1879-1882-ci illərdə ana dili və ilahiyyat fənnindən başqa bütün dərslər rus dilində keçirilən Naxçıvan şəhər üçsınıfli məktəbində təhsilini davam etdirmişdir. Bu məktəbə 1879-cu ildən “Naxçıvan mahalı və Naxçıvan qəzası”, “Naxçıvan əyalətində xalq inancları” adlı əsərlərin müəllifi, tanınmış alim-pedaqoq Konstantin Andreyeviç Nikitin (1832-1894) rəhbərlik etmişdir. “O, burada rus dili və ədəbiyyatı, tarix fənlərini demokratik ideyalar və azadlıq mübarizəsi tarixi ilə əlaqəli şəkildə tədris etmişdir” (2, s. 57). Gələcək ədibin dünya ədəbiyyatı ilə əsaslı tanışlığı isə Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasında təhsil aldığı illərə təsadüf etmişdir. Burada ona Krılov, Puşkin, Lermontov, Qoqol, Tolstoy kimi klassiklərin bir çox əsərlərini oxuyub öyrənmək mümkün olmuşdur. “Sokratı, A.S.Puşkini, N.V.Qoqolu, Ç.Darvini, Con Stüart Milli rus dilində” (3) mütaliə etmiş C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında ən çox faydalandığı rus ədəbiyyatı klassikləri A.S.Puşkin, N.V.Qoqol kimi dahi söz ustaları olmuşdur. “M.F.Axundovun, Qoqolun ədəbi irsi ilə yaxından tanış olmasaydı, Cəlil Məmmədquluzadə Cəlil Məmmədquluzadə səviyyəsinə qalxa bilməzdi. Ancaq Cəlil Məmmədquluzadə nə M.F.Axundovdur, nə də Qoqoldur, öz dövrünün çox qüdrətli sənətkarıdır” (10, s. 217-218). Bədii ədəbiyyatın ənənə və novatorluq prinsipini çox mükəmməl şəkildə anlayan Cəlil Məmmədquluzadə dünya və Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin mütərəqqi ənənələrindən faydalanmış, orijinal əsərləri ilə öz xalqının dərdlərini və problemlərini bədii şəkildə əks etdirmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında realist novellanın dəyərli nümunəsi olan “Qurbanəli bəy” (1906) hekayəsinə istedadlı ədib bu sözləri epigrafla kimi vermişdir: “Qoqol, Allah sənə rəhmət eləsin!”. Bu epigrafdan aydın olur ki, Mirzə Cəlil bu əsəri dahi rus yazıçısı N.V.Qoqoldan təsirlənərək yaratmışdır.

Həm Qori Seminariyasında təhsil illərində (1882-1887) seminariyadakı ədəbi mühitin, həm də öz şəxsi mütaliəsinin nəticəsi olaraq Mirzə Cəlil rus və Avropa ədəbiyyatının korifeylərinin məşhur əsərlərini oxuyaraq bu ədəbiyyatın müsbət cəhətlərini mənimsəmiş, onlardan necə yazmaq lazım olduğunu öyrənmişdir. Qori Seminariyasında Azərbaycan şöbəsinin tələbələri “Pleşeyevin, Krılovun təmsilləri, Qoqolun “Taras Bulba”, “Saroçin yarmarkası”, Puşkinin “Balıqçı və balıq haqqında nağıl”, “Boris Qodunov”, “Qızıl xoruzun nağılı”, Radonojskinin “Vətən”, L.N.Tolstoyun “Sevastopolun müdafiəsinə dair hekayələr” əsərlərini daha çox mütaliə etmişlər” (2, s. 105). “Cəlil Məmmədquluzadə rus mədəniyyətini, ədəbiyyatını sadəcə öyrənməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda onu geniş xalq kütlələrinə çatdırmaq və izah etmək üçün də böyük qüvvə, enerji sərf etmişdir” (1, s. 94). “Molla Nəsrəddin” jurnalı nəşrə başladıqdan sonra rus ədəbiyyatının Derjavin, Jukovski, Krılov, Nekrasov, Ostrovski, Qorki, Qoqol, Puşkin kimi görkəmli nümayəndələri haqqında dəyərli fikirlər söyləmiş, məqalələr yazmış, karikaturalarda onların yaradıcılığına müraciət etmişdir. Dahi ədib “Abirin və kilab”, “Papaslar”, “Teatr konfransı” kimi publisistik əsərlərində realist ədəbiyyatın xüsusiyyətlərindən danışarkən Krılov, Puşkin, Tolstoy, Qorki, Pisarev kimi yazıçı və tənqidçilərin əsərlərinə müraciət etmiş, realizmin ayrı-ayrı məsələlərinə münasibət bildirərkən onların əsərlərindən, mülahizələrindən faydalanmış, müasirlərinin diqqətini həmişə rus realist ədəbiyyatının yaradıcılarına yönəltdirmişdir. Böyük ədib rus ədəbiyyatının dəyərli nümunələrini Azərbaycan dilinə tərcümə etmək işinə də məsuliyyətlə yanaşmağı, tərcümə əsərlərinin dilinin və üslubunun aydın və sadə olmasını tələb etmişdir. “Abirin və kilab” (1906) Cəlil Məmmədquluzadənin realist yaradıcılıq üslubunu yüksək qiymətləndirdiyi Krılovun “Yolçular və itlər” təmsilini mənası çətin anlaşılan ərəb-fars sözləri tərcümə edənlərə haqlı etirazını bildirmişdir: “Rusca oxuyanlara məlumdur ki, Krılov təmsillərini sadə rus dilində yazıb ki, rus milləti yaxşı başa düşsün. Əgər

Krlov bilsəydi ki, türklər onun təmsillərini türk dilinə tərcümə edəndə yolçulara “abirin” və itlərə “gilab” adı qoyacaqlar, yəqin ki, Krlov da təmsillərini firəng, ya nemsə dilində yazardı” (7, s. 68) .

Mirzə Cəlilin yaradıcılığında tədqiq olunmamış sahələrdən biri də onun ədəbi tərcümələridir. O, rus ədibi Xanzadənin “Arvad” hekayəsini 1904-cü ildə “Şərqi-Rus” qəzetində, L.N.Tolstoyun “Zəhmət, ölüm və naxoşluq” hekayəsini tərcümə edərək 1904-cü ildə “Şərqi-Rus” qəzetinin 21 tarixli 17-ci nömrəsində çap etdirmişdir. Şeir yaradıcılığı sahəsinə gəldikdə “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1906-cı ilinin 4-cü nömrəsində dərc olunmuş “Qız və nənə” şeiri rus ədibi Pozdnyakovdan tərcümədir. Bu şeir Azərbaycan dilində ilk uşaq jurnalı olan “Dəbistan” (1906-1908) jurnalının birinci nömrəsində nəşr olunmuşdur. “Molla Nəsrəddinin qıza cavabı” şeiri də suallar şəklində qurulmuş bu şeirə satirik cavabdır:

Qızım, sən bilmirsən dünyada nə var,
Nəql eyləyim, əgər qulaq asarsan,
Sən tək qızlar hələ gəlin oynadar,
Sən hələ lətifşən, almasan, narsan (6, s. 568).

Qoqolun əsərlərindəki ictimai ideallar Azərbaycan üçün faydalı və əhəmiyyətli idi. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixini öyrənən görkəmli alim Kamal Talibzadə bu barədə yazmışdır: “Məktublarından birində F.Köçərli cavan şairləri realist rus ədəbiyyatından öyrənməyə çağırırdı və bu çağırış o zamankı ədəbiyyatın inkişafına az təsir etməmişdi” (9, s. 240). A.Səhhət dövrünün ədəbiyyatını inkişaf etdirmək üçün rus və Qərbi Avropa ədəbiyyatından mümkün qədər tərcümələr etmək lazım olduğunu göstərmişdir. Bu dövrdə rus klassiklərinin əsərlərini tərcümə edir, tamaşaya qoyur, həyat və yaradıcılıqları haqqında məqalələr yazırdılar. Bu dövrün Azərbaycan ziyalılarının ümumi fikri belə idi ki, dünya ədəbiyyatından, rus və Qərbi Avropa ədəbiyyatından mümkün qədər tərcümə etmək lazımdır. Azərbaycan ədibləri rus ədəbiyyatından, əsasən, açıq dildə yazmağı və həyat həqiqətinə uyğun yazmağı öyrənmişdilər. Qoqol rus realizminin daha əvvəlki mərhələsinə mənsub yazıçı olduğundan Sabiri satiralarının siyasi kəskinliyi, azadlıq hərəkatı ilə bağlılığı nöqtəyi-nəzərindən Saltıkov Şedrinə bənzədirdilər (A.Səhhət). Firdun bəy Köçərli Seyid Əzim Şirvaninin yaradıcılıq müvəffəqiyyətinin bir səbəbini məhz “Puşkinin əsərlərinə oxşadaraq” (9, s. 242) yazmasında görürdü.

“Papaslar” (1909) felyetonunda böyük sənətkar Cəlil Məmmədquluzadə A.S.Puşkinin rus ədəbi dilini ümumxalq dili ilə yaxınlaşdırmaq, ədəbiyyatı xalqın malına çevirmək sahəsindəki mühüm xidmətlərini göstərmişdir: “Rusun qədim yazıçıları yazı yazanda elə bir kəlmə və ibarətlər tapıb işlədirdilər ki, xoruz səsi eşitməmiş olsun. Rusun qədim şairi Derjavinin şeirlərini indi də adam oxuyanda elə bilir ki, guya bu sözlər göydən yerə düşüblər. Amma aylar və günlər dolandı, - axırda nə bilim Puşkinlər, Jukovskilər dili lap xarab elədilər, elə sözlər yazdılar ki, kəndlilər də başa düşürdülər” (8, s. 100). Satirik dillə iki məna ifadə edən bu sözlərdən böyük Mirzə Cəlilin Puşkin poeziyasının həyatiliyini, realizmini, xüsusilə şeirlərinə dərin məzmun gətirən ədəbi dilini rus ədəbiyyatında tamamilə yeni bir mərhələ kimi qiymətləndirdiyi məlum olur.

XX əsr Azərbaycan romantizminin görkəmli nümayəndələrindən olan Məhəmməd Hadi şeiri V.Hüqo, A.S.Puşkin, V.Şekspir sənətinə məxsus dərin fikir, xəyal vüsəti ilə zənginləşdirməyə çağırmışdır: “Viktor Hüqonun, Puşkinin, Şekspirin Fransaya, İngiltərəyə, Rusiyaya göstərdikləri xidməti-qələmiyyələri bu millətlərə hissiyyət bəxş olmuşkən, bu qədər üdəbəyi-islamiyyəmizin məharəti-qələmiyyələri bizdə bir hiss, bir əsər belə oyandırmamışdır” (9, s. 208). İdeyalılığı, xalqın taleyi ilə bağlılığına görə rus ədəbiyyatı dünyanın qabaqcıl ədəbiyyatlarından biri sayılırdı.

Cəlil Məmmədquluzadə N.V.Qoqolun anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə yazdığı məqalə-felyetonda böyük rus yazıçısının xalqa yaxınlığını ən gözəl bir məziyyət kimi göstərmiş, onun əməkçi kütlələr içərisində şöhrət tapmasının əsas səbəbini bunda görmüşdür. Böyük ədib “Qoqol” (1909) məqaləsində yazmışdır: “O, bir məşhur rus yazıçısının adıdır, bu yazıçı yüz il bundan irəli anadan olub, məzhəkənəvislikdə bu şəxsə bərabər Rusiyada hələ bir kəs tapılmayıb” (4, s. 183). Qoqolun “Müfəttiş” əsərinin XX əsr üçün də aktuallığından danışan sənətkar bu barədə yazmışdır: “Yüz il bundan qabaq Rusiyada bir şəxs anadan olub və rus məmurlarının barəsində bir elə komediya yazıb ki, onu indi də adam oxuyanda elə bilir ki, Naxçıvana, Şuşaya və bütün Qafqaz kəndlərinə və balaca şəhərlərinə hökumət tərəfindən “revizor gəlir” (4, s. 184). Qeyd edək ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünasları Cəlil Məmmədquluzadənin inqilabi ideyalı əsəri olan “Ölümlər” (1909) tragikomediyasını çox zaman Qoqolun “Müfəttiş” əsəri ilə müqayisə etmiş və onların arasındakı oxşarlıqdan bəhs etmişlər.

Cəlil Məmmədquluzadə yaşadığı dövrdə və ondan əvvəllərdə də ədəbiyyat və sənət adamının dövlət və cəmiyyət tərəfindən layiqincə qiymətləndirilmədiyini böyük təəssüf hissilə qarşılamışdır. 1921-ci ildə açılmış Tənqid-Təbliğ teatrının foyesində Mirzə Cəlilin layihəsi əsasında iki böyük şəkil çəkilib divardan asılmışdı. Birinci şəkildə bir neçə qırmızısaqqal hacının və onlardan bir az aralı böyük rus ədibi L.N.Tolstoyun şəkli vardı. Qırmızısaqqal hacılardan biri Tolstoyun köhnəlib libasına işarə edərək deyir: “Axı, sən də bizim kimi saqqalına həna yaxsaydın, bu kökə düşməzdin, ay yazıq” (5, s. 426).

“Bibliografiya” (Ziya Paşa və Derjavin) (1926) məqaləsində böyük demokratik ədib keçmiş əsrlərdə yaşamış ədəbiyyat xadimlərinin əsərlərini yeni nəslə çatdırmaq və itib-batmaqdan qorumaq üçün yenidən nəşr olunması işinə müasir dövrün tələbləri baxımından yanaşmağı lazım görmüş, hakim təbəqələrin yox, əməkçi xalqın mənafeyini müdafiə etmişdir: “Öz qələmi ilə padşahları və sultanları vəsfə çəkən hər bir qələm sahibi gərək bizim bədxahımız hesab oluna” (4, s. 254).

Beləliklə, böyük ustad Mirzə Cəlil öz zəngin yaradıcılığında rus ədəbiyyatının Pozdnyakov, Qoqol, Puşkin, Tolstoy, Qorki kimi klassiklərinin mütərəqqi ənənələrindən yararlanmış, ədəbiyyatımızı düzgün istiqamətə yönəltdir. Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında onların əsərlərindən istifadəyə aid gətirdiyimiz nümunələr göstərir ki, o, klassiklərimizin sənətkarlığından bacarıqla, novatorcasına istifadə etmiş, bununla tənqid hədəflərini daha kəskin ifşa etməyə, fikirlərini xalqa daha asan yolla çatdırmağa nail olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlimirzəyev X. Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbi-tənqidi görüşləri. Bakı, Yazıçı, 1991, 184 s.
2. Həbibbəyli İ.Ə. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı, Azərnəşr, 1997, 682 s.
3. http://www.elibrary.az/cgiirbis_64exe?Həbibbəyli,%İsa
4. Məmmədquluzadə C.M. Əsərləri. 4 cildə, IV c. (Tərtib edən İsa Həbibbəyli). Bakı, Öndər, 2004, 472 s.
5. Məmmədquluzadə C.M. Məqalələr və xatirələr. (Tərtibçilər: Zamanov A., İbrahimova R., İbadoğlu Ə.) Bakı, Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1967, 460 s.
6. Məmmədquluzadə C.M. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I c. (Tərtib edən İsa Həbibbəyli). Naxçıvan, Əcəmi, 2009, 608 s.
7. Məmmədquluzadə C.M. Əsərləri. 4 cildə, II c. (Tərtib edən İsa Həbibbəyli). Bakı, Öndər, 2004, 584 s.
8. Molla Nəsrəddin. 10 cildə, III c. (Tərtib edən Turan Həsənzadə, Elmira Qasımova), Bakı, Çinar-Çap, 2005, 700 s.
9. Talıbzadə K. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi (1800-1920-ci illər). Bakı, Maarif, 1984, 328 s.
10. Yusifov R. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, Sabah, 2001, 228 s.

ABSTRACT

Aygun Orujova

APPEALING AND THE ATTITUDE OF JALIL MAMMADGULUZADEH TO THE RUSSIAN LITERATURE

The great importance attached to the activities of the popular critical realist representatives of the Russian literature by the prominent representative of the Azerbaijani literature of the XX century, prose-writer, playwright, publicist and the author of the satiric poems Jalil Mammadquluzadeh, who is also famous and loved in some countries of the world with the journal “Mullah Nasraddin” that he led, is mentioned in the article. Learning the works of the Russian classics from the original in Qori Teachers’ Seminary, Jalil Mammadquluzadeh profited by them in some cases and created his original works, using the traditions of the Russian classics in the field of critical realism. His translations from the Russian literature are remarkable, too.

РЕЗЮМЕ

Айгюнь Оруджова

РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ И ДЖАЛИЛ МАМЕДКУЛИЗАДЕ

В статье говорится о видном деятеле Азербайджанской литературы XX века Джалила Мамедкулизаде и о его высокой оценке к творчеству представителей критического реализма в русской литературе. Он как редактор журнала «Молла Насреддин» был известным писателем, драматургом, публицистом и автором сатирических стихотворений. Он бывшим учеником в Горийской учительской Семинарии, читал произведения русских классиков с оригинала, и глубоко осваивал их. Иногда и воспользовался некоторыми подходящими моментами и использовал традиции критический реализм русских классиков. На основе этих традиций и критического реализма русских классиков, он написал свои оригинальные произведения. Его переводы из русской литературы заслуживают большое внимание.

UOT: 82.02

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN TƏNQİDİ-REALİST UŞAQ ƏDƏBİYYATI NÜMUNƏLƏRİ

Açar sözlər: *uşaq ədəbiyyatı, uşaq şəxsiyyəti, tənqidi realizm, C.Məmmədquluzadə*

Key words: *child literary, critical realism, J.Mammadguluzade*

Ключевые слова: *детская литература, критический реализм, Дж.Мамедгулузаде*

Məlum olduğu kimi, çoxəsrlik Azərbaycan ədəbiyyatı zəngin uşaq ədəbiyyatı ənənələrinə də malikdir. Azərbaycan folklorunun zəngin bir hissəsinin uşaq folkloru adlanması da ədəbiyyatımızın bu kimi qədim ənənələrə sahib olmasından xəbər verir. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin irsində uşaqlar üçün çoxsaylı bədii nümunələr zəngin uşaq ədəbiyyatı irsimizi təşkil edir. Kilsassik ədəbiyyat nümunələri arasında uşaqlara dair əsərlərin çoxluq təşkil etməsi də bu ənənələrin bütün dövrlərdə aktual və əhəmiyyətli olmasını göstərir. Bu baxımdan XIX əsrdən başlayaraq maarifçilik ideyalarının genişlənməsi şəraitində uşaq ədəbiyyatı ənənələri də güclənməyə başlayır. XX əsrin əvvəlləri bu ənənələr daha da qabarıqlaşır və zəngin uşaq ədəbiyyatı nümunələri ərsəyə gəlir. C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, H.Cavid, S.S.Axundov, A.Şaiq, A.Səhhət və başqaları məhz bu dövrün ən qiymətli uşaq yazarları kimi yadda qalırlar. C.Məmmədquluzadənin əsərləri isə həm də ədəbiyyatımıza tənqidi realist uşaq ədəbiyyatının gəlməsi və inkişafına şərait yaradır. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ictimai-ədəbi mühitində əlamətdar bir yer tutan tənqidi realist sənətkarlar da öz yaradıcılıq ideallarına uyğun qiymətli bədii nümunələr ərsəyə gətirmiş, uşaq ədəbiyyatımızın zənginləşməsinə vəsələ olmuşlar. Cəlil Məmmədquluzadənin qiymətli əsərləri bu gün də öz əhəmiyyətilə bədii sərvətimizin qızıl fondunu təşkil edir.

Bizim fikrimizcə, uşaq ədəbiyyatı nümunələri: 1. uşaqlar üçün yazılması; 2. uşaqlara həsr olunması; 3. uşaqlara ibrətverici xüsusiyyət kəsb etməsi; 4. uşaqların arzu və istəklərini əks etdirməsi; 5. uşaqlar haqqında arzu və ideallar əks etdirməsilə səciyyələnmə, xarakterizə oluna bilər. Bu mənada sırf uşaqlar üçün yaranan ədəbiyyatla əbəbər uşaqları və uşaqlığı qəsd edən əsərləri də nəzərdən qaçıрмаq olmaz. “Yaxşı uşaq ədəbiyyatı nümunələrini böyüklər də maraqla oxuduqları kimi, uşaqlar da öz növbələrində tez böyüməyə can atır” (9, s. 3-4). Həmçinin “uşaq ədəbiyyatı uşaqların yaş səviyyəsinə münasib bir üslubda” (7, s. 5) yazılmaqla bərabər, “kiçikyaşlı məktəblilərə nisbətən ortayaşlı məktəblilərin oxuduğu bədii əsərlər öz məzmunu və mündəricəsi baxımından daha geniş məsələləri əhatə” (7, s. 7) etdiyi artıq qeyd edilmişdir. Elmi ədəbiyyatlarda “uşaq deyilərkən əsasən dünyaya yenicə göz açan körpədən tutmuş, 16-17-yaşa qədər olan insan övladı nəzərdə tutulur” (2, s. 9). Bu mənada “ədəbiyyatımıza kiçik hekayəni və kiçik adamı ... gətirmiş” (1, s. 639), “realist uşaq nəsrinin əsasını qoyan” (2, s. 92) C.Məmmədquluzadənin “Buz”, “Saqqallı uşaq”, “Poçt qutusu”, “Usta Zeynal”, “Danabaş kəndinin əhvalatları” nəsr nümunələri və başqa çoxsaylı əsərləri uşaq ədəbiyyatının gözəl nümunələri hesab edilə bilər.

Bu əsərlərin səciyyələndirilməsi o şeyləri diqqət mərkəzinə gətirir ki, artıq qeyd etdiyimiz kimi, bu əsərlərin bir qisminə sırf uşaqlara aid ideya etik-estetik məsələlər əks etdirilmiş, bəzilərinə isə uşaqların gələcəyi baxımından müəyyən problem və düşüncələr əks etdirilmişdir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, tənqidi realist uşaq ədəbiyyatında da bu cərəyanın, metodun tələblərinə uyğun uşaqların sosial həyatı və statusu ilə bağlı təhlil aparılır, onların real, xoşəgəlməz vəziyyəti tənqid edilir, həmçinin oxucularında köhnə dəyərlərə, stereotiplərə, həyat tərzinə qarşı oyanıq fikirlər yaradılır, yenilikçiliyə, müasir inkişafa doğru çağırış və dəvətlər edilirdi. Bu baxımdan Cəlil Məmmədquluzadənin bütün əsərləri tənqidi realist metodla yazılsa da, Sabirin yaradıcılığında fərqli metod və yanaşmalar mövcud idi. Bu mənada M.Ə.Sabirin “Məktəb şagirdlərinə töhfə”, “Elmə təğrib”, “Məktəbə təğrib” və b. əsərlərini tənqidi realist uşaq ədəbiyyatı nümunəsi hesab etmək olmaz. Cəlil Məmmədquluzadənin əsərləri, bizim fikrimizcə, heç bir tərəddüd və şübhə yeri buraxmadan sadəcə uşaqlığını qoruyanlar üçün yazılmış əsərlər kimi səciyyələndirilə bilər. Bu əsərlərin çoxunda maraqlı uşaq obrazları yaradılsa da, uşaqların taleyi məsələsini apaçıq qabartsa da, ciddi sosial mahiyyəti ilə böyüklər üçün yazılmış, cavabdeh qüvvələr qarşısında vəzifələr müəyyənləşdirən əsərlər olaraq diqqətimizi cəlb edir. Bu mənada adıgedən əsərlər haqqında bəhs edilərkən deyilməlidir ki, bu əsərlərdə: 1. Ciddi, aktual sosial problemlərin qoyulması; 2. İctimai-mənəvi geriliyi əks etdirən sosial yaş probleminin ehtiva edilməsi; 3. Uşaqları bu nöqsanlardan uzaq tutub inkişafa səslənilməsi başlıca olaraq yer almışdır. Konkret olaraq

C.Məmmədquluzadənin əsərləri uşaq obrazları ilə zəngin olsa da, böyükələr üçün nəzərdə tutulan, lakin sosial yaş və uşaq qayğılarını aktuallaşdıran əsərlər olaraq diqqət mərkəzinə gəlir. “Realist uşaq nəsrinin əsasını qoyan Cəlil Məmmədquluzadənin hekayələri böyükələr üçün yaranan nəsrin ifadə tərzindən, təhkiyə üsulundan tam azad olmasa da, bu əsərlərdə uşaqların tərbiyəsi ilə bağlı cəmiyyəti düşündürən bir sıra problemlər öz əksini tapmışdır” (2, s. 92). “Danabaş kəndinin əhvalatları”nda Məhəmməd həsən əmi, Zeynəb ana, Xudayar bəy və b. kimi maraqlı obrazlarla bərabər Əhməd və Ziba kimi yaddaqalan uşaq surətləri də yer alıb. Onların faciəvi taleyi uşaqlardan daha çox böyükələri düşündürən, onların qarşısında vacib vəzifələr müəyyənləşdirən bir bədii vasitədir. Biz bu məqsədlə, bu amalla təqdim olunan uşaq obrazlarına C.Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin məktəbi”, “Danabaş kəndinin müəllimi”, “Ölülər”, “İki alma”, “Lal” və digər əsərlərində də rast gəlirik. Xüsusilə “Danabaş kəndinin əhvalatları” silsiləsinə daxil olan əsərlərdəki (“Eşşəyin itməkliyi” və ya “Danabaş kəndinin əhvalatları”, “Danabaş kəndinin məktəbi”, “Danabaş kəndinin müəllimi”) uşaq obrazları ilə eyni məqsədi daşıyır. Lakin Əhməd və Zibanın obrazları təqdim, canlılıq, bütün sosial problem və bədii məqsədi ehtivası baxımından daha ümumiləşdirici, konkret və realdır. Doğrudur, Əhmədin yaşadığı zülm, Xudayar bəyin zoğal dəyənəyinin ağrısına məruz qalmaq, eşşəyindən ötrü gecə-gündüz ağlamaq, ayaqyalın yollar aşıb şəhərə getmək və s. oxucuda onun faciəvi taleyi baxımından dərin iz buraxır. Eləcə də köməkətsiz və məzlum Zibanın ürək göynədən faciəsi, taleyi hər bir oxucunun qəlbində silinməz kədərli izlər yaradır. Qeyd edək ki, bu obrazlar, Əhməd və Ziba surətləri özünün təbiiliyi, təsirliliyi, eləcə də qaldırdığı ciddi sosial məsələlər baxımından böyük Azərbaycan nasiri Mir Cəlalin (qeyd edək ki, bu görkəmli nasir C.Məmmədquluzadə məktəbinin ən uğurlu davamçılarından – R.Q.) “Bir gəncin manifesti” əsərinin Baharını və böyük fransız yazıçısı Viktor Hüqonun “Səfillər” əsərinin Qavroşu və Kozettasını xatırladır və onların taleləri ilə birləşir. İstər Əhməd olsun, istər Ziba, istərsə də “Danabaş kəndinin məktəbi”, “Danabaş kəndinin müəllimi”, “Buz” əsərlərindən yaddaqalan uşaq surətləri olsun, hər şeydən əvvəl ifadə etdikləri əsas məsələ onların məşğuliyyəti, bu yaşda onların məktəbə getmələri, dərs öyrənmələrini diqqətə çatdırmaqdır, nəinki Əhmədin eşşəkdən ötrü dəridən-qabıqdan çıxıb gözünün yaşını töküüb ağlamağı, və yaxud “Buz” hekayəsindəki kimi küçədə daşlaşmaları və söyüşmələridir. Müəllifin ilk növbədə qaldırmaq istədiyi mətləb budur. Baxmayaraq ki, zahirdə daha çox bu uşaqların, xüsusilə Əhmədin Xudayar bəy kimi əzəzil məmurun zülmünə məruz qalması çox diqqəti cəlb edir, halbuki onun niyə diqqətdən kənar qalmağı, tərbiyə və təlimdən xali olmağı, məktəbə getməməyi, kitab oxumamağı ondan heç də kiçik məsələ deyil və öz vacibliyini daha da çox nümayiş etdirir. Əgər o məktəbə getsə idi, əlbəttə, günün eşşək minməklə keçirən biri yox, ali ideallar üçün çalışan, gələcək sınaqlara hazır olan bir şəxsiyyət-insan olacaqdı və əhəmiyyətsiz bir məsələ ilə də diqqət mərkəzinə daşınmayacaqdı. Amma, sözsüz ki, bu fikirləri tam mənasında Zibanın və onun bacılarının, “Zəlzələ” hekayəsində ortada yetim və köməkətsiz qalmış uşağın taleyi haqqında demək olmaz və doğru da deyil. Ədibin burada ictimai məsuliyyət, qayğı və yardımlaşma məsələsini qabartdığını qeyd edə bilərik. Belə ki, ədib “Zəlzələ” əsərində zülmün və fəlakətin nəticəsində ortada köməkətsiz qalan böyükələrlə bərabər ürəyi yana-yana uşaqları da təsvir edir. Ədib bu əsərində də məmur etinasızlığının ən ümumiləşmiş nümunəsini yaradır. Əsərdə təhkiyəçi ziyalı müəllim və məmurların zəlzələdən zərər çəkən insanlara, fəlakətə və onun nəticələrinin aradan qaldırılmasına biganə münasibətini təqdim edir: “Bahadır yüzbaşı dedi ki, burada bizim üçün bir kömək etmək yeri qalmır, çünki indi camaat dam-daşın altında qalan adamları və heyvanları söküb çıxartmağa məşğuldur. Bu da ki əli belli və kürəkli fəhlə-fühlə işidir” (4, s. 331). Sənətkarı burada narahət edən məsələlərdən biri və bəlkə də başlıcası sahibsiz, yetim qalan uşağın taleyi, aqibətidir. “Ax yazıq uşaqlar”, - deyə təəssüf edən ədib mövcud cəmiyyətin ictimai etinasızlığından irəli gələn narahatlığı, sahibsiz qalan uşağın baxımsız qalacaq həyatını dərin kədərlə anır. Bu Mənada “Yaşadığı cəmiyyətin yarıtmaz idarəçiliyindən irəli gələn ictimai yardımsızlığı diqqətə çəkir, sadə, “kiçik” insanların timsalında sosial yardımlaşma üçün mənəvi zəmin olmasına baxmayaraq ictimai təsisatların, inzibati qayğının olmamasından dərin təəssüf keçirir, sahibsiz insanların, fəlakətin ortasında köməkətsiz qalan adamların, zərərdidələrin timsalında bu problemi aktuallaşdırır” (3, s. 124-125). Bu baxımdan, fikrimizcə, ədibin başlıca məqsədi məhz bu uşaqların taleyinə biganə münasibəti ciddi tənqid etmək və onların taleyi qarşısında məsuliyyət hissini cavabdeh qüvvələrin qarşısında qaldırmaqdan, gündəmə gətirməkdən ibarət idi. Necə ki vaxtilə görkəmli ədibin özü Sijimqulu imzalı Əli Nəzminin yazdığı bu mövzulu əsərə münasibət bildirərkən də məhz belə yazmışdı: “On səkkiz yaşında Bəşir çıxır çinar ağacına dolaşa tutsun, quşu cibinə qoyandan sonra ağacdan yıxılır, qılçası sınır. Atası gəlib oğlunun yıxılmasını gördükdə onun qılçasının sınmağının qeydinə qalmır, ancaq oğlunun cibindəki quşun əhvalını soruşur, çünki atası özü də quşbaz imiş. Bu bir neçə sətir ilə şairimiz bir bunu demək istəyir ki, on səkkiz yaşında Bəşir gərək dərdsə ola, gərək bu yaşda məktəbi bitirməkdə və uca məktəbə daxil olmaq fikrində ola, nəinki ağaca çıxıb quş tutmaqda ola” (5, s. 258-259). Əlbəttə, böyük ədibin bu fikirlərini, bir az əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, öz obrazlarının taleyi ilə də bağlı deyə bilərik. Bu mənada, ədib təkcə Əhmədləri, Pirverdiləri deyil, həm də onların taleyinə cavabdehlik daşıyan valideynləri, geniş ictimai

qüvvələri təhsilə maraqsızlıqda günahlandırır, tənbeh edir. Çünki Bəşirin atası övladının təhsili ilə deyil, onun qəzaya uğramış quşu ilə maraqlanır, beləliklə də, öz laqeydliyini nümayiş etdirmiş olur.

Tənqidi relaizmin görkəmli nümayəndəsi, böyük ədib C.Məmmədquluzadənin uşaq ədəbiyyatı çərçivəsində ərsəyə gətirdiyi şedevrləri içərisində qaldırdığı mühüm problem və əks etdirdiyi ciddi obrazlardan biri də “saqqallı uşaq” obrazı və problemi idi. “Saqqallı uşaq” bir tərəfdən obrazdırsa, digər tərəfdən və ən əhəmiyyətli ictimai problem olmasıdır. Ədib təkcə kiçikyaşlı uşaqların qayğı və problemlərini deyil, həm də “böyükyaşlı uşaqların”, yəni “boydan böyüyüb ağıldan hələ kiçik qalanların” qayğısını da aktual problemə, ağırçəkili bir dərddə çevirir. Doğrudan da, ədibin 40-50 yaşlı obrazları olan Məhəmməd həsən, Novruzəli, Usta Zeynal, Məhəmmədəli, Kəblə Əzim və b. öz məlumat dairəsi, bilik səviyyəsi, davranış üsulları, saflığı, sadələşməsi və s. ilə heç də uşaqlardan geri qalmırlar. Xüsusilə də, ədibin daha çox əhəmiyyət verdiyi maarif və savad səviyyəsinə, ictimai davranış formaları və tələbat həddinə görə uşaqlardan heç nədə fərqlənmirlər. Hətta bəzi şeylərə görə: məsələn, Məhəmməd həsən əmi Əhməddən, Novruzəli erməni uşağından, Usta Zeynal qardaşı uşağından, əsasən də, erməni Muğdusi Akopun uşağından, Kəblə Əzim təhkiyəçinin uşaqlarından və b. çox geri qalırlar, heç irəli də getməyiblər. Bu obrazlar boydan buğlu-saqqallı böyük kişilər olsalar da, heç də digər əqli xüsusiyyətləri, davranışları, məlumat dairələri ilə onlardan irəlidə görünmürlər. Doğrudan da, fərqi nədir ki, Əhməd də “eşşək qovalayır”, onunla az qala nəfəs alır, Məhəmməd həsən əmi də. Hələ bəlkə Məhəmməd həsən əmi Əhməddən daha çox uzunqulağa bağlı idi. Erməni uşağı üçün poçt qutusuna zərfi salmaq bir içimlik su kimidir. Ancaq Novruzəli heç bunu da bilmir və əminliklə demək olar ki, barmaq boyda bir erməni uşağı Novruzəli kimi “heç də uşaq olmayan” (“Niyə, xan, uşaq deyiləm ki...”) ağsaqqal kişini matməttəl qoyurdu. Usta Zeynal təkcə xətti ilə öyündüyü qardaşı oğlundan deyil, müasir təhsil alan, dünya işlərinin dəqiq haq-hesabını öyrənən yarısı boyda erməni uşağından da az qala bir əsrlik geridə qalıb. Bu mənada görkəmli xalqçı ədib bu obrazları “saqqallı uşaq” adlandıraraq sələfləri və xələflərindən də ən ciddi, yaralı bir problemə toxunmuş olur. Bu baxımdan Kəblə Əzim “saqqallı uşaq” tipikliyinə ən mükəmməl, ən əyani nümunəsidir. Kəblə Əzim öz “qurbağa oxşarı” yazıları ilə (bu işarələr piktoqrafik yazı nümunəsidir ki, bu da ədibin “əsri-maarif” əsərində “müasir” azərbaycanlının ibtidailik, primitivlik və gerilik halı olaraq təsvir edir – R.Q.) uşaqların gülüşünə səbəb olur və “saqqallı uşaqlığını” təsdiq edir. Müəllif Kəblə Əzimin timsalında ibtidai bilik və yaşamaq qabiliyyətinə malik olmayan savadsız, avam, sadə adamlara bütün nöqsan və problemləri yüklənmiş, əksinə, bunları “maarifsizliyin, məktəbsizliyin” nəticəsi kimi göstərir. Necə ki özünün bu mövzuya ayrıca həsr etdiyi “Saqqallı uşaqlar” adlı məqaləsində də yazırdı ki, “iş başında olan bəzi işçilər, xidmətçilər bu hala qədər onlar üçün açılan savad məktəblərində tənbellikləri üzündən savadsızlıqlarını təsviyə etməmişlər. Həyat irəli getmiş, ...bu kimi saqqallı uşaqlar isə geri qalmışlar” (5, s. 290). Ədib çox maraqlı sual ilə də təsvir etdiyi bu adamların “uşaqlığının” məzmununu və mahiyyətini də üzə çəkir: “...zəmanəmizin tələbatının müqabilində bu saqqallı uşaqlarımız dayanıb dura biləcəklərmi? “Ədib bunu da çox qəti və doğru olaraq bilirdi ki, nəinki təkcə Şura hökuməti, bütövlükdə inkişaf edən, dəyişən, mədəniləşən, elmi-texniki tərəqqi dövrü keçən həyat belə “bu savadsız işçiləri, saqqallı uşaqları özünə yaraşdıra bilməyəcəkdir” (5, s. 291). Bəs kimdir “saqqallı uşaqlar?” Ədib kimlər üçün bu adı kəşf edib, kimlərə işarə edib? “Mən saqqallı uşaqlar o kəslərə deyirəm ki, otuz və qırx yaşa çatıb, ancaq adlarını yazmağa acizdirlər” (5, s. 290). Maraqlıdır ki, sosial psixologiyada da insan yaşının üç növündən: xronoloji, sosial və psixoloji yaşdan danışılır. İnsanın yaşı xronoloji, sosial və psixoloji olmaqla müəyyənləşdirilir (). Bu, sözün əsl mənasında, ədibin böyük kəşfi, dərin müşahidəsinin nəticəsi idi ki, sosial münasibətlərdə tələbat, maraq və davranış, bilik və məlumatına görə çoxdan həyatdan və cəmiyyətdən geri qalan insanları ədib “saqqallı uşaq” kimi təqdim və təsbit edirdi.

“İki alma” əsərində görkəmli ədib saf, təmiz niyyətli azərbaycanlı balasının kimsəsiz, köməyə ehtiyacı olan bir rus uşağına göstərdiyi mərhəmət, səxavət və qayğının müqayisəsində bu kimi uşaqlara qayğı göstərmək və onların taleyinə məsuliyyət daşıyan böyüklərin laqeydlik, biganəlik və qayğısızlığını təqdim edir. “Burada mənim fikrim getdi yetimə pul verməməyimə və dilənçiyə pul vermək lazımdı, ya lazım deyilmi məsələsinə” (4, s. 326) – deyən ədib “Anamın kitabı” əsərindəki intilgentlərin aclara kömək olunması məsələsini müzakirə edib kömək olunub-olunmaması kimi əhəmiyyətsiz müzakirələri, eyni zamanda bürokratiya, iclasbazlığı, cəmiyyətin yaşayış və həyatına birbaşa məsuliyyət daşıyan adamlardakı laqeydliyi kəskin surətdə tənqid edir, ictimai məsuliyyətə vətəndəş yangısı tələb edirdi. “Lal” əsərində də ədib köməyə, bir tikə çörəyə, qayğıya, sevgiyə ehtiyacı olan baxımsız uşaqları təsvir edir. Burda da böyük ədib intilgentin, mömin müsəlmanın, çinovnikin timsalında cəmiyyətin atılmışlarına, qayğıya möhtac olanlarına birbaşa məsuliyyət daşıyan insanları və sözün geniş mənasında böyük ictimai zümrələri təqdim edir, ağzı, dili olan, “dədə vay!” deyib ağlaşan qəlbisinq uşaqların ürək göynədən sədalarını eşidən bu sağlam insanların mənəvi korluğuna, laqeydlik və biganəliyinə, mərhəmətsizlik və qəlbidaşlığına ifşaedici nəzərlərlə baxır. Ancaq milliyyəti bəlli olmayan dilsiz-ağızsız, kar bir lalın uşaqlara olan qayğıkeşliyini, sevgi və mərhəmətini təqdim etməklə milliyyət, din tanımayan sevgiyə, mərhəmətə, humanizmə insanları dəvət edir. Adi adamdakı bu humanizmi, dərin insanpərvərliyi, sevgi və mərhəmət dolu olan bir qəlbi göstərən ədib ictimai vəzifələri ilə cəmiyyətin hər bir insanına, fərdinə məsuliyyət və qayğı daşıyan geniş ictimai zümrələrin nöqsanlarını ifşa

edir. "İki alma" əsərində: "Bir dənə qırmızı alma öz-özlüyündə bir şey deyil... Amma mənəvi işlərdə bir almanın dəyəri ola bilər çox böyük olsun" (4, s. 326), – deyə yazdığı kimi ədib hər bir ictimai məsələdə mənəvi əhəmiyyət, məna axtarır, insana məhəbbəti təlim və təbliğ edir.

C.Məmmədquluzadə dibdən-daşdan tənqidi realist olduğu üçün onun yaradıcılıq dilində fərq özünü hiss etdirmir. Onun əsərləri tənqidi realist metoda uyğun olaraq, çox sadə, anlaşılıq, xalq danışığı dilinə yaxın bir tərzdədir. Burada sadə cümlələr, danışığı sintaksisi və leksikası üstünlük təşkil edir. Yeri gələndə zarafat və yumor da bu sadə dilin imkanları və texnikası daxilində təqdim edilir.

Beləliklə, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatının mühüm istiqamətlərindən birini uşaqlar üçün əsərlər yaratmaqla bərabər, uşaqların qayğısını qələmə alan əsərlər ortaya çıxarmaq idi. Bu cəhətdən tənqidi realizmin iki görkəmli nümayəndəsi və ağır sütunları olan C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında belə əsərlər çoxluq təşkil etməklə bərabər, həm də uşaq ədəbiyyatımızın ən gözəl örnəklərini təşkil edir. Bu əsərlərin hər birində böyük ideallar və problemlər qaldırılmışdır. Bu əsərlərin hər birində Əhməd, Ziba və b. kimi uşaq obrazlarının təmsalında uşaqların gələcək taleyi barədə nigarançılıq və qayğılar yer almaqda, ictimai-mənəvi nöqsanlar tənqid olunmaqdadır. Bu gün bu əsərlər ədəbiyyatımızın uşaqlara həsr olunan nümunələrinin qızıl fondunu təşkil etməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Həbibbəyli İ. "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbi və molla-nəsrəddinçilik // İ.Həbibbəyli. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı, Nurlan, 2007, 696 s.
2. Xəlil Z., Əsgərli F. Uşaq ədəbiyyatı. Bakı, Pedaqoji Universitetin nəşri, 2011, 498 s.
3. Qasımlı R. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında "kiçik" adam obrazlarının ictimai-bədii funksiyası. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 216 s.
4. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 4 cildə, I cild. Bakı, Öndər, 2004, 664 s.
5. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 4 cildə, IV cild. Bakı, Öndər, 2004, 472 s.
6. Məmmədov M., Babayev Y., Cavadov T. Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1992
7. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1983, 276 s.
8. Sabir M.Ə. Hophopnamə. İki cildə, II c. Bakı, Şərq-Qərb, 2004, 384 s.
9. Yusifoglu R. Uşaq ədəbiyyatı. Bakı, Şirvanəşr, 2006, 268.
10. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası: 3 cildə. XX əsr uşaq şeri. II cild (Tərtib edən: Q.Namazov). Bakı, Öndər, 2004, 264 s.
11. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası: 3 cildə. Nəsr. III cild (Tərtib edən: Q.Namazov). Bakı, Öndər, 2005, 240 s.
12. Qaraxanoğlu M. Mirzə Cəlilin son cümlələri / <http://www.panorama.az/az/mirze-celilin-son-cumleleri-mehman-qaraxanolu-yazir/>

ABSTRACT

R.A.Gasimov

CRITICAL REALIST CHILDREN'S LITERATURE ON THE C.MAMMADGULUZADE'S CREATIVITY

The article talks about Azerbaijan's critical realist children's literature and its idea-aesthetic problems. Examples of children's literature are analyzed from Jalil Mammadguluzade's creativity. It was noted that Jalil Mammadguluzadeh, the founder and head of critical children's literature of Azerbaijan. One of the beautiful examples of his work is the narrative "Danabash kandinin ahvalatları" ("Stories of Danabash village"), "Buz" ("Ice"), "Pocht gutusu" ("Mailbox") and so on. his works are critical examples of realist children's literature. These works talk about the future care of children and the preparation of personality. Children's literature is considered one of the best examples of such apartments. These works talk about the fate and care of children, call for school and education, as well as public shortcomings are criticized.

РЕЗЮМЕ

Р.А.Гасымов

КРИТИЧЕСКО-РЕАЛИСТИЧЕСКАЯ ДЕТСКАЯ ЛИТЕРАТУРА В ТВОРЧЕСТВЕ ДЖ.МАМЕДГУЛУЗАДЕ

В статье рассказывается об Азербайджанской критическо-реалистической детской литературе и ее идейно-эстетических вопросах. Анализируются образцы детской литературы по творчеству двух выдающихся представителей Азербайджанского национально-критического реализма Джалила Мамедгулузаде. Отмечается, что основателем является Азербайджанской детской критическо-реалистической литературы Джалиль Мамедгулузаде. Из прекрасных примеров его творчества – повести «Данабаш кендинин ахвалатляри» («События деревни Данабаш»), «Буз» («Лед»), «Почт гутусу» («Почтовый ящик») и др. такие произведения, являются образцами критико-реалистичной детской литературы. В этих произведениях раскрывается дальнейшая забота детей и подготовка личности. В этих произведениях рассказываются о судьбах и заботах детей, они призываются в школу и образованию, в то же время критикуется недостатки в обществе.

**CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN “ÖLÜLƏR” ƏSƏRİNİN PSIXOANALİTİK VƏ
STRUKTUR-SEMİOTİK DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ**

Açar sözlər: *Cəlil Məmmədquluzadə, İskəndər, “Ölülər”, çoxqatlılıq, müəllif-oxucu, psixanalitik, faciə*

“Ölülər” adından başlayıb məzmun boyunca gerçəkləşən, oxucu təsəvvüründə müqayisə və mühakiməyə yol açan metaforik mahiyyətə malikdir; əsərdə ölü kimi dirilərdən və onlarla oyun oynayanların qurduğu qurğulardan bəhs olunur, hadisələr bu iki tərəfin və onların arasında yerləşdirilən ədəbi qəhrəmanın ünsiyyəti zəminində təqdim olunur. Ölülüyün səbəbləri, xarakteri, funksiya və nəticəsi mətnin içərisinə cəmlənmiş və onun bütövlüyünü təyin etmişdir. Aldanmağa meyilli (düşünməkdənsə aldanmaq asandır, çünki o zaman sən yox, başqası düşünür, plan qurur, zəhmət çəkir, işin sonunda da biri günahlandırılacaqsansa, o da səndən daha çox aldadan olacaqdır; sən də onu günahlandıraraq vicdanını rahatladacaqsan; ətalətin hökm sürdüüyü cəmiyyətin psixologiyasının aparıcı cəhətidir bu. Şeyx Nəsrullahın ölü diriltmək vədi ilə daxil olduğu cəmiyyət də beləcə başqalarının onu idarə etməsinə, düşünüb plan qurmaqdan qaçmağa alışmış insanların birliyini təmsil edir.) və aldanmış cəmiyyət üzləşdiyi faciələrin zərbəsindən ayılacağı və ya nəyə uğradığının fərqi olacağı – müəllifin qoyduğu əsas sual budur. Sualın məhz bu cür olmasını əsaslandırmaq və onun adresata çatdırılma üsulunu aydınlaşdırmaq üçün əsərin həm psixanalitik, həm də struktur-semiotik təhlilinə ehtiyac var.

“Ölülər” əsasən hadisəşüur faktı kimi öyrənilmiş, onda əksini tapan müəllif ruhu, fərd və cəmiyyət psixologiyası, əsərin oxucuda oyatdığı psixoloji təsir, dramatik hərəkətin xarakteristikası kompleks halda nəzərə alınmamışdır. Bu isə mətnin və ondakı informasiyanın zənginliyinin, dərinliyinin xarakterinin düzgün dəyərləndirilməsinə yol açmışdır. Belə ki, obrazların münasibətində, süjet və konfliktin qurulmasında komizmin son dərəcə zəif olmasına, əsərin tamaşaçıda komik əhval yaratmamasına, əsərdə ifadə olunan müəllif ruhunun faciəvi xarakterinə baxmayaraq, pyes əvvəllər komediya, daha sonra isə tragikomediya adlandırılmışdır. “Tragikomediya dramatik əsər kimi özündə komediya və faciənin əlamətlərini əks etdirir. Tragikomedyanın əsasında mövcud həyat meyarlarının nisbilyi hissi dayanır; eyni bir hadisəni dramaturq həm komik, həm də tragik işıqlandırmada görür”. (9) Dünya təcrübəsinə əsaslanaraq Erik Bentli tragikomedyanın iki növünü təqdim edir. Birinci növ qısa konfliktin əfv olunma konflikti ilə əvəz olunması nəticəsində yaranan “xoşbəxt sonluqlu komediya”; “...ikinci növ tragikomediya – “bədbəxt sonluqlu komediya”dır.” (3, 231-232) Yuxarıdakı prinsiplərdən belə qənaətə gələ bilərik ki, tragikomediyada dramatik əsərin komponentlərində komiklik və dramatiklik ya birlikdə, qovuşuq halda təcəssüm etdirilir, ya da hadisə və dramatik hərəkət inkişaf etdikcə öz axarını dəyişir. Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər”inə psixanalitik aspektdən nəzər saldıqda yuxarıda göstərilən vəziyyətlərin heç biri müşahidə olunmur. Əsərdə nə komik və faciəvi təzahürlər qovuşur, nə də faciədən komediyaya və ya komediyadan faciəyə dönüş baş vermir. Psixanalitik dəyərləndirmədə komiklik əsərdə minumuma enir, dominantlıq faciədə qalır.

“Ölülər”in psixanalitik təhlilinin vacibliyini irəli sürərkən əsərdəki psixoloji drammatizmlə bərabər, bir də ona əsaslanırıq ki, dramaturq zamanında təbiət elmlərinə, psixoloji nəzəriyyələrə həssas münasibət bəsləmiş və onları öyrənib dəyərləndirmişdir. Yaradıcılığında ruha xüsusi önəm verən, onun pozulması halları üzərində dayanan (“Dəli yığıncağı”, “Ər” və b. əsərlərində) ədibin müəllifi olduğu mətnləri tədqiq edərkən, heç şübhəsiz, psixoloji faktorun da nəzərə alınması şərtidir. Bu aspektdə onun əsərlərinin janrı, poetikası bir daha yenidən nəzərdən keçirilməlidir.

Psixanalitik təhlil zamanı məndə əksini tapan müəllif psixologiyası, obrazların psixoloji vəziyyəti və əsərin oxucuda oyatdığı psixoloji ovqat üzvi əlaqədə araşdırılır. Bu zaman əsas informasiya qaynağı, şübhəsiz ki, məndir. Ehtiyac olduqda mətnin sirrini açılmasına yardım edə biləcək “başqa mətnlər”, yəni ədəbi mətn mövcudluğuna girməyən, lakin məndə izləri görünən faktlar – müəllifin fərd olaraq yaşantıları, cəmiyyətdə baş verənlərin onun ruhunda açdığı cığırılar, toplumun və fərdlərin psixoloji durumu da nəzərə alınır.

Hər bir əsərdə ilk informasiya mətnə qoyulan addan ötürülür. Müəllif əsərinə estetik baxımdan heç də xoş ovqat oyatmayan bir ad seçmişdir – “Ölülər”. Bu adda əsər yazmaq yazıçının ciddi ruhi təlatümlərindən xəbər verir. Əsərin davamından anlaşılır ki, dramaturq öz yaşantılarını hansı səviyyədə idarə edə bilir; o

müvazinətini itirib, yoxsa bir psixanalitik kimi müvazinətini itirmiş cəmiyyətdə qırılma nöqtələrini təyin edib, onun bərpasına çalışır? Əsərin mətni sualın ikinci hissəsinə dolğun cavab verir və ona uyğundur. Dramaturq çox sevdiyi, onun üçün son dərəcə doğma olan cəmiyyətin “ölüləşmə”si qarşısında acı hisslər keçirir. Cəlil Məmmədquluzadə “can çəkən” cəmiyyətin özünü, çox istifadə etdiyi özünə göstərmə üsulu ilə onun üzvlərinə nümayiş etdirir – buna psixoloji təsir vasitəsi kimi müraciət edir və faydalı olacağına ümid bəsləyir. Qənaətimizin doğru, ya yanlış olmasını aydınlaşdırmaq üçün əsərin strukturuna, həmin struktura yüklənmiş informasiyaya aydınlıq gətirməyə ehtiyac var.

Əsərin məzmunundan aydın olur ki, süjetə məcazilik və kodlaşdırma xasdır, daha doğrusu, həqiqi məcazinin alt qatında və daha geniş, dərin məzmununda saxlanılmışdır; bu məzmun müəllif-oxucu müstəvisində, müəllifin qoyduğu işarələrlə oxucunun irəliləməsində açılır. “Ölülər”in məzmunun əsasında duran motiv – ölülərin dirilməsi dini baxımdan qəbul edilən olsa da, onun xəbər və vəd şəkli dinlə uyğun gəlmir. Bir neçə il əvvəl Xorasanda ölmüş Kərbəlayı Fətullahın dirilməsi haqda gələn məktuba (guya ki, onun öz dilindən yazılmışdır) (2,389) kollektiv inam və Şeyx Nəsirullahın davranışlarına kor-koranə, müticəsinə verilən icazə hadisələrin baş verdiyi vaxta və mühitə görə o qədər də inandırıcı deyil. Lakin müəllif təqdimatında bu, çox inandırıcı alınır; cəmiyyət özü bir qəbiristanlığa bənzəyir. Cəmiyyətdə yaşanan ölülük İrəvan şəhərlərindən birində yaşanır. Həmin şəhərin adı çəkilmir və konkretlik məzmunu qazanmır, adsızlığı ilə ümumilik, hər hansı biri mənasını ifadə edir. Hadisələrin cərəyan etdiyi məkan dəqiqləşdirilmədiyi qədər, baş verən əhvalat – ölülərin dirilməsi üçün cəmiyyətin göstərdiyi ciddi-cəhd və tərəddüdlər də realıq kəsb etmir. Buna baxmayaraq hadisələr müəllif tərəfindən son dərəcə inandırıcı şəkildə təqdim edilir. İnandırıcılıq o zaman itir ki, tədqiqatçı hadisələrin təqdim olunduğu şəkildə baş verdiyi məkan və zamanın axtarışına çıxır, onu tapmır və qeyri-reallıq effekti yaranır. Bu qeyri-reallıq tipiklikdən kənara çıxır, ondan daha böyük ümumilik mənası qazanır. Tipiklikdən geniş olan ümumilik həyatın daha dərin, hərtərəfli məzmununu göstərmək üçün istifadə olunan “qeyri-reallıqla” da C.Məmmədquluzadə priyomu adətən ədəbiyyatşünaslığımızda müqayisə edilən və bir çox hallarda bənzəməsilə dəyərləndirilən Qoqol üsulundan fərqlənir. Qoqolun “Müfəttiş”ində, həqiqətən də, kimsə müfəttiş kimi əyalətə gələ bilərdi və onun gec tanınması ilə cəmiyyətin mövcud eyibləri açıla bilərdi.”Ölülər” isə cəmiyyətdə gedən proseslərin daxili mahiyyətini modelləşdirən əsər olduğundan burada həyatın axarını ümumiləşdirən kodlardan və detallardan istifadə edilmişdir. Hər bir obraz özündə əks etdirdiyi nisbi informasiya qatına görə realdır. Belə ki, Şeyx Nəsrullah (Nəsrullah bir ad kimi “Allahın köməkçisi” mənasını bildirir) kimi fırldaqçının, eləcə də onu müqəddəs varlıq kimi qarşılayanların mövcudluğuna mətn bizi inandırır. Biz (yəni adresat) din xadimi formasında səhnəyə daxil olan obrazın fırldaqda ifrata varmasını ona görə qəbul edirik ki, bu tip insanların cəmiyyətdə dini prinsiplərdən uzaqlaşmış din adına alver etmələri haqda az eşitməmişik. Lakin dramaturq burada yalanların, əxlaqsızlığın hiperbolasını, o səviyyəsinə meydana qoyur ki, cəmiyyət bunu həzm edə bilməz. Bu cür hiperbola güclü məcazilik effekti yaradır və doldurulub şişirdilmiş genişlikdə oxucunu başqa məna qatlarının axtarışına meyilləndirir. Reallıq fonunda təbiiliyin bu şəkildə itməsi müəllifin sənətkarlıq baxımından uğursuzluğu və zəifliyi deyil, əksinə, məna çalarlarının zənginləşməsinə, dərinliyinin daha da artmasına yol açan böyük ədəbi kəşfdir. Axtarış və qarşılaşdığımız gerçəkliklər adresatda ağırlı bir hissiyyat oyadır. Əsərin sonunda hər birimiz yad şəhərdən gələn fırldaqçının bizim şəhərimizdə günahsız ölüləri, qız və qadınları çirkin məqsədinə alət etdiyi üçün özümüzü alçaldılmış və təhqir olunmuş sayırıq. Düşdüyümüz boşluqda istənilən yad və alçaldıcı qüvvəyə qarşı içimizdə üsyan baş qaldırır – müəllif istədiyi effekti və psixoloji ovqatı yaratmış olur. Qız, qadın, milli mentalitetə görə ən müqəddəs dəyərlər sırasındadır. Yad və fırldaqçı, özünü ali məqsədli və missiyyalı şəxs kimi tədim edən birinin sonda heç də ruhani olmadığı anlaşılanda məna və məzmun, psixoloji effekt bir qədər də dərinləşir, Şeyx Nəsrullah xəyalımızda müxtəlif variasiyalarda canlanır və istənilən yad qüvvəni təmsil edir. Bu yad qüvvə bizim olan cəmiyyətə daxil olur, dəyərlərimizlə oynadığı oyunla bizi təhqir edir və qaldırılan pərdənin arxasında əvəzolunmaz itki aktı, alçaldılmışların “qəbiristanlığı” müşahidə etdirilir. Finalda əvəzolunmaz itki aktı ilə üz-üzə qalmaq faciə janrının ən əsas prinsiplərindən biridir və əsərin sonu məhz faciə sonluğudur. “Dramatik konfliktin həlli “Ölülər”i daha çox faciə janrına aid etməyə haqq verir – “ölüləşmiş” xalq özünün müqəddəs olan hər şeyini itirir. Xalqın verdiyi ərər, ayılıb-ayılmaması əsərdə yoxdur. Oyanmış olsa belə itkilər əvəzsizdir. “Ölülər”in janrı ilə bağlı bir məsələni də xatırlamaq lazımdır ki, Əlyazmalar İnstitutunun Cəlil Məmmədquluzadəyə aid fondunda saxlanan əlyazmada müəllif özü “Ölülər”i faciə adlandırır.” (7, 189)

Təhlil vaxtı əksər halda Şeyx Nəsrullaha “fırldaqçı ruhanilərin” və ya “keçmiş həyat tərzini təmsil edənlərin”, İsgəndərə isə onunla qarşı-qarşıya duran ziyalıların tipik obrazı kimi baxmaq (5,141-142; 6,33; 8,217-220; 1, 291-292) əsərdə müəllifin çatdırmaq istədiyi informasiyanın doğru anlaşılmasının maneə yaradır.

Düzdür, Şeyx Nəsrullahda, eləcə də İsgəndərdə yuxarıda göstərilən zümrələrin tipik əlamətləri var. Lakin onlar həmin tipiklikdən əlavə də əlamətlərin daşıyıcılarıdır. Şeyx Nəsrullahın İsfəhandan, İsgəndərin isə təhsil üçün getdiyi Avropadan gəldiyi şəhər simvolik formada bütün mikroblara qarşı öz müqavimətini

itirmiş xəstə bir orqanizm təsiri bağışlayır. Şeyx Nəsrullah – ölü diriltmək adı ilə həmin şəhərə daxil olan obraz, orada çirkin niyyətlərinə nail olur.

Ümumiyyətlə, C.Məmmədquluzadə dramaturgiyası üçün cəmiyyətdə gedən prosesləri yuxarıda qeyd etdiyimiz “ölüləşmə”, “danabaşlaşma”, “yadlaşma”, “dəliləşmə” kimi çevrilmələrlə göstərmə xarakterik vasitədir. Hələ “Ölülər”də ölüləşən cəmiyyətdə yaşayan, ayılmağa potensial imkanı olan obrazın – İsgəndərin kefliliyi müəyyən dərəcədə dəlilik kimi səciyyələyə bilər. Ölülük üzvi olduğun cəmiyyətə doğmalaşmadırsa, dəlilik həmin cəmiyyətdən ayrılmadır. Müəllif fərd və cəmiyyət psixologiyasını əks etdirən bu çevrilmə vəziyyətləri ilə konkret tarixdə və məkanda yaşanan psixoz halını səciyyələndirir və tənqid edir. İstər açıq, istərsə də dolaylı yolla tənqid “Ölülər”in yazıldığı dövr ədəbiyyatının başlıca xüsusiyyətlərindən biri kimi diqqət çəkir. “XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatı mövcud cəmiyyətin dərin və aydın bədii dərkə və ictimai-siyasi sistemin bütün cəbhə boyu tənqid edilməsi dövrünün ədəbiyyatıdır. Fərqli səviyyədə olsa da, dövrün ayrı-ayrı ədəbi axınlarının hər biri müxtəlif yönəldən bu proseslərdə yaxından iştirak etmişdir.” (4, 265)

Cəlil Məmmədquluzadə cəmiyyət psixologiyasını müxtəlif psixoz hallarla səciyyələndirərkən həm fərd, həm də kütlə obrazından istifadə edir. O, psixoz halını fərd və cəmiyyətin üzərinə paylayaraq prosesin obrazını yaradır. Bu halda, cəmiyyəti əks etdirən bədii-estetik model meydana çıxır. Cəlil Məmmədquluzadə kütləvi prosesi modelləşdirmə üsulu ilə modernizmə xas priyomdan istifadə etmiş olur. Lakin bu model tarixi bir zamanın, coğrafiyanın və məkanın ümumi vəziyyətini əks etdirən bədii struktur funksiyasını yerinə yetirdiyindən tənqidi realizmdən uzaqlaşmır. Beləliklə də, Mirzə Cəlil tənqidi realizmin orijinal, müasir bir modelini yaratmış olur. Həmin model öz plastikliyi və oxucu ilə ünsiyyətdə yaratdığı dünyəvi məzmunu ilə müasiri olduğu dünya ədəbiyyatının yeni mexanizmləri ilə səsleşir. Eyni zamanda, komponentlərin çoxqatlılığı yolu ilə yaradıldığından klassik ədəbiyyat ənənələrimizlə birləşir. Cəlil Məmmədquluzadə çoxqatlılıq vasitəsilə yaratdığı kodlaşdırma üsulunda daxili mənə qatına açdığı yolla klassik ədəbiyyatın məcazi və həqiqi paralelini yeni strukturda, funksiyada təqdim edir. Beləliklə də, dahi ədibin yaradıcılığı həm milli, həm də beynəlxalq ədəbi-mədəni hadisə dəyəri qazanır.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov C. Əsərləri, iki cildə, I cild. Bakı, Azərneşr, 1968
2. Cəlil Məmmədquluzadə. Əsərləri, 4 cildə, I cild. Tərtib edən və izahların müəllifi akademik İsa Həbibbəyli. Bakı, “Öndər” nəşriyyatı, 2004
3. Erik B. Dramın həyatı. (Kitab Azərbaycan dilinə ixtisaslarla Fəridə Cəlilova tərəfindən tərcümə olunub). Bakı, ADMİU, 2019
4. Həbibbəyli İ. Azərbaycan ədəbiyyatı: Dövrələdirmə konsepsiyası və inkişafı mərhələləri. Bakı, Elm, 2019
5. İbrahimov M. Böyük demokrat. Bakı, Elm, 1957
6. İbrahimov H. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf problemləri. Bakı, Elm, 1988
7. Məmməd T. XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının poetikası. Bakı, Elm, 1999
8. Sultanlı Ə. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf tarixindən. Bakı, Azərneşr, 1964
9. ТРАГИКОМЕДИЯ - Словари и энциклопедии на Академике <https://dic.academic.ru> › dic.nsf

PƏRVANƏ BƏKİRQIZI (İSAYEVA)
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ İRSİ MƏMMƏD CƏFƏR CƏFƏROVUN ELMİ VƏ BƏDİİ YARADICILIĞINDA

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanın ictimai-siyasi və ədəbi mühitinin real mənzərəsini Cəlil Məmmədquluzadənin, Mirzə Ələkbər Sabirin, Məmməd Səid Ordubadinin, Üzeyir Hacıbəyovun əsərlərindən və məqalələrindən daha aydın görmək olur. Müqtədir sənətkarımız Mirzə Cəlilin “Gözümü ömrümdə birinci dəfə açan kimi dünyanı qaranlıq görmüşəm” (1. s.4) fikri bu reallığın ən ağır, ən sarsıdıcı təsviridir, lakin bu qaranlığın içinə gömülmək deyildi. Akademik İsa Həbibbəyli “Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri” monoqrafiyasında bu qaranlığın səbəbini “... göstərilən dövrdə əyalət mərkəzləri, qəza şəhərləri olan Gəncə, Şamaxı və başqa şəhərlərlə eyni səviyyədə Naxçıvanda da həqiqətən müəyyən ictimai-siyasi zidiyyətlər mövcud idi. Belə ki, Zaqafqaziyanın, o cümlədən Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələri kimi, Naxçıvanda da təbii inkişaf prosesi pozulmuşdu” (2. s. 30) deyər izah edir. Minillik mədəniyyəti və tarixin pozulan nizamında təbii ki, xaosu nizama çevirmək böyük bir iradə və mübarizə əzmi tələb edirdi. Bu əzmin sədalarını dahi Hüseyn Cavidin dilindən belə səslənir: “Hər ümüdsizlikdə bir ümid, hər qaranlıqda bir işıq yaşayır. Yalnız səbr və mətanət lazım” idi. Cəlil Məmmədquluzadə ilə yüksələn realist nəsrimizin istiqaməti də bu idi.

Cəlil Məmmədquluzadə üçün XX əsrin əvvəlləri “milli intibah dövrüdür” və “o vədənin əhli-qələmləri və jurnalistləri “millət, millət” deməyə bir növ haqlı idilər” fikri böyük ədibin (1.s.63.) başladığı mücadilənin səbəblərini göz önünə gətirir. O illərdə “milli intibah dövrü” anlayışını ifadə edən Mirzə Cəlil gülüşünün arxasındakı acı həqiqət və ağrı bu gün heç bir yanlış yozuma fürsət vermir. “Qələmin müqəddəs vəzifəsi xalqın xoşbəxtliyi uğrunda xidmət etməkdir... Bu ola gərək hər əməl sahibinin amalı” deyən böyük Mirzə Cəlil bütün yaradıcılığı, ictimai-siyasi fəaliyyətində bu məqsəd üçün mübarizə apardı. Müəllim kimi fəaliyyət göstərməsinə rəğmən hüquq təhsili alıb xalqa yardım etmək istəyində də, “Novruz” adlı qəzeti çıxarmağa səy göstərəndə də və “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşri ilə Şərqdə başlayan dirçəliş hərəkatı ilə də o, bu böyük amala sadıq qaldı. Cəhalətə və nadanlığa qarşı çıxan, ölümlərin və dəlilərin dili ilə səslənən Cəlil Məmmədquluzadəni müasirlərindən fərqləndirən cəhət hadisələri obrazlaşdırıb qarşımıza Novruzəllilər, Usta Zeynallar, Molla Abbaslar, Pırpız Sonalar kimi çıxara bilməsidir. Bu cəfəkeşliyin və əzmin sayəsində yaranan Mirzə Cəlil irsinin tədqiqində akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun fəaliyyəti də önəmli yerlərdən birini tutur.

Məmməd Cəfər Cəfərov xatirələrində yazırdı: “Mən anadan olmuşam elə bir ildə ki, vətənimizin şimalı çar müstəmləkəsi idi və burada el Qaçaq Nəbi haqqında yeni-yeni mahnılar qoşurdu, cənub hissəsi də İran şahının müstəmləkəsi idi və burada məşhur Səttərxan hərəkatı dalğaları hələ də davam edirdi. Elə bir ildə ki, Tiflisdə Cəlil Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin” jurnalını nəşr edirdi və elə bir ildə ki, fanatiklər dahi ədibin ölümünə fitva verirdilər...” (3.) Bu fikirlərlə Məmməd Cəfər Cəfərov sanki Cəlil Məmmədquluzadənin “Xatiratım” da söylədiyi qaranlığa bir daha işarə edir, eləcə də ikiyə bölünmüş və müstəmləkəyə çevrilmiş bir məmləkətin durumunu təsvir edir. Cəlil Məmmədquluzadənin hər addımında qarşılaşdığı senzorlar o dövrün düşünən və düşündürən fikir adamlarının qarşısına 30-cu illərdə çarizmin siması ilə deyil, qızıl ordunun rəngi ilə çıxırdı. Zaman o zaman idi ki, totalitar rejiminin fitvası ilə Hüseyn Cavid, Bəkir Çobanzadə, M.Müşfiq, Əhməd Cavad, Y.Vəzir Şəmənəzminli, Salman Mümtaz kimi fikir adamları represiyanın ağır pəncəsi altında məhv edildi.

Belə bir zamanda Azərbaycan ədəbiyyatından onun Şərqə məxsus xüsusiyyətlərini önə çəkməklə söz açmaq, dünya ədəbi və fəlsəfi fikir tarixində istinad edəcəyimiz mənbələri işarə etmək əslində pozulmuş nizama düzən gətirmək cəhdləri idi və XX əsrin sonlarında müstəqilliyə qovuşan Azərbaycan üçün mübarizə aparanların sırasında təbii ki, Məmməd Cəfər Cəfərov kimi ziyalıların xidmətləri danılmazdır. Akademik İsa Həbibbəyli ədəbiyyatşünaslığımızın korifeyinin mövqeyini haqlı olaraq belə müəyyənləşdirir: “Məmməd Cəfər Cəfərov hansı dövrdə yaşamasından və hansı ədəbi cərəyanı təmsil etməsindən asılı olmayaraq sənətkarı epoxası, mühiti, dünyagörüşü, sənətinin mahiyyəti ilə birlikdə təqdim etməyi bacarmışdır” (4.s.46). Əslində, Cəlil Məmmədquluzadə və Hüseyn Cavid kimi nəhəng düşüncə və ədəbiyyat insanını yetişdirən bir mühitin ədəbi-nəzəri fikrimizə Məmməd Cəfər Cəfərov kimi bir tənqidçi və ədəbiyyatşünas verməsi təsadüfi deyildi. Təsadüfi olmayan bir digər məqamsa M.C.Cəfərovun C.Məmmədquluzadə və H.Cavid yaradıcılığına olan diqqəti idi. Məmməd Cəfər Cəfərovun həm C.Məmmədquluzadə yaradıcılığına, həm də H.Cavid irsinə münasibəti onun elmi-nəzəri axtarışlarında və bədii yaradıcılığında vahid bir sistemin tərkib hissəsi kimi çıxış

edir. Məmməd Cəfər müəllim yazırdı ki, “əvvəlcə məktəb, maarif, təkamül, tərəqqi, sonra da inqilab! Cavid belə düşündü. O, mədəni tərəqqini bütün işlərin əsası, kökü hesab edirdi” (5. s.50). C.Məmmədquluzadənin cəmiyyət modelini böyük tənqidçi belə şərh edirdi: “Cəlil Məmmədquluzadə hələ “Molla Nəsrəddin” nəşrə başlamadan əvvəl xalq hakimiyyəti prinsiplərinə əsaslanan suveren demokratik respublika tərəfdarı idi. Cəlil Məmmədquluzadənin təbliğ etdiyi respublika və demokratiya imperialist müdaxiləsi, müstəmləkə zülmü, ictimai zülm əleyhinə olan və bir neçə inqilabçı sinfin ittifaq hakimiyyətindən ibarət olub, demokratik inqilab vəzifələrini yerinə yetirəcək xalq demokratiyası idi... Nasionalizm, yəni milli dövlət, xalq hakimiyyəti və torpaq məsələsi bu demokratiyanın əsas məsələsi idi” (6. s. 249.). Məmməd Cəfər Cəfərovun da hər iki sənətkarın ictimai-siyasi görüşlərindən bəhs edən mülahizələrindən də aydın görünür ki, həm C.Məmmədquluzadə, həm H.Cavid, həm də Məmməd Cəfər Cəfərovu düşündürən xalq, millət, dövlət məsələsi idi. Milli dövlət, xalq hakimiyyəti və torpaq məsələsindən bəhs edən Məmməd Cəfər 60-cı illərdə sadəcə mədəni cəsarət göstərmirdi, bəlkə də şəxsinin də bu məsələlərlə bağlı münasibətini göstərmiş olurdu.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının mütəfəkkir tədqiqatçısı Məmməd Cəfər Cəfərov realist ədəbi məktəbin görkəmli nümayəndəsi Cəlil Məmmədquluzadə ilə bağlı “Azərbaycanın görkəmli ictimai xadimi Cəlil Məmmədquluzadə”, “Cəlil Məmmədquluzadə və rus mədəniyyəti”, “Dəli yığıncağı”, “İmperializmin fitnəkarlığını ifşa edən yazıçı” məqalələri 1940 -52-ci illər arası çap olunur. 1966-cı ildə Məmməd Cəfər Cəfərovun “Cəlil Məmmədquluzadə” kitabı işıq üzü görür. Əsər müxtəlif vaxtlarda rus, türk, ərəb, fars, ingilis və alman dillərinə tərcümə olunur. Cəlil Məmmədquluzadə ruhu və yaradıcılıq irsi Məmməd Cəfər Cəfərovun həm elmi yaradıcılığına, həm də bədii yaradıcılığına ciddi təsir etmişdir. Bu təsiri görkəmli ədəbiyyatşünasın “Cəlil Məmmədquluzadə” əsərinin strukturunda da izləmək olar. Məmməd Cəfər müəllim böyük ədəbin bədii yaradıcılığı ilə yanaşı “Molla Nəsrəddin” satirik jurnalının fəaliyyətini birgə dəyərləndirir. Cəlil Məmmədquluzadə kiçik həcmli hekayələrində, povestlərində və ya dramlarında dövrün bütün naqisliyinə qarşı çıxış edir. Onun gülüşü dərdin, acının təəcəssümü idi. Novruzəlinin, Məmməd həsən əminin düşdüyü vəziyyət dodaq qaçırır, amma təssüf və ağrısı daha dərin izlər buraxır. “Sizi deyib gəlmişəm” və ya “Azərbaycan” məqaləsində bir başqa foksdan məmləkətin dərd-sərini bəzən kəskin, bəzən də sətiraltı mənaları ilə veririlir. Bu ruhu Məmməd Cəfər müəllimin bədii yaradıcılığında da izləmək olar. Məmməd Cəfər Cəfərovun “Qeybalının dostlarına məktubu, yaxud hərdəmxəyal” hekayəsi Cəlil Məmmədquluzadənin “Sizi deyib gəlmişəm” məqaləsinin yeni interpretasiyasıdır. Məmməd Cəfər müəllimin xitab etdiyi yenə həmin o müsəlman qardaşlardır, ancaq bu dəfə onlara müəllif “ey mənəm, ağıllı dostlarım” deyər müraciət edir. Bu dəfə müraciət olunanlar savadsız və ya avam kütlə deyil, düşüncələrinə yön verər bilməyən oxumuşlardı. İttiham olunan, özünə bəraət qazandıрмаğa çalışan Qeybalı ikiləşən deyil, daha çox hissələrə bölünən kimliyini axtarandır, bu isə tərəddüd deyil, köklərindən qoparılan mədəniyyətin, fərdin və bütünlükdə xalqın yeni faciəsinin daha aydın tablosu idi. “Bəli etiraf etməyi özümə borc bilirəm ki, mən bir cəsəddən bir neçə ruhdan ibarətam, biri cəsur, biri səksəkəli, biri iradəli, biri iradəsiz, biri tələbkar, biri qarışdırıcı, biri qərar verən, biri qərar pozan, biri müdrik, biri cahil, biri materialist, biri idealist, biri deist, biri ateist... nə çəsinizi ağrıdım, müxtəliflik o qədərdir ki, sayın-hesabın itirmişəm” (7. s. 218.) deyər düşünən Qeybalının qorxusu “Sizi deyib gəlmişəm”dəki xortdan qorxusu deyil, intriqant qorxusudur, burada lənət oxunan şeytan deyil, intriqantlar və demaqoqlardır. Məmməd Cəfər müəllim “Qeybalının dostlarına məktubu, yaxud hərdəmxəyal” hekayəsində yaşadığı cəmiyyətin kiçik bir modelini təqdim edir və Cəlil Məmmədquluzadənin dili ilə onları ifşa edir, bu məqamda həqiqəti astadan da deməyi seçmir.

Məmməd Cəfər Cəfərov Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbiyyatımızdakı mövqeyini və ictimai fəaliyyətini 60-cı illərdə belə müəyyənləşdirirdi: “Cəlil Məmmədquluzadə görkəmli müasirləri içərisində sənəti, fərdi üslubu, yazı manerası, nadir istedadlı satirik olması ilə, digər tərəfdən, mövcud ictimai-siyasi quruluşa, feodal-patriarxal həyat tərzinə və köhnəlmiş etiqaqlara qarşı daha amansız olması ilə fərqlənirdi. Onun əsərlərində hər cür sünilikdən, qondarmaçılıqdan uzaq, yüksək tərbiyəvi əhəmiyyəti olan gülüş dövrün ədəbiyyatında, bədii təfəkküründə fəvqəladə, orijinal bir ədəbi hadisə idi” (8.s.47.). Ədəbiyyatşünas alim ədəbin “Danabaş kəndinin əhvalatları”nı “dəyənək və qamçı qorxusu, naçalnik və divan qorxusu, nahaq həbs və sürgün qorxusu” ilə yanaşı “cəhənnəm qorxusu”na da bürünməsinə iradələrin kütləşməsi və dillərin qifillanması kimi qiymətləndirir.

Məmməd Cəfər Cəfərovun sənətkarın ictimai-siyasi görüşlərindən bəhs edən mülahizələrindən də aydın görünür ki, Cəlil Məmmədquluzadəni düşündürən xalq, millət, dövlət məsələsi idi ki, bu ideyaların həyata keçməsi naminə özləri, dəliləri, sükunətdən hərəkətlənməyə keçməyə çağırırdı. Cəlil Məmmədquluzadənin məqsəd və məramı bir idi. Milli dövlət, xalq hakimiyyəti və torpaq məsələsindən bəhs edən Məmməd Cəfər Cəfərov 60-cı illərdə sadəcə mədəni cəsarət göstərmirdi, özünün də bu məsələlərlə bağlı münasibətini nümayiş etdirmiş olurdu.

Məmməd Cəfər müəllim “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərinin janrını “sa-tirik roman” kimi müəyyənləşdirir: “Danabaş kəndinin əhvalatları” satirik roman idi. Gülüş, acı kinayə, sarkazm əsərin canını

təşkil edirdi” (8.s.48.). Rus ədəbiyyatında Saltıkov–Şedrinin yaradıcılığında satirik roman janrının nümunələri yaranmışdır. Tədqiqatçılar rus ədəbiyyatında janr transformasiyalarının XIX əsrdən etibarən başlamasını qeyd edirlər. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında “Danabaş kəndinin əhvalatları”nın janrı povest kimi qəbul olduğundan satirik roman biçimi nəzərdən qaçmışdır.

Məmməd Cəfər müəllim Cəlil Məmmədquluzadənin ictimai-siyasi məzmunlu məqalələrini də diqqətdə saxlayır, xüsusən, “Binəsiblər”, “Xeyir-dua”, “Həblül-mətin” qəzeti Qaaqa konfransının nəticələri haqqında” məqalələrini önə çəkir. Cəlil Məmmədquluzadənin 1905-ci ildə nəşr olunan “Həblül-mətin” qəzeti Qaaqa konfransının nəticələri haqqında” məqaləsindəki “Biz inanmırıq ki, elə bir adam tapılsın ki, XIX əsrin axırlarında və son illərində baş vermiş hadisələri heç olmasa azacıq yadda saxlaya-saxlaya (qoy o lap meşədə yaşayan adam olsun) Qərbdən gələn sülhpərvər bəyanatlara etimadla yanaşsın” (9.s.500.) fikri yadımıza təbii ki, XXI əsrin əvvəllərində BMT Təhlükəsizlik Şurasının Dağlıq Qarabağ problemi ilə bağlı sadəcə bəyanat verməklə kifayətlənmələrini yada salır və zamanla bəzi münasibətlərin dəyişmədiyinin şahidi oluruq.

Sözün doğrusunu danışmağın hünər olduğu bir mühitdə Cəlil Məmmədquluzadə xalq ətalət və sükunətdən ayılmaq məqsədi ilə 1905-ci il 17 oktyabr manifestindən yararlanaraq “Novruz” adlı qəzet çıxarmaq istəyir. Cəlil Məmmədquluzadənin bu sahədəki söylərini vurğulayan Məmməd Cəfər müəllim böyük ədibin əsas məramının xalq, millət və vətən anlayışı üzərində qərarlaşdığını göstərir. Məmməd Cəfər Cəfərov 1975-ci ildə qələmə aldığı “ Vətənpərvərlik hissi haqqında” məqaləsində yuxarıdakı fikirlərini davam etdirərək yazırdı: “Siyasi, ictimai və mədəni inkişafın mühüm amillərindən olan vətənpərvərlik hissəsinə malik olmaq, şəxsiyyətin vətən, xalq, bəşəriyyət qarşısında borcunu, özünün insanlıq vəzifəsini, insan həyatının mənasını dərk etməkdir” (7. s.138).

Məmməd Cəfər Cəfərov “Şərq xalqlarının yatdığı müştərək folklor obrazı” olan Molla Nəsrəddini Cəlil Məmmədquluzadənin təqdimatında azad həyat, real düşüncənin simvolu , Molla Xəsrəddinin isə “axirət dünyasını təbliğ edən fanatikləri” təmsil edən obraz olaraq izah edirdi. Molla Nəsrəddin obrazını Məmməd Cəfər müəllim də “Molla Nəsrəddin guşəsi”, “Bəhlul və Nəsrəddinin söhbəti“ və “ Molla Nəsrəddinin iş adamı qəbul etməsi” hekayələrində müasir dövrün qəhrəmanlarına çevirir.

Akademik İsa Həbibbəyli M. Cəfərin bədii yaradıcılığına Cəlil Məmmədquluzadənin təsirini belə dəyərləndirir: “Bədii yaradıcılıq sahəsində onun “Əntiqə adamlar” kitabına daxil olan satirik hekayələri molla-nəsrəddinçilik ənənələrinin yaradıcı şəkildə davam etdirilməsindən yoğrulmuş ciddi, maraqlı və təsirli ədəbi örnəklərdəndir” (10. s.11). “Əntiqə adamlar” kitabındakı “Qayanın dibində” hekayəsi də müəllifin molla-nəsrəddinçilik ənənələrinə bağlılığını, mənsub olduğu xalqın minillik tarixini yaşadan etnoqrafik detalları önə çıxarması, “qayanın üstündə oturanlarla skamyada oturanlar” arasındakı mübahisə zəminində yadaşlarda donub qalan milli geyimləri, xalq rəqslərini, atət-ənənələri vizual bir şəkildə oxucuya çatdırır. Müəllif incə bir şəkildə , həm də təkdə deyil, cəm olanların dili ilə belə deyir: “ Dedilər ki, papaq başla əlaqədar olduğu üçün onu fərqləndirmək olar. ...heç olmasa çal papağı saxlayaq” (11. s.6). M.C.Cəfərovun yuxarıda dediyimiz kimi mədəniyyətimizi və ədəbiyyatımızı milli kimliyi ilə bütövlükdə öyrənilməsi adı çəkilən hekayədə özünü bu cümlələrlə biruzə verir: “ əzizlərim, o ənənədən danışın və o ənənəni müdafiə edin ki, onların barlı ağaclara və təzəcə açılmış çiçəklərə xəteri toxunmasın!” (11 s. 13). Bu fikirlər həm vətənpərvər alimin vətəndaş kimi mövqeyi, həm də gənclərə nəsiəti kimi qəbul olunur. Çünki müəllifin yaşadığı cəmiyyətin ortaya atdığı mühüm bir sual onu daima düşündürürdü: “ ... ata – babalarımız hansı havalara oynayıblarsa, biz də eyni havalarla oynayaq, yoxsa təzə havalara oynayaq ?...” (11.s.7). Əslində “Əntiqə adamlar” kitabı M.C.Cəfərovun partiyalı ədəbiyyat və ədəbiyyatşünaslığın çərçivəsindən xilas etdiyi duyğularının Molla Nəsrəddinin, Bəhlul Danəndənin dilindən və həqiqətin satirik gülüşün gücü ilə təqdimi idi. Böyük alim kitaba yazdığı “Müəllifin bir neçə sözü”ndə bədii yaradıcılıqda əsas məqsədini belə açıqlayır: “ ...fikrin, düşüncənin müxtəlif janrlarda ifadəsi mədəniyyətin söz sənəti üçün yaratdığı imkanlardan biridir və fikir sahibi olan adamın müəyyən məqsədə görə bu janrlardan hər hansı birinə müraciət etməsi də təzə bir hadisə deyil ” (11.s.4). Əslində müəllifin bu etirafı keçmişinə bağlı bir fikir adamının yaddaşı və onu gələcək nəsillərə ötürə bilmək qayğısı idi. “Bəhlul və Nəsrəddinin söhbəti”ndə “həqiqəti astadanda da demək olar” (11.s.188) ifadəsi müəllif mövqeyi deyil, yetişməyən zamana işarə idi. Xalq yazıçısı Elçin M.C.Cəfərovun zamanında ehyatla çatdırdırmağa çalışdığı mətləblərdən belə söz edir: “ Məmməd Cəfər müəllimi yaxından tanıyan bir şəxs kimi deyirəm ki, mənim üçün çox xoşdur ki, o, Azərbaycanın üçrəngli bayrağının qaldırılmasını, Azərbaycanın himninin çalınmasını eşitdi və gözləri ilə gördü” (12. s.29).

Böyük Mirzə Cəlili bütün dövrlərdə müasir edən millət dərdi, milli təssübkeşliyi idi. Bu ruhu daşıyan Məmməd Cəfər Cəfərovu Hüseyn Cavid və Cəlil Məmmədquluzadə ilə bir araya gətirən, birləşdirən cəhət onların Azərbaycan adlanan məmləkətə və onun insanlarına olan bağlılığı idi. Cəlil Məmmədquluzadənin cəhalətdən qoparmaq istədiyi həmvətənlərini Hüseyn Cavid eyni şövqlə tarixi keçmişimizlə, türk-islam-şərq mədəniyyəti ilə birləşdirirdi, bu əlaqələrin yeni fazaya keçməsinə isə akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun xidmətləri danılmazdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri. Dörd cildə. IV cild. Bakı, “Öndər” nəşriyyatı, 2004, 472 səh.
2. İsa Həbibbəyli. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı, Azərnəşr, 1997, 681 səh.
3. Məmməd Cəfər Cəfərov. Xatirələri (tərtib edən və ön sözün müəllifi İsa Həbibbəyli). Bakı, Çaşıoğlu, 2010
4. Məmməd Cəfər Cəfərov. Biblioqrafiya. Bakı. Elm. 2011. 252 səh.
5. Məmməd Cəfər. Hüseyn Cavid. Bakı, 2016, 310 s.
6. Cəlil Məmmədquluzadə. Əsərləri. I cild. 2003
7. Məmməd Cəfər. Seçilmiş əsərləri. III cild.
8. Məmməd Cəfər. Seçilmiş əsərləri, I cild. Bakı, Çinar-Çap, 2003
9. Cəlil Məmmədquluzadə .Əsərləri. III c. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1967, 902 səh.
10. Məmməd Cəfər Cəfərov. Get dolangilən, xainsən hələ (tərtib edən və ön sözün müəllifi İsa Həbibbəyli). Bakı, Elm və təhsil, 2017, 168 səh.
11. Əntiqə adamlar. Bakı, Yazıçı, 1981,98 səh.
12. Müdriklik zirvəsində. Bakı, Elm və təhsil, 2017, 100 s.

ABSTRACT

LITERARY HERITAGE OF JALIL MAMMADGULUZADEH IN THE SCIENTIFIC AND ARTISTIC WORKS OF MAMMAD JAFAR JAFAROV

The early twentieth century was a “national renaissance” for Jalil Mammadguluzade and the idea that “the authors and journalists of that period were right in saying “nation, nation”, explains and reveals the codes of the great writer's socio-political and artistic activity. The bitter truth and pain behind the laughter of Mirza Jalil, who was representing the concept of the “National Renaissance” in that period, does not allow any wrong interpretation today. “The sacred duty of the pen is to serve the happiness of the people... It must be the act of every person”, said the great Mirza Jalil, who served this purpose in all his creative and socio-political activities. The activity of academician Mammad Jafar Jafarov occupies one of the important places in study of the heritage of Mirza Jalil. Mammad Jafar was holding the same views with Jalil Mammadguluzade, touching upon the matter of national state, power of nation and the land, and the ability to convey this feeling to the reader was not simply a cultural courage in the 60s of the last century, but a “boldness to speak the truth.”

РЕЗЮМЕ

ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ ДЖАЛИЛА МАМЕДГУЛУЗАДЕ В НАУЧНЫХ И ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ МАМЕДА ДЖАФАРА ДЖАФАРОВА

Начало двадцатого века было «национальным возрождением» для Джалила Мамедгулузаде, и идея о том, что «авторы и журналисты того периода были правы, говоря « нация, нация », объясняет и раскрывает коды социально-политической и художественной деятельности великого писателя . Горькая правда и боль, стоящие за смехом Мирзы Джалиля, который представлял концепцию «национального ренессанса» в тот период, сегодня не допускают неправильного толкования. «Священный долг пера состоит в том, чтобы служить счастьем людей ... Это должно быть делом каждого человека», - сказал великий Мирза Джалил, который служил этой цели во всей своей творческой и социально-политической деятельности. Деятельность академика Мамеда Джафара Джафарова занимает одно из важных мест в изучении наследия Мирзы Джалиля. Мамед Джафар придерживался тех же взглядов, что и Джалил Мамедгулузаде, касаясь вопроса о национальном государстве, власти нации и земли, и способность донести это чувство до читателя не была просто культурной смелостью в 60-х годах прошлого века, но «смелость говорить правду»

TAHİR NƏSİB
AMEA folklor İnstitutu

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN NƏSR TƏHKİYƏSİNDƏ ŞEŞƏNDİ ƏNƏNƏSİ

Siyasi-ictimai həyatda, yaxud da mədəni sahədə olsun öz xalqına arxalanan, onun şifahi yaradıcılığın-
dan bəhrələnən şəxsiyyətlər həm doğma mühitdə, həm də dünya miqyasında böyük şəxsiyyətlərə çevrilirlər.
Şübhəsiz ki, dünya xalqlarının çoxunun ictimai, ədəbi tarixlərində belə dahilərə rastlanır. Ancaq tipoloji olaraq
həmin şəxsiyyətlərin tanınmış qəbul olunmalarında əsasən onların iki üstün cəhətlərinə: beynəlmiləçiliyinə,
yaxud da milli keyfiyyətlərinə daha çox dəyər verilir. Bu ölçülərdən yanaşdıqda, misal üçün, türk dünyasında
N.Gəncəvi, Y.Əmrə səviyyəsində böyük şəxsiyyətlər birinci cəhətə - beynəlmiləçiliyə, M.Ə.Sabir,
C.Məmmədquluzadə kimilər milliliklərinə görə seçilir. Lakin bu o demək deyil ki, adları birinci çəkilmələrin
yaradıcılığında milliliyə, digərlərində də beynəlmiləçiliyə meyillik yoxdur. Gəncəvinin bütün əsərlərində
başlanğıcdan sonadək türk mifologiyasına, inanclarına, əfsanələrinə, xalq deyimlərinə aid xüsusiyyətlər
qırmızı xətt kimi keçir və ərəb, fars, yunan folklorunun mövzularından seçilib-ayrılır.

Bəzən, çox az təsadüf olunan hallarda, elə tarixi şəxsiyyətlər yetişirlər ki, onlar öz xalqının maddi-
mənəvi çətinliklərini sözün əsl mənasında bədənlərindəki gerçək fiziki-ruhi ağrılar kimi hiss edirlər. Həyatının
son günlərini ağır iztirablar içərisində keçirən böyük Sabirin xəstəliyini həkimlərin “millət azarı”
adlandırmaları heç də təsadüfi deyildi. Məhz millətinin dərdlərini özünə yük edən böyük şəxsiyyətlərdən biri
də C.Məmmədquluzadədir.

İstər bütün dünya həcmli siyasi-hərbi, istərsə də hər hansı bir xalqın daxilində yaranmış çəkişmələr
nəticəsində - millət kimi fiziki-mənəvi varlığın qorunub-saxlanması mübarizəsində olsun, dahi şəxsiyyətlər
onu təhlükələrdən yayındıraraq özünə inam yaradır. Hərbi sahədə sərkərdələrin, ordunun görə bilmədiyi işi çox
zaman ziyalılar maarifçilik yolu ilə həm düşməyə qarşı, həm də xalqın tərbiyələnməsi cəhətdən görürlər. Buna
görə də, Cəlil Məmmədquluzadə XX əsrin əvvəllərində dünyada və Qafqazda hökm sürən gerçək siyasi-mədəni
vəziyyətdən asılı olaraq, türk, müsəlman xalqlarının oyanışı üçün ən düzgün mübarizə yolunu seçmişdi. Özünü
dərək edən zamandan həyatının sonadək öz əqidəsinə sadıq qalmışdı.

C.Məmmədquluzadə, şəxsiyyətinin, yaradıcılığının ən böyük üstünlüyü, bir az əvvəl qeyd edildiyi
kimi, onun xalqını öz varlığı kimi qəbul etməsindədir. Məsələn, bu cür “istiqlalçılığı” Molyerdən, Qoqoldan
gözləmək düzgün olmazdı və bunun bir-neçə siyasi, etnik-mədəni əsasları, səbəbləri vardır. Birincisi,
fransızlar, ruslar dövrün – XVIII, XX əsrlərin siyasi-mədəni cəhətdən güclü imperiyalarını yaratmışdılar,
hakim, müstəmləkəçi xalqlar sayılırdılar və türk, müsəlman dünyasına nisbətən “qalib” vəziyyətdə dururdular.
Molyer, Qoqol səviyyəsində avropalı ziyalılar məsələyə ancaq “demokratiya” - hakim təbəqəni
tərbiyələndirmək, təhkimçiliyin eyiblərini üzə çıxarmaq cəhətdən baxırdılar. İkincisi, M.Ə.Sabir,
C.Məmmədquluzadə dövrün vəziyyətinə görə qarşı tərəfin - “məğlub” dünyanın nümayəndələridilər. Necə
deyərlər, Molyer, Qoqol ikiqatlı, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə üçqatlı xroniki xəstəliyin dərini çəkirdilər.
Məcəzi mənada deyilsə, avropalı satirik maarifçilər yazdıqlarından “gülərək həzz alırdılar”, “şərqlilər” “gülərək
ağlayıb dərd çəkirdilər”. Üçüncüsü, məsələnin “tarixi-coğrafi şərtlər” nəzəriyyəsinə dayanan etnik-psixoloji
əsasları da vardı. Soyuyqanlı avropalılarla müqayisədə şərqlilər daha istiqanlı olurlar. Yuxarıda əsaslandırılan
səbəblərə görə də M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə satirası, maarifçiliyi insana, kütləyə təsir cəhətdən daha incə,
sərrast, canlı, güclü, tərbiyəvi xüsusiyyət daşıyır. Hər ikisinin də yaradıcılığı öz əhəmiyyətinə və səciyyəvi
cəhətlərinə görə bəşəriyyətin gələcək tarixində siyasi-mədəni tarazsızlıqlar yarandıqca aktual qalacaqdır.

C.Məmmədquluzadə təhkiyəsinin üstünlüyü onun sadəliyindədir. Müdrik ağsaqqal uşağı anlayacağı
dillə tərbiyələndirdiyi kimi, satirik yazıçı xalqın keçmişinə, müasir dövrünə, gələcəyinə aid eyiblərini əlaqəli
şəkildə aydınlaşdırıb göstərir. Təsiri artırmaq üçün türk mifologiyasına aid mifoloji surətlərdən, arxaik folklor
janrlarının elementlərindən, xalq deyimlərindən, nağıllara, dastanlara, ümumiyyətlə, şifahi yaradıcılığa xas
olan təhkiyə üsullarından geniş istifadə edir. Bunlardan biri də surətlər arasındakı münasibətlərdə şeşəndi
tərzində danışmaqdır.

C.Məmmədquluzadə yaradıcılığı üçün ilk dəfə bu termindən – şeşəndidən istifadə olunduğuna görə
anlayışın folklorada daşdığı mənasına aydınlıq gətirilməlidir.

Müqayisələrdən aydınlaşır ki, şeşəndilik anlayışının mənşəyi Türkiyə coğrafiyasında yaranmaqla
qədim orta q türk dövrünə və şamançılıq ayinlərinə dayanır. Daha sonrakı mərhələdə Şirvan aşıq mühitində
“Şeşəngi” saz havasının təkrarsız xüsusiyyətlərində özünü göstərir.

Şeşəndi, daha doğrusu, şeşəndilik türk (xüsusən də qazax folklorunda geniş yayılmışdır) ədəbiyyatında, folklorunda ayrı bir xüsusi janr kimi müstəqil hala düşməyibdir, lakin səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Bunlardan ən əsası qarşı tərəfin – rəqibin eyiblərini göstərməklə yanaşı onu müdrik sözlərlə, fikirlərlə tərbiyələndirmək, düz yola gətirməkdir. Türk, eləcə də, monqol xalqlarının ədəbiyyatında, folklorunda bu üsula daha çox dastan qəhrəmanları öz düşmənləriylə qarşılaşanda müraciət edirlər və nəticə alınmayanda herbə-zorba gəlirlər.

Qədim ural-altay: monqol, türk, macar xalqlarının ictimai-siyasi həyatında şamanlar universal xüsusiyyətlərə malik olurdular, din-inanc rəhbəri, həkim, ozan-bağış, döyüşçü vəzifələrini eyni zamanda icra edirdilər. Onlar ayinlərdə əsasən xeyirxah sayılan heyvanların, quşların hərəkətlərini, səslərini yamsılayırdılar. Şirvan aşiq mühitinə daha çox xas olan “Şeşəngi” havasının sədalari altında ifa edən aşiqaların hərəkətlərində həmin incəlikləri sezmək olar. İfa zamanı onlar sinələrini qabardıb önə verirlər, başlarını dik tutub önə baxırlar, ayaqlarıyla dəqiq ölçülüb-biçilmiş hərəkətlər edirlər, məğrur və qürurlu görkəm alırlar, sanki ayin icra edirlər.

Ümumiyyətlə, bu anlayışın əsasını təşkil edən kökdən - “şeşəng”dən yaranmış sözlər türk folklorunda geniş yayılmışdır.

“Şeşəngi” saz havasının Şirvan aşiq mühitində yaranmasının və M.Ə.Sabirin öz satirasında şeşəndidən istifadə etməsi də təsadüfi deyildir, mühitə bağlı olaraq qanunauyğunluq daşıyır.

Ağbaba-Çıldır, Şörəyel (Şirak-El), Qars və s. bölgələrdə yerli şivələrdə işlənən «şeşələnmək» sözü özündən güclüyü, gücsüzü təhdit etmək, mənəm-mənəmlilik mənası daşıyır. “Şeşə gəzmək” - özündən razılıq, yersiz qürurluq, məğrurluq bildirir. “Şitəngi” - dinc durmayan, daima rahatsızlıq yaradan, şuluqluq salan uşaq mənasında işlənir.

Orta əsrlərdə (IX-XVI) Mərkəzi Türkünstanda, Çaç (Daşkənd) şəhəri ətrafında yaşayn türklərin həyatında əsgərlərin, xalqın bir yerə toplanmaları, ozan-bağışların qəhrəmanlıq dastanları söyləmələri üçün xüsusi böyük çadırlar düzəldilirdi və bunlara «hargah»lar deyilirdi. Yəqin ki, muğamın “cahargah” şöbəsinin adı fars sözü «çahar» - dördlə deyil, təkamül olaraq Çaç və hargah adlarının birliyindən tədricən yaranıbdir. Türk-islam və dünya musiqisinin əsaslarını yaradan dahi Fərabinin vətəni də bu bölgə idi. Qeyd olunan bu qanunauyğunluq çərçivəsində türklərin döyüşçü ruhunda qəhrəmanlıq əhval-ruhiyyəsi yaradan, qan coşduran “cəngi” havası ilə və onların ayrılmaz silahdaşları olan atlarının iki arxa ayaqlar üstə durmalarına “Şeşəyə qalxmaq” demələrinin birliyindən Şeşə-cəngi yaranır. Daha sonralar “şə”nin düşməsi və “c”-nin “ş-yə” keçməsi, yaxud “cə”nin düşməsi nəticəsində “Şeşəngi”yə çevrilir.

M.F.Axundov da məqalələrində məzmunca “şeşə” qavrayışına yaxın sözlər işlədib: “Əgər ruhanilik idarəsinin əhkamına əməl etmək bərəsində şeşəli Rusiya dövlətinin verdiyi qanun mənə yol versəydi, bu məsələnin həlli üçün Kərbəla alimlərinə müraciət edərdim; çünki onlar müctəhiddirlər və xalq da onlara təqlid edir” (1,189).

Şeşəli Rusiya burada müstəmləkəçi dövlətin siyasi-hərbi gücünün səviyyəsini vurğulasa da, müəllif bunu məcazi mənada istehza kimi, kobud, qaba, özündən razı, kiminləsə razılaşmayan, dinləməyən və s. xüsusiyyətlərdə işlədib. Eyni zamanda «şeşəli» anlayışı türklər arasında bəzi hallarda qürurlu, məğrur mənasında işlədilməsinə baxmayaraq, burada rəqib, düşmən tərəf üçün mənfəi çalarda istifadə edilib.

“Şeşə” anlayışı həm də Azərbaycanda yaşayan türklərin inanclarında qeybdən gələn quş adı bildirir. Şər ruhun daşıyıcısı olan bu quş ancaq gecələr uçur və oğlan uşaqlarına zərər verir (2,340). Uşaq altı aylığına çatmayana qədər onu tək buraxmaq olmaz. İnanca görə üstündən quş keçən qırxlı uşaq qaralib boğula bilər. Şeşə boğazdan öldürür. Uşağın yanında “şeşə”nin adını çəkməzlər, onun bələyinə iynə-sancaq taxırlar. İnama görə şeşəni tutan kimi öldürmək lazımdır. Şeşəni öldürən, inanca görə şeşə anası olur, bu adam şeşə vuran hər hansı uşağın boğazına əlini çəksə, həmin uşaq sağalar.

“Şeşəngi”yə hərfi, məna cəhətdən ən yaxın olan qavrayış Türkistan (Qazaxıstan) türklərinin şifahi yaradıcılığında müsbət xüsusiyyətlərdə işlədilən “Şeşəndik”dir (4,233). Müdriklərin həyat, təbiət hadisələri üzərində apardıqları müşahidələr nəticəsində yaranan “Şeşəndik” anlayışı nəsihətəməz, məntiqli, tərbiyəvi, qiymətli kəlamlar səviyyəsində yüz illər ərzində nəsilədən-nəsilə ötürülür. “Şeşəndik” mənasında, xüsusiyyətlərində işlənən kəlamlar xalq yaddaşında səlis, canlı şəkildə kökləşirlər, zaman ərzində bəzi hissələrinin unudulmasına, kəsərinin itməsinə baxmayaraq, yarandığı dövrü, mühiti, şəxsiyyətləri bəlli etmək üçün çox qiymətlidir. Misal üçün, qazax türklərinin tarixində xalq hərəkətinin başçısı Sırım Datov ətrafında yaranmış hadisələri əks edən, “Şeşəndik” xüsusiyyəti daşıyan kiçik parçada belə nəql olunur (4,233):

Sırımın rəqibi Nürəli xan barışmaq üçün onu yanına dəvət edir, lakin Sırım getmir. Xan adamlarını göndərib onu ikinci dəfə dəvət eləyir. Onda Sırım-Batır xanın elçilərinə bu sualları verir:

- Deyin görüm, quş uçub gölə qonur, ya göl quşa? Xanın elçiləri cavab verirlər:
- Əlbəttə, quş uçub gölə qonur.
- Deyin görüm, qonaq aula gəlir, ya aul qonağa?

– Aydın şeydir ki, qonaq aula gəlir.

Sırım xanın elçilərinə deyir:

– Onda qoy xan özü aula gəlsin. Çünki xalq göldür, xan quş, xalq auldur, xan qonaq. Göl quşsuz da ötüşər, amma hünəri var qoy quş da gölsüz, susuz ötüşsün? Aul qonaqsız ötüşə bilər, amma hünəri var qoy qonaq aulsuz, evsiz ötüşsün.

Bu kiçik qarşılıqlı deyişmədən hansı mənəvi, psixoloji dəyərlər üzə çıxır?

Məlumdur ki, türk cəmiyyətində xalqsız aşıq, aşıqsız xalq, lidersiz xalq, xalqsız lider, ağsaqqalsız xalq, xalqsız ağsaqqal ola bilməzdi. Qısa olaraq belə nəticə çıxarmaq olardı ki, yüksək mədəniyyətə sahib olan xalq böyük şəxsiyyətlər yetişdirdiyi kimi, əks tərəfdən də müdrik insanlar cəmiyyətə güclü təsir edirlər. Yüz illər ərzində şifahi surətdə yüzlərlə dastanın, minlərlə nəğmənin, müdrik kəlamların yaranıb nəsil-dən-nəsilə ötürülməsinin səbəbi onların xalqın maddi-mənəvi dünyasına xas olan bütün yüksək dəyərlərlə yəqinləşməsidir.

Beləliklə, C.Məmmədquluzadə başda olmaqla satirik yazıçıların “Molla Nəsrəddin” jurnalında istifadə etdikləri geniş təhkiyə üsullarından biri də şeşəndilikdir. Yaxarıda xüsusilə vurğulandığı kimi, şeşəndiliyin əsasında eyibləri müəyyənləşdirib onları düzəltmək, yaxud rəqibi düz yola çağıraraq tərbiyələndirmək məqsədi durur. Diqqətlə fikir verilsə, istisnasız olaraq M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə yaradıcılığına və adı çəkilən satirik jurnala aid bütün yazılarda həmin səciyyəvi xüsusiyyət zəif, yaxud da güclü səviyyədə özünü göstərir. Onsuzda “Molla Nəsrəddin” jurnalının əsas ideyası, mübarizə yolu, üsulu bu cəhətə bağlıdır. Maraqlıdır ki, XX əsrin 70-90-cı illərində Azərbaycan televiziyası ilə göstərilən “Mozalan” satirik verilişinin süjetləri də şeşəndilik əsasında qurulurdu. Ümumiyyətlə, orta əsrlərə aid edilən Molla Nəsrəddin lətifələrinin bütünlüklə məzmunları, surətlər arasındakı çıxışları şeşəndiliyə nümunədir.

Müdafiə olunan məsələyi əsaslandırmaq üçün “Molla Nəsrəddin”dən bəzi misallar gətirilir.

Ağnağan

Professor Köprülüzadə danışdıqca mən də danışacağam. Oktyabrın 24-də professor Köprülüzadə ədiblər cəmiyyətində danışdı.

Söhbət Türkiyənin şairlərindən düşmüşdü. Axırda söz gəldi çıxdı Əbdülhəq Həmidə və Tofiq Fikrətə.

Burada əziz qonağın ağzından mən bir qəribə söz eşitdim. Guya bu ədiblərin yazıları çətin yazılardır.

İndi acıqnan mən də bir para sirləri açacağım və bizim dostlarımızın bir çox paxırlarını çıxardacağım.

Hey!!? İndi canını hara qoyacaqsan. Yadımdadırmı bildir qiraətxanaların birində Tofiq Fikrətin kitabını açıb oxuyurdun. Bir para yerlərini oxudun gəldin çıxdın “Rübübi-Şikəstəyə” və “Sis” sərlovhəli parçaya yetişib çuşə gəldin. Oxudun, oxudun və bir az da oxusaydın yəqin ki, özündən gedəcəkdin. Mən burada gülməyə başladım.

Sən məndən soruşdun - niyə gülərsən əfəndim?....

Dedim: Sənə gülmürəm! Səbəbini sən soruşdun və mən sənə belə cavab verdim. Yəqin kiş sən orada oxuya-axuya sən orada elə sözlərə və ibarələrə rast gələrsən ki, heç mənasını özün də qanmırsan.

Aşnam dayandı və belə oxşayırdı ki, mənim sözlərimi xoşlamadı.

Dedi: hansı sözləri qanmıram? Mən kitabı aldım və orada bir iki ləfz tapdım və mənasını soruşdum. Aşnam dayandı və üzünü qıpıda duran xidmətçiyə tutub dedi: Oradan kitabxanadan Əxtəri-kəbir lüğətini bura gətir.

Dedim: Xub. Pəs Şəmsəddin Saminin lüğətini qoyub qeyri lüğət axtarırsan?

Cavab verdi ki, Şəmsəddin lüğəti xırda-mırda və kiçik-miçik yazıçıların əsərlərini oxuyub qanmaqdan ötrüdür.

Amma Tofiq Fikrət kimi dünya hələ görməmiş bir qələm sahibinin əsəri –xaməsini qanmaqdan ötrü dəxi də dərin ərəb lüğətlərinə baxmaq lazım gəlir.

Mən də o vaxt bir söz dedim. Nə şiri-şütür nə didari-ərəb. Yəni nə elə dil lazımdır, nə də belə axtarmaq. O vaxt sən güldün....

İndisə mən gülmürəm....

“Molla Nəsrəddin” (5,499)

Vaxtın var

Keçmişdə Bakıda bir Əlibala vardı. Hələ deyirdin ki, vaxtın var? Od götürüb başlardı söyməyə.

Mən fikir verirdim ki, ya soruşanlar bəkar adamlardı ya da ki, Əlibala dəlidir.

Bu günlərdə Qubq qəzasının Xalifalı kəndindən Allahverdi Əsəd oğlu kənd şurasından türkcə bir kağız alıb gəlir Bakıya Əzizbəyov xəstəxanasında olan oğlunu başa çıxmağa.

Kağızı xəstəxananın idarə rəisinə verir.

Xəstəxana rəisi də kağıza baxıb cavab verir:

- Vaxtım yoxdur.
- Necə yəni vaxtım yoxdur?

-Türkcə oxumağa vaxtım yoxdu.

Bu cavabdan sonra kəndli yazıq da kor-peşiman dala qayıdır.

Əlibala da rəis qədər ağıllı olub bir dəfəlik vaxtım yoxdur desəydi, onu o qədər incitməz idilər.

Ayaqüstü Gəzən (5,503)

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov M.F. Əsərləri: 3 cildə, II c., Bakı, Az. SSR. EA Nəşriyyatı, 1961
2. Bəydili C. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı, Elm, 2003
3. Qasımlı M. Ozan-Aşıq sənəti. Bakı, Uğur, 2003
4. Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət. Azərbaycan Ensiklopediyası. N.P.B. Bakı, 1998
5. Molla Nəsrəddin (satirik jurnal).7-ci cild (1925-1926), Bakı, Şərq-Qərb, 2018

TƏYYAR SALAMOĞLU

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
tayyarsalamoglu@gmail.com

**MƏHƏMMƏDHƏSƏN ƏMİ OBRAZI ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ
MÖVQELƏRİ İLƏ POLEMİKA MÜSTƏVİSİNDƏ**

Açar sözlər: *Cəlil Məmmədquluzadə, Məhəmmədhasən əmi, ədəbi tənqid, dünyagörüşü, qəhrəman, İslam, milli xarakter*

Key words: *Jalil Mammadguluzadeh, Uncle Mohammedhasan, literary criticism, worldview, hero, Islam, national character*

Ключевые слова: *Джалил Мамедгулузаде, дядя Мухаммедхасан, литературная критика, мировоззрение, герой, ислам, национальный характер*

Ədəbiyyatşünaslığımız Məmmədhasən əmini - “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərinin bu məşhur qəhrəmanını avam, hərəkətsiz, vətəndaşlıq düşüncəsindən məhrum bir obraz hesab edir və bunun əsas səbəbini onun dini inancında axtarır. Məhəmmədhasən əmi “şəriətin onsuz da artığa, canlı cənazəyə, ənənəvi şikəstə çevirdiyi” (1,181) adam kimi xarakterizə olunur. Qeyd edək ki, “Danabaş kəndinin əhvalatları”nın mətni də təsdiq edir ki, “bu kişi artıq dindar adamdı”. Mətn bizə onu da deyir ki, “üç-dörd ildi Məhəmmədhasən əmi Kərbəla ziyarətini qəsd edibdi”. Bu da həqiqətdir ki, ziyarət ərəfəsində (son üç-dörd ayda) “ziyaret şövqü Məhəmmədhasən əmini dünya işlərindən lap kənar eləyibdi”. Bütün bunlar hamısı doğrudur, lakin şəriətin Məhəmmədhasən əmini “canlı cənazəyə, mənəvi şikəstə” çevirməsi demək deyil. Məhəmmədhasən əminin “artıq dindar adam” olması onun nə mənliliyini, nə şəxsiyyətini, nə sosial səviyyədə düşünmək qabiliyyətini əlindən almamışdır. Əksinə, onun saflığı, təmizliyi, əliaçıqlığı, gözütoxluluğu, insanlara hər vaxt yaxşılıq etmək istəyi, ailəcanlılığı milli xarakterin təbiəti ilə birbaşa bağlı olsa da, İslam dininə ürəkdən bağlılığının da burada ciddi rolu var. Məhəmmədhasən əminin dünya işlərindən ayrı düşməsi müvəqqəti xarakter daşıyır. Psixoloji cəhətdən ziyarətə getməyə köklənməsi ilə bağlıdır. Məhəmmədhasən əminin “dünya malına əsla və qəta talib” olmaması onun maddi dünyadan büsbütün əl üzməsi, fəaliyyətdən və hərəkətdən qalmasının əlaməti deyil, çarəsizliyinin, bu “çarəsizlik”ə qarşı çıxardığı gözütoxluluğunun, nəfsinə qarşı dura bilmək kimi insani keyfiyyətinin əlamətidir.

Məhəmmədhasən əmidə sosial həyatı dərk etmək və dəyərləndirmək, baş verənlərdən nəticə çıxarmaq qabiliyyəti varmı? Başqa sözlə, Məhəmmədhasən əmi düşünə bilən, yoxsa düşünməyən qəhrəmandır? Bu suala cavab vermək vacib şərtidir. Çünki Məhəmmədhasən əminin bir şəxsiyyət və vətəndaş kimi özünü təsdiqi bu sualın cavabından asılıdır.

Ədəbiyyatşünaslıqda eynitipli qəhrəmanlar kimi səciyyələndirilən Məhəmmədhasən əmi və Novruzəlini (“Poçt qutusu”) müəllif oxşar situasiyalarda imtahana çəkir. Hər iki obrazın ictimai düşüncəsi və sosial fəallığı ictimai ədalətsizliyə - katdanın hər ikisinin başına açdığı müsibətlərə, zülmərə reaksiyalarında sınağa çəkilir. Ədəbiyyatşünaslıqdakı mövcud qənaətlərə görə, onların heç biri bu sınaqdan çıxıb bilmir. Sosial ədalətsizliyə və vətəndaş aktivliyinə görə Məhəmmədhasən əmi Novruzəli deyildir. Lakin məhz sosial ədalətsizlik və vətəndaş aktivliyi baxımından Məhəmmədhasən əmi Novruzəlinin sələfi statusu qazana bilər. Məhəmmədhasən əminin sosial aktivlikdə Novruzəli ola bilməməsinin özündə də tarixi qanunauyğunluq var. Azərbaycan kəndində gedən ictimai hərəkətin təkamülü, milli oyanışın formalaşması baxımından Məhəmmədhasən əmi XIX əsrin 90-cı illərini, Novruzəli isə yeni əsrin ibtidasını, milli azadlıq hərəkətinin ərəfə dövrünü təmsil edir. Bu mənada onları bir-birini təkrar edən qəhrəmanlar kimi təqdim etmək tarixi qanunauyğunluq nöqtəyi-nəzərindən də yanlışdır.

Bütün sovet dövrü ədəbiyyatşünaslığı Məhəmmədhasən əminin fəaliyyətsizliyini onun İslam ehkamlarına bağlılığında görmüşdür.

Lakin sovet rejimindən bizi ayıran zamanın hüdudları genişləndikcə, “bədii tərəqqidə idrakın və inikasın şərq, islam, azəri-türk modeli əvvəlki hüdudunda bərpa olunduq”ca ədəbiyyatşünaslıqda “Məmmədquluzadə özü də müsəlman idi və üstəlik, özü də molla idi” etirafı yer almağa başlayır. Məhz bu “etiraf” işığında etiraf olunur ki, “Məmmədquluzadə ruhaninin saxtasını, mərsiyəxanın lotusunu, dərvişin hoqqabazını, seyidin dələduzunu təsvir edirdi” (2,254). “Əhvalatlar”da ruhaniliyin baş təmsilçisi – qazı da bu “saxtakarlar”dan biri kimi təsvir edilmişdi. Özü də müəllifin tənqid ittihamı qazının saxtakarlığından çox,

məhz İslam şəriətinə ləkə gətirənlərin siyasi rejim tərəfindən səlahiyyət sahibinə, dinin təmsilçisinə çevrilməsinə yaratdığı sosial şəraitə qarşı istiqamətləndir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bir çox hallarda estetik həqiqətlərlə elmi həqiqətlərin üst-üstə düşməməsinin, bir-birini tamamlamamasının səbəbi obrazın (və həm də yazıçının) dünyagörüşü ilə tədqiqatçının dünyagörüşü arasındakı fərqlə də bağlıdır. Sovet dövrünün ədəbiyyatşünası dünyagörüşü etibarlı ilə materialist, onun təhlil predmetinə çevirdiyi əsərlərin qəhrəmanları (burada Mirzə Cəlilin qəhrəmanları) isə idealistdir. Bu isə o deməkdir ki, Məhəmməd həsən əminin qəzavü-qədəre, alın yazısına inamında qeyri-adi heç nə yoxdur. Ancaq prinsipial məsələ bu deyil. Prinsipial məsələ odur ki, *kimin məntiq daha həyatidir: ədəbiyyatşünaslığın, yoxsa Məhəmməd həsən əminin?*

Məsələ burasındadır ki, “Əhvalatlar”ın qəhrəmanı haqqında mülahizə yürüdərkən onun düşüncələri, həyatı qənaətləri axıra qədər elmi təhlil müstəvisinə gətirilmir. Halbuki, Məhəmməd həsən əminin gördüyü haqsızlıqlara, düşdüyü müsibətli vəziyyətə açıq etiraz edə bilməməsi son dərəcə həyatı bir məntiqlə bağlıdır. Məhəmməd həsən əmi haqsızlıqlara qarşı müqavimətini öz içində boğanda həmin bu həyatı məntiqdən, gerçəkliyin öz məntiqindən çıxış edir. Bu məntiq kifayət qədər əsaslıdır. O, özünün də, Xudayar bəyin də gücünü bilir. Özünün arxasızlığını, Xudayar bəyin arxasında dayananların kimliyini dəqiq təsəvvür edir. Məhəmməd həsən əmi əlacsız qalıb “nəçərnək divanxanası”na üz tutanda şikayət edib-etməmək onun düşüncəsini bütün varlığı ilə məşğul edir. Son nəticədə özünün də, Xudayar bəyin də gücünü düşüncə tərəzisində qoyub çəkir. Xudayar bəyin gücü qat-qat ağır gəlir. O, “şikayət etməmək” qənaətində haqlı olduğuna bizi inandırır. Yazıçının Məhəmməd həsən əminin düşüncə - monoloqu kimi təqdim etdiyi aşağıdakı parça tənqidi realizmin “kiçik” qəhrəmanının həqiqətən düşünmək, öz vəziyyətini, reallığı dürüst qiymətləndirmək bacarığına malik olduğunu göstərir: *“Axırda üz qoydu nəçərnək divanxanasına səmt. Məhəmməd həsən əmi o səbəbə nəçərnək divanxanasına gəlmir ki, şikayət eləsin Xudayar bəydən, ya karvansaraçıdan. Xeyr, Allah eləməsin. Məhəmməd həsən əmi dinc adamdı. Şər ilə, şiltaq ilə arası yoxdu. Və bir də ki, indiki əsrdə şikayət eləməkliyin özü elə bir çətin işdi. Ondən ötrü ki, şikayətçi gərək yəqin eləyə ki, şikayəti möhkəm eləyə biləcək. Şikayət də şahidnən möhkəm olur. Amma Məhəmməd həsən əminin şahidi yoxdu. Ondən ötrü ki, pulu yoxdu. Söz yox, Xudayar bəyin də pulu yoxdu. Söz orasındadır ki, Xudayar bəyin əlində yekə dəyəmək var. Nə vaxt kefi istəyir qaldırır, nə vaxt kefi istəyir yendirir.*

Danabaş kəndində bu yekəlikdə zoğal dəyəməyin hörməti heç pulun hörmətindən az deyil. O ixtiyar ki dəyəməkdə var, bəlkə pulda yoxdu. Bu səbəblərin hamısı və bir də o səbəbə görə ki, Məhəmməd həsən əmi əslində fəqir adamdı, bu səbəblərin hamısına görə Məhəmməd həsən əmi heç vaxt Xudayar bəydən şikayət eləməzdi”.

Ədəbiyyatşünaslıq “əhvalatlar”ın baş verdiyi mühitdə dəyəməyin qeyri-adi bir funksiya daşdığı, qeyri-adi güc olduğunu etiraf edir: “Feodal dəyəməyi burada artıq kapitalist bir məqsədə xidmət edir: mümkün qədər çox var-dövlət, kapital, sərvət toplamaq! Bu faktı kənddə gedən maraqlı ictimai proses öz əksini tapır: kəndlilikdə təbəqələşmənin, kənd “kulakı”nın əmələ gəlməsi! Kapitalistləşməyə doğru meyl” (1,182). Lakin ədəbiyyatşünaslıq çox vaxt “dəyəmək”in simvollaşdırdığı ictimai-siyasi prosesləri müəllif müşahidəsinin məhsulu kimi təqdim edir. “Dəyəmək”lə simvollaşan “güc”ün sosial münasibətlərdə oynadığı rolu Məhəmməd həsən əminin bütün dərinliyi ilə başa düşməsi nəzərə alınmır. Çünki bu halda məhəmməd həsən əmilər ədəbiyyatşünaslığın tənqidi realizmdəki “xırda adam” üçün müəyyənləşdirdiyi resept-qalıbdən çıxır. Halbuki, bədii məndə Xudayar bəyin gücü və gerçəklikdə “dəyəmək”in oynadığı rolla bağlı əsərdə əksini tapan mülahizələr açıq-aydın Məhəmməd həsən əminin daxili monoloqu, düşdüyü ağır vəziyyətlə bağlı öz-özünə vəərə-vürdü kimi təqdim edilir. Hətta bu mülahizələri müəllif mövqeyinin ifadəsi kimi qəbul etsək belə, yenə də Məhəmməd həsən əminin **“bu səbəblərin hamısına görə”** şikayət etməkdən vaz keçməsi ilə bağlı əsərdə özünə yer alan informasiya müəllifin bu qənaətləri Məhəmməd həsən əminin başından keçən düşüncələr kimi təhkiyə etdiyini sübut edir.

Akademik İ.Həbibəylinin sənətkarın ateist olmadığını, dini inancında bütöv olduğunu aktuallandırmasının və bunu təkzibedilməz dəlillərlə əsaslandırmasının məntiqi ona gətirib çıxarır ki, Mirzə Cəlil onunla eyni dini görüşünü paylaşan qəhrəmanlarının dini inancına tənqid və kinayəli baxış ifadə edə bilməzdi. Bu məntiqlə akademik Mirzə Cəlilin qəhrəmanlarını təhlil müstəvisinə gətirərkən İslam zehniyyətinin onların düşüncəsini kütləşdirməsini yox, daha çox bu qəhrəmanlarda dinə inamın formalaşdırdığı müsbət əxlaqi keyfiyyətləri önə çəkir: “...İnsan kimi Novruzəlinin, Usta Zeynalın xarakterindəki işığı, sədaqəti, mənəvi saflığı, daxili paklığı, halallığı Mirzə Cəlilin böyük sevgi ilə, ürək yangısı ilə qələmə aldığı duymamaq, görməmək mümkün deyildir” (3,52). İ.Həbibəylinin tədqiqatlarında “ailə-məişət mühitindəki möminlik, ilk növbədə, balaca Cəlilə əxlaqi saflıq keyfiyyəti aşlamışdır” kimi tezislərin davamlı yer alması sənətkarın qəhrəmanlarının dünyagörüşündə dinə inancın köklərini də görməyə bizə şərait yaradır. Buna görə də ədəbiyyatşünas alim tamamilə haqlı yazır ki, “böyük ədibin və ümumən molla-nəsrəddinçilərin əsərlərindəki tənqidin xarakteri də bir çox hallarda düzgün dərk olunmur” (3,52). Onun qənaətləri

olduqca əsaslıdır və ədəbi dövriyyəyə vaxtında buraxılmışdır. Çünki tənqidi realistlərin, o cümlədən, Mirzə Cəlilin əsərlərindəki “tənqidin xarakteri”nin “bir çox hallarda düzgün dərk olunmaması” öz başlanğıcını sovet ədəbiyyatşünaslığının bu əsərlərə verdiyi təhlillərdən götürür. Tənqidi realistlərdə milli varlığa istiqamətlənmiş və “tənqid, yaxud gülüş yolu ilə islah etməklə dirçəlişə və mənəvi oyanışa nail olmağ”a (İ.Həbibbəyli) hesablanmış tənqid sosrealist tənqidi düşüncədə milli varlığın tarixi xarakterinə inkaredici münasibətlə əvəz edilirdi. Buna görə də realizmin yeni mərhələsində tənqidin ifşa və inkar pafosu bilərəkdən, həm də şişirdilərək önə çəkilir, təsdiq pafosu isə büsbütün inkar olunurdu. Məhz ədəbiyyatşünaslığın bu istiqamətdəki ardıcıl və məqsədyönlü siyasəti bəzən geniş oxucu kütləsinin böyük sənətkarları düzgün başa düşmələrini çətinləşdirirdi.

Müstəqillik dövrünün ədəbiyyatşünaslıq düşüncəsinin təmsilçisi kimi, İ.Həbibbəylinin C.Məmmədquluzadə yaradıcılığına yanaşmada sənətkarın “milli oyanış və dirçəliş” konsepsiyasını bütün reallığı ilə elmi təhlilin mərkəzinə çəkməsi, tənqidi realizmin estetikasında “müsəlman cəmiyyətini islah etməkdən ibarət olan məqsədi”ni (F.Köçərli) qabartması, “kiçik adam” obrazlarının təhlilində onların xarakterindəki xoş, işıqlı cəhətləri inadlı axtarışı məsələlərə ***tam yeni konsepsiya mövqeyindən yanaşmanın göstəriciləri*** kimi mənalanır. Bu konsepsiyada klassik irsi qorumaq stixiyası ilə birlikdə, onun həqiqi, bir çox cəhətdən geniş oxucu kütləsindən gizlədilmiş məzmununu açmaq baş məqsədlərdən birinə çevrilir. Məhz bu cəhət çağdaş ədəbiyyatşünaslıq axtarırlarının müasirliyini şərtləndirir. Məhz həmin konsepsiyanın elmi əsaslarını bir qədər də möhkəmləndirmək məqsədi ilə bəzi maraqlı müşahidələri də ümumiləşdirmək mümkündür.

Məhəmməd həsən əmini XIX əsrin sonları Azərbaycan kəndlisinin tarixi xarakteri kimi götürsək, onun baş verən sosial proseslərə münasibətini də təsəvvür etmək olar.

Ədəbi qəhrəmanın həyatı proseslərin iştirakçısı olan insandan əsas fərqi odur ki, onun psixoloji dünyası, daxili düşüncələri də bilavasitə bədii təhlilin predmetinə çevrilir, bir obraz kimi onun mahiyyəti əməli işlərilə bərabər, düşüncə dünyasındakı “hərəkət”lə, psixoloji yaşantıları ilə birlikdə dəyərləndirilir.

Povestdə Məhəmməd həsən əminin eşşəyi dinməz-söyləməz Xudayar bəyə verməsi və həlledici məqamda onun nəçərnikə şikayət etməkdən çəkinməsi mütilik, qul psixologiyasının təzahürü kimi düşünülə bilər. Lakin bu ancaq ilk baxışda belədir və obrazın təbiətinin üst qatdan qavranılmasıdır.

Halbuki qəhrəmanların daxili aləminə elmi nüfuz oradakı gərgin psixoloji yaşantıları, düşüncə təlatümlərini görməyə imkan verərdi. O zaman Məhəmməd həsən əminin zahirən sakit və məzlum təbiətinin əsl mahiyyətini təsəvvür etmək olardı. Xudayar bəyin eşşəyi apardığı məqamlarda Məhəmməd həsən əminin düşündükləri bu mənada səciyyəvidir: “Mən indi ta gedib, eşşəyi ondan alıb, kişini yarı yolda qoya bilmərəm ki! Kişi genə, necə olsa, ağsaqqaldı. Adamın genə işi düşər. Necə ola bilər ki, bir eşşəkdən ötrü hakimi özündən incidəsən?”. Hərgah ki, bu tip düşüncənin özündə də gerçəkliyi real qiymətləndirmək, “hakim”ə tənqidi münasibət, eşşəyi verməyəcəyi təqdirdə başına gələnləri, dumanlı şəkildə olsa da, təsəvvür etmək kimi mənalar gizlənilib. Məhz bu mənə potensilləri ilə Məhəmməd həsən əminin daxili düşüncəsində psixoloji mahiyyətli fırtınaqabağı sakitlik aşkar sezilir. Eşşəyin taleyinin düyünə düşməsi məlum olanda və bu “düyün” Məhəmməd həsən əminin “ailə dramı”nı gerçəkləşdirəndə xarakterin daxilində həqiqi fırtına başlayır. Yazıçı obrazın daxili gərginliyini bütün həyatiliyi ilə təsvir edir: *“Qeyzindən yazıq kişinin alınından tər axırdı”*. “Alnından axan tər” daxili etirazın fırtınaya çevriləcək ilk təzahürü idi. Bu etiraz özünə, öz hərəkətlərinə kəskin tənqidi münasibətdə, özünü təhlildə bir qədər də güclənir: *“Eh, vallah, mən bir qəpik pula dəymərəm. Mən, doğrudan da, kişi deyiləm ki! Arvad məndən yaxşıdır”*. Artıq bu cür düşüncə, baş verənlərə daxili, ruhi etiraz son nəticədə mənəvi oyanışa gətirib çıxarır. “Qeyzindən alınından axan” tər də, özünün kişi olmamasını dilə gətirməsi, “arvad məndən yaxşıdır” etirafı Məhəmməd həsən əminin daxilindən püskürən qəzəb vulkanıdır ki, bu vulkan onun içindəki bütün mütiliyi, ehtiyatkarlığı – hakimə qarşı çıxmamaq düşüncəsini büsbütün silib atır. Həzrət Abbasa ünvanladığı məktub və bu məktubu çavuşa verərkən Məhəmməd həsən əminin ağlaya-ağlaya dedikləri, heç də sovet ədəbiyyatşünaslığında iddia edildiyi kimi, onun fanatizminin və mütiliyinin əlaməti deyil. Məhəmməd həsən əminin hərəkətində və sözlərində “ağlada-ağlada güldürən, güldürə-güldürə ağladan” müəllifin ağlaya-ağlaya ayılan, ayıldıqca özünü dərk edən, dərk etdikcə daha real düşünən qəhrəmanın etiraz səsini eşidirik:

- *Apar, qardaş, apar... O ərizəni apar... Apar Həzrət Abbasa. Apar... Mən gedə bilmədim... Gedə bilmədim. Qoymadılar. Məni qoymadılar... Mənim eşşəyimi oğurladılar. Yedilər. Satdılar. Apar ərizəmi, apar. Mən gedə bilmədim...*

Məhəmməd həsən əmi dünyəvi hakimə yox, Həzrət Abbasa şikayətinin məntiqinə bizi inandırır. Onun məntiqi dünya hakimlərinin qanunu yox, şikayətçinin haqqını yox, öz şəxsi mənafeələrini əsas götürdükləri haqqında real düşüncələrində açıdır. Məhəmməd həsən əmi zamanın reallıqlarını və amansızlığını dəqiq təsəvvür edir. Onun Xudayar bəyə güzəştinin və ondan şikayət etməkdən çəkinməsinin məntiqi kifayət qədər həyatidir. Məhəmməd həsən əmi düşünür ki, eşşəyi vermərəm, o da “günün günorta çağı gəldi, nahaq yerə

yaxaladı ki, bu qədər iştirafındı ver, onda pəs necə olsun?”. Etiraf edək ki, kifayət qədər həyati məntiqlidir və XIX əsr çar üsuli-idarəsindəki reallıqları əks etdirir. Müəllif Məhəmməd həsən əminin düşüncələrində çar üsuli-idarəsindəki hərc-mərclik, miqyassız özbaşınalıqlar haqqında təsəvvürlərimizi get-gedə dərinləşdirir. Qəhrəmanın düşüncələrində özünə yer alan “eşşəyi verməsəm, onda dəxi kənddə baş gəzdirmək olar?” sualında, reallıqla hesablaşmaq məcburiyyəti ilə birlikdə, ona güclü etiraz jesti də var.

Məntiqi sualın məntiqi cavabı Xudayar bəy – Zeynəb xəttində açılır. “Əhvalatlar”a Zeynəb ancaq qadın taleyinin bədii təəcəssümü kimi daxil olmur. Bu obraz ancaq qadın hüquqsuzluğunu, XIX əsr gerçəkliyində qadına yaşadılan acı taleyi simvollaşdırmır. Yeri gəlmişkən, orasını da xüsusi vurğulamaq lazım gəlir ki, XIX əsr qadınının hüquqsuz taleyi məsələsinin ədəbiyyatşünaslıqdakı elmi təfsirinin məntiqilə “Əhvalatlar”ın bədii məntiqi heç də üst-üstə düşmür. Məsələn, ədəbiyyatşünaslıq qadın hüquqsuzluğunu, qadınlara edilən zülmü çox vaxt milli həyat problemləri, feodal-patriarxal mühitin və şəriətin qanunları ilə bağlayır. Lakin “Əhvalatlar”da qadın problemi milli həyat və şəriət qanunları müstəvisində yox, siyasi rejimin qadın azadlığını tanımaması müstəvisində qaldırılır. Danabaş kəndində üç evdə qurulan matəmin hər birisi “Xudayar bəyin bəisliyi” timsalında siyasi rejimin cəmiyyət qanunları ilə birbaşa bağlanır. Müəllif İzzətın də, Zeynəbin də, müəyyən mənada, hətta Şərəfin də milli həyat qanunları çərçivəsindəki xoşbəxt həyatının siyasi rejimin bu həyata nüfuzundan sonra pozulduğunu önə çəkir. Hər şeyin pulla satın alınması, hər şeyin zoğal dəyənlərinin hökmünə tabe edilməsi milli həyat qanunlarından güc almır, çar hökumətinin idarəetmə sistemindəki özbaşınalıqların nəticəsi kimi meydana çıxır. Buna görə də Zeynəb problemi ictimai-siyasi sistem çərçivəsində qadına bəslənən münasibət kimi şərh edilməlidir. Bu səbəbdən də əsərdəki Zeynəb xətti təkəcə qadın məsələsi kimi yox, siyasi rejim daxilində milli cəmiyyət insanının vətəndaş hüquqları müstəvisində araşdırılmalıdır. Çünki povestdə məsələ məhz bu istiqamətdə estetik həllini tapır. Povestdə Zeynəb həm İzzət və Şərəflə, həm də Məhəmməd həsən əmi ilə eyni taleyi bölüşür. Məhəmməd həsən əminin tale yolu həm də Zeynəbin tale yolunda davam etdirilir. Ədəbiyyatşünaslıqda Zeynəb obrazının Məhəmməd həsən əmi obrazı ilə müqayisə müstəvisinə çıxarılması bu mənada təsadüfi sayıla bilməz. M.Məmmədov yazırdı: “Zeynəb cəsərtli, iradəli bir qadındır. O, cəmiyyətdəki mövqeyi etibarlı ilə Məhəmməd həsən əmiyə nə qədər yaxınsa, xasiyyətcə ondan bir o qədər fərqlidir”(4,15). Ədəbiyyatşünaslığımızda tamamilə düzgün qoyulur ki, “o, (Zeynəb – T.S.) öz hüququnu müdafiə etmək üçün qəti addım atır” (4,15). Lakin ədəbiyyatşünaslıq obrazları daha çox fərqli xarakterlərin hadisələrə fərqli münasibəti müstəvisində müqayisə edir. Hətta Zeynəbin “düşmənlər qarşısında heç vaxt aciz qul kimi” (4,15) dayanmaması Məhəmməd həsən əminin xarakterinə qarşı qoyulur. Beləliklə, həmişə olduğu kimi, ədəbiyyatşünaslıq məsələni mübariz və passiv qəhrəman müstəvisində dəyərləndirməklə öz işini bitmiş hesab edir. Halbuki, məsələ burada bitmir. Zeynəb və Məhəmməd həsən əmi obrazları assosiativ müqayisə planında milli cəmiyyətin çar üsuli-idarəsinə, onun idarəetmə sistemində fərqli formalarda etirazını ifadə edir. Hər iki obraz məhz bu ifadə planında bir-birinin davamı olan obrazlar kimi meydana çıxır. Məhəmməd həsən əminin etirazlarında bir passivlik (şərti mənada) varsa da, Zeynəbin etirazları açıq xarakter daşıyırsa da, məsələ burasındadır ki, hər ikisinin taleyi nəticədə eyni olur. Məhəmməd həsən əminin düşünüb eləmədiklərinin məntiqi ilə Zeynəbin başına gələnlərin məntiqi eyni nöqtədə birləşir və reallığın acı həqiqəti kimi təsdiq olunur. Zeynəbin başına gələn faciələr Məhəmməd həsən əminin məntiqinin reallığını üzə çıxarır. Zeynəb vəziyyəti real qiymətləndirə bilmir. O, milli həyat və şəriət qanunlarına, insanlıq qanununa istinadən hərəkət edir. Haqlı olduğuna inanır. Çünki cəmiyyətin bu qanunlardan tamam kənar bir qanunla – pulun və zoğal dəyənlərinin hökmü ilə idarə olunduğunu bilmir. Ona görə də son nəticədə hakim qüvvələr onun qarşısına Məhəmməd həsən əminin dəqiq təsəvvür etdiyi real həyat qanununu çıxarırlar: Qlava Kərbəlayı İsmayıl üzünü Zeynəbə tutaraq deyir: **“And olsun o bizi yaradana, əgər naz-qəmzə eliyəsən, mən səni qoymaram ki, bu kənddə baş dolandırasan”**.

Müəllif mövqeyində də cəmiyyətdə işlək olan “qanunlar” etiraf olunur, Zeynəbin təslimçilikdən başqa bir yolunun olmadığı dilə gətirilir. Müəllif mövqeyində Zeynəbin qarşı durduğu qüvvələrin zeynəblərin (məhəmməd həsən əmilərin) qüvvəsindən qat-qat güclü olduğu əks olunur. Məsələlərə tam realist, həyat həqiqətlərinə (burada sosial həyat) uyğun həll verilir. Müəllif məhəmməd həsən əmilərin, zeynəblərin etirazını müəyyən həddə qədər gətirə bilir. O həddə qədər ki, onların gücü ancaq bura qədər çatardı. Beləliklə, Məhəmməd həsən əmi və Zeynəb Mirzə Cəlilin nəsrinə etirazçı qəhrəmanlar kimi daxil olur və eyni taleyi yaşayırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Qarayev Y. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı, Elm, 1980
2. Qarayev Y. Tarix: yaxından və uzaqdan. Bakı, Sabah, 1995
3. Həbibbəyli İ. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı, Nurlan, 2007
4. Məmmədov M. Cəlil Məmməd quluzadənin bədii nəsr. Bakı, Azərb. SSR EA nəşr., 1963

ABSTRACT

THE IMAGE OF UNCLE MOHAMMEDHASAN IS POLEMICAL WITH LITERARY AND LITERARY POSITIONS

The article reveals the character of Uncle Mohammedhasan, the hero of J. Mammadguluzade's "Stories of Danabash Village". The literary text criticizes the literary criticism of the characterization of this image as a "passive hero". Uncle Mohammedhasan is described as a hero who is quite active in dealing with social injustice. Criticism critically approaches the critical realism of these and other types of images only by submitting to the neglected psyche, explaining the ideological and political basis of the issue.

РЕЗЮМЕ

ОБРАЗ ДЯДИ МОХАММЕДХАСАНА ПОЛЕМИЧЕН С ЛИТЕРАТУРНЫМИ И ЛИТЕРАТУРНЫМИ ПОЗИЦИЯМИ

В статье раскрывается характер дяди Мухаммедхасана, героя романа Дж. Мамедгулузаде «Истории села Данабаш». Литературный текст критикует литературную критику характеристики этого образа как «пассивного героя». Дядя Мохаммеданхасан описывается как герой, который довольно активно борется с социальной несправедливостью. Критика критически подходит к критическому реализму этих и других типов изображений, только подчиняясь забытой психике, объясняя идеологическую и политическую основу проблемы.

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN UŞAQ HEKAYƏLƏRİ

Açar sözlər: *uşaq ədəbiyyatı, dramaturq, publisist, hekayə, tənqidi realizm, faciə*

Key words: *children's literature, playwright, publicist, story, critical realism, tragedy*

Cəlil Məmmədquluzadə (1866-1932) Azərbaycan ədəbiyyatının yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymasında mühüm rol oynamış qüdrətli dramaturq, nasir, kiçik hekayənin böyük ustadı, publisistdir. O, “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin, tənqidi realizm ədəbi cərəyanının banisi, böyük demokratdır.

Cəlil Məmmədquluzadə öz həyat amalını, sənətkar mövqeyini aşağıdakı sözlərlə ifadə etmişdir: “Qələmin müqəddəs vəzifəsi xalqın xoşbəxtliyi yolunda xidmət etməkdir. Bu ola gərək hər bir qələm sahibinin amalı!” Bütün ömrü boyu Vətənin taleyini düşünən, xalqın tərəqqisi, milli-mənəvi özünəqədərki yolunda mübarizə aparan sənətkar yazırdı: “Vətən, vətən, vətən! Dil, dil, dil! Millət, millət, millət! Dəxi bu dairələrdən kənar bəni-noi bəşər üçün özgə nicat yolu yoxdur”.

Sözün doğrusunu danışmağı hünər sayan Cəlil Məmmədquluzadə öz əsərlərində həyatın sərt həqiqətlərindən, insan taleyindən, onun azadlıq arzusundan söz açmışdır. O, oxucularına üz tutaraq öz məqsədi, məramı haqqında yazırdı: “Ey mənim hörmətli oxucularım, ey mənim munislərim! Mən bu sözləri yazıram ki, siz oxuyub fikir edəsiniz. Mən bu sözləri yazıram ki, fikir edəsiniz, yazıram ki, fikir edəsiniz”.

O, ədəbiyyatımızda kiçik hekayənin böyük ustadı kimi şöhrət tapmış, canlı həyat hadisələrini, insan xarakterlərini əks etdirən “Poçt qutusu”, “Kişmiş oyunu”, “Buz”, “İki alma”, “Saqqallı uşaq”, “Qurbanəli bəy” və s. məşhur əsərləri yazmışdır.

Aparılmış tədqiqatlarda C.Məmmədquluzadənin hekayələrinin uşaq ədəbiyyatımızda əhəmiyyəti yüksək qiymətləndirilir: “Realist uşaq nəsrinin əsasını qoyan C.Məmmədquluzadənin hekayələri böyüklər üçün yaranan nəsrin ifadə tərzindən, təhkiyə üsulundan tam azad olmasa da, bu əsərlərdə uşaqların tərbiyəsi ilə bağlı cəmiyyəti düşündürən bir sıra problemlər öz əksini tapmışdır. Onun parlaq yaradıcılığı Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının doğulub formalaşmağa doğru getdiyi dövrə təsadüf edir. Yazıçı müsəlman dünyasının həqiqətlərini uşaq əsərlərində də verməkdən çəkinmir, cəmiyyətin nöqsanlarını burada da tənqid obyektinə çevirir. “Pirverdinin xoruzu”, “Dəllək”, “Buz”, “İki alma”, “Poçt qutusu”, “Saqqallı uşaq” və digər hekayələrində böyük həqiqətlər açmağa meyl göstərən yazıçı, təxminən Andersen və Perro ədəbi ənənələrini yeni tərzdə inkişaf etdirir”.

Sənətkarın ədəbi irsinin tədqiqatçısı İ.Həbibbəyli Cəlil Məmmədquluzadəni Azərbaycan ədəbiyyatında kiçik hekayənin böyük və qüdrətli yaradıcısı adlandıraraq yazır: Dahi yazıçının məşhur “Poçt qutusu” hekayəsi milli ədəbiyyatda hekayə janrının ən kamil nümunəsi kimi dəyərləndirilir. Bu yığcam əsər Cəlil Məmmədquluzadənin kiçik bir hekayənin hüdudları daxilində az qala roman mövzusu ola biləcək ictimai mətləbləri ifadə etmək imkanlarının əyani göstəricisidir.

Divanxananın yaxşı tanımağa məcbur edildiyi halda, poçt qutusunun, poçtxananın mahiyyətini bilməyən Novruzəlinin taleyinin təqdimi əsasında ədib Azərbaycan kəndlisinin böyük müdafiəçisi olduğunu nəzərə çarpdırmışdır.

Tədqiqatçı haqlı olaraq bu qənaətə gəlmişdir ki, Cəlil Məmmədquluzadənin nəsr əsərləri Azərbaycanda bədii nəsrin, xüsusən, kiçik hekayə və povestnin bir janr kimi qəti olaraq formalaşması və onun sonrakı inkişafına müsbət təsir göstərmişdir.

“Poçt qutusu” hekayəsinin qəhrəmanı Nobruzəli sadə, xeyirxah bir kəndlidir. Əsərdə onun şəhərə - xanın yanına gəlməsi, kənddən sovqat gətirməsi təsvir olunur. Müəllif Novruzəlini tərifləmir, lakin ona olan hüsn-rəğbəti açıq hiss olunur. Novruzəli o vaxtkı Azərbaycan kəndlisinin tipik nümayəndəsidir. Xana müraciətində “qadan alım”, “sənsiz mənim bir günüm olmasın”, “qurban olum sənə”, “başına dönüm” deməsi onun məzlumluğu barədə aydın təsəvvür yaradır.

Novruzəli avam, itaətkar olsada, xanın tapşırığını yerinə yetirməyə tələsmir, bir kəndli təsərrüfatçılığı ilə ac ulağın, ayaqları bağlanmış toyuq-cücənin qayğısına qalır. Lakin bu sadələvh, zəhmətkeş kəndli poçtun nə olduğunu bilmir. Novruzəlinin başına gələn əhvalatı danışarkən erməni ağanın, rus arvadın poçta məktub salıb gətməsini söyləməsi də təsadüfi deyil. Müəllif bununla Novruzəlinin cəhəlatini, digər millətlərdən geri qaldığını göstərmək istəmişdir.

Novruzəlinin poçt işçisini döyüb həbsə düşməsi onun avamlıq faciəsinin nəticəsidir. Faciə həm də ondadır ki, Novruzəli baş vermiş hadisənin səbəbini qəzavü-qədərlə bağlayır: “Novruzəli durdu ayağa, xana yavıqlaşdı və çuxasının ətəyi ilə gözünün yaşını silib başladı:

-Başına dolanım xan, məni çövrür balalarının başına məni bağışla! Mənim heç bir günahım yoxdur. Bir kətdi adamam, mən nə bilirəm kağız nədi, qutu nədi, poçt nədi? Başına dönüm, xan, məni çövrür o gülüzlü

balalarının başına. Heç ziyanı yoxdu, həyə olmənen, sağ qalaram, qulluq elərem, əvəzi çıxar, bir qələtdi eləmişəm, ta neyləmək? İndi iş belə oldu. Bunlar hamısı Allahdandı. Gərək belə olaymış. Bağışla mənə, xan. Mən ölənə kimi nökrəm sənə.

Bu sözləri deyib, Novruzəli bir az da yavıqlaşdı xana və istədi onun ayaqlarından öpsün”.

Xanın öz kəndlisinin başına gələn hadisəni həvəslə, gülə-gülə dinləməsi, onun həbsi xəbərini eşidəndə “bir az bikiş” olmasının təsviri də təsadüfi səciyyə daşımır. Aydın olur ki, xan baş vermiş hadisə də, kəndlilin düşdüyü vəziyyətdə öz günahını görmür. Əsər oxucunu Novruzəlinin avamlıq faciəsinin ictimai səbəbləri haqqında düşünməyə sövq edir.

“İki alma” hekayəsində humanizm, xeyirxahlıq probleminə yeni prizmadan yanaşılır. Şəhərə gəzməyə çıxan oğul atasına müxtəlif şeylər aldırmaq istəsə də, məqsədinə nail olmur. Ata ilə oğul tramvaya minir. Tramvayda ondan pul istəyən dilənçi uşağa yardım əli uzatmağın düzgün olub-olmadığı barədə düşünür. Yanıbdakı oğlu isə əlindəki almalarından birini öz həmyaşdı olan dilənçi uşağa verir. Tramvay yola düşəndə ata pəncərədən yolun kənarında durub alma yeyən dilənçi uşağı görür. Oğlu gülə-gülə yavaşca atasına deyir: “Dədə, almanın birini verdim dilənçi uşağa”.

Atadan fərqli olaraq, oğul daha həssas, mərhəmətlidir. O, yardıma ehtiyacı olan insan görəndə atası kimi müxtəlif fəlsəfi düşüncələrə dalmır, konkret addım atır, xeyirxahlıq nümunəsi göstərir.

“Buz” hekayəsində insanın öz hərəkətləri üçün mənəvi məsuliyyət daşması problemi qoyulub. Əsərin qəhrəmanı uzun illər keçdikdən sonra uşaqlıqda baş vermiş hadisəni xatırlayır, düşünm ədəb etdiyi hərəkətə-xəstə xalasına bunu çatdırma bilmədiyinə görə vicdan əzabı çəkir: “Yay fəslə arabalarda daşınan ağ və təmiz duru buz kərpiclərini görəndə xalam yadıma düşür və öz-özümə deyirəm: o xoşbəxt idi ki, indi onun ürəyi yanır, bu buzunu aparıb ona verəcəklər ki, ürəyi sərinləsin.

Və çox-çox daha da xoşbəxt adamlar var ki, bu buzlar onların ləziz yeməkləri və marojnalarına sərf olunur. Amma mənəm xalam odlu qızdırmanın içində ürəyi yanmaqda olduğu halda, bircə tikəsinə həsrət qaldı və iki gün sonra ölüb getdi. Kimin qüsuru ucundan? Mənimmi, ya yox? Kimdədir taxsır? Məndədir ki, itlər ilə dalaşmağa məşğul olub, xalamın buzunu odlu torpağın içində əritdim? Ya bəlkə günahkar təbiətdir ki, daş kimi bərk bir buz istidən suya döndərir? Ya bəlkə günah heç birimizdə deyil?

Ondan ötrü ki, mən tək tərbiyə görməyən on yaşında bir uşağın həmin rəftarı çox təbiidir, necə ki, buzun gün qabağında əriməyi təbiidir. Nə qədər ki, uşaq idim, yadıma düşməzdi, elə ki, yekəkib aqlım kəsdi, buz əhvalatı mənə hər bir yeri düşəndə dərd olur. Bir tərəfdən də on dörd yaşında olduğum vaxtı ölümcül azarlı xalamı bir qəpiklik buza həsrət qoymağım yadıma düşür”.

Yazıçı oxucuya belə bir fikir aşılayır ki, yaşından asılı olmayaraq, hər bir insan etdiyi hərəkət üçün məsuliyyət hissi duymalıdır.

“Saqqallı uşaq” hekayəsinin qəhrəmanı Kəblə Əzim savadsızdır. O, satdığı şeylərin haqq-hesabını yalnız özünün başa düşdüyü işarələrlə divara yazır. Ev sahibi bu hərəkəti uşaqların etdiyini düşünüb əsəbləşir.

Hekayənin finalında isə məlum olur ki, divarları yazan, alış-veriş haqq hesabını bu üsulla aparan savadsız Kəblə Əzim imiş: “Tez çıxdım dalana və gördüm ki, kişi yağ və yumurtanı qoyub yerə, keçib qapının dalına və bir güdək karandaşın ucunu ağzına soxub fikrə gedib. Divarda heyvana oxşar bir cızma-qara çəkilib, altından bir neçə əlif, yanında bir neçə girdə şey. Mən çox təəccüb elədim və əhvalım da birdən nədənsə dəyişildi. Kəblə Əzim mətləbi duydu və mən soruşmamış dedim:

-Molla əmi, doğrusu mənəm dərsim-zadım yoxdu, bu bir yaddaşdı, yazdım ki, hesablar dolaşmasın.

Mən qəh-qəhə çəkib güldüm. Kişi bir az gülümsündü. Mən bircə bunu soruşdum ki, divara yazdığının mənası nədir? Mənası bu imiş: Kəblə Əzim istəyirmiş bir inək çəkə və inəyin altında yazdığı beş cızığın mənası bu imiş ki, mən ona beş manat inək yağından borclu qaldım. Girdə yazılar da yumurtadan qalan borcumun hesabı imiş”.

Ev sahibi uşaqları çağırır divardakı yazıları onlara göstərir və deyir: “Balalarım, bu yazını yazan da sizin kimi uşaq idi; ancaq bircə təfavütünüz oradadı ki, onun saqqallı var, sizin hələ saqqalınız yoxdur”.

Yazıçı "saqqallı uşaqların" nadanlığını tənqid etməklə savadsızlığın, geriliyin acı nəticələrini göstərir.

C.Məmmədquluzadənin “Qurbanəli bəy”, “Quzu”, “Zırrama”, “Pirverdinin xoruzu” hekayələrində, “Danabaş kəndlilin əhvalatları” povestində gənc nəslin mənəvi-estetik tərbiyəsi ilə bağlı mühüm mətləblər yüksək sənətkarlıqla əks etdirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bəktəşi İ. XX əsr uşaq mətbuatında ədəbiyyat. Bakı, ADU-nun nəşri, 1965
2. Əzizov Ə. Uşaqların sevimliləri. (XX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixindən). Bakı, Gənclik, 1978
3. Əsgərli F. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının mərhələli inkişafı. Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı, 2009
4. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. K. Məmmədovu redaktəsi ilə. Bakı, Elm, 1979
5. Fərhadov F., Hacıyev A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi. Bakı, APİ-nin nəşriyyatı, 1986

ABSTRACT

JALIL MAMMADGULUZADE'S CHILD STORIES

J. Mammadguluzadeh, the great playwright of Azerbaijani literature, is the founder of the literary trend of critical realism. The writer lived and worked for the prosperity of our people. He is well-known as the great master of small stories in our literature. The great playwright wrote famous works as “The Mailbox”, “Ice”, “Two apples”, “Bearded Child”, which reflects on human life and human characters. The article analyzes these works of the writer.

MEHRİ QULİYEVA

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

C.MƏMMƏDQULUZADƏNİN HEKAYƏLƏRİNDƏ ƏDƏBİ PORTRET

Açar sözlər: hekayə, C.Məmmədquluzadə, ədəbi portret, təsvir, interyer

Key words: story, J.Mammadguluzada, pen-portrait, description, interior

Ключевые слова: рассказ, Дж.Мамедгулузаде, литературный портрет, описание, пейзаж, интерьер

XX əsr Azərbaycan hekayəsinin nəsr texnikasının formalaşması və inkişafı baxımından ədəbiyyat tariximizdə özünəməxsus yeri var. Realist və romantik hekayənin əsas inkişaf mərhələləri XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Təsvir, dialoq, nəqletmə ənənəvi nəsrin aparıcı ünsürləridir. Bunların hər biri ayrı-ayrılıqda çatdırdığı informasiyanın xarakterinə və məzmununa görə daxili təsnifat xüsusiyyətləri qazanır.

Təsvir hər hansı bir məkanın və ya insanın əsas cizgilərini qabardıb göstərməyə xidmət edir; peyzaj və portret təqdimində aparıcı rola malikdir. Psixoloji vəziyyəti təqdim etmək üçün insanın ruhi aləminin də təsviri bədii yaradıcılıqda önəmli yer tutur; bədii təsvirdə fiziki və ruhi təsvir bir-birini tamamlayır. Ruhi təsvir insan yaddaşının və xəyalının hüdudsuzluğu ilə əlaqədar geriyyə və gələcəyə hərəkətilik nümayiş etdirir və yazıçıdan daha ciddi hazırlıq tələb etməklə bərabər, eyni zamanda onun informasiya ötürmə imkanlarını artırır.

XX əsr Azərbaycan hekayəçiliyi təqdim etdiyi ədəbi portretləri ilə ədəbiyyatımızı xeyli zənginləşdirmişdir. Tipindən və aid olduğu metoddan asılı olmayaraq bu hekayələrdə yadda qalan, ədəbiyyatımızda vətəndaşlıq qazanan portretlər seriyası mövcuddur. Ədəbiyyatımıza portret yaradıcılığı istiqamətində tarixi aspektdə yanaşsaq, o zaman XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının bu sahədə müstəsna rolunun şahidi oluruq. Ona görə ki, folklor öz qəhrəmanlarını qeyri-adi bacarıqları yerinə yetirə biləcək şəkildə təqdim edirdi. Qədim və orta əsrlərdə sənətkarın yaratdığı portretlər illüstrativ xarakter daşıyırdı. Maarifçi realizm zahiri portretdən çox ideyanı, ideal və arzuları, əməlləri, ağıllı davranışları, təlqin edilən fikirləri önə çəkir, hadisə və qəhrəman münasibətləri kontekstində təqdim edirdi; onun formalaşdırdığı portret daha çox mənəvi aləmlə bağlı idi. Folklor və divan ədəbiyyatından fərqli obraz və portretlər təqdim etsə də, maarifçi realizm üçün portretin hərtərəfli təqdimi bir o qədər də xarakterik xüsusiyyət daşıyırdı. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında isə, xüsusən tənqidi realizm istiqamətində müəllif portretin xarici və daxili məzmunu üzərində çox diqqətlə dayanırdı. Bu dövrün ədəbiyyatında qəhrəman daha bütöv, rəsmləşdirilmiş şəkildə təqdim olunur. Həmin mərhələnin qəhrəmanlarının portreti daha canlı və dinamikdir. Burada zahiri və daxili portret vəhdətdə verilir və bir-birini tamamlayır. Tənqidi realizm istər cəmiyyəti, istərsə də fərdləri təbəqələşdirib vərəq-vərəq açmağa olan meyli ilə fərqlənir. Onda təsvir və təqdim etmə birbaşa oxucunun şüuruna ünvanlanır və yaddaşda uzunmüddətli vaxt qazanır. Oxucu ilə dinamik və uzunmüddətli ünsiyyətin yaranması prosesini ən yaxşı təmin edən vasitələrdən biri portretdir. Bu portretdə zahiri və daxili bütövlük bir yerdə olduğu zaman müəllif daha çox məqsədinə nail ola bilər.

XX əsr Azərbaycan hekayələrində qəhrəmanların xarici görünüşü-boyu, üzü, geyimi, davranışları, mimik hərəkətləri çox parlaq və yadda qalandır. Onların vərdişləri, fikirləri, düşüncələrini məşğul edən əsas məsələ, güclü və zəif tərəfləri də təsvirlərin əsasında dayanır. Bu iki tərəf zahiri və ruhi təsvir qəhrəmanların bədii portretlərinin tamlığına xidmət edir.

Yazıçıların portret yaradıcılığında üçüncü maraqlı cəhət də ortaya çıxır; bu, yazıçının özünün ruhi-psixoloji portretidir. Onun nəyin üzərində daha çox dayanması, fikrini məşğul edən məsələlərin müəyyənlişməsi xəyalımızda müəllifin özünün də bədii portretinin yaranmasına yol açır.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında, nəsrində portretə bu qədər meyilliliyin əsas səbəblərindən biri, heç şübhəsiz ki, rəsmli satirik jurnal olan “Molla Nəsrəddin”in də təsirindən irəli gəlirdi. Mollanəsrəddinçilərin portretlə ünsiyyət qurma cəhdi elə birbaşa rəsmlə işləmə meyillərində də özünü göstərirdi. “Molla Nəsrəddin” incəsənətin iki sahəsindən - ədəbiyyatla rəsmə vəhdətindən məharətlə yararlanırdı. Rəsmlə fikrin tamamlanması istər-istəməz, sözlə də rəsme təməli artırırdı.

Tənqidi realizm ədəbi cərəyanının və mollanəsrəddinçilərin əsas aparıcı siması olan Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında təsvirlərə - ədəbi portret və peyzaja mühüm əhəmiyyət vermişdir. Onun nəsrdə ədəbi portreti qabarıq təqdim etməsi hələ “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestində diqqəti cəlb edir. Orada hər bir obraz rəsmləşdirilib, portretləşdirilib təqdim olunur.

Hekayədə vəziyyətin seçilmiş ədəbi qəhrəman üzərində qurulmuş variantında portretin fərqli cizgiləri ilə rastlaşırıq. Müəllif burada əsasən ruhi vəziyyəti qabağa çəkir. Onun hekayələrində “Danabaş kəndinin əhvalatları”ndakı kimi obrazın zahiri təsviri detallı yer tutmur. Müəllif hekayənin həcmindən maksimum faydalanaraq cəmiyyətin qüsurlarını qəhrəmanın davranışında qabartmaq istəyilə portret yaradarkən əsasən hərəkət, danışmaq üzərində dayanır. Bunu, demək olar ki, Cəlil Məmmədquluzadənin bütün hekayələrində görürük.

“Molla Nəsrəddin” jurnalında “Sizi deyib gəlmişəm...” məqaləsində müraciət ünvanladığı təbəqələrin zəngin portretini hekayələrində yaradaraq onlardakı ətalətin ağırlığı ilə cəmiyyəti vurur və silkələyir. Məqalə, müəllifin portretlərini yaratdığı qəhrəmanların ümumi modeli təəssüratını bağışlayır. “Sizi deyib gəlmişəm, ey mənim müsəlman qardaşlarım. O kəsləri deyib gəlmişəm ki, mənim söhbətimi xoşlamayıb, bəzi bəhanələrlə məndən qaçıb gedirlər, məsələn, fala baxdırmağa, it boğuşdurmağa, dərviş nağılına qulaq asmağa, hamamda yatmağa və qeyri bu növ vacib əməllərə. Çünki hükmələr buyurublar: "Sözünü o kəslərə de ki, sənəqulaq vermirlər". Ey mənim müsəlman qardaşlarım. Zəməni ki, məndən bir gülməli söz eşidib, ağızınızı göyə açıb və gözlərinizi yumub, o qədər "ha-ha" edib güldünüz ki, az qaldı bağırsaqlarınız yırtılsın və dəsmal əvəzinə ətəklərinizlə üz-gözlünüzü silib, "lənət şeytana" dediniz, vaxt elə güman etməyin ki, Molla Nəsrəddinə gülürsünüz. Ey mənim müsəlman qardaşlarım. Əgər bilmək istəsəniz ki, kimin üstünə gülürsünüz, o vaxt qoyunuz aynanı qabağınıza və diqqətlə baxınız camalınıza.” Müəllif güzgüyə çevirdiyi yaradıcılıqla cəmiyyətə özünü nümayiş etdirir. İnsanı, toplumu ayılmaq üçün bundan kəsərli vasitə tapmaq çətindir.

İlk hekayəsi olan “Poçt qutusu”nda qəhrəmanın portreti üz cizgiləri, geyimi ilə yox, davranışı ilə canlanır. Müəllif onun hərəkəti, qapıdan içəri daxil olma tərzi, xana müraciət şəkli, poçta getməyə hazırlaşarkən çaşqınlığı, polis idarəsində yazıq-yazıq göz yaşı tökməsi, daha sonra poçt qutusunda saldığı məktubla əlaqədar başına gələnləri nağıl etməsi və s. ilə oxucu təəvvüründə Novruzəlinin portretini formalaşdırır. Adətən davranış tərzi də qəhrəmanın zahiri portretinə aid cəhətlər kimi qiymətləndirilir. “Portret ədəbiyyatda bədiiliyin səciyyəvi cəhətlərini göstərmək üçün yazıçının istifadə etdiyi vasitələrdən biridir. O, portretdənöz qəhrəmanlarının tipik xüsusiyyətlərini açdığı zaman istifadə edir. Onlara qarşı öz ideya münasibətini ifadə etmək üçün obrazların xarici görünüşlərini: bədən quruluşlarını, sifətlərini, geyimlərini, hərəkətlərini, adət və vərdişlərini, maneralarını təsvir edir.” (5) Əslində, davranış və manera qəhrəmanın zahiri və daxili xüsusiyyətlərini birlikdə ifadə etməyə imkan yaradan spesifik xüsusiyyətlərdir. Bu mənada, “Poçt qutusu”nda Cəlil Məmmədquluzadə xarici və daxili xüsusiyyətləri əlaqələndirən əlamətləri önə çəkməyi daha uyğun hesab etmişdir. Bu, hekayənin lakonikliyi təmin etmiş və hadisənin önə çıxmasına müvafiq şərait yaratmışdır.

“Usta Zeynal”da Usta Zeynalın hərəkət və danışığındakı ətalət, hərəkəti zəiflətmə mexanizmi psixoloji olaraq insanı yorur. Müəllif məhz bu ləngliklə oxucunun psixoloji dünyasında partlayış, hərəkət yaratmağa nail olmaq istəyir və məqsədinə nail olur. Muğdusi Akopun evi fonunda canlandırılan, əsasən şagirdi və ev sahibi ilə söhbətdə ruhi vəziyyəti açılan Usta Zeynalı oyaatmaq, hərəkətə gətirmək vasitəsilə müəllif oxucusunu oyaatmağa, hərəkətə gətirməyə cəhd edir.

Cəlil Məmmədquluzadə hekayələrində təsvir və nəqlətmə bir-birini ustalıqla əvəz edir. Onun təsvirlərində mükəmməl portret canlandırılır. Portretlərini əks etdirdiyi məzmunu görə aşağıdakı kimi quruplaşdırıla bilər.

- Fərdin ədəbi portreti;

- Kütlənin ədəbi portreti;
- İnteryerin təsviri;
- Peyzaj

“Usta Zeynal”da həm fərdin, həm də interyerin portreti ilə rastlaşırıq. Əvvəlcə Akopun evi təsvir olunur. Evdə rahatlıq və səliqə müşahidə edilir. Lakin qonaq otağının səqfində yağışın təsiri ilə yaranan ləkə və dağınıqı düzəltmək üçün usta çağırılır. Müəllif evi bir dəfə də Usta Zeynalın gəlişindən sonra təsvir edir; evə nərdivan qoyulub, gəc tökülüb, ələk, ləyən, küpə, lüləyən, parç gətirilib – inşaata uyğunlaşdırılıb. Muğdusi Akopun arvadı usta üçün bir qutu da siqaret gətirir. Bu siqaret qutusu otaqdakı əşyalar sırasına daxil olmaqla bərabər, həm də qəhrəmanın portretinin formalaşmasında rol oynayır. Təmizliyi (öz prinsiplərinə uyğun olan) vasvasılıq və dinin tələbi halına gətirən Usta Zeynal davranışda özü pıntıllıq nümayiş etdirir; siqaretin külünü gah pəncərənin küncünə, gah da gəcin içinə tökür. İnşaata lazım olan əşyalar da evin interyerindən daha çox, ustanın portretinin canlanmasına yardımçı olur. Belə ki, Usta Zeynal su dəyib, yaş ola biləcək hər bir əşyanı – küpə, lüləyən, parç öz evindən gətirir. Erməninin evində olan bu əşyalara əl vurmaq və murdarlanmaq istəmir. Qurbanın səhvi üzündən küpün dəyişik düşməsi onun təmizlik üçün göstərdiyi ehtiyatlılığı alt-üst edir və işlər yarımçıq qalır.

Əsas obrazların – Usta Zeynalın, Muğdusi Akopun və fəhlə Qurbanın zahiri portret cizgiləri isə hekayədə elə də əhəmiyyətli yer tutmur. Onların işə və əşyalara münasibəti, danışıq və hərəkətləri, davranışları zahiri görünüşləri haqda da müəyyən təsəvvür oyadır. Usta Zeynalın işləməyə hazırlaşarkən belindən şalını açması, əynindən arxalığını çıxarması ilə geyimi haqda bir qədər təsviri məlumat verilir. Nə qədər avam, cahil təsiri bağışlasa da Usta Zeynalın maraq dairəsinin özünəxas genişliyi, apardığı sorğu-sual, izahları portret və vəziyyətin dolğunluqla təqdiminə yardım edir. O, təmir etdiyi evin tikilmə tarixindən tutmuş Akopun ali təhsilli oğlunun xəttinə qədər hər şeyi soruşub öyrənir. Maraqlıdır ki, erməni onun bütün suallarına cavab verdiyi halda bir sualını cavabsız qoyur. “Xozeyin, niyə sizin padşahınız yoxdur?” (6, 143) Müəllif sualın verilməsi ilə erməninin dövlətinin olmamasına eyham vurursa, Akopun cavab vermədən otaqdan çıxması və yarım saatdan sonra geri dönməsi isə onun bu vəziyyətə dözümsüzlüyünü nümayiş etdirir.

“İranda hürriyyət” hekayəsində də nəqlətmə və dialoqlar üstünlük təşkil etsə də, hekayənin əvvəlində Məşədi Molla Həsənin siluetinin təsviri onun zahiri görünüşünün qavranılmasına şərait yaradır.

Cəlil Məmmədquluzadənin hekayələrində diqqəti cəlb edən bir cəhət də kütlənin portretini yaratmaqdır. Misal olaraq “Kişmiş oyunu” hekayəsində tövlənin içərisində yığılıb oturanların kütlə portretini göstərə bilərik. Bu hekayədə də portret əsasən manera və davranış əsasında yaradılır. Yalnız iki nəfərin, tövləyə daxil olub, xəbər gətirən oğlanın və Sultan ağanın bir fiziki əlaməti qeyd olunur. Oğlanın uca boylu olması, Sultan ağanın isə saqqalının ağarması bəlli olur. Bu fiziki əlamətlər davranış və maneranın daha da qabarıq verilməsinə, kütlənin portretinin bir qədər də aydınlaşmasına xidmət edir. “Bir uca boylu oğlan kəhildəyə-kəhildəyə - guya ki, uzun yol qaçıb, - məclisə daxil oldu. Kəndlilərin birinin yanında oturub başladı haman kəndlilin qulağına bir şey pıçıldamağa. Bir qədər keçəndən sonra, haman oğlan tövlədən kənara çıxdı.

Haman oğlan çıxıb gedəndən sonra, kəndlilər başladılar bir-birilə pıçıldamağa. ... ” (7, 130)

Yol kəsib, kişmiş alıb gətirmək istəyən cavanları, guya ki, planlarından çəkəndirmək istəyən Sultan ağa belə işlərə izn verməyi özünün ağ saqqalına yaraşdırmır. “A gədə, allahı sevirsiniz, bu fikirdən düşün! Olan, vallah, sizdən qan qoxusu gəlir. Balam, mən saqqalımın bu ağ vaxtında necə sizə izn verim ki, gedib quldurluq edəsiniz!” (8, 132)

Kəndlilərin pıçıldaması və qurduqları “kişmiş oyunu”, 10-15 cavanın sevincək yerindən qalxıb kişmiş üçün quldurluğa getmək istəməsi, Sultan ağanın toplumdakı mövqeyi, söz haqqı, qonaqların seyrçi halı, ermənilərin düşdüyü qorxulu vəziyyət, tövlədə atlarla insanların bir yerdə olması və s. oxucu təxəyyülündə kütlə portretinə canlılıq qazandırır. Hətta bu obrazlaşdırmada ayrı-ayrı qurupları da müşahidə etmək olur. Hadisələrin inkişafında portret dəyişmələr, bəzi keçidlər də qurupların daha detallı təsvirinə və onlar arasındakı əlaqədən vəziyyətin dolğun təqdiminə yol açır. Məsələn, sultan ağadan soyğunçuluğa icazə alan gənclərin hazırlaşib yenidən tövləyə daxil olması portretə azacıq dəyişmə yaratmaqla bərabər, həm də məzmunun inkişafına yol açır. “Bir qədər keçəndən sonra eşiyə çıxan

kəndlilər və bunlardan başqa dəxi bir neçəsi gəldilər otağa; cümləsi əsbab və əsləhəli: kiminin belində qəm, kiminin əlində tūfəng – hamısı qıvraq geyinmiş... ” (6,133) Hadisələrin davamında bir neçə dəfə də kütləvi portret dəyişmələrinin şahidi oluruq. Portretlərin dəyişməsi dinamikliyi artırır və hekayənin təsir gücünü qüvvətləndirir. Hekayə sanki portretlərin hərəkəti üzərində qurulub.

“Kişmiş oyunu”nun təqdimat mexanizmi ilə “Qurbanəli bəy” və “Nigarançılıq” hekayəsində də rastlaşırıq.

“Qurbanəli bəy” hekayəsində pristavın həyəti, oradakı insanların və ev itlərinin yaratdığı qarışıqlıq, itlərə, ya adamlara müraciət etdiyi bilinməyən xanımın aradabir balkona çıxıb, “tişə” deməsi gözümüz qarşısında canlı bir tablo yaradır. Daha sonra qonaqlar gəlib evə yığışandan sonra küçədə nöqərlərin ağalarının atlarını saxlaması, Qurbanəli bəylə naçalnikin atının bir-birinə qısqanc münasibəti müəllifin eyhamlarına yol açmaqla bərabər, eyni zamanda, real bir səhnənin rəsmiini canlandırır. Hekayədə otağın içi də rəsmiləşdirilmiş şəkildə təsvir olunub – qonaqların düzülüş sırası, üstünə xörəklər düzülüş stolun təsviri və s.

Hekayədə təbiətin qoynunda canlandırılan kütlə portreti ilə də rastlaşırıq. İçəridə yeyib-içənlər üçün çəmənləkdə çay süfrəsi salınıb. Yazıçı yazın ikinci ayına təsadüf edən həmin vaxtda təbiətdəki canlanmanı, gülün, çiçəyin ətrinin bir-birinə qarışmasını, quşların səs-səsə verməsini, çeşmənin səsinin yüksəlməsini xüsusi şövqlə təsvir edir və gözəl bir peyzaj təqdim edir. Lakin dərhal insanların vəziyyətini anladan yeni bir tablo yaradır; quşların, çeşmənin səsi fonunda zurna səsi yüksəlir və “...qılavalar tatarı əlində kəndliləri döyə-döyə bir yerə yığırdılar ki, yallı getsinlər..” (8,179) Kütlənin tablosu ilə təqdim olunan acınacaqlı vəziyyət həmin gözəlliyi bir anda puç edir. Bunun ardınca da, hekayədə bir-birini əvəzləyən bir neçə portret-vəziyyətin təqdimi ilə rastlaşırıq. “Qurbanəli bəy” hekayəsi də “Kişmiş oyunu”nda olduğu kimi kütlə portretlərinin keçidi və ondan törəyən hərəkət üzərində qurulub.

“Nigarançılıq” hekayəsində isə vəziyyət bir kütlə portreti ilə açılır; otelin 3 nömrəli otağında çay süfrəsi arxasında oturan beş kişinin apardıqları söhbət əsasında göz önündə canlanan durğun üz cizgiləri. Söhbət edənlərin düşüncələrini məşğul edən hadisələr, bir-birlərinə nigarançılıqlarından ötrü təsəlli vermələri və nigarançılıqlarından törəyən təssürat onların statikliyi təsəvvürünü formalaşdırır; dnyada gedən müharibə, onun millətin taleyinə edəcəyi təsir bu şəxsləri maraqlandırmır, elə bil dünya-ələmdən xəbərləri yoxdur. Otaqda hərəkət təssüratı oyadan qapının açılıb-örtülməsidir. Çay içib, söhbət edənlər bunun da fərqiində deyillər. “Qapını yavaşca açıb-örtən polis məmuru idi ki, paltarını dəyişib, arada camaat içində dolanırdı və özünü elə saxlayırdı ki, bir kəs bunun nə iş sahibi olduğunu duymasın. Həmin şəxs bir saat bundan qabaq küçədə gəzərkən “İslamiyyə” mehmanxanasına cəm olan müsəlmanlara diqqət salıb şəkəlmışdi ki, bunlar işsiz deyillər və üçüncü nömrəyə yığışmaqlarında yəqin ki bir politika və ya milli söhbətlər və tədbirlər var əlbəttə ki, bir para cavanlar ola bilər ki, bəzi məşğələlərlə məşğul olsunlar.” (6,206) Üçüncü nömrədəkilərin nigarançılığına bir də polisin nigarançılığı qoşulur, lakin o, otaqdakılar kimi statik deyil, dinamikdir; bir az qulaq asıb, şübhə oyatmamaq üçün yerini dəyişir, küçəyə çıxır, binanın həndəvərində dolanır, cəhd edir ki, bu “millətpərəstlər”in bir araya yığılmasının səbəbini başa düşsün; ancaq bir şey öyrənə bilmədiyi üçün nigaran qalır.

Ən böyük nigarançılıq isə nəqlədənə, müəllifə aiddir; görəsən onun həmyerliləri, millətinin təmsilçiləri nə vaxt oyanıb, gerçək insani borclarını anlayacaqlar? Hekayənin finalı da bu cümlə ilə bitir: “Həqiqət, dünyada nigarançılıqdan da pis şey yoxdur.” (6, 208)

Cəlil Məmmədquluzadənin hekayələrində təsvir və portret üzərində apardığımız müşahidələrdən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, o, povestindən fərqli olaraq hekayələrində fərdlərin zahiri portretinin bütövlüyünə bir o qədər də önəm vermir. Qəhrəmanlarının zahiri görünüşündən bir-iki detal qeyd edib, ümumi təsəvvür yaratdıqdan sonra keçir davranışın təsvirinə. Onun hekayələri əsasən kütlə portretləri üzərində qurulub. Peyzaj da bu hekayələrdə çox az yer tutur; təbiət peyzajından daha çox insanların çox olduğu yerlərə - küçəyə, həyəətə üstünlük verir. Ədibi daha çox insan mənşələri maraqlandırır.

XX əsr Azərbaycan hekayəçiliyində portret və peyzajın xırdalılıqlarına qədər təsviri ədəbiyyatımızda təsvirin imkanlarını keyli genişləndirdi. Buna uyğun olaraq nəsr dili də özünəməxsus zənginlik qazanaraq növbəti mərhələlər üçün münbit zəmin və baza hazırlamış oldu.

ƏDƏBİYYAT

1. Həbibbəyli İ. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan yazıçıları. Bakı: “Nurlan”, 2004, 160 s.
2. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadəyə yenidən qayıdış: imtina, yoxsa zərurət...Ədəbiyyat qəzeti. 16.04.2019)
3. Həbibov İ. Əbədi yüksəliş. Bakı, “Bilik”, 1985, 64 s.
4. Həbibbəyli İ. Kiçik hekayə janrı novella // “Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik”. Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı, 2007, s.502–508.
5. Литературный портрет https://pk21.edu.yar.ru/zadaniya_dlya...i_dot.../literaturniy_portret.html
6. Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri, 4 cildə, I cild. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 664 s.
7. Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri, 4 cildə, II c. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 584 s.
8. Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri, 4 cildə, IV cild. Bakı, “Öndər nəşriyyatı”, 2004, 472 s

SUMMARY

Mehri Guliyeva

PEN-PORTRAIT IN THE STORIES BY JALIL MAMMADGULUZADA

XX century Azerbaijani Story has a unique place in our history of literature in terms of formation and development of prose techniques. Distinguished with his exclusive services at reinforcement of the foundation of story genre in Azerbaijan, and development of critical realistic story, Jalil Mammadguluzada masterly developed literature traditions with his creations and owned a place among classics of the history of culture with his original works.

From our observations on description and portrait in the stories by Jalil Mammadguluzada, we can come to the conclusion that in contrast to his novella, he doesn't pay much attention to the integrity of outward portrait of individuals in his stories. After mentioning some details in outward appearance of his heroes and creating general description, he goes to the description of behavior. His stories are mainly based on mass portraits. The writer is mostly interested in human landscapes. The description of portrait and description to details in the storytelling by the writer greatly expanded the capabilities of the description in our literature.

РЕЗЮМЕ

Мехри Гулиева

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ПОРТРЕТ В РАССКАЗАХ ДЖ.МАМЕДГУХИЗАДЕ

С точки зрения формирования и развития прозаической техники, история Азербайджана XX века занимает особое место в истории литературы.

А также Джалил Мамедгулузаде, отличившись исключительными заслугами в укреплении основ повествовательного жанра в Азербайджане, развитии критической реалистической истории, мастерски развил свои творческие и литературные традиции и со своими оригинальными произведениями занял место среди классиков истории культуры.

Из наблюдений, которые мы привели на изображениях и портретах в рассказах Джалила Мамедкулизаде, можно сделать вывод о том, что в отличие от повести он в своих рассказах не дает большого значения целостности внешних портретов отдельных людей. После создания общего представления, выделяя одну-две детали во внешнем облике героев, переходит на описание поведения. Его рассказы в основном основаны на массовых портретах. Писателя больше всего интересуют пейзажи людей. В историографии писателя описание портрета и пейзажа до мелочей значительно расширило возможности изображения в нашей литературе.

**III BÖLMƏ. CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ
VƏ AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASI**

Zəhmət Şahverdiyev
Naxçıvan Dövlət Universiteti

**AZƏRBAYCAN TARİXİNDƏ CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ
YARADICILIĞI**

Azərbaycanın XIX-XX əsrin əvvəlləri tarixi geniş tarixşünaslığa malikdir. Dövrün əsas problemləri bu və ya digər dərəcədə tədqiqat obyektinə olub, nəticədə XIX-XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan gerçəkliyinin tarixi mənzərəsi yaradılıb. Lakin digər yaradıcılıq sahələri, xüsusilə dövrün ədəbiyyatı nəzərə alınmadan bu mənzərəni tamamlamaq mümkün deyil. Bu, iki mühüm cəhətlə şərtlənir: 1) ədəbi əsərlər tarixin öyrənilməsi qaynaqlarından biri kimi çıxış edir; 2) ədəbi əsərlər elə problemlərə toxunur və onları özünəməxsus elə üsullarla həll edir ki, bu tarix üçün bəzən əlçatmaz olur. Birinci məsələ istər dünya, istərsə də Azərbaycan tarixşünaslığı və ədəbiyyatşünaslığında kifayət qədər öyrənilib. İkinci məsələyə gəldikdə Aristotelin (e.ə. 384-322) “Poetika” əsərində irəli sürdüyü məşhur fikir indi də klassik nümunə olaraq xatırlana bilər. Aristotel yazırdı: “... tarixçini və şairi (bir-birindən) fərqləndirən o deyil ki, biri vəzlərdən istifadə edir, o biri isə etmir: Herodotun əsərlərini nəzmə çəkmək olardı, bununla belə, onlar vəznlə də, vəznətsiz də yenə tarix əsəri olaraq qalardılar; onları fərqləndirən budur ki, birincisi həqiqətdən olub keçənlərdən, ikinci isə – mümkün ola bilən hadisələrdən bəhs edir. Buna görə də poeziya tarixdən daha fəlsəfi və daha ciddidir: poeziya daha çox ümumidən, tarix xüsusidən bəhs edir...”. Təbii ki, bu fikir nəsrə də şamil oluna bilər.

Aristotel poeziya və tarixi müqayisə edərək, hər birini ayrılıqda nəzərdən keçirir. Lakin onları birlikdə nəzərdən keçirdikdə ümumi və xüsusinin vəhdətindən, daha kamil bir yanaşma yaranır. Bu fikir Azərbaycan tarixi üçün daha böyük önəm daşıyır. Ona görə ki, Azərbaycan ədəbi fikri tarixi fikrə nisbətən daha ardıcıl və daha zəngindir. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan tarixi fikrinin bəzi dövrləri, bilavasitə ədəbi dühaların Nizami, Xaqani, Şah İsmayıl Xətai, Füzuli və b. əsərləri əsasında öyrənilir.

XIX-XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatının da həmin dövr tarixinin dərk edilməsi üçün əvəzsiz rolu vardır. Abbasqulu ağa Bakıxanov (1796-1847), Qasım bəy Zakir (1784-1857), Mirzə Fətəli Axundov (1812-1878), Mir Möhsün Nəvvab (1833-1919), Seyid Əzim Şirvani (1835-1888), Nəcəf bəy Vəzirov (1854-1926) və b. yaradıcılığı bu qəbildəndir. Azərbaycanın XIX-XX əsrin əvvəlləri ədəbiyyatının görkəmli simalarından biri də **Cəlil Məmmədquluzadədir (1869-1932)**. C.Məmmədquluzadənin əsərləri və epistolyar irsi Azərbaycan tarixinin tədqiqi və dərk edilməsi üçün də böyük əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi, milli istiqlalı uğrunda mübarizə aparənların da cərgəsində Cəlil Məmmədquluzadə ön cəbhəni, qabaq sıranı təmsil edir. O, söğzün böyük mənasında milli ədəbi-ictimai fikirdə millət və Vətən uğrunda mübarizənin ön cərgəsindədir.

Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığı bütün dövrlər üzrə yeni nəsillər üçün müstəqillik, azərbaycançılıq, millilik və vətəndaşlıq tərbiyəsi məktəbidir.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı Cəlil Məmmədquluzadənin şah əsəridir. Böyük ədibin redaktorluğu ilə birinci sayı 7 aprel 1906-cı ildə Tiflis şəhərində nəşr olunan məşhur “Molla Nəsrəddin” jurnalı Qafqaz xalqlarının, geniş mənada müsəlman Şərqi, xüsusən Azərbaycanın milli oyanışı və dirçəlişində mühüm rol oynamışdır.

Vətəndaş ədibin fikrincə “Vətən, vətən, vətən! Dil,dil, dil! Millət, millət, millət! Dəxi bu dairələrdən kənar bəni-noi bəşər özgə nicat yolu yoxdur”.

Qüdrətli yazıçı Azərbaycan ədəbiyyatına təkcə milli istiqlal ideyalarını və motivlərini gətirməklə kifayətlənməmiş, özü də şəxsən millətimizin və məmləkətimizin istiqlalı yolunda hərcür fədakarlıq göstərmişdir. Cəlil Məmmədquluzadə ədəbiyyatda və ictimai həyatda Azərbaycanın milli oyanışı, dirçəlişi və müstəqilliyi uğrunda mübarizənin möhkəm bünövrəsini yaratmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında C.Məmmədquluzadənin irsinin nəşri və araşdırılmasında xeyli iş görülmüşdür. Bu araşdırmalar irəli sürülən problemin XIX-XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan gerçəkliyinin tarixi və ədəbi baxışların qovşağında əksini C.Məmmədquluzadənin əsərləri üzrə reallaşdırılmasına mühüm köməklik göstərmişdir.

Azərbaycanın XIX-XX əsrin əvvəlləri tarixşünaslığını ümumi şəkildə qiymətləndirərsə, burada xeyli uğurlar əldə olduğunu, ən əsası isə elmi dövriyyəyə bütün sahələr üzrə həm iqtisadiyyat, həm sosial-

siyasi həyat və həm də mədəniyyət üzrə böyük miqdarda faktik material cəlb edildiyini söyləyə bilərik. Lakin burada dövrün “canlandırılmasına”, özünəməxsus koloritinə, insanlarına, fərdi və ya ümumiləşdirilmiş şəkildə, rast gəlmək, demək olar ki, mümkün deyildir. C.Məmmədquluzadənin yaradıcılıq irsi ilə tanışlıq, onun təqdim etdiyimiz tarixi (elmi) situasiyaya tətbiqi ilə vəziyyət dəyişir, proseslərin baş verdiyi mühit necə deyərlər “ətə-qana” gəlir, quru faktlar statik vəziyyətdən çıxaraq, özünəməxsus dinamika kəsb edir. C.Məmmədquluzadə XIX-XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan cəmiyyətini ədəbiyyata gətirir, ayrı-ayrı əsərləri ilə onun ən ağırlı sahələrinə nüfuz edib, ədəbi baxışını ortaya qoyur. Onun yaradıcılıq fəlsəfəsi dərin, əlçatmaz, lakin o dərəcədə də sadə və adi idi. Bu ziddiyyətdə onu qavramaq, şərh etmək də o dərəcədə talant tələb edir. C.Məmmədquluzadə göz açdığı cəmiyyət, rastlaşdığı reallıq haqqında “Xatiratım” da yazır: “Gözümü ömrümdə birinci dəfə açan kimi dünyanı qaranlıq görmüşəm”. Məlumdur ki, gözünü ömründə birinci dəfə açan işıq görməli idi, elə isə nə üçün C.Məmmədquluzadə dünyanı qaranlıq görür?! Bu fikrin ifadə etdiyi mənanın cəlişünaslıqda kifayət qədər düzgün yozulduğunu etiraf etmək çətindir. Bəzən belə güman edilir ki, C.Məmmədquluzadə, ümumiyyətlə, o dövrün Azərbaycan cəmiyyətini, yalnız qara tonla təsvir edir. Əslində, C.Məmmədquluzadə, məhz qaranlıqda işıq axtarır. Bu ideya onun bütün əsərlərində özünü göstərir.

XIX-XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan cəmiyyətində kənd həyatı önəmli yer tuturdu. C.Məmmədquluzadə həmin dövr Azərbaycan kəndinin bütün tərəflərini (aqrar münasibətlər, torpaq sahibləri və kəndlərin həyatı, kənddə yaranan yeni münasibətlər və s.) əks etdirən orijinal əsərlər, onun bütün çalarlarını ifadə edən realist panorama yaratmağa nail olub.

C.Məmmədquluzadənin nəsr əsərləri üzrə (Əsərləri 6 cildə, 1-ci cild) apardığımız təhlil nəticəsində aydın olur ki, görkəmli yazıçı burada otuzadək kəndin adını çəkir, buradakı həyatı, oradan olan insanları və qəhrəmanlarını təsvir edir. Əvvəlcə bu kəndlərin adlarına diqqət yetirək: 1. Danabaş (s.80 – səhifə yuxarıda qeyd edilən birinci cild üzrə verilir); 2. İtqapan (s.80); 3. Zurnalı (s.87); 4. Nurcamal (s.96); 5. Ulağlı (s.96); 6. Ərəblər (İran, s.111); 7. Təzəkənd (s.128); 8. Qapazlı (s.132); 9. Sapıç (s.146); 10. Qurtbasar (s.149); 11. Dəmirtəpə (s.151); 12. Larcan (s.169); 13. Gərmə-çataq (s.169, 193); 14. Çəşməbasar (s.187); 15. Sarvanlar (s.194); 16. Kənakir (s.195); 17. Qurnaşın (s.206); 18. Pirsəqqız (s.218); 19. Qarakənd (s.221); 20. Qaraqılçıq (s.241); 21. Qiyaməddin (s.245); 22. Çarxlı (s.268); 23. Mahmud (s.268); 24. Yayıncı (s.274); 25. Badamlı (qəsəbə, s.281); 26. Qaraqırt (qəsəbə, s.297); 27. Qarakənd (s.298); 28. Qara kəmərlı (s.304). C.Məmmədquluzadə üçün kənd sadəcə bir yaşayış yeri deyil. O həm də hər bir əsərin ümumi kompozisiyasında vacib yer tutan obrazdır. Buna görə də real kənd adları ilə birgə, müəllif ideyasının daşıyıcısı olan qondarma adlara geniş yer verilir. Filoloji ədəbiyyatda, necə deyərlər, bu kəndlərin “prototiplər”inin axtarılmasına və ya lokallaşdırılmasına cəhd edilib. Lakin C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığından çıxış edərək, demək olar ki, burada söhbət ümumiləşdirilmiş baxışdan gedir. Mir Cəlal Paşayev haqlı olaraq yazırdı: “Məhəmməd həsən əminin başına gələn əhvalat gülməli bir macərə deyil, əslində yanıqlı bir ictimai faciədir. Bu elə faciədir ki, keçmiş zamanda yalnız Məhəmməd həsən əminin deyil, minlərlə zəhmətkeş, yoxsul kəndlinin başına gəlmişdir. Bu elə bir faciədir ki, yalnız Danabaş kəndində yox, o zamankı feodal-patriarxal Azərbaycanın bütün şəhərlərində və kəndlərində baş verirdi. Belə faciələrin beş-on il deyil, əsrlər boyu davamı nəticəsindədir ki, Məhəmməd həsən əmilər yazıq, gücsüz və köməksiz bir vəziyyətə düşmüşdülər”.

Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərində kəndin təqdimatı konseptual bir məsələ kimi çıxış edir. Adətən edildiyi kimi bir kəndi deyil qeyd etdiyimiz bütün kəndləri sistemli şəkildə nəzərdən keçirdikdə bu fikir tam təsdiqini tapır. “Danabaş kəndinin əhvalatları”nda deyilir: “Mənim adım Xəlil və yoldaşımın adı Sadıqdı. Hər ikimiz Danabş kəndində anadan olmuşuq... Mən deyirəm bütün Qafqaziyyə vilayətində bizim Danabaş kəndi kimi məzəli kənd yoxdu. Demirəm ki, pisdi, allah eləməsin. Mən heç vaxt haqqı itirmərəm...” (s.3-4). “Poçt qutusu”nda yazılır: “Bu heyndə qapı döyüldü. Xan çıxdı və gördü ki, qapımı döyən xanın öz kəndlisi “İtqapan” kəndinin əhli Novruzəlidi” (s.80). “Kışmış oyunu”nda kənddən başlayır: “Qış fəsli idi. Hava şiddətli soyuq idi. Biz iki nəfər seyid, İran əhli, Araz çayından Rusiya torpağına keçib axşam vaxtı özümüzü yetirdik “Zurnalı kəndinə” (s.87). “Qurbanəli bəy” də kənd xüsusi təqdim olunur: “Adamları aralıdılar, bu qonaq da girdi həyəətə. Bu da “Qapazlı” kəndinin bəyi və mülkədarı məşhur Qurbanəli bəy idi” (s.132) və s. Burada və qeyd etdiyimiz digər nümunələrdə kəndin adı hadisələrin necə cərəyan edilməsinin işarəsi kimi çıxış edir. C.Məmmədquluzadənin kənd əhalisinin sosial tərkibi, ayrı-ayrı təbəqələrə məxsus insanların obrazı, kənd idarə sistemi və b. məsələlər haqqında təsvirləri də tarixin “canlandırılmasında” mühüm bir vasitə kimi çıxış edir.

C.Məmmədquluzadənin əsərlərində şəhərlər də özünəməxsus şəkildə xatırlanır. Bunların içərisində İrəvana daha çox təsadüf olunur. “Poçt qutusu”nda oxuyuruq: “Xan çox tələsirdi İrəvana getməyə; çünki xanı orada çox vacib işlər gözləyirdi” (s.80). Bu “çox vacib işlər”in nədən ibarət olması açılmasa da onun Azərbaycanda yeni mülkədarların (Puşkinin Yevgeni Oneginini yada salaq) yaranmasına işarə kimi də qəbul etmək olar. Hekayənin sonu da bu baxımdan (Novruzəli ilə bağlı süjet barədə çox yazılıb. – Z.Ş.) maraqlıdır: “Üç gündən sonra xana İrəvandan teleqraf çıxdı ki, “kağızın yetişib və otaqlar hazırdır”. Xan yığışib getdi İrəvana” (s.86). C.Məmmədquluzadənin bəzi dram əsərlərinin hadisələri də şəhərlərdə cərəyan edir. Yazıçı “Ölülər” əsərində yazır:

“Əhvalat vaqə olur İrəvan şəhərlərinin birində, iyirmi il bundan irəli” “Ölülər”in 1909-cu ildə Tiflisdə yazıldığını nəzərə alsaq, əsərdə baş verən hadisələrin 1889-cu ildə cərəyan etdiyini deyə bilərik. Burada maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, XIX-XX əsrin əvvəllərinin, xüsusilə sovet tarixşünaslığı İrəvanı və C.Məmmədquluzadənin yazdığı kimi İrəvan şəhərlərini Azərbaycan şəhərləri içərisindən faktik olaraq “çıxarmışdı”.

“Anamın kitabı”, “Lal” və “Dəli yığıncağı” kimi dram əsərlərinin hadisələri də şəhərlərdə cərəyan edir. Şəhər həyatından bəhs edən əsərlər də dövrün ümumi mənzərəsindən seçilərək üzə çıxarılan problemlərin dərin drammatizmi, orijinal həll yolları, reallığa tənqidi münasibəti ilə fərqlənir.

Aydındır ki, C.Məmmədquluzadənin ədəbi irsinin müvafiq nümunələrinin hər biri irəli sürülən problemin aydınlaşdırılması üçün zəngin material verir. Lakin burada müasir dövrlə səsləşən “Kamança” (faciə, bir pərdədə) əsəri üzərində dayanmaqla kifayətlənəcəyik. Bu əsər haqqında altı cildliyə müqəddimə yazan Əziz Mirəhmədovun mülahizələri indi yalnız təəssüf doğurur və həqiqətin bərpasını tələb edir. Ə.Mirəhmədov yazırdı: “1905-ci ildə çarizmin və burjua millətçilərinin (burada kimlər – erməni və Azərbaycan burjuasiyası bir-birindən ayrılır. – Z.Ş.) törətdikləri milli ədavətin (əslində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı. – Z.Ş.) müsavət ağalığı zamanı (!) yenidən qızıdırılması, Zaqafqaziya xalqlarının bütün qabaqcıl oğulları kimi, beynəlmiləçiliyin alovlu təbliğatçısı olan Məmmədquluzadənin də humanist yaradıcılıq təbiətini narahət etməyə bilməzdi. Bu tarixi səhvə (!) tezliklə və birdəfəlik son qoymaq, Azərbaycan və erməni xalqlarının ənənəvi dostluğunu (!) bərpa edib möhkəmləndirmək niyyəti ilə qələmə alınmış “Kamança” realist milli dramaturgiyamızın ən gözəl nümunələrindən biridir”. Hazırda “Kamança”nın belə bir qiymətləndirilməsi ilə çətin ki, razılaşmaq olar. Fikrimizcə, “Kamança”nın yeni təfsirə ehtiyacı var. Buna yalnız həmin əsərin dövrün tarixi ilə vəhdətdə araşdırılması ilə nail olmaq mümkündür. Bəlkə də, böyük yazıçı ümumbəşəri bir dəyər olan musiqidən hiyləgərliklə istifadə edərək sağ qalmağa çalışan erməni Baxşının (Qəhrəman yüzbaşının “Qaraş, sən öləsən biçərə Heydər gəlib durur gözümün qabağında. Ax, vay!...” sözlərindən sonra C.Məmmədquluzadə yazır: Yüzbaşı bu sözləri deyəndə Baxşı çox alçaqdan çalır. Adamların çoxu da ah çəkir. Yenə Baxşı şövq ilə çalmaqdadır”) Qəhrəman yüzbaşı tərəfindən əfv edilməsinin, onun humanizminin Azərbaycan üçün sonrakı faciələrindən bəhs etmək istəyirmiş? Bu baxımdan Qəhrəman yüzbaşı lap sonda “Eh, namərd dünya!...” kimi çoxmənalı ifadəsi də maraqlıdır.

Beləliklə, nəzərdən keçirilən məsələlər Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığının dərinliyindən, yeni elmi yanaşmalar üçün imkanlarından, ən başlıcası bütün klassik irs kimi müasirliyi, ölməzliyi və misilsiz əxlaqi-estetik dəyərlərindən xəbər verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Сумбатзаде А.С. Азербайджанская историография XIX-XX веков. Баку, 1987; Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. IV c. (XIX əsr). Bakı, 2000, s.5-12; Azərbaycan tarixi. V c. (1900 – 27 aprel 1920). Bakı, 2001, s.5-10 və b.
2. Azərbaycan tarixi. IV və V cildlər
3. Предтеченский А.В. Художественная литература как исторический источник // Вестник Ленинградского университета. 1964, №14, с.76-85; Нечкина М.В. Функция художественного образа в историческом процессе. М., 1982 в.б.
4. Аристотел. Поэтика. Bakı, 1974, s.63
5. Ализаде А., Алескерзаде А., Ямпольский З. Историография Азербайджана (до XVIII века) // Очерки истории исторической науки в СССР. т.1. М., 1955, с.147-152.
6. Daha ətraflı bax: Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Üç cildə. II c. (XIX əsrin əvvəllərindən 1917-ci ilə qədər). Bakı, 1960
7. Cəlil Məmmədquluzadə. Əsərləri. 6 cildə. ss. 1-6. Bakı, 1983-1985; Mirzə Cəlil və Məmmədquluzadələr (məktublaşma). Toplayanı, tərtib edəni, söz ardının və izahların müəllifi İsa Həbibbəyli. Bakı, 2003; İsa Həbibbəyli. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı, 1997; Məmməd Cəfər. Cəlil Məmmədquluzadə (elmi redaktoru və ön sözün müəllifi İ.Həbibbəyli). Bakı, 2002 və b.
8. Cəlil Məmmədquluzadə. Əsərləri. 6-cı cild. Bakı, 1985, s.95.
9. Mir Cəlil. Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığı haqqında // C.Məmmədquluzadə. Dram və nəsr əsərləri. Bakı, 1958, s.17
10. Bax: Nəsirli Y. «Danabaş kəndinin əhvalatları» povesti haqqında bəzi qeydlər // ADU-nun Elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat ser., 1967, №2
11. Аникин В.А. Муза и мамана. Социально-экономические мотивы у Пушкина. М., 1989, с.24
12. Cəlil Məmmədquluzadə. Əsərləri 6 cildə, 2-ci cild. Bakı, 1984, s.17.
13. Mirəhmədov Ə. Dahi yazıçının ədəbi irsi // Cəlil Məmmədquluzadə. Əsərləri 6 cildə, 1-ci c., s.XXXVI.
14. Cəlil Məmmədquluzadə. Əsərləri. 6 cildə, 2-ci c., s.107.
15. İsa Həbibbəyli. Cəlil Məmmədquluzadə (tanıtma kitabı). Naxçıvan, 2009

GÜLXARƏ ƏHMƏDOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
gulharehmedova@gmail.com

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ TƏLƏBƏ TEATR STUDİYASININ REPERTUARINDA CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ ƏSƏRLƏRİ

Açar sözlər: *Naxçıvan, Tələbə Teatr Studiyası, mədəni mühit, teatr tarixi, məktəb teatri, peşəkar səhnə, tələbə aktyorlar, kompleks hərəkət*

Key words: *Nakhchivan, Student Theatre Studio, cultural condition, theatre history, school theatre, professional stage, student actors, complex movement*

Ключевые слова: *Нахчыван, Студенческая театральная студия, культурная среда, театральная история, школьный театр, профессиональная сцена, студенческие актеры, комплексное движение.*

Məqalədə ümumi teatr mədəniyyətinin üzvi bir hissəsini təşkil edən məktəb teatri ənənələri haqqında, məktəb teatrının müxtəlif inkişaf meylləri, teatr hərəkəti tarixində yeri və mövqeyindən bəhs olunmuşdur. Naxçıvan Dövlət Universiteti Tələbə Teatr Studiyasının yaranması və fəaliyyətinə nəzər salınmış, məktəb teatri ilə bağlı müxtəlif fikirlərə münasibət bildirilmiş, professional və məktəb teatrının qarşılıqlı əlaqəli təsirləri, inkişaf mərhələləri araşdırılmışdır.

Azərbaycan peşəkar teatrının formalaşması, Qafqazda inkişafa qədəm qoyan milli ruhun dirçəldiyi, mədəni mühitin intibah etdiyi bir dövrə təsadüf edir. O zamanlar maarifin və mədəniyyətin, elmin və təhsilin, bədii yaradıcılığın və folklorun, eyni zamanda milli özünüdərkini oyanışına və dirçəlişinə təkan verən teatrın yaranması zərurətə çevrildi. Sənət korifeylərinin yaradıcılıq yoluna işıq tutan teatrın bu gün belə mötəbər mərhələyə çatmasında, teatr mexanizmini dərinlən bilən görkəmli teatr xadimlərinin, rejissorların, aktyorların, dramaturqların, bütövlükdə teatrsevərlərimizin, maarifpərvər ziyalılarımızın az rolu olmayıb. Əksinə, mən deyərdim ki, hətta bu gün teatrın uğurlu inkişaf mərhələsinə gəlib çatması, bu cür ağıllı, bacarıqlı, istedadlı, həssas düşüncəli teatr fədailərinin zəhmətlərinin bəhrəsi kimi teatrımız öz qüdrətli fəaliyyətini qoruyub saxlaya bilib. Teatrın yaradıcılıq strategiyasının düzgün müəyyənləşdirilməsi, teatrla bağlı iş prinsiplərinin doğru düzgün qurulmasının nəticəsidir.

Bu gün cəmiyyətimizin bütün sahələri kimi, teatr təhsili sistemi qarşısında yeni-yeni vəzifələr qoyulur. Respublikamızın müstəqillik əldə etməsi, demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu dövründə insanların daxili aləmini formalaşdırmaq, cəmiyyətimizdə gedən ictimai proseslərdə onların şüurlu iştirakını təmin etmək üçün incəsənətin, xüsusilə teatrın rolu əvəzsizdir. Bu vəzifələri həyata keçirmək üçün teatr və incəsənətin digər sahələri üzrə ixtisaslı kadrların hazırlanması işi də xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu işdə ali teatr məktəbləri (sahə universitetləri) ilə yanaşı, ümumi universitetlərdə yaradılan studiyalar diqqəti cəlb edən hadisə sayılmalıdır. Bu mənada Naxçıvan Dövlət Universitetində iyirmi ildən artıq bir dövrdə fəaliyyət göstərən Tələbə Teatr Studiyasının fəaliyyəti çox gözəl nümunə sayıla bilər.

Naxçıvan Dövlət Universitetinin Tələbə Teatr Studiyası qısa bir zaman kəsiyində keçilmiş yolun uğurları, təməl möhkəmliyi ilə öz gələcək taleyinə yüksək ümid və inamla baxmağa təminat yaratmışdır. İndi ölkənin nüfuzlu ali təhsil ocaqlarından olan Naxçıvan Dövlət Universitetinin mədəni həyatını Tələbə Teatr Studiyası olmadan təsəvvür etmək olmaz. Həqiqətən də studiya universitetin mədəni həyatının tərkib hissəsi, çoxminli kollektivin mənəvi-estetik ehtiyaclarının ödənilməsi işinə xidmət edən təsisata çevrilmişdir. Studiyanın fəaliyyəti tələbələrin təkcə azərbaycançılıq ideologiyası, milli-mənəvi dəyərlər ruhunda tərbiyəsi, vətənpərvərlik hisslərinin formalaşdırılması, zamanəmizin yeni düşüncə tərzləri arealına qovuşması vəzifələrinə hesablanmaqla məhdudlaşmır.

Studiya, həmçinin tələbə gənclərin səhnə sənəti sahəsində ədəbi-bədii, musiqi və s. keyfiyyətlər üzrə də istedad və qabiliyyətlərinin üzə çıxarılmasında önəmli rola malikdir. Unutmayaq ki, görkəmli sənətkarların bir çoxunun yaradıcılıq yolu məktəb teatri və studiyalardan başlanır. Deməli, tələbələrin bədii sənətə və səhnə sənətinə qabiliyyəti üçün studiyanın sınaq meydanı kimi əhəmiyyəti xüsusi qeyd olunmalıdır.

Belə bir məzmun istiqamətinə malik studiya universitetin rektoru, görkəmli elm xadimi və ali təhsil təşkilatçısı, akademik İsa Həbibbəylinin bilavasitə təşəbbüsü və tövsiyələri əsasında yaranmışdır. Kollektivin əldə etdiyi nailiyyətlər, daha yeni uğurlara yol açır, onları yeni-yeni əsərlərin səhnə təcəssümünə həvəsləndirir. Bu zaman kəsiyində müəyyən təcrübə qazanmış Tələbə Teatr Studiyasının iyirmi illik səmərəli fəaliyyəti

kollektivini daha yeni, əhəmiyyətli bir mərhələyə qədəm qoyacağına əminlik yaradır, zamanət verir.

Görkəmli teatr tədqiqatçısı, sənətsünaslıq doktoru, professor, Cəfər Cəfərov XX əsrin əllinci illərində yazırdı ki, “Bakıda olduğu kimi, başqa şəhərlərdə də əsas teatr təşkilatçıları qabaqcıl müəllimlərdən və ədiblərdən ibarət idi. Bunların içərisində ... Haşım bəy Vəzirov, B. Bədəlbəyov, Vəlibəyov, F. Köçərli, H. Sarıcalinski, Muxtar Muradov, İ. Şəfibəyov, C. Qaryağdı, Məhəmməd Tağı Sidqi, C. Məmmədquluzadənin qardaşı Mirzə Ələkbər, dramaturq Eynəli Sultanov, Rəşidbəy Əfəndiyev xüsusilə qeyd edilməlidir” Bəli peşəkar teatrın yaranması həm də məktəb teatrı ənənələrinin meydana çıxması və inkişafı tarixi kimi qiymətləndirilə bilər. Əgər professional teatrın yaranması məktəb teatrına bağlıdırsa, məktəb teatrının bütün sonrakı inkişafı peşəkar teatrın nəcib ənənələri ilə əlaqədardır. Professional Azərbaycan teatrı öz fəaliyyət teatrlarına, dram dərnəklərinə, tələbə teatr studiyalarının formalaşmasına stimül verdiyi inkar olunmaz faktıdır.

Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvanda da milli səhnə sənətinin yaranması və inkişafı ziyalıların, müəllimlərin, tələbə və şagirdlərin fəaliyyətinin nəticəsi idi. Akademik İsa Həbibbəylinin yazdığı kimi “Maarifçi qüvvələri bir məqsəd uğrunda, vahid cəbhədə birləşdirmək, baxımından teatr daha geniş imkanlara malik idi. Naxçıvan Teatrı ayrı-ayrı peşələrdə çalışan, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrini təmsil edənləri özündə cəmləşdirən mühüm mədəni mərkəz idi. Məktəb teatrları hər zaman yeni istedadların aşkara çıxarılmasında əhəmiyyətli rol oynayırdı. Qüdrətli sənətkarlarımızın böyük bir dəstəsi aktyorluq sənətinə məhz məktəb teatrlarından gəlmişlər. 1998-ci ildən fəaliyyətə başlamış Naxçıvan Dövlət Universiteti Tələbə Teatr Studiyası artıq öz repertuarında bir çox maraqlı əsərlərə müraciət etmişdir. 2003-cü ildə isə studiyanın repertuarına daxil edilən piyes teatrın elmi məsləhətçisi, (o zaman universitetin rektoru olan-G.Əhmədova), akademik İsa Həbibbəylinin tövsiyəsilə dahi yazıçı-dramaturq Cəlil Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı” əsəri oldu. “Anamın kitabı” pyesinin ideyası, məna əhəmiyyəti, estetik dəyərləri yazıldığı gün üçün nə qədər əhəmiyyətli olubsa, bu günümüz, müstəqilliyimiz üçün də eyni dərəcədədir. Ona görə ki, Yer, göy, Ay və ulduzlar Günəşin başına dolanmasa, məhvə məhkum olduğu kimi, əlli milyonluq xalq olaraq Ana dilinin, Vətən torpağının başına dolanmasa, dilimizi, milli məniyyətimizi qorumasıq bizi də eyni aqibətin gözləməyəcəyinə təminat vermək çətin ki, mümkün olsun. Pyesə müraciətdə əsas məqsəd, estetik ideal kimi təbiətin məhz həmin ali, pozulmaz qanunlarını bir daha tamaşaçıya çatdırmaq idi.

Elmi məsləhətçisi akademik İsa Həbibbəyli, quruluşçu rejissoru Gülxarə Əhmədova (indi Azərbaycan Respublikasının Əməkdar Mədəniyyət İşçisi) musiqi tərtibçisi Azərbaycan Respublikasının Əməkdar Mədəniyyət İşçisi Əqidə Ələkbərova, rəssamı Etibar Rzayev olan bu tamaşanın premyerası NDU-nun böyük akt zalında, 2003-cü il martın 3-də baş tutmuşdur.

Tamaşanı studiyanın tarixində yeni mərhələ kimi qiymətləndirmək lazımdır. 2003-cü il oktyabr ayının 17-də “Dövlət Müstəqilliyi Günü” münasibətilə keçirilən rəsmi dövlət tədbirində Tələbə Teatr studiyasının “Anamın kitabı” tamaşası Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrının səhnəsində böyük müvəffəqiyyətlə nümayiş etdirilmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının rəhbərliyi tərəfindən bu tamaşa yüksək qiymətləndirilərək mükafata layiq görülmüşdür.

Hər il aprel ayında Naxçıvan Dövlət Universitetində keçirilən ənənəvi “Mirzə Cəlil günləri” çərçivəsində digər tədbirlərlə yanaşı, “Anamın kitabı”nın səhnə təcəssümü də maraqla qarşılanır. Tamaşanın tələbə gənclərin mədəni, ideya-siyasi tərbiyəsi işində əhəmiyyətindən bəhs edən akademik İsa Həbibbəyli yazır: “Universitetdə fəaliyyət göstərən Tələbə Teatr studiyasının hazırladığı Cəlil Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı” tamaşası tələbə gənclik üçün əsl vətənpərvərlik dərsinə çevrilmişdir”. Görkəmli alimin studiyanın əməyinə verdiyi bu yüksək qiymət kollektivini daha yeni-yeni nailiyyətlər qazanmağa, uğurlar əldə etməyə səsləyirdi. “Anamın kitabı”nın səhnə təcəssümü ilə bağlı iki mühüm hadisə isə “Molla Nəsrəddin” jurnalının 100 illik yubileyi ilə əlaqədardır. Yubiley ərəfəsində tamaşa kollektivinin tam heyətdə iştirakı ilə Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatr səhnəsində ikinci dəfə göstərildi. Həmin gün tamaşaya muxtar respublikada fəaliyyət göstərən ali məktəblərin tələbələri baxmışdılar. Tamaşa üçün uğurlu sayıla biləcək digər bir hadisə isə Qars şəhərində, Türkiyə Respublikasının “Qafqaz Universiteti”ndə, “Molla Nəsrəddin – 100” Beynəlxalq simpoziumunda nümayiş etdirilməsi idi.

Naxçıvan Dövlət Universitetində belə davamlı nailiyyətlər qazanmaq ənənələrinə malik olan Tələbə Teatr Studiyası tez bir zamanda ölkənin ali məktəblərində fəaliyyət göstərən Tələbə Teatr Studiyalarının qabaqcıllarından birinə, bəlkə də birincisinə çevrildi. Bu cəhəti “Tələbə Teatr Studiyasının böyük uğurları” adlı məqalənin müəllifi şair – jurnalist, tarix elmləri namizədi Vaqif Məmmədov doğru-düzgün sezərək yazırdı: “...Ümumiyyətlə, Naxçıvan Dövlət Universitetinin Tələbə Teatr Studiyası kollektivinin ifasında “Anamın kitabı” tamaşası ilə tanışlıqdan sonra bu qənaətə gəlmək olur ki, həmin kollektiv ölkənin ən qabaqcıl ali məktəbləri sırasında xüsusi yeri olan Naxçıvan Dövlət Universitetini son illərdə qazandığı böyük uğurlar sayəsində teatr sənəti baxımından da təmsil etmək qüdrətinə malikdir.

Studiyanın növbəti böyük uğuru, nailiyyəti kimi qeyd edilə biləcək tamaşa yenə Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsərinə yeni səhnə həyatının verilməsidir. Tamaşa Azərbaycan

Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Cəlil Məmmədquluzadənin 140 illik yubileyi haqqında” 2009-cu il 06 fevral tarixli Sərəncamına uyğun olaraq Naxçıvan Dövlət Universitetinin layiqli töhfələrindən biri o olmuşdur. Tamaşa həm də əsərin yazılma tarixinin 100 illiyinə təsadüf edirdi. Tamaşanın elmi məsləhətçisi akademik İsa Həbibbəyli, quruluşçu rejissoru Gülxarə Əhmədova, (indi Azərbaycan Respublikasının Əməkdar Mədəniyyət İşçisi) quruluşçu rəssam Cavid İsmayılov (indi MR əməkdar rəssamı), musiqi tərtibçisi Əşrəf Ələkbərov, olmuşdur.

“Ölülər” tamaşası Naxçıvan şəhərinin “Gənclik mərkəzi”ndə Muxtar Respublika Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbov başda olmaqla dövlət strukturları rəhbərlərinə, şəhər ziyalılarına və ictimaiyyət nümayəndələrinə göstərilmişdir. Tamaşadan əvvəl Naxçıvan Dövlət Universitetinin rektoru, akademik İsa Həbibbəyli çıxış edərək universitetə göstərilən ardıcıl dövlət qayğısından söhbət açmış, müasir tələbələrə cavab verən universitet şəhərciyinin yaradılması, elm, təhsil, incəsənət və idman sahələrində qazınan uğurlar, ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin ideyalarına sadıq olan vətənpərvər gəncliyin yetişdirilməsindən danışmışdır.

Mətbuatda heyrət və maraq doğuran cəhət kimi göstərilirdi ki, “...teatr fakültəsi, aktyorluq-rejissorluq ixtisası olmayan Naxçıvan Dövlət Universitetində zəngin teatr mühiti formalaşdırılmışdır” Tələbə Teatr Studiyası da “...muxtar respublikada yeni nəslin inkişafına, gəncliyin hərtərəfli formalaşmasına yönəlmiş əhəmiyyətli tədbirlərin bəhrəsidir”. AzərTAC-ın da xəbər verdiyi kimi, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbov “...tamaşadan sonra Tələbə Teatr Studiyasının hər bir üzvünü, rejissoru, rəssamı uğurlu səhnə əsərinə görə təbrik etmiş, bu tamaşanı Azərbaycan Tələbə Teatr Studiyasının fəaliyyətində yeni mərhələ kimi qiymətləndirmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, müstəqil Azərbaycan universitetləri arasında Naxçıvan Dövlət Universitetinin Tələbə Teatr Studiyası daha çox uğur qazanan gənc yaradıcı kollektiv kimi diqqəti cəlb edir. Qazınan uğurlar barədə ölkə mətbuatında maraqlı yazılar dərc edilir. Bugünkü tamaşa kollektivin uğurları barədə deyilən xoş sözləri bir daha təsdiqləyir.”

Ali Məclisin Sədri demişdir: “Cəlil Məmmədquluzadə böyük mütəfəkkirdir. Məşhur “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin banisi və ideya rəhbəri, kiçik hekayənin böyük ustası, qüdrətli dramaturq və publisist kimi onun yaradıcılığı daima öyrənilməlidir. Çünki Cəlil Məmmədquluzadə öz həyatını Azərbaycan xalqının intibahına, gənclərin maariflənməsinə həsr etmişdir. Tələbə aktyorlar bu günkü tamaşada da Cəlil Məmmədquluzadənin istəklərini tamaşaçılara uğurla çatdırdılar”.

“Ölülər” tamaşasında tələbə aktyorlar Əzəmət Həsənov (Şeyx Nəsrullah), Pənah Hacıyev (İskəndər), Elmar Hübətov (Şeyx Əhməd), Toğrul Əliyev (Hacı Həsən), Şəhla İsmayılova, Zaur Cəfərov, Vəfa Bayramova, Sakit Novruzov, Elnur Rzayev, Sevinc Musayeva, Mikayıl Əsədov, Səadət Məmmədova, Fərid Fərzəliyev, Orxan Qafarov və başqaları oynamışlar. Tələbə-aktyorlar gənclik həvəsi ilə öz istedad və bacarıqlarını həqiqi mənada nümayiş etdirə bilməmişlər. Təsədüfi deyildir ki, mətbuat bu tamaşanı “Ölülər” əsərinə yeni səhnə həyatı vermək kimi qiymətləndirmişdir. Hətta epizodik rollarda çıxış edən tələbə-aktyorlar belə “...səhnədə əl-ayağa dolaşmır, ümumi ansambl və kompleks hərəkətə uyğun davranır, özlərini böyük rollara hazırlayırlar”. “Ölülər” tamaşasının hazırlanması Tələbə Teatr Studiyasının 10 yaşı tamam olduğu bir dövrə təsadüf etmişdir. Tamaşa öz 10 illiyini qeyd edən studiyanın çox böyük uğuru, muxtar respublikanın incəsənət aləminə layiqli və gözəl töhfəsi olmuşdur. Bu tamaşa həm də studiyanın gələcəkdə daha yeni-yeni uğurlar qazanacağına ümid və inamı bir daha artırmış, möhkəmlətməmişdir.

Beləliklə, “Tələbə Teatr Studiyasının təqdim etdiyi köhnəliyi, cəhaləti, xurafatı tənqid edən, bütün zamanlarda insanları inkişafa, dirçəlişə, müasirliyə səsləyən “Ölülər” əsəri yubiley tamaşası olmaqla yanaşı, həm də universitet kollektivinin muxtar respublika rəhbərliyi qarşısında yaradıcılıq hesabatı saymaq lazımdır”. Kollektiv 2010-cu ilin “Cəlil Məmmədquluzadə günləri” çərçivəsində “Ölülər” tamaşasını aprel ayının 23-də Ordubad şəhərində də nümayiş etdirmişdi.

Studiyanın kollektivi növbəti illərdə bir neçə dəfə bu tamaşalara yeni ifadə və yeni quruluşda müraciət etmiş, eyni zamanda Cəlil Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin məktəbi” tamaşasını da hazırlamışdır. Bu tamaşa da universitet ictimaiyyəti tərəfindən maraq və həyəcanla qarşılanmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov C.H. Azərbaycan dram teatrı. Bakı, Azərənəşr, 1959
2. Həbibbəyli İ.Ə. Azərbaycanda Naxçıvan Dövlət Universiteti: inkişaf yolu, əsas nəticələr və perspektivlər. "Naxçıvan" j., 2007, № 15 s. 9-20
3. Həbibbəyli İ.Ə. C. Məmmədquluzadənin həyat və fəaliyyətinin Baş Nəraşen dövrü. "Azərbaycan" jur., 1984, №4, s.121-130
4. Həbibbəyli İ.Ə. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı, Azərənəşr, 1997, 680 s.
5. Əzimova S.N. Tələbə teatr studiyasının uğurları. "Şərq qapısı" qəz., 2006, 15
6. Naxçıvan Dövlət Universitetinin Tələbə Teatr Studiyası "Ölülər" əsərinə yeni səhnə həyatı vermişdir, "İki sahil" qəz., 2009, 20 iyun
7. Məmmədov V.S. Tələbə Teatr Studiyasının böyük uğurları. "Şərq qapısı" qəz., 2006, 29 aprel

ABSTRACT

Gulhare Ahmedova

WORKS BY JALIL MAMMADGULUZADEH IN THE REPERTOIRE OF NAKHCHIVAN STATE UNIVERSITY STUDENT THEATER STUDIO

The article talks about school theater traditions, which constitute an integral part of the overall theater culture, the progressive tendencies of school theater, its place and position in the history of theater movement. The Nakhchivan State University Student Theater Studio was established and reviewed, commented on the various aspects of school theater, examined the interrelationship effects of professional and school theater, the stages of development.

РЕЗЮМЕ

Гюльхара Ахмедова

ПРОИЗВЕДЕНИЯ ДЖАЛИЛА МАМЕДГУЛУЗАДЕ В РЕПЕРТУАРЕ СТУДИИ НАХЧЫВАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

В статье рассказывается о школьных театральных традициях, которые составляют неотъемлемую часть общей театральной культуры, о прогрессивных тенденциях школьного театра, его месте и положении в истории театрального движения. Была создана и рассмотрена Студенческая театральная студия Нахчыванского Государственного Университета, прокомментированы различные аспекты школьного театра, изучены эффекты взаимосвязи профессионального и школьного театра, этапы развития.

TALEH XƏLİLOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti
x.taleh@gmail.com

NAXÇIVANDA MAARİFÇİLİK İDEYALARININ İNKİŞAFINDA CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN ROLU

Açar sözlər: *Naxçıvan, Cəlil Məmmədquluzadə, maarif, mədəniyyət, məktəb, əlifba*

Key words: *Nakhchivan, Jalil Mammadguluzadeh, education, culture, school, alphabet*

Ключевые слова: *Нахчыван, Джалил Мамедгулузаде, образование, культура, школа, алфавит*

Maarifçilik nəinki Azərbaycan, həmçinin dünya pedaqoji fikir tarixində özünəməxsus yer tutur. Bilik və mədəniyyətin ötürülməsi, yayılması ilə əlaqədar fəaliyyət sahələrindən olan maarifçilik elmi tutumlu və sistemli bir fikri cərəyan kimi tarixən XVIII əsrdə meydana çıxsada, maarifçilik ideyaları çox qədimlərdən mövcud olmuş və bəşər mədəniyyətinin inkişafında müstəsna rol oynamışdır.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri Naxçıvanda maarifçilik ideyalarının inkişafı daha çox demokratik ziyalıların adı ilə sıx bağlı olmuşdur. Belə ziyalılardan biri də Cəlil Məmmədquluzadə olmuşdur. Naxçıvanda maarifçilik ideyalarının inkişafında önəmli rol oynamış yazıçı dramaturq Cəlil Məmmədquluzadə 1869-cu il fevral ayının 22-də Naxçıvan şəhərində Məmmədqulu Məşədi Hüseynqulu oğlunun ailəsində dünyaya göz açmış, 1932-ci il yanvar ayının 4-də 63 yaşında vəfat etmişdir (2, 28).

Ustad sənətkar Cəlil Məmmədquluzadənin müxtəlif janrlarda əsərləri vardır. Demək olar ki, o daha çox hekayə, şeir, pyes və tənqidi-publisistik məqalələr yazmışdır. Mirzə Cəlil “Bəlkə də qaytardılar”, “Ölülər”, “Danabaş kəndinin əhvalatları”, “Felyetonlar”ı, “Azərbaycan” məqaləsi və onların hekayələri ilə cəmiyyətimizin müxtəlif problemlərinə toxunan əsərlər qələmə almışdır. Onun eyni zamanda Tiflis şəhərində 1906-1916-cı illərdə “Poçt qutusu”, “Usta Zeynal”. “Qurbanəli bəy” və “Nigarançılıq” adlı kitabları da nəşr olunmuşdur (1, 22). Qeyd edək ki, Cəlil Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin” jurnalının və “Yeni yol” (Bakı) qəzetinin redaktoru, Ümumittifaq Mərkəzi Yeni Əlifba Komitəsinin üzvü və Bakı Tənqid-Təbliğ Teatrının təşkilatçılarından olmuşdur (3).

Görkəmli elm xadimi, inqilabçı demokrat ziyalı Cəlil Məmmədquluzadə Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsini bitirmişdir. Əvvəla onu qeyd edək ki, onun seminariyaya qəbul edilməsi heç də asan olmamışdı. Buna səbəb Cəlil Məmmədquluzadənin yaşının az olması idi. Ona görə ki, onun yaşının az olması seminariyanın qəbul şərtlərinə uyğun deyildi. Atası Məmmədqulu Məşədi Hüseynqulu oğlu Cəlilin seminariyaya daxil olması üçün üç dəfə (1880, 1881 və 1882-ci illərdə) ərizə ilə seminariyanın rəhbərliyinə müraciət etmişdir. Ancaq, onun yaşı üç il artırıldıqdan sonra 1882-ci il iyul ayının 2-də seminariyanın Azərbaycan şöbəsinə qəbul olunmuşdu (2, 58).

Görkəmli pedaqoq seminariyadakı təhsilini 1887-ci ildə dörd tələbə (C.Zülfüqarov, Q.Sadıxbəyov, N.Qiyasbəyov və C.Məmmədquluzadə-T.X) ilə başa vurmuş, təyinatla Uluxanlı kənd məktəbinə müəllim göndərilmiş, bir müddət burada işlədikdən sonra öz ərizəsi ilə Baş Nəraşen məktəbinə dəyişdirilmişdir. Qeyd edək ki, Cəlil Məmmədquluzadə 1890-cı ilə qədər bu məktəbdə müəllim işləmişdir. Tədqiqatçı Əziz Şərif yazırdı: “1890-cı ildə etibarən Nəhrəm kənd məktəbinə nəzarətçi-müəllim vəzifəsinə təyin olunmuşdu” (10, 27-28). Onun İrəvan Quberniyasının Uluxanlı, Naxçıvan mahalının Baş Nəraşen və Nəhrəm kənd məktəblərindəki müəllimlik fəaliyyəti, bu məktəblərdə həyata keçirdiyi tədbirlər xalqımızın milli-mənəvi inkişafına əvəzsiz xidmət nümunəsidir (4).

Cəlil Məmmədquluzadə dərin bilikli, savadlı, saf, təmiz əxlaqlı, mütərəqqi, vətənpərvər, humanist, yeni təlim-tərbiyə işlərinin mahir ustası, hər cəhətdən hazırlıqlı, tam mənasında müəllim yetişdirməyi irəli sürmüşdür. Məktəbdə müəllim kollektivi arasında həmrəylik, səmimiyyət, dostluq, qarşılıqlı xeyirxah münasibət olmasını təlim-tərbiyə işinin ən mühüm şərti hesab etmişdir. Məktəb müəllimləri arasında narazılığın, dedi-qodunun, fitnə-fəsadın və s. mövcudluğunu təlim-tərbiyə işinə böyük zərbə vurduğunu demişdir.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda ana dili dərsləklərinin yaradılması və təlimin ana dilində aparılması uğrunda dahi mütəfəkkir Cəlil Məmmədquluzadə də yorulmadan mübarizə aparmışdır. O, ana dilinə xüsusi əhəmiyyət vermişdi. Mirzə Cəlilə görə, gözəl ədəbi dili ancaq yazıçılar, jurnalistlər yaratmır, onu bütün xalq yaradırdı. Ona görə də xalqın mövcud olması və başqa xalqlar arasında tanınması üçün o, ana dilinə ehtiramla yanaşmaq və onu yad təsirlərdən qorumağa çağırmışdı.

Cəlil Məmmədquluzadə mühütlə qapılaraq başqa xalqların əlifbasını, adət-ənənələrini təqlid edərək öz ana dilinə və adət-ənənəsinə laqeyd yanaşmağı pisləmişdir. Ana dili məsələsi üzərində mübarizə aparən maarifpərvər ziyalı “Xatiratım” adlı əsərində yazırdı: “Necə ki, oxucularımıza məlumdur, biz “Molla Nəsrəddin” məcmuəsini açıq ana dilində yazmağa başladıq. Biz bu dilə o səbəbdən ana dili adı qoyuruq ki, bu dildə yazı yazanda və ortalığa “ana” söhbəti gələndə biz “ana”-nı “ana” da yazırıq, amma qeyri yazıçılarımız öz yazılarında “ana” sözünə rast gələndə “ana” sözü əvəzinə “madər” yazırlar, “ata” sözü əvəzinə “pəder” yazırlar. Belə ki, “nəvə” yerinə “həfid”, “ehfad” yazırdılar və yazırlar. Hətta hər gün yediyimiz “çörəyi” bəyənəməyib “nan” yeyirdilər və indi də yeyirlər. Biz öz doğma ana dilimizdəki sözlərimizi niyə səbəbsiz yerə fars və ərəb sözlərinə dəyişirik?! Və necə ki, sözləri bir-bir dəyişdirirlər, habelə türk dilinin tərkiblərini və qanunlarını kənara qoyub, fars və ərəb tərkibləri və qanunlarını işlədirlər və indi genə işlədirlər” (6, c.4, 71-72).

Cəlil Məmmədquluzadə yaxşı başa düşürdü ki, xalqın savadlanması, elmə, maarifə qovuşması və ictimai-siyasi hadisələrdən baş çıxarması üçün hər kəs mütləq ana dilində oxuyub yazmağı bacarmalıdır. O, “Molla Nəsrəddin” jurnalında “Ey türk qardaşlarım, mən ki, siz ilə türkün açıq ana dili ilə danışırım. Mən onu bilirəm ki, türk dilində danışmaq eyibdir və şəxs elminin azlığına dəlalət edir. Amma hərdən bir keçmiş günləri yad etmək lazımdır: salınız yadınıza o günləri ki, ananız sizi beşikdə yırğalaya-yırğalaya sizə türk dilində lay-lay deyirdi. Hərdən bir ana dilində danışmaq ilə keçmişdəki gözəl günləri yad etməyin nə eybi var?! (8) deyər müraciət etmişdir. Cəlil Məmmədquluzadə ömrünün sonuna qədər öz sözlərinə sadıq qalmış və ana dilinin şərəfini, ləyaqətini daim əziz tutmuşdu. O, ana dili qrammatikasının işlənməsini və onun elmi əsaslar üzrə qurulmasını təbliğ etmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadə ana dilində aparılan təlimin ictimai-pedaqoji əhəmiyyətini də yüksək dəyərləndirmiş, Naxçıvan bölgəsində fəaliyyət göstərən məktəblərin ana dilində olmasını və ana dilində tədrisin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasını hakimiyyət nümayəndələrindən hər zaman tələb etmişdir. Xüsusi ilə də təlimin ana dilində aparılması məsələsini diqqət mərkəzində saxlamışdı. O, bu məsələni “Əlifba”, “Gələcək” felyetonlarında, “Tərcümeyi-halım”, “Dili tutulub” məqalələrində və “Anamın kitabı” əsərində geniş şərh etmiş, ana dilinin təmizliyinə böyük əhəmiyyət vermişdi (5, 239). O, “Yeni ibtidai məktəbdə Azərbaycan dili” adlı məqaləsində tədris planları məsələsinə, habelə bu tədris planında ana dilinin əsas yer tutmasına toxunmuş, xalqın maariflənməsi işində bunu vacib şərtlərdən biri kimi qiymətləndirmişdi.

Qeyd edək ki, Cəlil Məmmədquluzadə Ümumittifaq Mərkəzi Yeni Əlifba Komitəsinin üzvü kimi də səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. O, ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçidin, yəni əlifba islahatının fəal təbliğatçılarından biri olmuşdur. Onun redaktoru olduğu “Yeni yol” qəzeti XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində latın əlifbası ilə nəşrə başlayan ilk milli mətbuat orqanı olmuşdur. Bu qəzet 1922-ci il sentyabr ayının 22-də əsas qoyulmuş, 1928-ci ilədək Yeni Türk Əlifba Komitəsinin mətbuat orqanı kimi fəaliyyət göstərmişdir (2, 204-205).

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanın maarifpərvər qadınları xalq maarifinin, xüsusilə də qadın təhsilinin carçıları olmuşlar. Onlar yeni məktəblərin açılmasında və qızların təhsilə cəlb olunması sahəsində fəal mübarizə aparmışlar. Bu dövrdə Naxçıvanda qadın təhsilinin zəruriliyi təkcə şəhərlərdə deyil, kəndlərdə də özünü göstərmişdir. Bir qrup müəllimlər, maarifpərvər ziyalılar dərs dedikləri məktəblərə oğlanlarla yanaşı qızları da cəlb etmişdir. Bu sahədə görkəmli yazıçı, pedaqoq Cəlil Məmmədquluzadənin xidmətləri də böyük olmuşdur. Belə ki, 1890-1897-ci illərdə Nehrəm kəndindəki iki sinifli məktəbin müdiri vəzifəsində çalışan Cəlil Məmmədquluzadə qızların məktəbə cəlb edilməsinə xüsusi səy göstərmiş və buna nail olmuşdur.

XIX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq demokrat yazıçı, görkəmli mütəfəkkir Cəlil Məmmədquluzadə də Naxçıvanda qadınların ağır və dözülməz həyat tərzlərini görürdü. Naxçıvan qadınlarının ictimai həyatdan və təhsildən kənar qalmaları onu daima düşündürmüşdü. O, 1893-cü ilə Nehrəm kəndində müəllim işlədiyi vaxt çox çətinliklə də olsa, 8 nəfər qız uşağını təhsilə cəlb edə bilmişdir. Cəlil Məmmədquluzadə onlar üçün xüsusi sinif açmış, bacısı Səkinə Məmmədquliyevanı da təhsilə cəlb etmişdi (2, 169-170).

Dahi mütəfəkkir yazdığı felyeton və hekayələrində qadınların ağır vəziyyətini daim diqqət mərkəzində saxlamışdır. O, qadınların savadsızlığını “Molla Nəsrəddin” jurnalında daha açıq və aydın şəkildə ifadə etmişdi. “Molla Nəsrəddin” jurnalı maarifçilik dövründə milli gerçəklik və ictimai həyatda mövcud olan bir sıra problemlərə toxunmuşdur. Bu jurnal Azərbaycanlı qızların ölkədən kənarında açılmış məktəblərdə təhsil almalarını hər zaman təbliğ etmişdi. Bu baxımdan jurnalın 1909-cu il tarixli 28-ci sayında deyilirdi: “Biz müsəlmana fərzdir, nəinki, oğlan məktəbi, xeyir, bizlərə vacibdir qız məktəbi, çünki balalarımızın tərbiyəsi anaların əlindədir” (9).

Cəlil Məmmədquluzadə “Bəs Aspisoğlu xanımın müsəlman qızları üçün məktəbi necə oldu” başlıqlı məqaləsində də maarifçi ideyalarla çıxış etmiş, qadınların savadlanmasının faydalı cəhətlərini bədii-estetik şəkildə oxuculara çatdırmışdı (10, 27). Cəlil Məmmədquluzadə ömrünün sonlarında “Şərqi qadını” jurnalının yubileyi münasibəti ilə jurnalın redaksiyasına göndərdiyi bir məktubunda yazırdı: “Bütün ömrümdə vurduğum

qələmin çox hissəsi Şərq qadını məsələsi üstündə vurulub. Şərq qadınının dərini mən hamıdan artıq anlaya bilərəm. O, mənim köhnə dərdimdir” (7, 120).

Sonda onu qeyd edək ki, Cəlil Məmmədquluzadə hər cür zülmün, istismarın, ədalətsizliyin, haqsızlığın, istibdadın əleyhinə olmuş, xalqını, zəhmət adamlarını dərin məhəbbətlə sevmiş, dərdi ilə kədərlənmiş, sevinci ilə sevinmiş, hiss və həyəcانlarını tərənnüm etmiş, kütlələrin ehtiyac və tələblərini ətraflı və dərinədən duyaraq, onları özünü dərk etməyə, tərbiyələndirməyə, birləşməyə, bu arzu və əməllər uğrunda mübarizəyə çağırmışdır. Yazıcının başlıca məqsədi xalqı əsarət və cəhalətdən qurtarmaq olub, bütün varlığı ilə hər cür ictimai xəstəlikləri yaradan üfunətli həşəratı, zəhərli mikrobları xalqın bədənindən qoparıb atmağa çalışmışdır. Öz dövrünün kiçik məişət məsələlərindən tutmuş ən böyük ictimai və siyasi məsələlərinədək laqeyd olmamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Həbibbəyli İ. Ə. Ədəbi yüksəliş. Bakı, Bilik cəmiyyəti, 1985, 63 s.
2. Həbibbəyli İ. Ə. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı, Azərneşr, 1997, 682 s.
3. <http://www.nakhchivan.az/portal-1/gork-sexsiyy.htm>
4. <http://www.shexsiyyetler.nakhchivan.az>
5. İbrahimov F. N., Hüseynzadə R. L. Pedaqogika, Dərslik, 2 cildə. II c., Bakı, Mütərcim, 2013, 548 s.
6. Məmmədquluzadə C. H. Əsərləri (Toplayanı, tərtib edən və izahların müəllifi İ.Ə.Həbibbəyli). 4 cildə. IV c., Bakı, Öndər, 2004, 472 s.
7. Mirzə Cəlil və Məmmədquluzadələr, (Məktublaşma), (Toplayanı, tərtib edən, sözdərinin və izahların müəllifi İ.Ə.Həbibbəyli). Bakı, Çinar-Çap, 2003, 240 s.
8. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 1907-ci il, № 7
9. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 1909-cu il, № 28
10. Şərif Ə. Q. Cəlil Məmmədquluzadənin mühiti (1894-1903). “Azərbaycan” jurnalı, 1957, № 2, s. 25-29
11. Şərif Ə. Q. Cəlil Məmmədquluzadənin mühiti (1894-1903). “Azərbaycan” jurnalı, 1957, № 2, s. 25-29

ABSTRACT

Taleh Khalilov

JALIL MAMMADGULUZADE EDUCATIONAL IDEAS NAKHCHIVAN ROLE IN DEVELOPMENT

The article examines the role of Jalil Mammadguluzadeh in the development of educational ideas in Nakhchivan. Jalil Mammadguluzadeh is one of the great and prominent figures among classical writers, educators and educators of Azerbaijan. The position of Jalil Mammadguluzadeh in the struggle for democratic literature and democratic enlightenment that has begun to develop in Azerbaijan, and his intense struggle in this area, makes him a progressive, progressive democrat, educator and educator.

While reading the works of educated intellectuals, it is possible to come up with a number of original and valuable ideas on education, training and education. Promoting new secular schools, mother tongue and alphabet issues, teaching life sciences at school, teaching requirements for teachers, girls' education coverage, science, art, cultural and educational institutions and improving their work are the main topics of Jalil Mammadguluzadeh's work.

РЕЗЮМЕ

Талех Халилов

ДЖАЛИЛЬ МАМЕДКУЛИЗАДЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ИДЕИ НАХЧЫВАНА РОЛЬ В РАЗВИТИИ

В статье рассматривается роль Джалила Мамедгулузаде в развитии образовательных идей в Нахчыване. Джалил Мамедгулузаде является одним из великих и выдающихся деятелей среди классических писателей, педагогов и педагогов Азербайджана. Позиция Джалила Мамедгулузаде в борьбе за демократическую литературу и демократическое просвещение, которая начала развиваться в Азербайджане, и его интенсивная борьба в этой области делает его прогрессивным, прогрессивным демократом, педагогом и педагогом.

Читая работы образованных интеллектуалов, можно придумать ряд оригинальных и ценных идей в области образования, обучения и воспитания. Содействие новым светским школам, вопросам родного языка и алфавита, преподавание наук о жизни в школе, требования к преподаванию для учителей, охват девочками образования, науки, искусства, культуры и образования, а также улучшение их работы являются основными темами работы Джалила Мамедгулузаде.

NAXÇIVANDA CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ MUZEYLƏRİ

Həyatının elmi, ədəbi-ictimai fəaliyyətinin ən yüksək mənasını, amalını doğma xalqına, Azərbaycan ictimai fikrinin inkişafına və tərəqqisinə xidmət etməkdə görən görkəmli ədib Mirzə Cəlil yazırdı: “Qələmin müqəddəs vəzifəsi xalqın xoşbəxtliyi yolunda xidmət etməkdir... Bu ola gərək hər bir qələm sahibinin amalı”. Ömrü boyu xalq üçün yazıb-yaradan, vətənin, millətin tərəqqisi naminə çalışan böyük sənətkar xatirəsi daima uca tutulur, ehtiramla yad edilir. Ustad yazığımızın adı ilə bağlı ölkəmizdə, o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikasında fəaliyyət göstərən muzeylər də bu ehtiramın ifadəsidir.

Yeri gəlmişkən deyək ki, görkəmli yazıçı, pedaqoq, ictimai xadim Cəlil Məmmədquluzadə həm də Azərbaycanda muzey yaradıcılarından biri kimi bilinməkdədir. O, XIX əsrin sonlarında Naxçıvanın Nehrəm kəndində müəllimlik etdiyi illərdə məktəbdə muzey yaradılmasının ilk təşəbbüsçüsü və təşkilatçısı olmuşdur.

Cəlil Məmmədquluzadənin həyat və yaradıcılığının görkəmli tədqiqatçısı, akademik İsa Həbibbəyli bu barədə yazır: “Cəlil Məmmədquluzadə bəlkə də Azərbaycanda birinci dəfə olaraq 1896-cı ildə Nehrəm kəndində Tarix-Diyarşünaslıq muzeyi yaratmış, bu muzeyə Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrlərinə dair materialların toplanmasına nail olmuşdur”.

Böyük ədibin bu və digər əvəzəlməz mühüm xidmətləri xalqımız tərəfindən layiqincə qiymətləndirilmiş, onun adının əbədləşdirilməsi məqsədilə bir sıra elm, mədəniyyət, təhsil müəssisələrinə adı verilmişdir. Onlardan C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət iki illik Müəllimlər İnstitutu (1953-cü ilədək fəaliyyət göstərmişdir), C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı, C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Muxtar Respublikası Ədəbiyyat Muzeyi, Cəlilkənd və Nehrəm kəndlərində C.Məmmədquluzadənin Xatirə muzeyləri, Naxçıvan şəhərində C.Məmmədquluzadənin ev muzeyi, Naxçıvan şəhər C.Məmmədquluzadə adına 2 nömrəli orta məktəb, Naxçıvan şəhərində böyük ədibin əzəmətli heykəli və onun adına küçə, Culfa rayon Mədəniyyət evi və Şahbuz rayonunda orta məktəb və başqalarını göstərmək olar.

Naxçıvanda Cəlil Məmmədquluzadənin həyat və fəaliyyəti ilə bağlı muzeylər bu baxımdan ayrıca qeyd olunmalıdır. Ədibin əsərlərinin təbliğində, tanıtılmasında bu müəssisələrin mühüm xidmətləri vardır.

C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Muxtar Respublikası Ədəbiyyat Muzeyi böyük yazığının anadan olmasının 100 illik yubileyinin Azərbaycanda geniş surətdə qeyd olunduğu zaman, 12 iyun 1967-ci ildə açılmışdır. Bu təqvim Naxçıvanın ədəbi-mədəni, elmi-ictimai həyatında tarixi və yadda qalan bir hadisəyə çevrilmişdir.

“Şərq qapısı” qəzetinin 12 iyun 1967-ci il tarix nömrəsi yubileyə həsr edilmişdir. İlk səhifədə “Şərqi azadlıq qarçısı” adlı baş məqalədə oxuyuruq-“Bu gün biz Cəlil Məmmədquluzadənin 100 illiyini qeyd edərkən eyni mənzərənin şahidi oluruq. Onun yazıçı, jurnalist, mütəfəkkir kimi böyüklüyü ondadır ki, o bütün fəaliyyəti boyu öz xalqını, bütün insanlığı düşündürən məsələlərlə məşğul olmuşdur. Görkəmli söz ustası və böyük vətəndaş Cəlil Məmmədquluzadə öz əsərləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına, ictimai dünyagörüşünün müəyyənəlməsinə çox böyük və qiymətli xidmət göstərmişdir. Həmişə doğma əsini eşitdiyimiz, ilıq nəfəsini duyduğumuz Mirzə Cəlil xalqımızın ön sıralarında gedən canlı müasirimizdir”.

Muzeyin açılış mərasimində Azərbaycanın və Naxçıvan Muxtar Respublikasının ədəbiyyat, mədəniyyət, elm xadimləri, yazıçı və şairlər, ziyalılar, ictimaiyyətin nümayəndələri iştirak etmişlər. Xalq şairləri S.Rüstəm, M.Gülgün, B.Azəroğlunun muzeyin rəy kitabında maraqlı qeydləri, səmimi ürək sözləri vardır:

“Bu muzey Mirzə Cəlilə olan məhəbbətin ifadəsidir. Biz bu muzeyin açılışını Naxçıvanın mədəni həyatında əlamətdar bir hadisə hesab edirik. Bu muzey doğrudan da gözəl təşkil edilmişdir”.

Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycanda ikinci dəfə hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra bütün ölkədə, o cümlədən Naxçıvanda aparılan genişmiqyaslı quruculuq tədbirləri mədəniyyət müəssisələrində, muzeylərdə də öz əksini tapmışdır. Bu məqsədlə Ədəbiyyat muzeyinin fəaliyyət dairəsini daha da genişləndirməyə, iş şəraitini yaxşılaşdırmağa diqqət və qayğının nəticəsidir ki, şəhərimizin mərkəzi prospektlərindən birində muzeyə yeni, hər cür şəraiti olan 2 mərtəbəli bina ayrılmış, ən müasir tələblər səviyyəsində yenidən qurulmuşdur. Muzeyin açılış mərasimində Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri hörmətli Vasif Talibov muzey işçilərini təbrik edərək muzey-ekspozisiya ilə tanış olmuşdur. Muzeyin ekspozisiyası geniş, yaraşlıq 3 zalda ekspozisiya planı əsasında xronoloji ardıcılıqla Azərbaycan ədəbiyyatımızı, onun

klassiklərini, tarixi inkişaf mərhələlərini əks etdirir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, muzey Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası N.Gəncəvi adına Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat Muzeyindən sonra ölkəmizdə yeganə muzeydir ki, zəngin ekspozisiyaya, qiymətli eksponatlara malikdir.

Ekspozisiyanın əsas guşələrindən biri xalqımızın ümummilli lideri, ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin, elmimizin daim tərəqqisi və inkişafına diqqət və qayğı göstərən xalqımızın vətənpərvər oğlu, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevə həsr edilmişdir. Burada Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərdə ümummilli liderimizin ictimai-dövlətçilik fəaliyyəti, onun haqqında yazılan elmi, bədii əsərlər, kitablar, fotolar və digər sənədlər ekspozisiyalarda öz əksini tapmışdır. “Heydər Əliyev və Muzeylərimiz” sərgi-ekspozisiyada nəzər diqqəti cəlb edir.

Ədəbiyyat muzeyi fəaliyyət göstərdiyi illər ərzində fondların, ekspozisiyaların zənginləşdirilməsi, yeni eksponatların toplanması, onların öyrənilməsi və təbliği işini əsas vəzifələrdən biri hesab etmişdir. Muzeyin fondunda və ekspozisiyalarda hazırda 20000-dən çox eksponat mövcuddur.

2002-ci ilin fevral ayında böyük mütəfəkkir yazıcının Naxçıvandakı ev muzeyində “Cəlil Məmmədquluzadə irsinin öyrənilməsi və təbliğində yeni mərhələ” mövzusunda keçirilən elmi konfransda Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri hörmətli Vasif Talıbov nitqində demişdir: “Bu gün bizim ziyalılarımız, yazıçılarımız, elm adamlarımız bura yığılıbdır. Məqsəd ondan ibarətdir ki, biz Cəlil Məmmədquluzadə irsini lazımi qədər öyrənək və təbliğ edək. Onu öyrənmək və digərlərinə öyrətməklə özümüzü, öz mentalitetimizi öyrənmiş oluruq. Bu irsin öyrənilməsində muzeylər, teatrlar, yaradıcı təşkilatlar mühüm rol oynamalıdır. Bu mənada Cəlil Məmmədquluzadə ədəbi irsinin öyrənilməsi və təbliği ilə bağlı müxtəlif tədbirlər hazırlanıb həyata keçirilməlidir”.

Böyük mütəfəkkir Cəlil Məmmədquluzadənin adını daşıyan Ədəbiyyat muzeyinin fəaliyyətində Azərbaycan milli ədəbiyyatımızın, onun klassiklərinin yaradıcılığı ilə bərabər Mirzə Cəlil yaradıcılığının öyrənilməsi və təbliği işi də əsas yerlərdən birini tutur. Bu məqsədlə muzeyin fəaliyyət göstərdiyi illərdə ekspozisiyalar, guşələr, sərgilər, təşkil edilmiş, zəngin eksponatlar toplanmış, elmi konfranslar ədəbi-bədii yığıncaqlar, xatirə saatları, mühazirələr, məruzələr, görüşlər və s. elmi-kütləvi tədbirlər keçirilmişdir. Yazıcının eksponatlarının elmi-kataloqu tərtib edilmiş, “Mirzə Cəlil şəxsi fondu” yaradılmışdır.

Fondda yazıcının nəsil şəcərəsi, ailə üzvləri, seminariya yoldaşları, qələm dostları, görkəmli mollanəsrəddinçilər, sevdiyi və oxuduğu klassiklər, naxçıvanlı müasirləri, “Molla Nəsrəddin” jurnalının orijinal və digər çap nömrələri, Naxçıvan teatrında tamaşaya qoyulmuş əsərlərinin afişaları, proqramları, yubiley materialları, xatirə əşyaları, müxtəlif illərə aid nadir fotolar, təsviri sənət əsərləri nümunələri və s. materiallar toplanmışdır.

Ədəbiyyatşünas alimlərimiz-Mirzə Cəlilin tədqiqatçıları Əziz Şərifin, Mirzə İbrahimovun, Abbas Zamanov, İsa Həbibbəylinin, Qulam Məmmədlinin, Əziz Mirəhmədovun, Turan Həsənzadənin, Ataxan Paşayevin, Firidun Hüseynovun, Yəhya Əliyevin, Xeyrulla Məmmədovun və başqalarının Cəlil Məmmədquluzadəyə, “Molla Nəsrəddin” jurnalına həsr etdikləri avtoqraflı əsərləri, Molla Nəsrəddin” jurnalının bir çox illərə aid orijinal nüsxələri, yazıçı haqqında yazılan elmi, publisist kitablar, əsərlər, Azərbaycan Milli Dram Teatrının “Ölülər” və “Dəli yığıncağı” tamaşalarının bütövlükdə lent yazıları, Naxçıvan teatrında tamaşaya qoyulmuş “Anamın kitabı”, “Dəli yığıncağı”, “Çay dəsgahı”, “Qurbanəli bəy”, “Keçən günlər”, “Ölülər” tamaşalarının eskiz-maketləri, proqram və afişaları, fotoları muzeydə mühafizə edilərək, ekspozisiyalar vasitəsilə tamaşaçılara ətraflı məlumatlar verilir. Muzeydə fəaliyyət göstərən “Mirzə Cəlil lektoriyası” məşğələlərinin rübdə bir dəfə keçirilməklə yazıçıların, ədəbiyyat və incəsənət xadimlərin, alimlərin iştirakı və çıxışları təşkil edilir. 1986-cı ildə keçirilən ilk məşğələdə akademik İsa Həbibbəyli “Cəlil Məmmədquluzadənin nəsil və təvəllüd tarixindən” mövzusunda çıxış etmişdir. Məşğələdə xalq yazıçısı Hüseyn İbrahimovun dediklərindən: - “Cəlil Məmmədquluzadəni oxumaq, öyrənmək bizim hər birimizin müqəddəs vəzifəsidir. Çalışacağıq ki, lektoriyanın məşğələləri yüksək yüksək səviyyədə keçirilsin”. Digər məsələlərdə “Şərqi böyük ədib və mütəfəkkiri”, “Molla Nəsrəddin” jurnalının yaranma tarixi və onun əməkdaşları”, “Cəlil Məmmədquluzadənin naxçıvanlı müasirləri”, “Molla Nəsrəddin” jurnalının rəssamları, “Cəlil Məmmədquluzadə dramaturgiyası Naxçıvan teatrının səhnəsində” və digər mövzular dinlənilmişdir.

Görkəmli ədəbin 140 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında hörmətli Prezidentimiz İlham Əliyevin Sərəncamına əsasən muxtar respublikamızda keçiriləcək tədbirlər də müəyyənləşdirilmişdir. Bununla əlaqədar təsdiq edilən Tədbirlər Planında Cəlil Məmmədquluzadənin adını daşıyan muzeylərdə tematik abidələrin, mədəniyyət müəssisələrində oxucu konfranslarının keçirilməsi, ədəbin əsərlərindən ibarət sərgilərin hazırlanması və başqa tədbirlərin keçirilməsi tövsiyə olunmuşdur.

C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Muxtar Respublikası Ədəbiyyat Muzeyi, Naxçıvanda Cəlil Məmmədquluzadənin ev muzeyi, Nehrəm və Cəlilkənddə Xatirə muzeylərinin bu sahədə əhəmiyyətli və məzmunlu iş aparmaları, müxtəlif elmi-kütləvi tədbirlərin keçirilməsi nəzər diqqəti cəlb edir. Bu ilin fevral - iyul aylarında Naxçıvan Dövlət Universitetində Pedaqoji, Tarix-Filologiya fakültələrində, universitet

səviyyəsində keçirilən elmi konfranslarda Ədəbiyyat muzeyinin əməkdaşları yaxından iştirak etmiş, məruzələrlə, sərgilərlə çıxış etmişlər. Eləcə də Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunda, Naxçıvan Tibb Məktəbində, Heydər Əliyev Uşaq-Gənclər Yaradıcılıq Mərkəzində, Xanım Qızlar liseyində, orta məktəblərdə yazıçının həyat və yaradıcılığında bəhs edən tədbirlər keçirilmiş, ekskursiyalar təşkil edilmiş, sərgilər, foto-albomlar, rəsm əsərləri nümayiş etdirilmişdir.

Naxçıvan şəhərində böyük demokrat yazıçının adı ilə bağlı digər bir muzey də C.Məmmədquluzadənin ev muzeyidir. Muzey 1998-ci ildən fəaliyyət göstərir.

1999-cu ilin oktyabr ayında ümummilli liderimiz Heydər Əliyev Naxçıvanda olarkən böyük mütəfəkkir yazıçının ev muzeyini ziyarət etmiş, ekspozisiya ilə tanış olmuşdur. O, muzeyin açılışına toplaşanlara üzünü tutaraq demişdir: - “Bilirsiniz, mən xoşbəxt günlərimdən birini yaşayıram, nə üçün? Çünki arzuma çatmışam, çünki Mirzə Cəlilin ev muzeyini yaratmaq istəmişəm, bunu da yaratmışam. Azərbaycanın möhtərəm adamları ilə bir yerdəyəm və bunu bir yerdə açıyıq. Allah Mirzə Cəlilə rəhmət eləsin. Mirzə Cəlilin irsi, şəxsiyyəti, xidmətləri Azərbaycan xalqının qəlbində əslrlə yaşayacaq”. Ümummilli liderimizlə birlikdə mərasimdə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbov, akademiklər Bəkir Nəbiyev, İsa Həbibbəyli, xalq yazıçıları Hüseyn İbrahimov, xalq şairi Qabil və başqaları iştirak etmişdilər. Prezident sərəncamına uyğun olaraq görülən işlər haqqında muzeyin direktoru Yaqut Mehdiyevanın dediklərindən: - “Naxçıvan şəhərindəki Cəlil Məmmədquluzadənin ev muzeyi Cəlilkənd və Nehrəm Xatirə muzeylərindən sonra yaradılan böyük yazıçının ev muzeyi kimi fəaliyyətə başlayan muzeyidir. Ulu öndərin yadigarı olan bu ev muzeyində Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbi-bədii irsini, ictimai-siyasi fəaliyyətini təbliğ etmək üçün hər bir şərait yaradılmışdır. Ev muzeyinin fondunda 1000-ə yaxın eksponat toplanıb mühafizə olunur, ekspozisiyalarda nümayiş etdirilir. Yazıçının nəslini davam etdirən, hazırda dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan beş nəvəsi, səkkiz nəticəsi vardır. Akademik İsa Həbibbəyli bu nəslin davamçıları haqqında əsaslı araşdırmalar aparmış və onları bir neçəsi ilə görüşmüşdür. Onlar İran, Fransa, Polşa və başqa ölkələrdə yaşamaqdadırlar. Bütün mənalı ömür yolunu Azərbaycan xalqının azadlığı və xoşbəxtliyi yolunda sərf edən böyük söz və mədəniyyət dühası, ictimai fikir nəhəngi C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığı zəngin xəzinədir. Bu xəzinənin incilərindən isə xalqımızın gələcək nəsilləri daim bəhrələnəcək, milli dirçəlişimizin inkişafına xidmət edəcəklər”.

Cəlilkənddəki C.Məmmədquluzadə “Xatirə Muzeyi”nin direktoru Səyyarə Kazımovanın dediklərindən: - “Cəlil Məmmədquluzadənin pədaqoji fəaliyyətinin 100 illiyi ilə əlaqədar onun bir vaxtlar dərs dediyi və otaqlarından birində yaşadığı bu binada “Xatirə Muzeyi” yaradılmışdır. “Xatirə muzeyi”nin açılış mərasimində Azərbaycanın görkəmli mədəniyyət və ədəbiyyat xadimləri A.Zamanov, A.Rzayev, İ.Həbibbəyli, rayon və kənd zəhmətkeşlərinin nümayəndələri iştirak etmiş, görkəmli alimlər Q.Mədətov, Z.Budaqova, B.Budaqov, M.C.Cəfərov və b. təbrik teleqramları ilə görkəmli ədibə olan məhəbbətlərini bildirmişlər. Cəlilşünas alim Qulam Məmmədli “Xatirə Muzeyi” nə göndərdiyi teleqramda yazmışdır: - “Cəlil Məmmədquluzadəni yad edib, ona xatirə muzeyi yaradanlara eşq olsun”, “Cəlil Məmmədquluzadə muzeyinin açılış münasibətilə rayon zəhmətkeşlərini təbrik edirəm. Qadın dərdini dərinədən bilən, qadın azadlığı uğrunda qələm çalan Mirzə Cəlilə bütün anaların ehtiramı ilə Professor Əzizə Cəfərzadə”. Muzeyin ekspozisiyasında “Cəlil Məmmədquluzadənin həyat və fəaliyyəti”, “Cəlil Məmmədquluzadə nəslinin davamçıları”, “Cəlil Məmmədquluzadənin tədqiqatçıları”, “Mollanəsrəddinçilər”, “Mirzə Cəlil və teatr” və digər guşələr, sərgilər, vitrinlər hazırlanmış, bunlar haqqında muzeyə gələnlərə ətraflı məlumatlar verilir. Nəzərə alsaq ki, müstəqil dövlətlik, müxtəlif ölkələrdən muxtar respublikamıza və eyni zamanda rayonumuza hər gün qonaqlar gəlir və onların çoxunu muzeylərimiz, tarixi abidələrimiz maraqlandırır, deməli daha fəal olmalı, keçmişimizi və bu günümüzü muzeyimizə gələn hər bir kəsə daha yaxından tanıtmalıyıq. Elə bunun üçün Mirzə Cəlilin ədəbi-bədii irsini geniş surətdə daha ətraflı tətbiq etmək üçün muzeydə və muzeydənkənar tədbirlər keçiririk”.

Böyük mütəfəkkir, görkəmli yazıçı və dramaturq Cəlil Məmmədquluzadənin Nehrəm kəndində “Xatirə muzeyi”nin yaradılması bir çox obyektiv və zəruri səbəblərdən irəli gəlmişdir. Bilirik ki, C.Məmmədquluzadə 1890-97-ci illərdə Nehrəm kəndində müəllimliklə-pədaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. Kənd əhalisinin, xüsusilə uşaqların və yeniyetmələrin savadlanması, məktəbə-təhsilə cəlb olunması, onlarla təlim-tərbiyə işlərinin aparılması sahəsində bütün qüvvə və bacarığını sərf etmişdir. Həmçinin qeyd olunduğu kimi ilk Tarix-Diyarşünaslıq muzeyi də yazıçının təşəbbüsü ilə bu kənddə yaradılmışdır. Buna görə də Nehrəmdə C.Məmmədquluzadənin vaxtilə dərs dediyi məktəbdə 1989-cu ildə Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə “Xatirə muzeyi” yaradılmışdır. Son illərdə muzeyin fəaliyyəti nəzərə cərpacaq dərəcədə yaxşılaşmışdır. 2008-ci ildə “Xatirə muzeyi” yenidən tikilərək əvvəlki görkəmini bərpa etməklə yeni inventar və avadanlıqlarla təchiz olunmuş, yeni eksponatlarla daha da zənginləşdirilmiş, ekspozisiyalar qurulmuşdur. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Vasif Talıbov bu münasibətlə muzey əməkdaşlarını və Nehrəm camaatını təbrik etmiş, Mirzə Cəlil ədəbi-bədii irsinin daha da geniş surətdə öyrənilməsi və təbliğ edilməsi işində onlara məsləhətlərini vermişdir. Ekspozisiyanın əsas hissəsi ədibin pədaqoji və bədii

yaradıcılığı, naxçıvanlı müasirləri, elmi, publisist, bədii əsərləri, məişət və xatirə əşyaları, əsərlərinə çəkilmiş rəngli illüstrasiyalar, numizmatik əşyalar, heykəltəraşlıq və digər təsviri sənət əsərləri əsasında tərtib edilmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbi-bədii irsinin, elmi-ictimai fəaliyyətinin toplanması, öyrənilməsi muzeylər vasitəsilə hərtərəfli təbliği bir muzey əməkdaşlarının müqəddəs və şərəfli vəzifəsidir. Akademik Məmməd Cəfər müəllimin qeyd etdiyi kimi; bizim müdrik Mirzə Cəlil sağ olsaydı deyərdi: “Qədirşünaslıq çox yaxşı şeydir, çox yaxşı şeydir... Sağ olun bir-birinizin qədrini bilin!...”

Bəli, bu gün böyük ədib, dahi şəxsiyyət zəngin irsi ilə xalqımızın qəlbində yaşayır, qədrini bilir və yüksək qiymətləndirilir.

Respublikamızın çox hörmətli Prezidenti, möhtərəm İlham Əliyev unudulmaz görkəmli ədibimiz C. Məmmədquluzadənin anadan olmasının 150 illiyi ilə əlaqədar olaraq 2019-cu ildə yubileyinin ölkə miqyasında geniş keçirilməsi haqqında sərəncam imzalamışdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikamızın Ali Məclisinin sədri hörmətli Vasif Talıbov görkəmli yazıçı-dramaturq, ictimai xadimin muxtar respublikamızda yubileyinin geniş surətdə yüksək səviyyədə keçirilməsi ilə əlaqədar əhatəli tədbirlər planı təsdiq etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. İsa Həbibbəyli. Cəlil Məmmədquluzadə. Bakı, 1987
2. İsa Həbibbəyli. Cəlil Məmmədquluzadə mühit və müasirləri. Bakı, Azərneşr, 1997
3. Xalq qəzeti. 24 yanvar 2006
4. Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Muxtar Respublika Ədəbiyyat Muzeyinin, Naxçıvanda Cəlil Məmmədquluzadə ev muzeyi, Nəhrəm və Cəlilkənddə Cəlil Məmmədquluzadə xatirə muzeylərinin ekspozisiya-fond materialları

ABSTRACT

Subhi Kengerli

JALIL MAMMADGULUZADEH MUSEUMS IN NAKHCHIVAN

Mirza Jalil, a prominent writer who has served the highest meaning, scientific and literary-social activity of his life in serving his native people, the development and progress of Azerbaijan's public opinion, wrote: ". The memory of the great artist, who has been writing for the people, working for the prosperity of his homeland and nation, is always honored and honored.

РЕЗЮМЕ

Субхи Кенгерли

ДЖАЛИЛ МАМЕДГУЛУЗАДЕ МУЗЕИ В НАХЧЫВАНЕ

Мирза Джалил, известный писатель, который служил видным, научным и литературно-общественным деятелем своей жизни, служил родным людям, писал: «Память о великом художнике, который имеет. писал для народа, работал на благо своей родины и нации, всегда был почитаем и почитаем.

QADİR ƏKBƏROV

Naxçıvan Dövlət Universiteti
qadir1976@inbox.ru

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ VƏ AZƏRBAYCANÇILIQ MƏFKURƏSİ

Açar sözlər: *ümummilli lider, dəyərlər, azərbaycançılıq, ideologiya*

Key words: *the national leader, values, azerbaijanism, ideology*

Ключевые слова: *общенациональный лидер, ценности, азербайджанство, идеология*

Azərbaycançılıq ideologiyasının inkişafında mühüm xidmətləri olan dahi şəxsiyyətlərimizdən biri də görkəmli yazıçı və ictimai xadim Cəlil Məmmədquluzadə olmuşdur. O, həyat və fəaliyyətini demək olar ki, Azərbaycan xalqının, eləcə də bütün müsəlman türk dünyasının inkişafına yönəlmişdir. Cəlil Məmmədquluzadənin milli məfkurə olan azərbaycançılığa xidmətini müxtəlif istiqamətlərdə fəaliyyətində görürük. Məlum olduğu kimi ədib öz fəaliyyətinə maarifçi ziyalı kimi başlamaqla milli oyanışa xidmət edəcək bir çox işlər görmüşdür. Cəlil Məmmədquluzadədən ötrü məktəb milli maarifçiliyin canını-cövhrini, müəllimlik əsas hərəkətverici qüvvəsini təşkil etmişdir (4, s. 111).

Azərbaycanın ədəbiyyatı və ictimai fikir tarixində yüksək mövqə tutan, dövrünün ən məşhur yazıçılarından olan Cəlil Məmmədquluzadənin milli ideologiyaya xidmətini Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev bu cür qiymətləndirmişdir: “Milli ideologiyamız, şübhəsiz ki, tarixi keçmişimizlə, millətimizin adət-ənənələri ilə, xüsusiyyətləri ilə, xalqımızın, dövlətimizin bu günü və gələcəyi ilə bağlı olmalıdır. Bu baxımdan, Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında Azərbaycanın bütün milli xüsusiyyətlərini, eyni zamanda ümumbəşəri dəyərləri əks etdirən fikirlər bizim milli ideologiyamızın əsasıdır və həmin ideologiyamızın yaranması üçün böyük bir vasitədir, böyük bir sərvətdir. O dövrdə həm milliliyə bağlı olmaq, həm də dünyəvi, ümumbəşəri dəyərləri qiymətləndirmək, onları öz yaradıcılığında əks etdirmək və xalqımızın ümumi səviyyəsini qaldırmaq cəhdləri böyük vətəndaşlıq cəsarəti idi, böyük xidmətdir və bunu biz daim qiymətləndirməliyik” (3, s. 192).

Göründüyü kimi, bir ideologiyamızın yaşadılıb inkişaf etdirilməsi, ona sahib xalqın konkret qarşıya qoyduğu məqsədi düzgün müəyyənləşdirib, onun mahiyyətinin nə dərəcədə özünə xeyir verəcəyini yetərinə qiymətləndirəcəyindən asılıdır. Bu işdə uzun zaman ərzində yaradılan milli dəyərlər və bu dəyərlərin qorunub yaşadılması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bildiyimiz kimi tarixdə bir çox xalqlar olmuşdur ki, onlar mövcudluqlarını qoruyub saxlaya bilməmişlər. Buna səbəb zamanında yaradılmalı olan, sonradan isə qorunub saxlanması vacib məsələyə çevrilən adət-ənənələrə heç də yetərinə qiymət verilməməsi və bu dəyərlərin sonradan yoxa çıxmasıdır. Bu isə həmin xalqın birdəfəlik yox olması və tarix səhnəsindən silinməsi ilə nəticələnir. Məhz bu yöndən məsələyə baxdıqda XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yaranmış çətin və acınacaqlı şəraitdə Cəlil Məmmədquluzadə və Molla Nəsrəddinçilər öz fəaliyyətləri ilə bir növ xalqın milli kimliyinin qorunub saxlanması misilsiz fəaliyyət göstərmişdilər.

Cəlil Məmmədquluzadənin yaşadığı mühiti şərtləndirən XIX yüzilliyin sonlarından başlayaraq ömrünün sonuna qədərki tarixi dövrə nəzər salarkən müəyyən olur ki, ədibin fəaliyyətində azərbaycanlıların, ümumiyyətlə müsəlmanların mədəni cəhətdən inkişafı konkret vəzifə kimi qarşıya qoyulur, vətənpərvərlik və milli şüurun oyanması şəraitində gerilik və köhnəlik əleyhinə mübarizə aparılırdı.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mədəniyyətinə özünəməxsus yeni ideya və yeni baxışlar gətirən realist ziyalılar Azərbaycan ədəbi prosesinə xalqın ana dilini gətirməklə ciddi ədəbi yol müəyyənləşdirmişlər. Sadə, anlaşılıqlı söz və ifadələrdən, xalq hikməti xəzinəsindən, onun lətifəçiliyindən, gülüş ənənəsindən əsaslı surətdə yararlanan tənqidçii realistlər klassik ədəbi ənənələri birləşdirməklə Azərbaycanın milli inkişaf tarixinə yeni təşəkkül meyarları gətirdilər (5, s. 171). Tədqiqatçı Sona Vəliyeva milli ideologiya olan azərbaycançılığın əsas atributlarından olan dil barədə yazır: “Azərbaycanşünaslığın, azərbaycançılığın birinci və ən vacib ünsürü dildir. Hər şey dildən başlayır. Xalqın dilini onun çoxəsrlik həyatının güzgüsü, nəsillər arasında ötürücü əlaqə, yaddaş vasitəsi, xalqın tam və həqiqi tarixi adlandırmaq olar. (9, s. 13)

Dahi yazıçı Cəlil Məmmədquluzadə də öz yaradıcılığını demək olar ki doğma ana dili üzərində qurmuşdur. Onun ana dilinə bağlılığı “Molla Nəsrəddin” jurnalının demək olar ki bütün nömrələrində öz əksini tapmışdır. Jurnalın elə ilk nömrəsində “Sizi deyib gəlmişəm” adlı məqaləsində ədib doğma ana dilində avamlığı, cəhəlati pisləmək məqsədi ilə olsada Azərbaycan dilinin inkişaf etdirilməsini vacib buyurur (6, s. 4).

Həmçinin jurnalın 27 noyabr 1917-ci il 24№-li sayında Azərbaycan dili ilə bağlı məsələni təfəssilatı ilə göstərir. Ədib “Azərbaycan” adlı məqaləsində Tiflisdə müsəlmanların milli komitəsinin iclasında baxılacaq məsələnin hansı dildə müzakirə ediləcəyini qərarlaşdırmaqda çəkilən çətinlikdən bəhs edir. Həmçinin məqalədə Azərbaycanın, azərbaycanlıların gələcək taleyi də ön plana çıxılır (7, s. 5). Jurnalın 16 fevral 1917-ci il 2 №li sayında qələmə alınmış “Qeyrət” adlı məqalədə də Azərbaycan dilinin öyrənilməsinin vacibliyi xüsusi qeyd edilir. Məsələ ilə bağlı Mirzə Cəlil yazır: “...Məlumdur ki, keçən ay Tiflisdə şəhər duması vəkilləri bir səs ilə qərar qoydular ki, hökumətin orta məktəblərində ana dilinin qeyri dərslər dərəcəsinə oxunmadığını tələb etsinlər...O ki qaldı, müsəlmanlara, - müsəlmanlardan duma məclisində tək bir nəfər şəxs var imiş ki, o da durub belə fərmayış edib: Ağalar ana dili barəsində biz müsəlmanların qandığımız belədir, ana dilinin tərəqqisi, yəni əgər biz duraq özgə elmləri də və özgə dilləri də oxuyaq və öz ana dilimizi oxuyaq, - bu bir çətin işdir”. Həmçinin burada əsl vətənpərvər maarifçilərin yetişməli olduğu əsas şərt kimi diqqətə çatdırılır (7, s. 11).

“Molla Nəsrəddin” jurnalının ətrafında birləşən milli ziyalılar dövlətçilik ənənələrini uca tutmuş, əsl vətəndaşlıq mövqeyi nümayiş etdirmişlər. Dövlətçilik, demokratizm, vətənpərvərlik ideyaları ilə fikirlərini oxucu kütləsinə, həmçinin tamaşaya qoyulan pyesləri ilə geniş tamaşaçı auditoriyasına çatdırmaq Cəlil Məmmədquluzadə əsl azərbaycanlı mövqeyini ortaya qoymuşdur.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının təsisçiləri azərbaycançılıq ideyalarını milli-azadlıq hərəkatının tərkib hissəsi kimi qavrayaraq öz sözlərini senzuranın təqib edəcəyi birbaşa inqilab ideyaları tərzində deyil, xalqa dolayısı ilə deməyi mümkün saydılar (8).

Cəlil Məmmədquluzadə xidmətində durduğu bu böyük ideya üçün bütün gücünü səfərbər etmiş, müxtəlif istiqamətlərdə fəaliyyətini də bu ideyanın inkişafına yönəltdi. Onun xalqı maarifləndirmək yolunda əsas xidmətlərindən olan, insanları düşündürməyə, nəticə çıxarmağa yönələn teatr tamaşalarının, repertuarlarının yaradılması milli özünüdərk yolunda əsl vətənpərvərlik nümunəsi göstərməsi milli məfkurəyə xidmətinin əsil göstəricisi idi.

Cəlil Məmmədquluzadənin 1917-ci ildə tamaşaya qoyulan “Ölülər” əsəri mənəvi düşüncə, milli özünüdərk baxımından azərbaycançılığa xidmət istiqamətində çox mühüm addımlardandır. Ümummillə lider Heydər Əliyev “Ölülər” əsəri haqqında fikirlərini bu cür ifadə edirdi: “Cəlil Məmmədquluzadənin həm nə qədər böyük filosof, psixoloq olduğunu göstərir, həm də onun yalnız özünəməxsus yaradıcılığını, özünəməxsus fitri istedadını əks etdirir. “Ölülər” əsəri ölməz əsərdir. O, yazıldığı vaxt da lazım idi, o bizə bu gün də lazımdır” (2, s. 102). Göründüyü kimi, ictimai xadim olan Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında tənqidlərlə dolu təbəssümlər yaradaraq Azərbaycan xalqını cəhalətdən yaxa qurtarmağa çağırır, elmi olmağı xalqın nicat yolu olduğunu əsas şərti hesab edirdi.

Dövrünün dahi dramaturqu, ictimai xadimi M.F.Axundovdan sonra demək olar ki, milli oyanış yolunda fədakar əmək sərf edən dahi şəxsiyyətlərimizdən olan Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcudluğu dövründə, istiqlalıyyətini elan etmiş müstəqil dövlətimizlə əməkdaşlıq etmiş, əlli min qaçqının həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün Həmidə xanımla birlikdə 1919-cu il iyunun 18-də hökumətə teleqram göndərmişdir (1, s.192).

Milli düşüncə, milli baxışlarla azərbaycançılığa xidmət edən Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı təkcə Azərbaycanda deyil, dünyanın bir çox ölkələrində təbliğ edilir. Bir çox yazıçılar, filosoflar, psixoloqlar onun baxışlarını, tənqidi yanaşma tərzini öz yaradıcılıqlarında tətbiq edir, yaşadıkları cəmiyyətlərin aktual problemlərini Mirzə Cəlil saydığı ictimaiyyətə çatdırırlar. Məşhur hind yazıçısı Krişan Çandar ədibin 100 illik yubiley tədbirindəki çıxışında bu fikirləri ilə Azərbaycan xalqının böyük oğluna olan xüsusi ehtiramını bildirmişdir. “Onun yaradıcılığı təkcə özünün doğma Azərbaycan xalqı üçün deyil, həm də Asiyanın bütün xalqları üçün, xüsusən bu gün öz azadlıq və milli istiqlalıyyəti uğrunda mübarizə aparan xalqlar üçün misilsiz əhəmiyyətə malikdir” (2, s. 75).

Hər dövrün yaradıcı şəxsləri, söz sənət sahibləri, tanınmış incəsənət xadimləri öz zəmanələrinin aktual problemlərini, eləcə də əldə olunan yenilikləri öz yaradıcılıqlarında işıqlandıraraq gələcək nəsillər üçün miras qoyurlar. Lakin elə şəxslər də vardır ki, yaratdıqları düşüncə dünyaları, ideya istiqamətləri, ortaya qoyduqları problemlərin həllinə yönəlmiş çıxış yolları təkcə öz dövrləri üçün deyil, bəşər cəmiyyəti mövcud olduğu müddətdə aktuallığını itirmir, hər zaman müraciət obyektı olur. Dahi yazıçı, ictimai xadim, Azərbaycançılıq məfkurəsinin inkişafında əsas simalardan olan Cəlil Məmmədquluzadə məhz belə şəxsiyyətlərdəndir

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cildə. II cild. Bakı, “Lider” nəşriyyat, 2005, 472 s.
2. Cəlil Məmmədquluzadə ensiklopediyası. Bakı, Şərq-Qərb, 2008, 320 s.
3. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. III kitab. Bakı, 1997, 488 s.

4. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri (təkmilləşdirilmiş ikinci nəşri) Əcəmi, Naxçıvan, 2009, 424 s.
5. Qasimov R. Azərbaycan tənqidi realizmində üslub və ana dilindən istifadə. //AMEA Naxçıvan Bölməsinin "Xəbərlər"i, 2018, № 1, s.167-172
6. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. Dörd cildə. II cild. Bakı, "Öndər" nəşriyyatı, 2004, 584 s.
7. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. Dörd cildə. III cild. Bakı, "Öndər" nəşriyyatı, 2004, 480 s.
8. Ömərov V. Cəlil Məmmədquluzadə və azərbaycançılıq ideyası. "Səs" qəz., 30 mart 2012, № 10
9. Sona Vəliyeva. Azərbaycançılıq milli ideologiya və ədəbi-estetik təlim kimi. Məsələnin qoyuluşuna dair - Bakı, "Azərbaycan Universiteti" nəşriyyatı, 2002 - 140 s.

ABSTRACT

The article covers the activities of the great Azerbaijani writer and playwright Jalil Mammadguluzadeh in the direction of the ideology of Azerbaijanism, which is the national ideology of the Azerbaijani people. Here are some highlights from the magazine Molla Nasreddin, whose publisher is Jalil Mammadguluzadeh. Ways of using methods against illiteracy in the age which the writer experienced are highlighted in the article. The article also reflects the views of national leader Heydar Aliyev and other geniuses who evaluated Jalil Mammadguluzadeh's creativity. The relevance of the writer's creativity as a public figure is characterized by time.

РЕЗЮМЕ

В статье освещается деятельность великого азербайджанского писателя и драматурга Джалила Мамедгулузаде в направлении идеологии азербайджанства, являющейся национальной идеологией азербайджанского народа. Вот некоторые основные моменты из журнала Молла Насреддин, где он является издателем. Были раскрыты способы использования грамотности для борьбы с неграмотностью во времена писателя. В статье также отражены взгляды общенационального лидера Гейдара Алиева и других гениев, которые оценивали творчество Джалила Мамедгулузаде. Актуальность творчества писателя как общественного деятеля характеризуется с точки зрения временем Джалил Мамедгулузаде и идеологии азербайджанизма.

SƏADƏT ƏLİYEVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

MİLLİ İSTİQLAL CARÇISI-MOLLA NƏSRƏDDİN

“Molla Nəsrəddin” jurnalının ilk sayı artıq bir yazıçı və publisist kimi ədəbi mühitdə tanınmış Cəlil Məmmədquluzadənin redaktorluğu ilə 7 aprel 1906-cı il tarixdə Tiflis şəhərində nəşr olunmuşdur. Uzun əziyyətlərdən sonra 20 gün ərzində materiallar və şəkillər hazırlanmış, çapla bağlı məsələlər həll olunmuş, jurnalın birinci sayı çapdan çıxmışdır. İlk sayı min tirajla nəşr olunan jurnalın 500 nüsxəsi “bir günün ərzində günortayadək... Tiflis şəhərində intişar” tapmışdır.

Həcmi kiçik formatda olan "Molla Nəsrəddin" in çapı həftədə bir dəfə nəzərdə tutulmuşdur. Proqram səciyyəli baş məqalədə isə Molla Nəsrəddin özünü doğma xalqına tutub söyləyirdi: Sizi deyib gəlmişəm, ey mənim müsəlman qardaşlarım, o kəsləri deyib gəlmişəm ki, söhbətimi xoşlamayıb bəzi bəhanələr ilə məndən qaçıb gedirlər, məsələn, fala baxdırmağa, it boğuşdurmağa, dərviş nağılına qulaq asmağa, hamamda yatmağa və qeyri bu növ vacib əməllərə. Çünki hükəmat buyurublar: sözünü o kəslərə de ki, sənə qulaq vermirlər.

Ey mənim müsəlman qardaşlarım. Zəmanə ki, məndən bir gülməli söz eşidib ağzınızı göyə açıb gözlərinizi yumub o qədər xa-xa edib güldünüz ki, az qala bağırsaqlarınız yırtılsın və dəsmal əvəzinə ətəkləriniz ilə üz-gözünüzü silib “lənət şeytana” dediniz, o vaxt elə güman etməyin ki, Molla Nəsrəddinə gülürsünüz. Ey mənim müsəlman qardaşlarım! Əgər bilmək istəsəniz ki, kimin üstünə gülürsünüz, o vaxt qoyunuz qabağınıza aynanı və diqqət ilə baxın camalınıza.

Cəlil Məmmədquluzadənin dediyi kimi, “Molla Nəsrəddin”i təbiət özü yaratdı, zəmanə özü yaratdı.

Əlbəttə, bu sözlərin geniş anlamda izahı vardır, çünki burada söhbət yalnız “Molla Nəsrəddin” jurnalı haqqında deyildir. Burada məsələ çox dərinidir, təbiət və zəmanə “Molla Nəsrəddin” jurnalını yaratmaqla bərabər, mətbuatda yeni üslub, yeni məzmun, yeni dil, yeni silah da yaratdı.

Öz bədii yaradıcılığı və məqalələləri ilə Cəlil Məmmədquluzadə - Molla Nəsrəddin Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatı tarixində yeni və parlaq bir səhifə açmağa müvəffəq olmuşdur.

Bədii ədəbiyyatda burjua - mülkədar nümayəndələrinin liberalizminə qarşı o, həqiqi xalqçılığa, demokratiyaya əsaslanmış və Azərbaycan zəhmətkeş xalqının bilavasitə mürəbbəti olan kəndlini, fəhləni, onun taleyini, onun ehtiyac və kədərlərini, əhvali-ruhiyyəsini və mübarizəsini öz yaradıcılığının əsas mövzusu eləmişdir.

Dövrünün tanınmış ziyalılarında Nəriman Nərimanov, Üzeyir Hacıbəyov, Firudinbəy Köçərli, Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev və başqaları “Molla Nəsrəddin” in nəşrə başlaması münasibətilə C. Məmmədquluzadəni təbrik etmiş, həmin münasibətlə məqalələr dərc etdirmişlər. Ə. Ağayevin “təbrik” xarakterli məqaləsində deyilirdi: “Baxın, “Molla Nəsrəddin” ə. Bu cəridə nə gözəl cəridədir. Nə qədər ağıl, zəka, məharət və zövq göstərir. Nəinki biz müsəlmanlar, bəlkə də mədəni, ən mütərəqqi tayfalar belə cəridələri ilə fəxr edirlər”. Peterburqda nəşr edilən “Ülfət” qəzeti isə yazmışdı: “Tiflisdə çıxan “Molla Nəsrəddin” jurnalının birinci nömrəsi idarəmizə gəldi. Jurnalın çox gözəl lətifələri, qayət odlu yazıları vardır... Şükürlər olsun ki, lətifə jurnalımız da oldu”.

Firudinbəy Köçərlinin “Tifliski listok” qzətində dərc olunmuş məqaləsində “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin ilk nömrələrindən etibarən “müsəlman cəmiyyətini islah etməkdən ibarət olan məqsədi” ustalıqla dəyərləndirilmişdir: “Bu ilin aprel ayından Tiflisdə çıxan yumoristik “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilk nömrələrindən başlayaraq bizim ölkənin müsəlmanları arasında canlı maraq oyatmışdır... Jurnalı... savadlı və mədəni azərbaycanlı-Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə nəşr edir...” Molla Nəsrəddin” nöqsanlara gülmək yolu ilə müsəlman cəmiyyətinin islah etməkdən ibarət olan məqsədini tamamilə yerinə yetirir. ...Jurnal hər şeydən çox müsəlmanlar arasındakı mövhumata, cəhalətə və fanatizmə gülür... Biz C. Məmmədquluzadəyə səmimi qəlbdən müvəffəqiyyətlər arzu edirik və ümidvarıq ki, müsəlman cəmiyyəti bu faydalı və yeganə jurnalın nəşrinə kömək göstərəcəkdir”.

Molla Nəsrəddin adı ilə şöhrət tapmış Cəlil Məmmədquluzadə uzun, dolğun, faydalı həyat sürmüşdür. Onun adı əsrimizin birinci yarısındakı ədəbiyyatımızın və ictimai fikrimizin tarixində möhkəm şərəfli yer tutmuşdur. Dövrünün qabaqcıl nümayəndəsi, görkəmli yazıçı, publisist və ictimai xadim kimi onu yalnız Azərbaycan xalqı deyil, dünya ölkələrinin, xüsusən Yaxın və Orta Şərqi xalqları da yaxşı tanıyır, sevirlər. Cəlil Məmmədquluzadənin çox mühüm xidmətlərindən biri də qısa müddətdə “Molla Nəsrəddin” ədəbi cəbhəsini formalaşdırmağa nail olmasıdır. Az vaxtda onun səyi və təşkilatçılıq işi sayəsində “jurnalın ətrafında....

Azərbaycan ədəbiyyatının “Molla Nəsrəddin” məktəbi kimi şöhrətlənmiş bütöv bir cərəyanı toplaşmışdır. Mirzə Cəlilin müasirləri olan həmin ədəbi nəsil məxsusi olaraq molla-nəsrəddinçilər adı ilə tanınıb böyük nüfuz qazanmışdır. M. Ə. Sabir, Əli Nəzmi, M. S. Ordubadi, Ə. Qəmküsar və başqaları şeirləri oxuyub öyrənməklə özlərinin qəti sənət yollarını müəyyənləşdirmişlər.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının ilk nömrəsi ilə Cəlil Məmmədquluzadənin həyat və fəaliyyətinin birinci dövrü tamam olur, ikinci dövrü başlanır. Jurnalın birinci ilinin ilk saylarında dərc olunmuş “Bizim obrazovanni”lar, “Qəbirdən məktub”, “Niyə məni döyürsünüz”, “Hansı elmlər lazım”, “Niyə mən dərsdən qaçdım” və s kimi felyetonlar yeni tipli satirik publisistikanın bənzərsiz örnəyinə çevrilmişdi. Həmçinin bu saylardakı “Xoş ol zaman ki, xəlf yatıb bizəban idi”, “Millət necə tarac olur-olsun”, “Qız və nənə” şeirləri cavan ədəbi nəslin satira yaradıcılığının istiqamətləndirilməsi sahəsində böyük nəticəyə səbəb oldu. Bütövlükdə yeni ədəbi nəslin formalaşdırılması işində diqqəti cəlb edən “Poçta qutusu”ndakı ədəbi prosesə dair tənqidi qeyd, məsləhət və məlumatların ciddi təsviri və əhəmiyyəti olmuşdur. “Poçta qutusu” xəbərləri C. Məmmədquluzadənin ədəbiyyata bəslədiyi tələbkarlıq və qayğının anası, əyani göstəricisidir. Yazıçı ədəbi prosesi məhz “Poçta qutusu” vasitəsilə idarə etmiş, istiqamətləndirmişdir. “Molla Nəsrəddin” əksər saylarında özünə münasib yer tapan, ilk illərdə daha tez-tez müraciət olunan “Poçta qutusu”nun hər biri baş redaktorun sənət dərsləri təsiri bağışlayır. Bütövlükdə məşhur “Poçt qutusu” hekayəsi milli kiçik hekayənin ilk bədii məramnaməsi, publisist forma kimi düşünülmüş “Poçta qutusu” isə molla-nəsrəddinçi nəslin yaradıcılıq məktəbidir.

Bu vəziyyətdə “Molla Nəsrəddin” jurnalı gərgin mübarizə aparan bir ordunun qərargahına dönmüşdü. Onun cəbhəsi olduqca geniş idi. Çünki toxunduğu məsələlər də çox geniş sahəyə aid idi. O yalnız Azərbaycandan və Rusiyadan yazmırdı. Bu jurnal tam mənası ilə beynəlxalq bir jurnal idi, çünki müzakirəyə qoyduğu məsələlər bir dini əqidə ətrafında birləşmiş, bir iqtisadi və siyasi vəziyyətdə olan bir çox millətlərə, Şərqi məzlumlarına, islam millətlərinə aid idi.

Molla Nəsrəddin zülmət pərdəsini yırtmaq, xalqın gözünü açmaq, onu elmə, fənnə, mədəniyyətə yaxınlaşdırmaq, dərsə, məktəbə cəlb etmək üçün bütün varlığı ilə çalışırdı.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı öz mübarizəsində çox müxtəlif silahlardan istifadə etmişdir. Bunlardan bəziləri Azərbaycan və ümumiyyətlə, Yaxın Şərqi mətbuatında tamamilə yenidir.

Bu jurnalda qabaq Yaxın Şərqi mətbuatında şəkil işlədilmirdi. Halbuki, bu silah olduqca kəsərlə və təsirli silahdır. Zəhmətkeş xalqın əksəriyyəti savadsız olduğu halda, onun əlinə tanımadığı və bilmədiyi hərflərlə yazılmış vərəqə vermək, karın qulağına söz pıçıldamaq kimi mənasızdır. Buna görə Cəlil Məmmədquluzadə jurnalını şəkillərlə bəzəməyi zəruri bilmiş və bu sahədə özünə mərhum rəssam Osqar İvanoviç Şmerlinqin simasında ən dəyərli bir yoldaş və silahdaş tapmışdı. Bu adamın da Azərbaycan mətbuatına elədiyi böyük xidməti unutmamaq haqsızlıq və insafsızlıq olardı.

Jurnalın, şəkildən başqa, mətbuatımıza gətirdiyi ikinci böyük yenilik jurnala məxsus müxtəlif növlü ədəbi parçalardır ki, bunlardan – felyeton, məzəli teleqraf xəbəri, siyasi tapmaca, lətifə, təmsil, tərsinə çevrilmiş və yaxud mənası dəyişdirilmiş atalar sözləri və sairədir.

Xalq jurnalı olan, xalqın hüquq və mənfəəti uğrunda mübarizə edən “Molla Nəsrəddin” in ən parlaq bir xüsusiyyəti də onun dilidir ki, bu dil o vaxta qədər ədəbiyyatımızda hələ hakim dil mövqeyini tutmamışdı və mətbuatımızda işlənmirdi.

Jurnalını geniş xalq kütləsi, zəhmətkeş kütlə üçün nəşr etməyə başlayan və öz bədii sözü ilə bu kütləyə müraciət edən Cəlil Məmmədquluzadə xalqın, kütlənin danışq dilini seçmişdi. Molla Nəsrəddin heç bir ədəbi dil qanununa riayət etmədən xalq kütləsinin danışdığı dildə yazırdı.

Bu dil çox zaman sərf və nəhv qaydalarının da pozurdu, bəzən cümlələrin quruluşunu da təhrif edirdi, lakin bütün bunlarla bərabər bu dil xalqın, kütlənin, Azərbaycan kəndlisi və fəhləsinin danışdığı, adət etmiş olduğu, ən asan anladığı dil idi.

Dilimizin inkişaf tarixində Molla Nəsrəddinin dili zəruri idi və öz vaxtı üçün son dərəcə xeyirli idi, çünki Azərbaycan dilini ərəb, fars, türk və rus tərəfindən tamamilə azad etmək üçün bir vasitə əldə etmək lazım idi. Bu əsas, bu vasitə də xalqın xalis və təmiz canlı dili ola bilərdi.

Molla Nəsrəddinin dilinə tarixi yanaşdıqda, biz bu dilin son dərəcə böyük əhəmiyyətini, Azərbaycan xalqına olan mənfəəti və xidməti etiraf etməliyik, çünki Molla Nəsrəddinin özü dediyi kimi:

“Əlbəttə, bu dil ki, biz onunla “Molla Nəsrəddin” yazırdıq, o dili biz ümumi türklər üçün ədəbi bir (dil) hesab etmək fikrində deyilik və bu da bizə heç lazım da deyil. Bizim məqsədimiz hal-hazırda öz fikrimizi asan bir dillə Azərbaycan türklərinə və bəlkə də sair türklərə yetirmək idi. Zənn edirəm ki, yetiririk də...”

Beləliklə, bizim bugünkü ədəbi dilimizi yaratmaq üçün Molla Nəsrəddin dilinin böyük əhəmiyyəti olmuşdur, çünki 30-40 il bundan qabaq Molla Nəsrəddin dilimizdə belə bir inqilab yaratmasaydı, biz bugünkü ədəbi dilimizə malik ola bilməzdik.

Molla Nəsrəddin öz xatiratında dil barəsində yazdığı sətirlərlə bu məsələyə nə qədər əhəmiyyət verdiyini göstərir:

“ Bu haman dildir ki, iyirmi üç ilin müddətində biz haman “Molla Nəsrəddin” dilini tutub gedirik. Və bu 23 ilin təcrübəsi bizə göstərdi ki, əgər məcmuəmiz türklərə çox asanlıqla dağılıb öz sözünü onlara çox açıq vəchlə yetirə bildi, bunun səbəbi məhz məcmuənin asan dilidir; onunçün də bu yolda biz bərk-bərk durmuşuq, tərəddüd və şübhə etmirik. Və kim bilsin: bəlkə məcmuənin asan dilinin camaatımıza olan mənfəəti və xidməti biz güman etdiyimizdən də artıqdır...”

“Molla Nəsrəddin” gülüşü əsas etibarilə iki xasiyyət daşıyır, iki məqsəd – zalımları, istismarçıları və güclüləri məhv etmək, məzlumları, yoxsulları və zəifləri ayıltmaq, müdafiə etmək məqsədini izləyirdi.

Bu məzlumlar sırasında Molla Nəsrəddinin diqqətini ən çox cəlb edən, onun ürəyini yandıran, onu kədərləndirən – qadınlar idi.

Bu məsələni də, bütün o biri məsələlər kimi, Molla Nəsrəddin geniş sahədə qoyurdu və yalnız Azərbaycan qadınlarının deyil, bütün islam qadınlarının, Şərqi qadınlarının vəziyyətindən bəhs edirdi.

Qadın məsələsini Molla Nəsrəddindən əvvəl heç bir yazıçı ya alim Molla Nəsrəddin kimi açıq, kəskin qoymamışdı. Fanatizmin hökm sürdüüyü bir dövrdə qadınların hüququ lehinə birinci dəfə olaraq, ucadan səs qaldıran, çadra məsələsini, siğə məsələsini, qadınların ictimai və siyasi hüquqi məsələsini bütün kəskinliyi ilə qoyan Molla Nəsrəddin olmuşdur.

Bu da təsadüfi deyildi, çünki, Molla Nəsrəddinin fikrincə, xalqın gələcək nəslini yetirən, uşaqlarına tərbiyə verən qadın əsarətdə saxlanıla bilməz, hüquqsuz qala bilməz, elmsiz və nadan ola bilməz.

“Molla Nəsrəddin”də imzalar hər yazıçı üçün daimi deyildi, bunlar tez-tez dəyişilirdi. Cəlil Məmmədquluzadənin özü də jurnalda “Molla Nəsrəddin” imzası ilə yazmaqla bərabər, başqa adlardan və təxəllüslərdən də istifadə edirdi və çox zaman kənardan aldığı məqalələri, şeirləri, felyetonları, hekayələri özü seçdiyi imza ilə çap edirdi. Buna görə də bir təxəllüsü yalnız bir yazıçının hesab etmək olmaz.

Bu hal “Molla Nəsrəddin” jurnalında iştirak edən yazıçıların əsərlərini ayırmaq işini son dərəcə çətinləşdirmişdir. Lakin istər C. Məmmədquluzadənin özü, istərsə də qələm yoldaşları o zaman buna heç bir əhəmiyyət vermir və müəlliflik iddiası etmirdilər, çünki onların hər biri ayrılıqda və hamısı birlikdə vahid bir iş gördüyünü, vahid bir məqsədə xidmət etdiyini, vahid bir yolda çalışdığını, vahid bir ədəbi cərəyan – Molla Nəsrəddin cərəyanı yaratdığını bilirdi.

Bu cəhanşümul əhəmiyyətli inqilabda, bu yeni azad cəmiyyət quruluşunda öz xalqına hədsiz xidmət etmiş olan Molla Nəsrəddin, bugünkü yeni nəslin ən sevimli ədibi olmaqla bərabər, onun ən sədaqətli köməkçisi, vəfali dostudur.

Özünün ictimai-siyas fəaliyyəti, bədii yaradıcılığı, mübariz həyatı ilə bugün də yaşayan və xalqına yardım edən böyük Molla Nəsrəddin uzun əsrlər boyu yaşayacaq, həmişə öz qəhrəman, azadlıq sevən xalqına xidmətdə davam edəcək, yeni həyat və səadət uğrunda çarpışan adamlarımıza mənəvi qüvvət verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədquluzadə C. Əsərləri, VI c. B., Azərənəşr, 1985, s, 183
2. “İrşad” qəzeti, 16 aprel 1906, № 90
3. İsa Həbibbəyli. “Cəlil Məmmədquluzadə mühiti və müasirləri”. Naxçıvan, 2009
4. Qulam Məmmədli. “Molla Nəsrəddin” (Salnamə). Naxçıvan, 2009
5. Əziz Şərif. “Molla Nəsrəddin necə yarandı”. Naxçıvan, 2009

ABSTRACT

“Molla Nassraddin” period has influenced future development of formed art traditions positively. The journal, remaining faithful to its historical tradition, continued to add meaning to its critical approach towards the society and the social atmosphere of the period. Breaking the traditions of Soviet period “Molla Nassraddin” fought not with soviet ideology, but for the national ideal. The journal formed an absolute army around it named “mollanassraddin-lovers”.

РЕЗЮМЕ

Период Молла Насреддин оказал положительное влияние на дальнейшее развитие устоявшихся художественных традиций.

Придерживаясь своей исторической традиции, журнал продолжал выражать свое критическое отношение к обществу и обществу того времени. Отказавшись от советских традиций, он боролся за национальную идеологию, а не за социалистическую идеологию.

Журнал сформировал целую армию вокруг себя под названием "молла"

ƏLİ QƏHRƏMANOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
aliqehreman@yahoo.com

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ VƏ NAXÇIVAN SƏHNƏSİ

Açar sözlər: *Cəlil Məmmədquluzadə, rejissor, aktyor, pyes, tamaşa, səhnə*

Key words: *Jalil Mammadguluzadeh, director, actor, play, spectacle, stage*

Ключевые слова: *Джалил Мамедгулузаде, режиссер, актер, пьеса, спектакль, сцена*

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, böyük yazıçı, dramaturq, publisist və ictimai xadim Cəlil Məmmədquluzadənin anadan olmasının 150 illiyi münasibəti ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 17 yanvar 2019-cu il tarixdə Sərəncam imzalamışdır. Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan ədəbiyyatının yeni mərhələyə yüksəlməsində müstəsna rol oynamış, bütöv bir ədəbi məktəb formalaşdırmış qüdrətli şəxsiyyətdir. Görkəmli dramaturqun bədii nailiyyətlərlə zəngin yaradıcılığında azərbaycançılıq məfkurəsi ictimai-siyasi fikrinin aparıcı amili kimi dolğun ifadəsini tapmış, həyat həqiqətlərini, ictimai mühiti hərtərəfli əks etdirən və bədii-estetik dəyərli rəngarəng əsərlər yaratmışdır. Unudulmaz söz ustasının əsərləri Azərbaycanda və onun hüdudlarından kənar da geniş yayılaraq milli oyanışa, azadlıq ideyalarının inkişafına qüvvətli təsir göstərmişdir.

Azərbaycan xalqının çoxəsrlik mədəni sərvətlər xəzinəsinə misilsiz töhfələr verən söz ustası Cəlil Məmmədquluzadə 19-cu yüzilliyin sonu, 20-ci yüzilliyin əvvəllərində Naxçıvanın qabaqcıl, savadlı, tərəqqipərvər ziyalıları-Eynəli bəy Sultanov, Məhəmməd Tağı Sidqi, Qurbanəli Şərifov, Baxşəli ağa Şahtaxlı, Mirzə Əliməmməd Xəlilov, Nəsrulla Şeyxov, Paşa ağa Sultanov, Mirzə Ələkbər Süleymanov, Mirzə Məmməd Zamanbəyov, Sadiq Xəlilov, Ələsgər Şeyxov, Hüseyn Xəlilov, Məmməd Xəlilov, Mirzə Məmməd Hüseynov, Mirzə Sadiq Qulubəyov, Məmmədqulu bəy Kəngərli, Böyükxan Naxçıvanski, Fərəculla Şeyxov və başqaları ilə birlikdə Naxçıvanda teatr sənətinin yaranması, inkişafı yeni üsulda məktəblərin, kitabxanaların və digər maarif, mədəniyyət sahələrinin inkişafına xidmət etmiş, hərtərəfli mübarizə aparmışlar.

Naxçıvanda teatr dövrün ictimai-siyasi hadisələrinin fonunda, həyatın obyektiv qanunauyğunluğu əsasında (1883) yaranmış, eləcə də ideya etibarlı ilə bir sənət ocağı kimi formalaşmışdır. Öz ideya mənbələrinə görə bu sənət məbədi həm dünyanın mütərəqqi teatr sənətindən, onların təcrübəsindən istifadə etsə də, zamanın ictimai-siyasi şəraitinə, fəvqünə, maarifpərvər ziyalıların əqidəsinə uyğun olaraq təşəkkül tapmış və inkişaf etmişdir. Vətənpərvərlik ideyaları əsasında yaranan Naxçıvan teatri ilk gündən xalqına bağlı olmuş, onlara arxalanmış, xalqı maraqlandıran məsələlərə müraciət etməklə, dövrün ictimai-siyasi hadisələrə uyğun səhnə əsərlərini tamaşaya qoymuş, tamaşaçılarını gözəl əməllər uğrunda mübarizəyə səsləmişdir. Naxçıvan teatri yarandığı ilk illərdə böyük dramaturq Cəlil Məmmədquluzadə teatra gənc ziyalıları cəlb etmiş, özü isə göstərilən tamaşalarda – M.F.Axundovun “Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah”, “Molla İbrahim Xəlil kimyəgər”, “Qacı Qara”, “Sərgüzəşti-Vəzir-xani Lənkəran”, N.Vəzirovun “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük”, Ə.Haqqverdiyevin “Dağılan tifaq”, V.Mədətovun “Qırt-qırt”, E.Sultanovun “Tatarka” və özünün “Çay dəstgahı”na rejissorluq etmişdir. O, M.F.Axundovun “Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah” komediyasında Müsyö Jordan, “Hekayəti-Molla İbrahim Xəlil kimyəgər” əsərində Molla İbrahim Xəlil, “Sərgüzəşti-Vəzir-xani Lənkəran”da Vəzir rollarında oynamışdır. Teatrımızın bu günkü səviyyəyə çatmasında görkəmli dramaturqun mühüm xidmətləri olmuşdur. Onun qələminin məhsulu olan “Çay dəstgahı”, “Kişmiş oyunu”, “Kamança”, “Qurbanəli bəy”, “Anamın kitabı”, “Ölülər”, “Dəli yığıncığı” əsərləri müxtəlif illərdə, ayrı-ayrı rejissorlar tərəfindən uğurla tamaşaya qoyulmuş və Naxçıvan teatrının inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Cəlil Məmmədquluzadə tələbəlik illərində – Qori Müəllimlər Seminariyasında oxuduğu vaxtlardan teatra böyük maraq göstərmiş, onda dram əsərləri yazmağa, rejissor, aktyor olmağa həvəs yaranmışdı. Bu mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasında tələbəsi olduğu Qori Müəllimlər Seminariyasının elmi-ədəbi mühitinin mühüm təsiri olmuşdu. C.Məmmədquluzadə irsinin görkəmli tədqiqatçısı, akademik İsa Həbibbəyli yazır: “Seminariyanın Azərbaycan şöbəsinin müfəttişi Çerniyayevski gənc tələbəsinin yaradıcılıq istedadını duyaraq onu yazıb-yaratmağa təşviq etmişdir. Cəlil burada təşkil edilmiş dram dərnəyində iştirak edir, tələbə-aktyor olaraq tamaşalarda kişi və qadın rollarını oynamışdır” (2, s. 5).

Təsədüfi deyildir ki, Cəlil Məmmədquluzadə seminariyanı (1887) bitirib bir müddət Uluxanlı kənd məktəbində işlədikdən sonra (1887-1888) Şərrur mahalının Baş Noraşen (indiki Cəlilkənd-Ə.Q) kəndində müəllim

işlədiyi zaman ilk bədii əsəri olan “Çay dəstgahı” adlı birpərdəli alleqorik pyesini yazmış və 1889-cu ildə həmin məktəbdə tamaşaya qoyulmuşdur.

Naxçıvan teatrında “Çay dəstgahı” mənzum pyesi müəllifin özünün rejissorluğu ilə 1890-cı ildə tamaşaya qoyulur. Bu tamaşa haqqında Naxçıvan Dövlət Arxivinin müdiri işləmiş Mirzə Əhməd xan Musa Rza oğlu Hüseynov demişdir: “Mən xan olsam da 1890-cı ildə Mirzə Cəlil məni “nökər etdi”. “Çay dəstgahı” tamaşasında mən nökr rolunu oynadım” (5, s. 20). İlk tamaşadan sonra əsər bir neçə dəfə məktəblilər üçün salonda nümayiş etdirilir. Bu tarixi məlumatlar “Bu mənzum pyesin – “Çay dəstgahı”nın Azərbaycanda ilk dəfə tamaşaya qoyulması Naxçıvan teatri ilə bağlıdır” deməyə haqq qazandırır.

Mirzə Cəlilin qələmindən çıxan və 1909-cu ildə nəşr olunub həyata vəsiqə alan “Ölülər” əsərinin səhnə həyatı da çox maraqlı və yadda qalan hadisələrdəndir. Əsər ilk dəfə 1916-cı il aprel ayının 29-da Bakıda uğurla tamaşaya qoyulmuş, 2-ci tamaşadan (10 may) sonra C.Məmmədquluzadə Orta Asiyaya səfər etmiş və orada “Ölülər” əsərini tamaşaya qoymuşdur.

Azərbaycan teatr tarixinə Şeyx Nəsrulla rolunun mahir ifaçısı kimi daxil olan satirik şair Əliqulu Qəmküsar 1917-ci ildə “Molla Nəsrəddin” jurnalında Cəlil Məmmədquluzadə ilə birlikdə fəaliyyət göstərirdi. Həmin il C.Məmmədquluzadənin məsləhəti ilə Əliqulu Qəmküsar Naxçıvana gəlir və özü ilə “Ölülər” əsərini də gətirir. Burada o, Rza Təhmasiblə birlikdə “Rüşdiyyə” məktəbinin nəzdində “El güzgüsü” adlı dram cəmiyyətini yaradırlar və “Ölülər” əsərini tamaşaya hazırlayırlar. Tamaşada Əliqulu Qəmküsar-Şeyx Nəsrulla, Rza Təhmasib-İsgəndər, Həsən Səfərli-Hacı Həsən, Əli Xəlilov-Mirbağır ağa, Rza İsfəndiyarlı-Şeyx Əhməd, Mirhəsən Mirişli-Nazlı, Qurbanəli Abbasov-Fatma, Həmid Mahmudov-Cəlal rollarında çıxış edirlər. Tamaşanın quruluşunu Əliqulu Qəmküsar və Rza Təhmasib vermiş, bədii tərtibatını isə Bəhruz Kəngərli hazırlamışdı. Bəhruz Kəngərli “Ölülər” pyesinin səhnə tərtibatını hazırlayarkən demişdir: “Hadisə Naxçıvan şəhərində aparılır. Ona görə tamaşa real olsun deyə aktyorların geyimlərini Naxçıvanda olduğu kimi yaratmaq istəyirəm. Təsvir edilən hadisələrin yerlərini Naxçıvanda olduğu kimi vermək niyyətindəyəm” (5, s. 20). Bəhruz Kəngərli təsvir etdiyi kimi də “Ölülər” əsərinin səhnə tərtibatını verir. Əsərin Naxçıvanda tamaşaya qoyulması haqqında “Açıq söz” qəzetində məlumat verilir (10).

Özünün hekayə və felyetonları ilə şeyxləri, mollaları, bir sözlə bəzi dini xürafat nümayəndələrini ifşa edən Əliqulu Qəmküsarın Şeyx Nəsrulla rolunu ifa etməsi tamaşaçıları heyran edir. O, Şeyx Nəsrulla rolunu çox ciddi oynayır, mömin müsəlmanların gözü qarşısında fırıldaqçıları ifşa edirdi. “Ölülər” pyesində Qəmküsarla birlikdə oynayan Rza Təhmasib sonralar onun Şeyx Nəsrulla rolunda çıxışına qiymət verərək yazırdı: “Şeyx Nəsrulla rolunun mən bir çox ifaçılarını görmüşəm. Lakin açıq deməliyəm ki, heç kəs, hətta Hidayətzadə kimi sənətkar belə, islamiyyəti dərindən bilən, mollaların həyat və psixologiyasına yaxşı bələd olan bu xırda cüssəli adamdan üstün tutula bilməz. Onun oyununda nə qədər dərin bir səmimiyyət, var idi! O, fırıldaqçı ruhanilərin iyrenc mahiyyətini çox gözəl əks etdirirdi” (9, s. 99).

“Ölülər” pyesi “El güzgüsü” dram cəmiyyəti tərəfindən ikinci dəfə tamaşaya qoyularkən cəhaləti, avamlığı, geriliyi, köhnə, çürük adət-ənənələri, dini xürafatın tör-töküntülərini ifşa etdiyi üçün tamaşadan bir neçə gün sonra cahil adamlar Əliqulu Qəmküsarı döymüş və evlərinin qabağından axan “Bazar çayı”na salmışlar (5, s. 22). “El güzgüsü” dram cəmiyyəti tərəfindən verilən tamaşalarda daşnak, xan, bəy və dini fanatizm nümayəndələrinin surətləri ifşa olunduğundan onlar dram cəmiyyətinə qarşı mübarizə apararaq onun fəaliyyətini dayandırmağa nail olurlar.

Naxçıvan ziyalılarının fəaliyyəti, “Rüşdiyyə” məktəb müəllimlərinin təşəbbüsü, Əliqulu Qəmküsar və Rza Təhmasibin rəhbərliyi sayəsində 1917-ci ilin payızında məktəbin nəzdində “İmdad” dram cəmiyyəti yaradılır və bu dram cəmiyyəti də “Ölülər” əsərini tamaşaya qoyur. Tamaşadan sonra gecəlikən teatrın qapısını sındıran cahillər teatrın bütün avadanlığını dağıdır və stolun üstünə hədələyici məktub qoyub getdirlər.

1917-20-ci illər Naxçıvanın tarixində ən ağır və dəhşətli illər olduğundan, həm dini xürafat nümayəndələri, həm də ingilis müdaxiləçilərinin və daşnakların kəskin hücum və müqavimətlərinə baxmayaraq teatrın artistləri böyük iradə göstərərək tamaşalarını gah Naxçıvanda, gah da Təbrizdə davam etdirirlər.

1920-ci ildə C.Məmmədquluzadə Təbrizə gedir və orada “Ölülər” əsərini tamaşaya qoyur. Tamaşada Naxçıvan teatrının mühacirətdə olan Əkbər Abbasov, Əkbər Namazov, Hacı Nəsirov, Teymur Qasımov və digərləriylə yanaşı, təbrizli gənclərdən Əli Azəri və Səməd Mövləvi də iştirak edir. C.Məmmədquluzadə Bakıya qayıdarkən Əli Azəri və Səməd Mövləvini özü ilə gətirir. Səməd Mövləvi 1921-ci ildə Bakıdan Naxçıvana gəlir və teatrda fəaliyyətə başlayır. Ömrünün axırınadək burada yaşayıb fəaliyyət göstərən S.Mövləvi Naxçıvan teatrında xalq artisti fəxri adını alan ilk aktyordur. Qeyd edək ki, o dövrdə Təbrizdə bir çox dram dəstələri fəaliyyət göstərirdi. Həmin teatr dəstələri də görkəmli ədibin əsərlərinə müraciət etmişdi. Araşdırmalardan məlum olur ki, Təbrizdə teatrın yüksək inkişafı 1945-1946-cı illərdə olmuşdur. Təbrizdə 1945-ci ilin dekabr ayının 12-də Milli Hökumətin yaradılmasıyla maarif və mədəniyyətin müxtəlif sahələrində olduğu kimi, teatrın da inkişafı üçün yeni imkanlar açılır. Teatrın ideya-bədii səviyyəsini artırmaq məqsədi ilə

buradakı teatr dəstələri birləşdirilir və Təbriz Dövlət Azərbaycan Teatrı yaradılır. Teatrın repertuarına milli azadlıq uğrunda mübarizəsini əks etdirən əsərlər daxil edilir. C.Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı” əsərinin tamaşası ilə 1946-cı ilin mart ayının 8-də teatrın açılışı olur. “Tamaşaya quruluşu Səməd Səbahi və İsmayıl Əfəndiyev vermiş, musiqisini Cahangir Cahangirov yazmış, bədii tərtibatını isə Bakıda təhsil alan rəssam Vəli Xakdan Kazım Kazımovskinin eskizləri əsasında hazırlamışdı. Tamaşada əsas rolları Rüstəm bəyi-Məhəmmədəli Vəlizadə, Məhəmmədəlini-İsmayıl Muzdiri, Səməd Vahidi-Səməd Səbahi, Hacı Baxşəlini-İrəc Əhmədzadə, Anam-Fatma Zərgəri, Gülsabahı-Leyla Möhsünpur, Çobanı-Ələsgər Rizvan, Senzoru-Mehdizadə, Tələbəni-Pərviz Pərvizi oynamışlar” (8, s. 119). “Anamın kitabı” tamaşası Təbriz teatrının yaradıcılıq cəhətdən təkmilləşdiyini göstərməklə bərabər, gələcəkdə daha qüvvətli mədəni ocaq olacağına ümid verirdi.

Sovet hakimiyyəti illərində bütün teatrlar kimi Naxçıvan teatrında daha çox ideoloji xarakterli əsərlər geniş yer alsada, yenə də C.Məmmədquluzadənin əsərlərinə müraciət olunmuş və ən çox uğur qazanan “Ölülər” əsəri 1923-cü ildə S.Mövləvi və Həsən Səfərlinin quruluşunda tamaşaya qoyulmuşdur. Bu tamaşa Naxçıvan teatrının 40 illik yubileyi münasibəti ilə hazırlansa da, müəyyən səbəblərdən yubiley qeyd olunmur. Lakin teatra Dövlət Dram Teatrı statusu verilməklə kifayətlənilir (14, v. 57-58).

1927-ci ildə Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının aktyorlarından bir qrupu – Aleksandr Tuqanov, Rza Təhmasib, Sidqi Ruhulla, Ülvi Rəcəb, Rza Əfqanlı, İsmayıl Hidayətzadə, Aslan Tahirov, Soltan Zəki, Dadaş Şaranlı, Əli Qurbanov, Əlihüseyn Rzayev, Cəvahir xanım, Yeva xanım və başqaları Naxçıvana qastrola gəlir. Onların burada göstərdikləri tamaşalar haqqında Əvəz Sadıqın “Şərq qapısı” qəzetində yazısı dərc olunur. O yazırdı: “Bir həftədən artıqdır ki, Naxçıvan Bakı olmuşdur. Dünya teatrının inciləri – “Otello”, “Hamlet”, “Kral lir”, “İki yetimə”, “Qaçaq”, “Hacı qara”, “Ölülər” burada tamaşaya qoyulur. Hər yerdə bu tamaşalar haqqında söhbətlər eşidilir” (1). Göründüyü kimi, Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının repertuarında dünya teatrının inciləri sırasında “Ölülər” əsəri mühüm yer tutmuş və müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulmuşdur.

1929-cu ildə Naxçıvan teatrı yenidən “Ölülər” əsərinə müraciət edir. Tamaşa yeni quruluşda Səməd Mövləvinin rejissorluğu ilə (rəssam Şamil Qaziyev) tamaşaya qoyulur. Bu müvəffəqiyyətli tamaşanın ideya bədii təsiri çox güclü idi. O dövrdə şəhərin mötəbər mollası kimi tanınan Molla Mahmud Çakər günorta namazını qılmaq üçün məscidə gedərkən teatrdan ərəb və fars dillərində söylənilən sözlər eşidir və maraqlanaraq içəri daxil olur. Görür ki, bir nəfər ərəbcə danışır, yanında dayanan adam isə təkidlə sözləri düzgün söyləməyi ondan tələb edir. Lakin həmi adam sözləri düzgün tələffüz edə bilmir. Molla Mahmud Çakərin gəlməsindən istifadə edən rejissor mətni oxumasını ondan xahiş edir. Çakər razılıq verir. Rejissorun məharəti onda idi ki, Molla Maqmur Çakəri dilə tutub onun saqqalını qırxdırır. Bundan sonra Molla Mahmud Çakərə Şeyx Əhmədin sözlərini söylədir. Saqqalının olmadığını görəndə Çakər utandığından məsciddə camaatın qarşısına bu cür çıxma bilməyəcəyini görür və həmin gündən etibarən teatrdakı aktyor kimi fəaliyyət göstərir. Bu isə Molla Maqmur Çakərin mənbərdən səhnəyə gəlişi idi. Bu tamaşa haqqında “Molla Nəsrəddin” jurnalında məlumat verilir. Məmmədəli Tarverdiyevin isə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində “Mənbərdən səhnəyə” adlı məqaləsi dərc olunur.

1931-ci ildə Sidqi Ruhulla Naxçıvan teatrının bədii rəhbəri və rejissoru işləyərkən onun quruluşunda “Ölülər” əsəri yenidən tamaşaya qoyulmuş və uğur qazanılmışdı (7, s. 399). “Ölülər” əsərinin 1937, 1943-cü illərdə oynanılan tamaşalarına yenə də S.Mövləvi quruluş vermişdi. 1943-cü ildə oynanılan tamaşanın bədii tərtibatını Məmməd Qasımov hazırlamışdı. Bu, Məmməd Qasımovun Naxçıvan teatrında ilk sənət işi idi. 1944-cü ilin fevral ayının 5-də Naxçıvan Xalq Komissarlar Soveti Naxçıvan teatrının 60 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında qərar qəbul edir. Lakin yenə də müəyyən səbəblərdən teatrın yubileyi qeyd olunmur. Lakin teatrın 60 illiyi münasibəti ilə yeni tikilən 500 yerlik yay teatrına Cəlil Məmmədquluzadənin adı verilir (15, v. 41).

XX əsrin 50-60-cı illərindən başlayaraq respublika miqyasında C.Məmmədquluzadə irsinin öyrənilməsi və təbliği geniş vüsət alır. Bütün Azərbaycan teatrlarında olduğu kimi Naxçıvan teatrında da “Ölülər” əsəri ilə yanaşı dramaturqun digər əsərləri də repertuara salınaraq tamaşaya qoyulur. 1950-ci ildən başlayaraq dramaturqun “Ölülər” əsəri ilə yanaşı, “Anamın kitabı”, “Dəli yığıncığı”, “Çay dəstgahı”, “Keçən günlər” (“Kişmiş oyunu və Kamança” pyesləri əsasında) müxtəlif illərdə S.Mövləvi, İ.Həmzəyev, Baxşı Qələndərli, Vəli Babayev, Vaqif Əsədov və Ə.Lalayevin quruluşlarında öz səhnə təcəssümünü tapır.

“Anamın kitabı” pyesi 1965-ci ildə B.Qələndərlinin quruluşunda səhnəyə qoyulur. Bu uğurlu tamaşadan sonra teatr C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Müsiki Dram Teatrı adını daşıyır.

Vəli Babayevin quruluşunda “Dəli yığıncığı” (23 may 1975), “Anamın kitabı” (30 aprel 1977), “Ölülər” (4 iyun 1977) teatrdakı və “Çay dəstgahı” alleqorik dramı Naxçıvan teatrının ikinci səhnəsi olan Cavid Poeziya Teatrında (27 mart 1985) səhnə təcəssümünü tapır və rejissora böyük müvəffəqiyyət qazandırır. Ciddi ictimai mətləbləri ifadə edən bu tamaşada rejissor maska teatrının imkanlarından istifadə etmişdi. Yeri gəlmişkən qeyd

edək ki, “Çay dəstgahı” alleqorik pyesi Ələkbər Qasimovun quruluşunda 1991-ci ildə Naxçıvan Dövlət Kukla Teatrının, 2018-ci ildə isə Naxçıvan Dövlət Uşaq Teatrının səhnələrində də uğurla tamaşaya qoyulub.

B.Qələndərlinin quruluşunda 1984-cü il 30 apreldə yenidən səhnəyə qoyulan “Anamın kitabı” əsəri cəmiyyətdə birlik və sabitliyin möhkəmləndirilməsi ideyasının gücləndirilməsinə xidmət etmişdi. Müstəqillik illərində tamaşaya qoyulan əsərlər içərisində C.Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı” gənc rejissor Vaqif Əhmədovun quruluşunda (3 yanvar 1992) özünün uğurlu səhnə həlli ilə xüsusi diqqət çəkdi. Vaqif Əhmədov müəllifin qarşıya qoyduğu ali məqsədi- azərbaycançılıq, bütöv Azərbaycan ideyasını ön plana çəkməklə tamaşanın təsir qüvvəsini, əxlaqi və etik dəyərlərini bir daha qüvvətləndirirdi. Tamaşanın finalında müstəqil Azərbaycanın üç rəngli bayrağının əzəmətlə dalğalanması birliyimizin sarsılmazlığına xidmət edirdi. Qeyd edək ki, cənc və talantlı rejissor Vaqif Əhmədov Ağdərə döyüşlərində iştirak etmiş, qəhrəmanlıqla həlak olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Cəlil Məmmədquluzadənin 140 illik yubileyi haqqında” 2009-cu il 6 fevral tarixli Sərəncamının işığında Naxçıvan Dövlət Universitetinin Tələbə Teatr Studiyasında dramaturqun “Ölülər” tragikomedyası akademik İsa Həbibbəylinin elmi məsləhəti, Gülxarə Əhmədovanın quruluşunda (rəssam Cavid İsmayılov) hazırlandı (6, s. 38). Naxçıvan şəhərindəki “Gənclik Mərkəzi”ndə uğurla ictimaiyyətə təqdim olundu.

Müstəqillik illərində C.Məmmədquluzadənin “Qurbanəli bəy” və “Dəli yığıncağı” əsərləri Naxçıvan teatrının repertuarına salınır. Teatr 2000-ci il teatr mövsümünü qüdrətli dramaturqun “Qurbanəli bəy” və “Quzu” hekayələri əsasında (səhnələşdirəni K.Quliyev və F.Musayev, elmi məsləhətçi akademik İ.Həbibbəyli) hazırlanmış “Qurbanəli bəy” satirik komediyası ilə açır. Bu tamaşanın quruluşçu rejissoru və musiqi tərtibatçısı Faiq Musayev, quruluşçu rəssamı Əbülfəz Axundov, rejissor asistenti Vidadi Rəcəbov idi (11, v. 31). Tamaşada Rövşən Hüseynov-Qurbanəli bəy, Yasəmən Ramzanova-Bəyin arvadı, Xəlil Hüseynov-Məmmədhüseyn, Elmira Kərimova-Məmmədhüseynin arvadı, Rza Xudiyev-Naçalnik, Damət Xəlilov-Pristav, Xuraman Hacıyeva-Pristavın arvadı, Elxan Şeyxov-Zabit, Nazlı Hüseynquliyeva-Zabitin arvadı, Tofiq Mövləvi-Uçitel, Ruqiyə Cəfərova-Uçitelin arvadı, Yusif Allahverdiyev-Kəblə Qasım, Vidadi Rəcəbov-Aşbaz Əli, Maral Rzayeva-Gülpəri, Vüsal Rzayev-Sadiq, Şirzad Abutalıbov-Vəliqulu, Cəbrayıl Nəbiyev- Eşik ağası, Müzəffər Səfərov-Xanəndə, Rəfael Abutalıbov və Əsgər Əsgərov-Nökər rollarında çıxış etmişdilər (12, v. 1-2). Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbov və digər rəsmi şəxslər teatr mövsümünün açılışında iştirak etmiş, tamaşaya baxmışlar.

Azərbaycan ədəbiyyatının ən qüdrətli nümayəndəsi, mütəfəkkir və ictimai xadim Cəlil Məmmədquluzadənin “Dəli yığıncağı” əsəri Vəli Babayevin quruluşunda Naxçıvan teatrında 1975-ci ilin 19 apreldə sənətsevərlərə təqdim edilir. Bu komediya 30 illik fasilədən sonra 2005-ci ilin 2 apreldə Kamran Quliyevin quruluşunda (rəssam Əbülfəz Axundov, bəstəkar Kamal Əhmədov) tamaşaçılara təqdim olunur. “Tamaşada Rza Xudiyev-Molla Abbas, Elmira Kərimova və Günay Qurbanova-Pırpız Sona, Həsən Ağasoy-Fazil, Zakir Fətəliyev-Hacı Naib, Rövşən Hüseynov-Doktor Lalbyuz, Bəhruz Haqverdiyev-Şimrəli, Nəzakət Xudiyeva-Məşədi Zeynəb, Xəlil Hüseynov-Hacı Bağdad, Yusif Allaqverdiyev-Hacı Xudaverdi, Hacı Əşrəf və Hacı Türbət, Elxan Şeyxov-Hacı Məhəmmədəli, Hacı İslam və Məkkə Məhəmməd, Tofiq Mövləvi-Həzrəti Əşrəf və Hacı Mədinə, Vidadi Rəcəbov-Farmasion Rüstəm, Vüsal Rzayev-Sərsəm Heydər, İlqar Babayev-Həmzad Qurban, Şirzad Abutalıbov-Cinni Mustafa, İbrahim Bənəniyarlı-Çavuş, Kamran Quliyev-Hacı Əbdüləzim, Mələhət Abbasova-Ümmü Gülsüm, Nazlı Hüseynquliyeva-Əminə, Zülfüyyə Zeynalova-Səkinə rollarında, Cəbrayıl Nəbiyev, Məhəmməd Məmmədov və Nurullah Nəcəfov isə kütləvi səhnələrdə oynamışlar” (13, v. 15-16). Akademik İsa Həbibbəyli tamaşanı geniş təhlil edərək yazır: “Qocaman teatrın böyük uğuru olan “Dəli yığıncağı” tamaşası bu mötəbər sənət məbədinin yüksək potensialını bir daha nümayiş etdirir” (4, s. 98-100).

Milli cəfakəşimiz, qüdrətli azərbaycanlı C.Məmmədquluzadə, göründüyü kimi, teatrımızın inkişaf yollarını müəyyənləşdirən, bu yolda böyük əzmkarlıq göstərən nadir şəxsiyyətlərdən biri olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Əvəz Sadiq. Xoş gəlmisiniz, yenə də gəlin. “Şərq qapısı” qəzeti, 1927, 20 may
2. Həbibbəyli İ. Məşhur Azərbaycan yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadə. Atatürk Universiteti yeni ədəbiyyat fakültəsinin yayını – Ərzurum, 1994
3. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə və Naxçıvan teatri. “Naxçıvan” ictimai-siyasi, ədəbi-bədii, elmi-publisistik jurnal. 2008, № 17
4. Həbibbəyli İ. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı, Nurlan, 2007, 693 s.
5. Hüseynzadə L. Naxçıvan teatrının tarixindən. Bakı, Araz, 2002, 64 s.
6. Qasimov Ə., Əhmədova G. Naxçıvan Dövlət Universitetinin Tələbə Teatr Studiyası-20. Bakı, 2018, 138 s.

7. Qəhrəmanov Ə. Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı. Bakı, MBM, 2004, 420 s.
8. Qəhrəmanov Ə. Təbriz teatrı və Böyükxan Naxçıvanski. Naxçıvan, "Əcəmi" NPB, 2019, 242 s.
9. Zamanov A. Əməl dostları. Bakı, Yazıçı, 1973, 369 s.
10. "Açıq söz" qəzeti, 2 iyul 1917-ci il.
11. Nax. MR MDA. F. 50, siy. 1, iş 169.
12. Nax. MR MDA. F. 50, siy. 1, iş 154.
13. Nax. MR MDA. F. 50, siy. 1, iş 180.
14. Nax. MR MDA. F. 15, siy. 1, iş 28.
15. Nax. MR MDA. 40, siy. 4, iş 7.

ABSTRACT

Ali Gehremanov

JALIL MAMMADGULUZADE AND NAKHCHIVAN STAGE

The article deals with the works of prominent representative of the 20 th century Azerbaijani literature, prose-writer, playwright, publicist, Jalil Mammadguluzadeh being staged in theaters of Nakhchivan in different years. The performances of the director and the artist as well as the actor's play are analyzed in detail.

РЕЗЮМЕ

Али Гахраманов

ДЖАЛИЛ МАМЕДГУЛУЗАДЕ И НАХЧЫВАНСКАЯ СЦЕНА

В статье рассказывается о постановках в Нахчыванских театрах произведений выдающего представителя Азербайджанской литературы, прозаика, драматурга, публициста Джалила Мамедгулузаде в разных годах. Широко анализируются работы режиссера и художника, а также актерская игра в этих спектаклях.

AYTƏKİN QƏHRƏMANOVA

*AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi, Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutu
e.mail-aytekin1962@mail.ru*

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ YARADICILIĞINDA MADDİ-MƏDƏNİYYƏT NÜMUNƏSİ-EVLƏRİN TIPLƏRİ

Açar sözlər: *qaradam, qış evi, qəvxana, işıqlı ev, balkonlu ev*

Key words: *qaradam (house with a pyramidal-stepped roof), winter house, qəvxanalı ev (corridor), white house, balconied house, material culture, house types*

Ключевые слова: *гарadam, зимний дом, гавхана, Белый дом, дом с балконом, материально-культурные типы домов*

Xalqın maddi mədəniyyətinin ən mühüm tərkib hissələrindən biri xalq yaşayış evləridir. Bütünlükdə bəşər mədəniyyəti tarixi kimi yaşayış evləri də məhsuldar qüvvələrin inkişafından, maddi-texniki imkanların səviyyəsindən asılı olaraq uzun bir tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Aydın ki, yaşayış evləri tiplərinin müxtəlifliyi məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi, əhalinin təsərrüfat fəaliyyəti, ərazinin təbii-coğrafi şəraiti, ictimai həyat və ailə məişəti ilə müəyyən olunur. Etnoqraflar əhalinin təsərrüfat məşğuliyyəti ilə əlaqədar olaraq evləri iki qrupa ayırırlar: oturaq əhaliyə məxsus daimi evlər və elatlara məxsus müvəqqəti evlər [4, s. 122].

Söhbət açığımız evlərin tipini təhlil edərkən biz yazılı mənbə kimi Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığına müraciət etmişik. Ustad sənətkarın əsərlərində təsvir edilən ev tipləri tədqiqata cəlb edilmiş, bəzən isə ev tiplərinə aydınlıq gətirmək üçün tarixi etnoqrafik mənbələrdən istifadə edilmişdir. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığına müraciət edərkən onun bütün əsərlərində XIX-XX əsrin əvvəllərində xalqın yaratmış olduğu maddi və mənəvi dəyərlər olduğu kimi, həyat həqiqətləri əks olunmuşdur ki, məhz bu baxımdan yazığının əsərlərini etnoqrafik tədqiqata cəlb edilməsi maraqlıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, xalqımız özünün yüksək təsərrüfat həyatını, maddi və mənəvi mədəniyyətini yaradaraq dünyanın ən qədim və mədəni xalqlarından biri kimi tanınmışdır. Ulu babalarımız ölkəmizin təbii şəraitinə uyğun olaraq təsərrüfatla məşğul olmuş, doğma diyarımızın dağına-daşına, günəyinə-quzeyinə uyğun yaşayış evləri inşa etmiş, geyinib-keçinmiş, maddi mədəniyyət nümunələri yaratmışlar. Maddi mədəniyyət dedikdə, bilavasitə insan əməyi, onun fiziki qüvvəsinin səyi müqabilində yaradılan əşya və ünsürlər başa düşülür [4, s. 113].

Yaşayış evlərinin tarixi inkişafına nəzər saldıqda məlum olur ki, onlar ta qədim dövrdən müasir inkişaf səviyyəsinə qədər uzun bir inkişaf yolu seçmişdir. Azərbaycan alimlərindən İ.M.Cəfərzadə hesab edir ki, qayaaltı mağaralar insan nəslinin ilk sığınacağı olmuşdur. Azərbaycan ərazisində olan Azıx mağarası və Qobustan qayaları, həmçinin Gəmiqaya abidəsinin ilk insan məskənlərindən olması buna parlaq nümunədir. Məşhur rus alimi P.P.Yefimenkoya görə, Aşel dövrünün ortalarından iqlimin dəyişdiyi, havaların soyuduğu, oddan istifadəyə başlanıldığı dövrdə insanların süni yaşadığı ev yaranmışdır [10, s. 91]. O dövrdən etibarən insanlar tədricən özlərinə yaşayış məskənləri seçmiş və sığınmaları üçün ev yaratmışlar.

Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi Naxçıvanda da geniş yayılmış yaşayış məskənin başlıcası kənd olmuşdur. Kənd-otraq əhaliyə məxsus daimi yaşayış evləri, təsərrüfat tikililəri, həyətyanı sahələri, inzibati, sosial-mədəni və dini mərkəzləri, ümumi otaqları, əkin sahələri, içməli suları, ayrıca qəbiristanlığı olan və əhalinin empirik tərkibinin ümumiliyi ilə xarakterizə olan tarixən formalaşmış məskəndir [1 s.19]. D.Məmmədov Kərimbəy İzmayılova əsaslanaraq yazır ki, XIX əsrdə Naxçıvanda 300-dən artıq irili-xırdalı kənd mövcud olmuşdur. Yaşayış yerlərinin əsas hissəsi Araz, Arpaçay, Naxçıvançay və digər çayların kənarı olmuşdur. XIX-XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan kəndləri ölçülərinə görə iri, orta və kiçik kəndlərə bölünürdü. Məhz böyük kəndlər məhəllələrdən ibarət idi. [9, s.13].

Naxçıvan ərazisinin əsas hissəsini təşkil edən kəndlər əsas etibarilə dağ və dağ ətəyi ərazilərdə salınırdı və əsasən plansız quruluşa malik idilər. Yaşayış məskənləri yerin relyef şəraitinə görə dörd tipə-dağlıq, yamac, yarımıyamac və düzənlik, habelə qruplaşma xüsusiyyətlərinə görə üç formaya-nizamsız (pərakəndə), koma-koma və yığcam formalara bölünür [4, s. 115].

Yığcam kəndlərin yaranmasının başlıca səbəblərindən biri həyətyanı torpaqların az olması, digəri isə əhalinin artması, patriarxal ailənin parçalanması və s. idi. Yığcam tipli kəndlər ayrı-ayrı məhəllələrdən ibarət

idi. C.Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestində təsvir edilən kəndi yığcam kənd formasına aid etmək olar. C.Məmmədquluzadə həmin əsərində yazır: “Danabaş kəndində ata-babadan bir adətdir hərməhəllənin adamları ...bir tövlə otağına yığışib, ta gecədən altı saat gedənə kimi danışmaqnan, deməknən, gülməknən keçirirlər[7, s.70].Əsərdə edilən təsvirdən aydın olur ki, Danabaş kəndi də ayrı-ayrı məhəllələrdən ibarət olmuşdur. Tövlə otağı deyəndə müəllif əsərində mal-qaranın saxlandığı yeri nəzərdə tutur. Lakin etnoqrafik ədəbiyatlara istinadən demək olar ki, qazma ilə qaradam tipli evlər arasında aralıq (keçid) mərhələsini təşkil edən pəyəbaşı tipli tikililər olmuşdur [1, s.46]. Bu evlərin bir hissəsində ailənin üzvləri, digər hissəsində isə ev heyvanları saxlanırmış.Bu tip evlərin arakəsməsi də olurdu. Eyni girişi olan yerdən həm ailənin üzvləri, həm də heyvanlar keçirdi. Bu tip evlər ayrımlara məxsus olsa da, müəyyən dövrdə Naxçıvanın bəzi kəndlərində də mövcud olmuşdur. Şahbuz rayonunun Şahbuzkəndində (o vaxt Dərəşahbuz-A.Q) kəndi indiki yerindən 2 kilometr aralıda Qaramalıq deyilən ərazidə yerləşirmiş. Evlərin demək olar ki, hamısı möhrədən tikilmişdi. Bu ərazidə yerləşən pəyəbaşı ev tipi XX əsrin əvvəllərinə qədər mövcud olmuşdur. Məsələn,burda yaşayan Səriyyə Quliyevanın söylədiklərindən aydın olur ki, onların yaşadığı evin yuxarı hissəsində mal-qara gecələyirmiş. Mal-qaranın da insanlara bir otaqda gecələməsi müəyyən səbəblərdən irəli gəlirmiş. Bu cür hallar yaşlıların dediyinə görə ərazinin qış vaxtı çox saxtali olması, digər tərəfdən isə mal-qaranı qaçaq-quldurun oğurlamasında qorumaq məqsədini daşıyırdı. Pəyə tipli evlərə Şəki-Zaqatala zonasında da rast gəlinirdi [10, s.44].

Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığını araşdırarkən daimi, həmçinin müvəqqəti ev tiplərinə rast gəldik.Daimi evlərə qazma evlər, qaradamlar, ağacdən, daşdan, çiy və bişmiş kərpicdən, habelə palçıqdan tikilmiş bir mərtəbəli kürsüsüz və kürsülü evlər, daşdan və kərpicdən tikilmiş bir və ya iki yastı dam örtüklü və ya çatı ayaqlı evlər aiddir[4, s. 122]. Müvəqqəti yaşayış məskənləri dedikdə düşərgə, oba, ağıl, arxac, yataq, və yurd nəzərdə tutulur [10, s. 20].

Evlərin ən qədim növü sayılan qazma evlərdən ilk əvvəllər təsərrüfat məqsədi kimi istifadə olunsada, onlardan uzun müddət yaşayış evi kimi də istifadə etmişlər. Sonrakı inkişaf mərhələlərində məhsuldar qüvvələr inkişaf etdikcə qazmaların torpaq divarları tədricən daşlar və kərpicdən hörülürdü. Süni qazmalar dörd tərəfdən də hörgü ilə əvəz olunaraq qaradam formasını almışdır.Etnoqrafik mənbələrdən və məlumatçılardan alınan məlumatlardan aydın olur ki, qazma tipli evlər uzun inkişaf yolu keçmişdir.Ölkəmizin digər bölgələrində olduğu kimi bu ev tipi Naxçıvanda da mövcud olmuşdur. Hörgü texnikasının qazma inşaatına daxil olması isə qazma tipli evlərin yer səthinə doğru yuxarı qalxmasına imkan verir. Naxçıvan kəndlərində xüsusən Ordubad rayonunun Xurs, Nürgüt, Bist, Şahbuz rayonunun Kükü, Külüs, Gömrü, Yuxarı Qışlaq kəndlərində XIX əsrin sonu XX əsrin qalığı olan qazma evlərin divarlarının yarıya qədər torpağın altında, yarıya qədəri isə yerin üstündə olması qeydə alınmışdı [12, s.26]. Elə məhz bu faktdan da aydın olur ki, qazmalar özlərinin sonrakı inkişaf mərhələsini yarımqazma formasında təzahür etmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığını araşdırarkən “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestində daimi yaşayış ev tipi olanqaradama rast gəlinir: “Məhəmməd həsən əminin evi yekə qış evidir. Çünki qışda bu evdə təndir yanır, o səbəbə evin tirləri qapqara qaralıbdır. Divarların dəxi yuxarıları qaralan kimi olub. Ev köhnə evə oxşayır, çünki tirlərin çoxusu əyilibdir. Səqfin ortaliğindən bir “hammal” (hambal- A.Q.) verilib ki, tirlərə təkliyə olub, onları möhkəm saxlasın. “Hammal”ı altından iki sütun saxlayır. Hər sütunun altına bir yekə sal qoyulub ki, sütunları həmçinin möhkəm saxlasın” [7, s. 86]. Azərbaycan ərazisində və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanda e.ə.VI-IV minilliyə aid Kültəpə yaşayış yerindən aşkar edilmiş dam örtüklü yaşayış evi dairəvi quruluşa malik qaradam tipli evlər idi. Qaradam ev tipinə Xanlar rayonunda “öylük”, “şəşə öylük”, “pəyəbaşı”, Naxçıvanda “qara ev”, “dördürək ev”, “evdamı”, “qış damı”, Kəlbəcər və Laçın, Qubadlı rayonlarında “dam”, “ev damı”, Borçalıda isə “çardaxlıdam”, “beşikdam”, “öydami” və ya sadəcə olaraq “dam” deyilirdi [2, s. 125]. Göründüyü kimi ustad sənətkarın da təsvir etdiyi ev “qaradam” ev tipinə aid olan qış evi idi. Cəlil Məmmədquluzadə əsərində qış evindən bəhs edərkən tirlərdən və tirə vurulan “hammaldan” bəhs edir. H.Həvilov qeyd edir ki, Azərbaycan qaradamlarının xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bunların tikinti konstruksiya işləri bilavasitə divarlar üzərindən başlanır. O, yazır: “Burada quraşdırma işləri qaradamın orta hissəsində basdırılmış dörd ədəd enli diametrlə dirəklər üzərində aparılır” [4 s,125].Qaradam tipli evlərdə pəncərə olmurdu. Bu tip evlərin başlıca xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, evə işıq düşməsi və yandırılan ocağın tüstüsünün bayıra çıxması üçün dam örtüyün tam ortasından dördbucaqlı baca qoyurdular. D.Məmmədov Naxçıvan qaradamlarını təhlilin verərkən qeyd edir ki, qaradamlar çox enli olduğundan damın ortasına dirək qoyulur, onun üstünə “papaq” adlanan xüsusi bir başlıq yonulub vurulur və onun üstünə tir atılır. Lakin Məmməd həsən əminin evi o qədər köhnədir ki, damın ortasına qoyulan dirəklər səqfə tab gətirmir, ora əlavə “hammal” yəni dirək qoyulur ki, bəlkə ev uçmaya. Qaradam ev tipi bir otaqlı olduğu üçün evin bütün məişət avadanlıqları ora yığılırdı.Qaradamlarda olan təndirdən kürsü kimi istifadə etməklə yanaşı, həm də çörək də bişirilirdi. Qaradamların divarlarında adətən taxçalar olurdu ki, bu taxçalara məişət avadanlıqları, həmçinin keçələr evi işıqlandırmaq üçün çıraq da qoyurdular. Onu da qeyd edək ki, Naxçıvan bölgəsinin olan qaradamlar

yerüstü tikilməsi ilə fərqlənirdi. Qaradamlar yerləşmə mövqeyinə görə, yarımıyeraltı və yerüstü, yerləşkələrinin sayına görə isə bir və ya iki elementli olmuşlar [2, s. 125]. M.Nəsirli qaradamların böyük olduğunu söyləyir. Onun fikrincə qaradamların ölçüsü 100m² çox olurdu. [11, s, 91]“. Qaradama xas olan bütün əlamətlər Mirzə Cəlilin təsvir etdiyi Məhəmməd həsən əminin evində verilmişdir.

Yazıçı Məhəmməd həsən əminin evinin ortasında təndir olduğunu təsvir edir. Təndir yandırılan zaman tüstü bacadan çıxır. M.Nəsirli Şəki-Zaqatala zonasında olan daxal evlərdən bəhs edərkən yazır: “... Bu evlər öz memari keyfiyyətləri ilə Azərbaycanın Quba-Lənkəran və Naxçıvan MSSR rayonlarında olan düz damlı qaradamların eynidir. Birgözlü daxal qaradamların torpaq döşəməsinin ortasında açıq od çalası olur, qışda bu çalanın üzərində kürsü qurulur. Kürsünün üstünə “künt” adlanan və altına keçə tikilmiş palaz örtülür [11, 66]. Mirzə Cəlil yaradıcılığında təsvir edilən qaradamlara xas olan cəhətlər ölkənin digər əraziləri ilə eynilik təşkil edir.

“Qaradam” sözünün etimologiyasını əsas etibarlı ilə iki mənada başa düşmək olar. Etnoqrafik ədəbiyyata, əsaslanıb deyə bilərik ki, qaradam patriarxal ailəyə məxsus geniş yaşayış evini əks etdirir. Digər bir anlamı isə qaradamda yanan ocağın tüstüsü ilə əlaqələndirilir. Əsərdə də təsvir olunduğu kimi, “qışda bu evdə təndir yanar, o səbəbə evin tirləri qapqara qaralardı”. Adətən ocağın tüstüsü divarların bütün palçıq suvağını, evin tavanını, habelə evin bütün hər yerini qara his qatı ilə örtürdü. Lakin “qara” sözü türk etimologiyasında böyük mənasını verdiyinə görə qaradam böyük dam kimi də başa düşülür. Naxçıvanda “külfət evi”, “qaradam” adlanan təndirli evlər keçən əsrin 60-cı illərinə qədər qalmaqda idi [5, s.306-307]. Cəlil Məhəmməd quluzadənin əsərində təsvir edilən bu dam böyük qış evi olmaqla, təndirin tüstüsündən qaraldığı üçün qara dam tipinə aiddir.

Ə.İzmaylova qaradamlar haqqında yazır ki, bu yaşayış məskəni bütün Cənubu Qafqazda yayılmışdır. Cənubu Qafqazdabu tipli yaşayış məskəni eradan əvvəl II minilliyin ortalarında meydana gəlmişdir [3, s. 176].

Qaradamın azərbaycanlılara məxsus ən qədim ev tipi olmasını və qaradamın ortasından basdırılan dörd dirəyin və dam örtüyündə olan tirlərin sayını nəzərdə tutan tapmacalar bu yaşayış tipinin Azərbaycanda qədimdən yayıldığını göstərir.

Addım atanım var mənim,

Xeyli xətam var mənim.

Dörd anadan olmuşam,

Səkkiz atam var mənim.

XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda, eləcə də onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanda geniş yayılmış evlərin bir qismini möhrə (palçıq) tipli evlər təşkil edirdi. Bu tip evlər ya yer səthindən başlayaraq tikilirdi, ya da ki, 30-40 sm hündürlükdə çay daşından hörülmüş bünövrə üzərində tikilirdi. Möhrə evlərin tikintisi xeyli vaxt aparırdı. Onun əsas tikinti materialı gil və ona əlavə edilmiş qumdan ibarət idi. Əlavə olaraq onun içərisinə saman və keşi qəzili də qatırdılar. Möhrənin hazırlanması üçün gil kündələyə ayrılır və kvadrat formasına salınır və bərkidilirdi. Möhrə “şətə” vasitəsilə kəsilirdi [9 s. 25-26]. Şətə-alaq otunu kökündən kəsmək üçün düzəldilmiş dəmir alətdir. Bu alətdən möhrəni kəsəndə də istifadə edirdilər. Möhrə hörüldükdə onu taxta mala ilə hamarlayır və bir qat hörüldükdən sonra iş dayandırılır ki, möhrə qurusun. Möhrəni divara “möhərəkeş” adlanan usta vururdu. Təxminən 70-80 sm hündürlüyündə vurulan möhrə “kürsü” adlanırdı. Hər kürsüdən sonra onun üstündən seysmik proseslərə davamlı olsun deyə ağac döşəyirdilər. Sonra bu proses davam edirdi. Lakin üst kürsülər vurulduqca divarlar yuxarıya doğru ensizləşirdi. Hörgü başa çatdıqdan sonra evin ortasına basdırılmış dörd dirəyin üstünə tirlər atılır, dirəklərin üstünə isə pərdi döşənirdi. Pərdilər sıx döşənirdi. Pərdilər döşəndikdən sonra onun üzərinə qamışdan, qarğıdan döşəyib üstünə “mor” (acıtmalı torpaq) verilirdi. Yağış, qar sularının evə dammaması üçün damın üstünün arxa divarlarından kənara syun axması üçün yağmurluq qoyulurdu. Naxçıvanda yağmurluğa şırran deyilir. Evin divarlarını saman qatılmış suvaqla suvayırdılar. Bu cür evləri işıqlandırmaq məqsədiylə ağacdan haşırlanmış balaca pəncərələr qoyub, onlara şüşə salırdılar. Bu tip evlərə Naxçıvanda “dörd dirək ev”, “qara ev” də deyirdilər.

XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın xalq yaşayış evləri fondunu təşkil edən ev tiplərinin ən təkmilləşdirilmiş formaları xalq arasında “eyvanlı ev”, “otaqlı ev”, “ışıqlı ev” və s. adlarla məlum olan evlər idi. Bu cür evlər iqtisadi cəhətdən təminatlı ailələrə, yəni varlılara məxsus idi. C.Məhəmməd quluzadənin yaradıcılığını təhlil edərkən işıqlı evlər tipinə rast gəlinir. Bu tip evlərdə pəncərə olduğuna görə işıqlı ev deyilir. “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestində müəllif Xudayar bəyin otağını belə təsvir edir: “Xudayar bəy girən otaq bir xırda ağ otaqdır. Otağın işıq gələn yeri iki xırda akuşkadır (akuşka-pəncərə- A.Q)” [7, s. 118].

Ədibin başqa əsərlərində də XIX əsrə xas olan evlərin tipi göstərilmişdir. Məsələn, “Qurbanəli bəy” hekayəsində Qurbanəli bəyin evinin balkonlu, yəni eyvanlı olması açıqlanır. Yerüstü ev tiplərindən biri də eyvanlı evlərdir. Eyvanlar əsasən yağışdan, küləkdən və günəş şüalarından mühafizə olunmaq məqsədi ilə

əlaqələndirilir. İlin müəyyən vaxtlarında isə ailənin məişət işlərinin xeyli hissəsi eyvanda icra olunurdu. Eyvanlı evlərin tikilməsi şəxsin iqtisadi vəziyyətindən daha çox asılı idi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan kəndlərində iki mərtəbəli evlərə nadir hallarda təsadüf olunurdu. Bu cür evlərin inşası bir qayda olaraq əhalinin varlı zümrələrinə aid idi. Kənd əhalisinin əksəriyyəti isə torpaq döşəmali, yastı örtüklü, alçaq pəncərəli, ağacdən, daşdan, kərpic və möhrədən tikilmiş evlərdə yaşayırdılar.

C.Məmmədquluzadənin "Taxıl həkimi" hekayəsini təhlil edərkən balkonlu ev də adına rast gəlirik: "İki saat və bir qədər də artıq keçəndən sonra Həsənbəyin balkonunda açılan nahar stolu əziz qonaqları gözləyirdi"[7, s. 278]. Balkon yeni artırma-eyvan kimi başa düşülür. Bu cür ev tipi "eyvanlı ev" adlanır.

XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində plan, quruluş və digər əlamətlərinə görə Naxçıvanda müxtəlif tip ev növləri olmuşdur ki, onlardan biri də qəvxanalı evlər idi. Bu cür evlər yer səthindən bir qədər hündür tikilir, qəvxana iki otağın arasında yerləşirdi. Qəvxanadan hər iki otağa qapılar açılırdı. Qəvxana mətbəx rolunu oynayırdı. Bayırdan giriş qəvxanaya idi. Ona görə qəvxana otaqları qışda soyuqdan, yayda isə istidən qoruyurdu. Qəvxanalı evlər çiy kərpicdən, möhrədən və daşdan da tikilirdi. Bu cür evlər Naxçıvan ərazisi üçün səciyyəvi idi. C.Məmmədquluzadənin "Danabaş kəndinin əhvalatları povesti"ni təhlil edərkən yerüstü bir mərtəbəli "qəvxanalı ev" tipinə də rast gəlinir. Əsərdə yazılır: "Xudayar bəy oğlanın dalınca dar yol ilə gedib, girdi qəhvəxanaya və başmaqlarını çıxarıb, oğlanın dalınca girdi qazının otağına" [7, s. 54]. Etnoqraflardan M.N.Nəsirli və K.Məmmədzadə göstərirlər ki, Azərbaycanda köşk (balaxana), səkkizguşəli dəhlizə, bir neçə yaşayış otaqları, qəvxana (qəhvəxana), tənəbi (zal və ya salon, ocaq evi (anbar), təndirxana, mal tövləsi (at tövləsi) və s. funksiyalı otaqlardan ibarət evlərdi [10, s. 26].

Ədibin əsərlərini təhlil edərkən "Zəlzələ" hekayəsində "çovustan" ev tipinin təsvirinə rast gəldik. Əsərdə təsvir olunur ki, yaşayış evinin zəlzələ nəticəsində dağıldığına görə onlara çovutanda yer salınmışdır: "Çovustanda bizə yer saldılar"[7, s. 332]. Bu cür evlər qamış və çubuq hörgülü "qom ev", "qarğı ev", "tanan" adı ilə tanınır. Çovustan anbar, lazımsız əşyalar qoyulduğu yer və ya ev [6, s. 56] anlamına gəlir.

Ədibin "Danabaş kəndinin əhvalatları" povestində qazın evin təsvirindən aydın olur ki, daha varlı olduğu üçün onun otağının "otuz yeddi taxça və tağı var və heç birisi boş deyil. Tağlara düzülübür çox bərnə və hədsiz çini qab. Taxçalara düzülübür bir neçə samovar, sandıqca, qəlyan... beş-on taxça dolubdur boxça və paltarnan... Fərşə salınıb pürbaha qalı və qalçalar" [7 s.54- 55].

C.Məmmədquluzadənin "Tərəkəmə" felyetondamüvəqqəti yaşayış məskənlərindən olan qışlaq və oba ev tipi də təsvir edilmişdir. Ədib yazır: "Yay fəslə yaylaqda, qış fəslə qışlaqda güzəran etmək qədim əyyamdan başlayıb. O vaxtlar sənət və ticarət yox imiş və insanlar heyvanların südü və əti ilə zindəganlıq edirmişlər. Heyvanları da bir gün bu çəməndə, o biri gün o çəməndə otara-otara özləri heyvanların dalınca hərəkət edərmişlər" [8, s. 414].

Maldarlıqla məşğul olanlar qışda qışlağa, yayda isə yaylağa köçərmişlər. Qışlaqlar bir-birindən xeyli aralı yerləşirdi. Qışlaqlarda mal-qara üçün yarımqazma tövlələr, ailələr üçün tövləyə bitişik darısqal ev tikilirdi. D.Məmmədov Ə.Abdullayevə əsaslanaraq qeyd edir ki, XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan maldarlarının qışlaqları Arazboyu düzənliklərdə yerləşirdi. Bu qışlaqlara Alxan pəyəsi, Şahgəldi qışlağı, Qaraqaya, Leyliqaçan qışlaqlarını misal göstərmək olar [9, s.20-21.]

Oba isə bir neçə çadırdan ibarət müvəqqəti yaşayış məskəni idi. Çadırlar yan-yana qurulurdu. Oba-yurd yerləri daimi olurdu. Dağdan arana yenəndə isə asanlıqla çadırları söküb götürürdülər. Bəzən yurd yerlərində təndir də qoyurdular. Məsələn, Şahbuz rayonunun Şahbuz kəndində heyvandarlıqla məşğul olan əhalinin bir qismi vaxtilə Üçqardaş dağının ətəklərində Ayı dərəsi deyilən yerdə yurd yeri salmışdılar. Qadınlar yurd yerlərində təndir qoyub, lavaş yapırıdılar. Obadan kəndə yenəndə bəzi məişət avadanlıqlarını kəndə aparmayıb, təndirin içərisinə qoyub, ağzını möhkəm örtürdülər. Onlar gələn yayı yenə öz yurd yerlərinə gedirdilər, yurd yerlərini dəyişmirdilər.

Beləliklə, qarşılıqlı müqayisəli təhlil zamanı aydın olur ki, xalq yaşayış evləri təcridi inkişaf prosesinin nəticəsi olaraq ən ibtidai formalardan başlayaraq müasir memarlıq üslubunda tikilmiş mürəkkəb quruluşlu evlərə qədər uzun bir inkişaf yolu keçmişdir. Yazıçının əsərlərinin təhlili zamanı XIX-XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda mövcud olandaimi evlərdən qaradım, işıqlı ev, eyvanlı ev və balkonlu ev, müvəqqəti yaşayış məskənlərindən isə qışlaq və oba tipləri təsvir olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan etnoqrafiyası. III cildə. II cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 384 s.
2. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Bakı, "Azərbaycan Milli Ensiklopediyası" Elmi Mərkəzi, 2007, 879 s.
3. İzmaylova Ə. XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan SSR ərazisində qaradamlar məsələsinə dair // Azərbaycan Etnoqrafik Məcmuəsi, I buraxılış. Bakı, Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1964, s. 161-167

4. Həvilov H. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı, Elm, 1991, 256 s.
5. Qədirzadə T. İslamaqədərki adətlər, inamlar və mərasimlər. Bakı, Nafta-Press, 2006, 120 s.
6. Quliyeva K. Bədii ədəbiyyatda dialektizmlər. Bakı, Elm və təhsil, 2019, 288 s.
7. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 4 cildə, I c., Bakı, "Öndər" nəşriyyat, 2004, 583 s.
8. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 4 cildə, II c., Bakı, "Öndər" nəşriyyat, 2004, 548 s.
9. Məmmədov D. XIX-XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan maddi mədəniyyəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı, Elm, 2006, 208 s.
10. Nəsirli M., Məmmədzadə K. Bir orta əsr yaşayış evi haqqında // Azərbaycan Etnoqrafik Məcmuəsi, III buraxılış. Bakı, Elm, 1997, s. 99-105
11. Nəsirli M. Azərbaycan SSR Şəki-Zaqatala zonası əhalisinin yaşayış evləri. Bakı, Elm, 1975, 221 s.
12. Zeynalov İ. Naxçıvan maddi mədəniyyəti (XIX əsrin sonu XX əsrin birinci yarısı) tarixi-etnoqrafik tədqiqat. Naxçıvan, Qızıl Dağ, 2011, 119 s.

ABSTRACT

EXAMPLE OF MATERIAL CULTURE IN THE CREATIVITY OF JALIL MAMMADGULUZADE-STRUCTURE OF HOUSES

As a result of the gradual development, Azerbaijani residential houses have passed a long way of development from the most primitive buildings to the more complex structures built in modern architectural style. During the analysis of the writer's works, interesting ethnographic information was obtained about the houses existing in Azerbaijan, as well as in Nakhchivan, one of its ancient settlements. The "qaradamlar" (houses with a pyramidal-stepped roof), "qəvxanalı ev" (corridor), "winter houses", "balconied houses", "white houses", "light houses" and others are reflected in the writer's creativity. During the analysis of the writer's works, interesting ethnographic information is obtained about the order of the house of the Azerbaijani peasant in the 19th century, as well as bread and baking, which took the main place in the feeding of the population at that time, and the tandouri- the construction of the farm.

РЕЗЮМЕ

ДУХОВНО-КУЛЬТУРНЫЕ ОБРАЗЦЫ-СТРОЕНИЕ ДОМОВ В ТВОРЧЕСТВЕ ДЖАЛИЛА МАМЕДКУЛИЗАДЕ

В результате постепенного развития дома азербайджанского народа прошли долгий путь развития, начиная от самых примитивных форм и заканчивая сложными домами, построенными в современном архитектурном стиле. В ходе анализа произведений писателя была получена интересная этнографическая информация о домах, существующих в Азербайджане, а также в одном из его древних регионов Нахчыване. Так, "гарадам" (черный дом), "гавханалы эвлер" (дома с коридором), "зимние дома", "дома с балконом", «белые дома», «светлые дома» и другие нашли свое отражение в творчестве писателя.

В ходе анализа произведений писателя получена интересная этнографическая информация об аккуратности дома крестьянина в XIX веке, а также о хлебе и хлебопечении, а также о хозяйственном строительстве – тандире.

KAMAL CAMALOV
kamal.camalov@gmail.com

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ İRSİNDƏ TƏHSİL VƏ TƏLİM PROBLEMLƏRİNƏ NƏZƏRİ BAXIŞ

Açar sözlər: *Böyük demokrat Cəlil Məmmədquluzadə; müəllim məktəbdə və ümumiyyətlə, maarif sahəsində ən mühüm simadır; təlim və tərbiyəyə vahid bir proses kimi baxmaq; təlimin həyatla əlaqəsi*

Key words: *Great democrat Jalil Mammadguluzadeh, Teacher is the most important figure in school and in the field of education, education and teaching as a single process. Teaching and its relation with life*

Ключевые слова: *Старший демократ Джалил Мамедгулузаде; учитель – самая важная фигура в школе и вообще в образовании; смотреть на обучение и воспитание как на единый процесс; отношение обучения к жизни*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixinin görkəmli nümayəndəsi, böyük yazıçı, dramaturq, publisist və ictimai xadim, pedaqoq Cəlil Məmmədquluzadənin 150 illik yubileyinin keçirilməsi ilə bağlı 17 yanvar 2019-cu il tarixdə Sərəncam imzalamışdır. Sərəncamda qeyd edilir ki, Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında Azərbaycançılıq, milli və ümumbəşəri dəyərlərin vəhdəti, ana dilinin saflığı uğrunda mübarizə daim ehtiva edir.

Hələ vaxtilə ümummili lider Heydər Əliyev Mirzə Cəlil yaradıcılığını dəyərləndirərkən qeyd edirdi ki, Cəlil Məmmədquluzadə irsində milli və bəşəri ideyalar daha çox üstünlük təşkil edir. Ulu öndər Heydər Əliyev Cəlil Məmmədquluzadədə bu kimi milli xüsusiyyətləri, ümumbəşəri dəyərləri və milli idealogiyanı belə səciyyələndirir: **“Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan tarixində görkəmli yer tutmuş dahi bir insan, yazıçı, publisist, filosof, mütəfəkkir, xalqımızın mədəniyyətini çox zənginləşdirmiş bir şəxsiyyətdir. Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında Azərbaycanın bütün milli xüsusiyyətlərini, eyni zamanda ümumbəşəri dəyərləri əks etdirən fikirlər bizim milli idealogiyanın əsasıdır və həmin idealogiyanın yaranması üçün böyük bir vasitədir, böyük bir sərvətdir”**. Heydər Əliyev Cəlil Məmmədquluzadənin yaratdığı əsərləri Azərbaycan xalqının milli sərvəti, mənəviyyat mənbəyi hesab edirdi. Çünki Cəlil Məmmədquluzadənin redaktorluq etdiyi “Molla Nəsrəddin” jurnalı xalqla, xalqın həyatı ilə, onun arzu və əməlləri ilə bağlanmışdı. Mirzə Cəlil xalqımızın daim xoşbəxt yaşamasına çalışmışdır. Onun həyatdan alınmış felyetonları, hekayə və şeirləri ayrı-ayrı şəxslərin tale və gələcəyi haqqında deyil, bütöv bir xalqın taleyini, onun gələcəyinin ümumiləşdirilmiş bir formasıdır. Cəlil Məmmədquluzadə deyəndə “Molla Nəsrəddin” jurnalı və “Molla Nəsrəddin” jurnalı deyəndə Cəlil Məmmədquluzadə yada düşür.

Cəlil Məmmədquluzadəni daim düşündürən iqtisadiyyat, məişət, mədəniyyət, əxlaq, təbabət və sair kimi məsələlərlə yanaşı, məktəb, müəllim, təlim-tərbiyə problemlərinə nəzəri baxış da daim düşündürmüşdür. Təlatümlü, təbəddülatlı XX əsrin ilk onilliklərində milli məktəblərin olması, müəllim kadrlarının yetişdirilməsinə, təhsilin dünyəviliyi və demokratikləşdirilməsinə və geniş müzakirə obyektinə çevirənlərdən biri də böyük demokrat Cəlil Məmmədquluzadə olmuşdur. Cəlil Məmmədquluzadə xalqın xoşbəxtliyini maarif toxumu sərəncam xalq məktəblərində, elmdə, təhsildə görürdü. O, belə bir fikirdə idi ki, hər bir xalqın maddi yoxsulluğu, iqtisadi düşkünlüyü onun zehni yoxsulluğunun, mənəvi düşkünlüyünün nəticəsidir. Göründüyü kimi, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan elminin tərəqqisində geridə qalırdı. Bunun bir səbəbi Çar Rusiya imperiyasının düşünülənmiş şəkildə apardığı milli müstəmləkə siyasətindən irəli gəlirdisə, digər səbəbi isə avam xalqın islam dininə kor-koranə baxışından irəli gəlirdi. Cəlil Məmmədquluzadə də bunları görərək camaat arasında, xalq arasında mətbuat vasitəsilə geniş təbliğat işi aparır, elmin, maarifin əhəmiyyətini, mədəni yaşayış üstünlüyünü xalqa başa salır və qəflət yuxusundan oyatmağa çalışırdı.

C. Məmmədquluzadə ümumi təhsilə geniş yer vermiş, ümumi icbari təhsilin həyata keçirilməsi, məktəb şəbəkələrinin genişləndirilməsi uğrunda ciddi mübarizə aparmışdır. O, gənc nəslin elmlərə yiyələnməsində, savadsızlığın ləğvində, yeni üsullu, dünyəvi təhsil verən, təlim-tərbiyə işləri düzgün təşkil edilmiş qabaqcıl məktəblərin rolunu yüksək qiymətləndirmiş, şüurları zəhərləyən ideyalarla mexaniki əzbərləmənin tətbiq edildiyi köhnə sxolastik məktəbləri kəskin tənqid atəşinə tutmuşdur. Görkəmli maarifçi-pedaqoq xalqın maarifə qovuşmasının zəruri şərti kimi ana dilli ibtidai məktəblərə xüsusi fikir vermiş, eləcə də ana dilində ibtidai məktəblər açılmasını tələb etmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadə qeyd etdiyimiz kimi, xalqın tərəqqisini müəllimlərin fəaliyyətində görürdü. Məşhur “Danabaş kəndinin əhvalatları” və yaxud “Danabaş kəndinin məktəbi” əsərləri ilə yeni üsullu məktəblərin yaranmasını, təlimin həyatla əlaqəsini, müəllimin xalqla bağlılığını, məktəbdə intizam məsələlərini qabardan Cəlil Məmmədquluzadənin fikirləri bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. C.Məmmədquluzadə yaşadığı dövrdən xalqın, millətinin gələcəyini görəbiləcək səviyyədə olub sadəcə özü bu iş üçün səy göstərməmiş, həm də bu millətin davamlılığını təmin edəcək gələcək nəsillər, düşünən beyinlər formalaşdırmağa çalışmışdır.

C.Məmmədquluzadə haqlı olaraq xalqın gələcək inkişafını yeni ruhlu müəllimlərin hazırlanmasında görürdü. O müəllimlər ki, cəmiyyəti dəyişdirəcəkdi. Cəlil Məmmədquluzadənin özü 60-cı illərin ictimai-ideoloji hərəkatının görkəmli nümayəndələrindən Nikolay İvanoviç Piroqov (1810-1881), Konstantin Dimitriyeviç Uşinski (1824-1870), Dimitri İvanoviç Pisarev (1840-1868), Fransa maarifçilərindən Jan Jak Russo (1712-1778), Klod Adrian Helvetsi (1715-1771), İsveçrə pedaqoqu İohann Henrix Pestalossi (1746-1827) kimi görkəmli maarifçilərin pedaqoji sistemi və ideyaları ilə yaxından tanış olmuşdur.

Uşinski, Pestalossi və adlarını çəkdiyimiz digər klassik pedaqoqları mütaliə edib öyrənmək Cəlil Məmmədquluzadənin müəllim kimi inkişafına qüvvətli təsir göstərmişdir. Bu böyük simaların xalq maarifi yolunda fəaliyyəti, metodika və didaktikaya dair təlimi, pedaqoji irsi, şəxsi fədakarlığı onun üçün ömrünün axırınadək ilhamverici nümunələrdən olmuşdur. Bunu pedaqoqun öz əsərlərində yeri gəldikcə həmin şəxsiyyətləri yad edib, onlardan misallar və sitatlar gətirməsindən də görürük.

Fasilələrlə Naxçıvan şəhər məktəbində (1881-1882), Baş Noraşendə (İndiki Şərur rayonu) (1888), Nehrəm məktəbində (1890-1897) müəllimlik və müdirlik edən C.Məmmədquluzadə “tədris prosesində yeni, faydalı təlim üsullarına əsaslanmış, hələ seminariya illərində “Vətən dili” dərslisi vasitəsilə mənimsədiyi səs metodunu məktəb təcrübəsində sınaqdan çıxarmışdır. Yaş və bilik səviyyələrinə uyğun gələn qabaqcıl maarifçi ideyaları şagirdlərə çatdırmışdır” [2, səh.113].

İnsanı “müdrük” görmək istəyən, təlimdən ardıcılıq, əyanilik, “qızıl qayda-qanun” tələb edən, əzbərçiliyi pisləyən, şagirdin öyrəndiyi hər şeydən “gündəlik həyatda nə kimi fayda görəcəyi” barədə düşünən Komenskinin, “özgələr üçün hər şey, özüm üçün heç şey!” – deyən, “insan təbabətini təkmilləşdirmək” uğrunda çalışan Pestalossinin, “vətənə mümkün qədər çox fayda verməyi” özünə şüar edən, insanı “əməyə hazırlamağı” tərbiyənin əsas vəzifəsi sayan, ana dilinə böyük məhəbbət oyadan Uşinskinin, “müasir cəmiyyətin günahları”ndan uzaq, “həqiqi insan” tərbiyə etməyə çağıran Piroqovun Azərbaycan klassikinə təkcə pedaqoji görüşlərinin deyil, bütün ictimai ideallarının müəyyənləşib inkişaf etməsi üçün faydalı və ibrətəməz olduğunu pedaqogika mütəxəssislərinin apardığı tədqiqatlar da sübut edir. Təsədüfi deyil ki, C.Məmmədquluzadənin əsərlərində bir sıra böyük sosial problemlər xalqın maariflənməsi, məktəb, müəllim, təlim-tərbiyə üsulları, tədris vəsaiti və s. məsələlərlə əlaqələndirilir.

M.Məhərrəmov Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsərini insan psixologiyasına dərinləndirən bələd olan bir görkəmli pedaqoqun əsəri kimi qiymətləndirərək öz fikrini həmin əsərdən gətirilən konkret misallarla şərh edib yazır ki, burada “hisslərlə idrak arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqə” məsələsi canlı, həyatı səhnələrdə əksini tapmışdır. Komediya “qorxu və onun təsiri ilə asanlıqla yaranan təlqin” (ölülərin dirilməsinə inam), “hisslərin sirayətəddici xassəsi” (Şeyx Nəsrullahın ağlamasının təsiri), “qorxu hissənin idrak və fəaliyyətə mənfi təsiri” (“ölülər”in qorxudan sustalıb fəaliyyətdən qalması) kimi məsələlər də “psixoloji baxımdan düzgün həll edilmişdir” [3,].

C.Məmmədquluzadə, həmçinin, İ.H.Pestalossinin əyani təlim və L.Tolstoyun “sərbəst” nəzəriyyələri ilə, “öz dövründə hökm sürən əsas psixoloji cərəyanlarla” [Ağayev Ş. “Azərbaycan məktəbi” jurnalı, №1] yaxından tanış olmuş, onlara tənqidi yanaşmışdır. O, bu fikirdə olmuşdur ki, məktəb uşağa birinci növbədə əməli həyatda, təsərrüfatda kömək edəcək biliklər verməlidir. Pedaqoq əzbərçiliyə, əyani təlimi və onun ifadəsi olan əşya dərslərini bayağılaşdırmağa da bu baxımdan etiraz etmişdir. “...“uşaq psixologiyası”, “eksperimental psixologiya”, “pedaqoji psixologiya” terminləri Azərbaycan pedaqoji fikir tarixində ilk dəfə məhz Cəlil Məmmədquluzadə tərəfindən işlədilmişdir”, pedaqoq öz əsərlərində həm də “bu elmlərin əsas vəzifələrindən, təlimdə əhəmiyyət və mövqeyindən çox düzgün və elmi şəkildə bəhs edir” [1].

Qeyd etdiyimiz kimi, C.Məmmədquluzadə dövrünün məktəb və maarif məsələlərini öz əsərlərində, xüsusən də “Molla Nəsrəddin” jurnalında diqqətə çatdırmış, məktəblərdə verilən təhsilin heç bir işə yaramadığını özünəməxsus dillə kəskin tənqid etmiş, pedaqoji sahədə görülən işlərin uğursuzluğunun əsas səbəblərindən birinin sağlam olmayan müəllim kontingenti münasibətlərində görmüşdür. Cəlil Məmmədquluzadənin “Niyə mən dərstdən qaçdım” adlı felyetonda oxuyuruq: “Dünyada çox adam dərstdən qaçır. Özgə millətləri bilmirəm, amma bunu bilirəm ki, yer üzündə bir müsəlman yoxdur ki, dərstdən qaçmamış ola.

Müxtəsər, dərstdən qaçmayan müsəlman deyil.

Məlumdur ki, dərstdən qaçmağa neçə səbəblər olur. Görürsən onüç yaşında bir uşaq nə qədər ki, qamışdan at qayırır minib küçələri o tərəf bu tərəfə kişnəyə-kişnəyə çapır, sağ və səlamətdir, amma dərse

gedən kimi, biçarənin Şəki alması kimi qırmızı yanaqları başlayır solmağa. Uşağın atası gedib Hacı Kərim həkimə əhvalatı deyir və həkim uşağın üzünə baxan kimi ona bir dua yazır və uşağın atasına deyir ki, oğlunun heç özgə naxoşluğu yoxdur, məhz falaqqadan qorxub və uşaq bu sözləri eşidəndən sonra, dəxi dərstdən qaçır...” [7].

C.Məmmədquluzadə öz görüşünə uyğun olan müəllim hazırlığını elə sözü gedən “Danabaş kəndinin müəllimi” əsərində yaratmışdır. Bəzi gülünc situasiyaların yaranmasına baxmayaraq burada yaradılmış müəllim hazırlığı artıq köhnə, əski düşüncəli müəllim hazırlığından əsaslı surətdə fərqlənir. Bu müəllim dərstdə şagirdlərin diqqətini öyrədilməsi, mənimsədilməsi nəzərdə tutulan mövzuya cəlb etməyə, uşaqları dərstdə maraqlandırmağa və fəallaşdırmağa səy göstərir. Bu kimi məsələyə Üzeyir Hacıbəyov da toxunaraq yazır: “Diktika səndən tələb edir ki, bu öyrədilən şeyi intixab (bir şeyin ən yaxşısını ayırmaq – K.C.) etdiyən bir üsulla öyrədən zaman bu qaydalara əməl et, yəni:

1. Uşağa aşına olan şeylərdən başlayıb biganə olduğu şeylərə keç.
2. Uşaq gözü ilə dərk etdiyi şeylərdən başlayıb, xəyal ilə dərk olunan şeylərə keç.
3. Sadə və bir əczalı şeylərdən başlayıb mürəkkəb və çox əczalı şeylərə keç və i.a.”.

“Danabaş kəndinin müəllimi” əsərində eyni zamanda müəllim uşaqların təlim zamanı düzgün davranış qaydalarına yiyələnməsinə, sinifdə düzgün oturmasına, icazəsiz danışmamağa və icazəsiz sinifdən çıxmasına xüsusi diqqət yetirir, onlarda cəmiyyət üçün gərəkli olan mədəni davranış qaydalarını formalaşdırmağa çalışır. Şagirdlərin mövzuları başa düşmədiyi zaman sualla müəllimə müraciət etməsinə şərait yaradır. Müəllim uşaqların yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq onlara öyrədilən hər hansı bir təlim materialının əyani xarakter daşmasına xüsusi diqqət yetirir, təlimə qarşı onlarda maraq oyatmaq, şagirdlərin hamısını fəallaşdırmaq və öyrədilən materialın sual-cavab yolu ilə mənimsənilməsi üçün xüsusi səy göstərir. Onun təsvir etdiyi müəllim öyrədilən mövzu haqqında şagirdlərin anlayışını, öz düşüncələrini ifadə etmə qabiliyyətini və təfəkkürünü inkişaf etdirir. Bu əsərində Cəlil Məmmədquluzadə arzu etdiyi müəllim obrazını yaratmışdır. Əsərdə təsvir edilən müəllimin əsas ünsiyyət vasitəsi uşaqlarla səmimi münasibətdir. Müəllimin uşaq şəxsiyyətinə hörməti onun öyrənənlərə qarşı səmimi münasibətində özünü göstərir. Artıq mollaxanada söz deməkdən qorxan uşaqlar bu əsərdə təsvir olunan dərslər zamanı müəllimlə aktiv ünsiyyətə girir. Uşaqlar bu ünsiyyətin nəticəsində aktivlik, yəni son dərəcə fəallıq kimi bir xüsusiyyətə yiyələnirlər. Təbiidir ki, C.Məmmədquluzadə sinifdə yaradılan qorxu əsasında qurulan o münasibətlər sistemini tənqid edirdi. Belə münasibətlər özünə qapanıq, sosial münasibətlər qurmaqdan qorxan, özünə güvəni olmayan insanlar formalaşdırır. Təbii ki, bu amil gələcək cəmiyyətin özgüvəni olmayan, müstəqil və tənqidi düşünmə qabiliyyətindən məhrum və s. kimi mənfi xüsusiyyətlərə sahib insanlardan formalaşmasını təmin edirdi. Məmmədquluzadə cəmiyyətin öndə gedən müəllimi kimi başa düşürdü ki, özgüvəni olmayan insanlar özgüvəni olmayan cəmiyyəti meydana gətirir.

Cəlil Məmmədquluzadənin yaratdığı demokratik ruhlu, milli koloritə məxsus olan müəllim tipi təlim prosesində uşaqlara hörmət göstərməklə yanaşı onların sağlam intizama dəvət olunmasına da diqqət yetirir. Lazım gələndə uşaqlara gərəkli olan davranış normalarını formalaşdırmaq üçün cəza üsulundan da bir vasitə kimi istifadə edir. Lakin onun istifadə etdiyi cəza mollaxanadakı mollaların əsasən istifadə etdiyi fiziki cəza deyil. Müsbət davranışı qazandırmaq üçün istifadə edilən və tətbiqi zamanı mənəvi və fiziki zədə vurmeyən, yaratmayan cəza növüdür. Əsərdə oxuyuruq:

Əsəd. Uşqol, acam, gedirəm evimizə.

Uçitel. Otu yerinə! Dərs qurtarmamış getmək olmaz.

Əsəd gedir qapıya tərəf, uçitel gedib yapışır onun çiyindən.

- Sən ki, mənim sözümdən çıxdın, get dur bucaqda; özünü də tənbeh üçün bezabed (naharsız – K.C.) qoyacağam [4, səh.509].

Göründüyü kimi, Cəlil Məmmədquluzadə pedaqogikada olan rəğbətəndirmə və cəzalandırma üsulundan istifadə etməyi oxucularına aşılamağa çalışmışdır. Əsasən buna nail olmuşdur. Bu baxımdan C.Məmmədquluzadə əsərlərində qeyd edir ki, əsl müəllim öz biliyi, mədəniyyəti, bacarığı, nəzakəti, davranışı, sadəliyi ilə sadəcə şagirdlər arasında deyil, xalq arasında da özünə hörmət, nüfuz qazanmalıdır. Ta sarıqlı mollalar kimi bu gün kefi çəkdi dərslərə gedəcəkdir, kefi çəkmədi məktəbə getməyəcək və yaxud bu gün vaxtı yoxdu və sair və ilaxır. Pedaqoq belə müəllimləri gülüş hədəfinə çevirərək “Müəllimlər” adlı felyetonunda yazır: Sarıqlı mollalar “əvvələn, nə vaxt ki, kefləri istədi, – dərslərə gedəcəklər, nə vaxt ki, kefləri istəmədi, yəni vaxtları olmadı, – getməyəcəklər. Oruluqda və məhərrəmlikdə heç dərslər deməzlər; çünki yarmarka vaxtı çox şüğlləri (məşğuliyyətləri – K.C.) olur. Özgə vaxtlarda da ölü yerinə getsələr, kəbin kəsməyə və talaq verməyə getsələr, qonaqlığa, təziyəyə, mərsiyəyə, müsəlliyə, qəbr üstə, camaat namazına, əshabi-kəhf ziyarətinə və qeyri min-min bu cür işlərlə məşğul olanda, söz yox, dərslərə gedə bilməzlər. Çünki məvacib öz vaxtında yetişəcək. Məsələn, Bakıda Molla Ruhulla əfəndi həmişə məsciddə və minbərdə ola-ola iki şəhər məktəbində və bir də “Səadət”də, ya qeyri bir məktəbdə müəllim hesab olunur. Amma şəhər məktəblərinin birində,

məsələn, ildə yetmiş beş dərsin qırx beşini ötürür və ancaq otuz dərsə gedə bilir. Dəxi yazıq nə eləsin, parçalana bilməz ki?” [7].

Deməli, belə müəllimlərin xalq içərisində nə hörməti olar, nə də nüfuzu. Bu baxımdan onun pedaqoq, maarifçi Məhəmməd Tağı Sidqinin ölümü münasibəti ilə yazdığı məqalədə böyük maarifpərvərin xalq içində öz biliyi, mədəniyyəti, bacarığı, nəzakəti, davranışı, sadəliyi ilə qazandığı nüfuzdan bəhs edərək yazırdı: “Sidqinin vətənimizə etdiyi qulluğun qədrini bilməkdən ötrü lazımdır müqabilə etmək camaatımızın savad və maarif aləmində olan indiki əhvali ilə on il bundan əqdəm halətini. Tərəqqi çox artıq görünür və əgər söyləsək ki, bu tərəqqinin onda doqquzuna bais məhz Sidqidir, insafdan və həqiqətdən bilmərrə uzaq olmaz.

Mərhumun şəxsi sifətləri misilsiz idilər: təmkinli, mömin, sadıq, sakit, xoşəhval, rəhmdil və xeyirxah. Gözəl-gözəl xasiyyətlər Sidqini Naxçıvanda zərbül-məsəl eləmişdilər. O hörmət və məhəbbəti ki, camaatımız mərhumu göstərirdi, – indiyə kimi heç bir şəxsə göstərməyib. Mərhumu cani-dildən dost tuturdular mollalar, seyidlər, xanlar, əsnaf və hamma. Küçə və bazarda Sidqini barmağı ilə göstərirdilər. Mərhumun vəfatı günü çox kişilər göz yaş töküüb. Cənazəsini dəfn eləməyə gedən camaatı küçələr tutmurdu və yəqinül-yəqin bu camaatın hamısı başını aşağı dikib, qəlbin deyirdi: “Səd həzaran drığ, səd əfsus” [5, səh.110].

Cəlil Məmmədquluzadə yazdığı nekroloqda göstərir ki, qorxu təsiri altında qazanılmış nüfuz həqiqi hörmət və nüfuz ola bilməz. Əsil müəllim özünün pedaqoji məharət və ustalıq, insansevərliyi, şagirdlərə qarşı, eləcə də xalqa qarşı səmimiyyəti ilə məktəblə valideynlər arasında hörmət, qarşılıqlı anlaşma və ümumi məqsəd uğrunda işbirliyi yaratmağı bacarmalıdır. Ümumiyyətlə, Cəlil Məmmədquluzadə belə çatdırmaq istəyir ki, müəllim xalqın övladlarına doğma münasibət bəsləyən, onların bilik, savad sahibi olması üçün ciddi səylə çalışan, uşaqların sahib olduğu cəmiyyətə uğurlu adaptasiyasını təmin edən, həmin cəmiyyətin öndə gedən şəxsiyyətlərindən biri olmalıdır.

Yuxarıda sadalanan fikirlərdən Cəlil Məmmədquluzadənin müəllim və müəllim kadrları hazırlığı haqqındakı görüşlərini aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:

- müəllim məktəbdə və ümumiyyətlə, maarif sahəsində ən mühüm sima olmalıdır;
- müəllimin əqidəsi – uşağın əqidəsinin təşəkkül etməsinə kömək etməlidir;
- müəllim yüksək ümumi və ixtisas hazırlığı ilə yanaşı, həm də yüksək əxlaqi və mədəni səviyyəyə malik olmalıdır;
- müəllim əxlaq tərbiyəsi ilə şagirdlərdə bütün xeyirxahlıqlara və gözəlliklərə qüvvətli məhəbbət, nəcib hisslər və arzular inkişaf etdirməyi bacarmalıdır;
- müəllim xalq yolunda fədakarlıqla çalışmalıdır;
- müəllimin şagirdlərə verdiyi tələb onların yaş xüsusiyyətlərinə uyğun və aydın olmalıdır;
- müəllim səbirli, təmkinli olmalı, mühitin etinasızlığına diqqət verməlidir;
- müəllim uşaq ruhunun qabil bilicisi olmalı, qəlbinə hakim kəsilməlidir;
- müəllim xalqın ümumi tərəqqisi və maariflənməsinə çalışmalı, vətən uğrunda malını, canını əsirgəməməlidir;
- müəllim uşaqlarda vətənə sevgini, vətənə vurğun olmağı elə cani dildən danışmalı, aşılmalıdır ki, bu da uşaqlarda vətəni sevməkdə milli iftixar hissi oyatsın;
- xalqın milli-mənəvi taleyinin göstəricisi olan müəllim müəllim kadrları hazırlığına xüsusi diqqət etməlidir;
- müəllimlərin ixtisas və pedaqoji-psixoloji səviyyəsinə ciddi fikir verməlidir.

Cəlil Məmmədquluzadənin müəllim və müəllim kadrlarının hazırlanması haqqında fikirləri bu günümüzlə səsləşən, yaxın və perspektivlərin müəyyənləşdirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Onun müəllim şəxsiyyəti və müəllim kadrları hazırlığı haqqında olan fikirləri öz aktuallığını bu gün də saxlayır, təlim-tərbiyə işi ilə məşğul olan müəllimlər ordusunu yeni-yeni müvəffəqiyyətlərə ruhlandırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev Ş.S. Böyük ədibin əsərlərində psixoloji məsələlər. “Azərbaycan məktəbi” jurnalı, 1967, №1, səh.62-76
2. Həbibbəyli İ.Ə. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Naxçıvan, Əcəmi, 2009, 424 səh.
3. Məhərrəmov M.C. “Ölülər” əsərində bir psixoloji moment. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti. 14 may 1967, №39
4. Məmmədquluzadə C.M. Əsərləri. Dörd cildə. I cild (Tərtib edən və ön sözün müəllifi akademik İ.Həbibbəyli). Bakı, Öndər, 2004, 664 səh.
5. Məmmədquluzadə C.M. Əsərləri. Dörd cildə. IV cild (Tərtib edən və ön sözün müəllifi akademik İ.Həbibbəyli). Bakı, Öndər, 2004, 472 səh.
6. Camalov K.H. Mollanəsrəddinçilər düşündürərək öyrətməyin üsul və vasitələri haqqında “Təhsil

kurikulumları: praktik tətbiqlər” mövzusunda keçirilmiş Respublika konfransının materialları (13 aprel).
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu – 2016, səh.6-8

7. “Molla Nəsrəddin” jurnalı (1906-1931)

ABSTRACT

Kamal Jamalov

THEORETICAL REVIEW TO PROBLEMS OF TRAINING-EDUCATION IN THE HERITAGE JALIL MAMMADGULUZADEH

Theoretical view point to problems of school, teacher, education and training in the heritage of great democrat Jalil Mammadguluzadeh become the object of analysis in the article. It is noted that Jalil Mammadguluzadeh did his best in his practical activity in the field of teaching teachers cadr. Mirza Jalil paid great attention to the role of the teacher in the education and upbringing of the younger generation along with the new type school. He requested teachers to have the highest ideality, principled, noble moral qualities, comprehensive knowledge, constant work on themselves, to increase their knowledge, to be aware of the achievements of science, and to master knowledge with younger generations, showing that teaching art is “honest”, “honorable”, sacred and responsible. Jalil Mammadguluzadeh estimated the teacher’s personal example as an important factor influencing the upbringing work at school or in other public places. Therefore, the teacher should not restrict his work at school, he should work in the broad public, propagandize the public’s education, and should serve only the people and avoiding dignity of the working people. Mammadguluzadeh considered training and education as a single process, he didn’t limit this work only for the teacher’s activity, also demanded the activity, independence, effort and diligence from students. He also noted that the press, the book and the library had a essential effect on the training-education. He focused the attention to taking into account the age and individual personality of children both in the training process and in the education process, considering principle rules of didactics such as from easy to difficult, from simple to complex, from known to unknown and etc. in the training. J.Mammadguluzadeh preferring the main principals of education and teaching supported to include certain subjects to the curriculum, so that they could educate children with the scientific outlook and noble moral qualities in the teaching process. Mirza Jalil considered that to be based on visual aids usage, consciousness and activity, systematicity is important. In the same time, description of how the pupils’s intellectual activity, initiative, methods that develop the skill of independent thinking, especially questions, tasks and exercises and its evaluation were mentioned in the article.

РЕЗЮМЕ

Кямал Джамалов

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ВЗГЛЯД НА ПРОБЛЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ И ОБУЧЕНИЯ В НАСЛЕДИИ ДЖАЛИЛА МАМЕДКУЛИЗАДЕ

В этой главе подчеркивается Джалиль Мамедкулузаде широко пропагандировал идею о необходимости ведения обучения на родном языке в целях привития учащимся национального самосознания, проведения урока нравственного возрождения, пропаганды родного языка. Роль и деятельность Джалиля Мамедкулузаде в борьбе за прогресс родного языка, их мысли о необходимости и значении преподавания родного языка проанализированы и обобщены в этой научной статье. Здесь также оценена деятельность просветителя Джалиля Мамедкулузаде в развитии школы, театра и национальной печати, охарактеризованы общественно-культурные обстоятельства, обуславливающие создание печати на азербайджанском языке, обобщена роль Джалиля Мамедкулузаде в развитии демократических, просветительских идей в Азербайджане, также его заслуги в развитии школы и просвещения, борьба просветителей с противниками в этой сфере, проанализированы его взгляды относительно значения, описания, становления и развития народной педагогики, нашедшие свое отражение в журнале. Вопросы воспитания детей в национальном духе, роль источников подобного воспитания и другие стали предметом изучения в конце этой главы.

ABBAS HACIYEV
Naxçıvan Dövlət Universiteti
abbashaciye@gmail.ru

**NAXÇIVANDA ƏDƏBİ MÜHİT,
ONUN TƏDQIQI TARİXİ VƏ QARŞIDA DURAN VƏZİFƏLƏR**

Açar sözlər: ədəbi mühit, tədqiqat, Naxçıvan, Əsgər Qədimov, yeni vəzifələr

Key words: literary media, research, Nakhchivan, Asker Qadimov, new tasks

Ключевые слова: литературные СМИ, исследования, Нахчыван, Аскер Кадимов, новые

задачи

XVIII - XIX əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında ədəbi mühitin zonalar üzrə inkişafı mərhələsinə qədəm qoyduğu dövr kimi tariximizə düşmüşdür. Tiflis, Dərbənd, İrəvan, Təbriz, Gəncə, Şamaxı və başqa bu kimi coğrafi məkanlarda həyatın digər ictimai-siyasi sahələrində baş verən təkamül mədəniyyət və təhsil sahəsində də özünü göstərirdi. Milli mətbuatın və teatrın yaranması bölgələrdə ədəbi mühiti də formalaşdırdı.

Naxçıvan diyarında ilk olaraq Ordubadda dövrün qabaqcıl ziyalı Hacığa Fəqir Ordubadi tərəfindən “Əncüməni-şüəra” adlı ədəbi məclis yaradıldı. Böyük ədib Məmməd Səid Ordubadinin atası olan bu ziyalı ətrafına xeyli şair toplamışdır. Görkəmli ədəbiyyatşünas-alim ordubadlı filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Yavuz Axundlu Ordubad ədəbi mühitinin tədqiqi ilə bağlı yarım əsrdən artıq araşdırmalar aparmışdır. Ömrünü Naxçıvan Muxtar Respublikasında elm və təhsilə həsr etmiş ədəbiyyatşünas-alimin üç cildlik “Seçilmiş əsərləri”ndə diyarın ədəbi mühiti haqqında geniş araşdırmalarını oxucu və tədqiqatçılara çatdırmışdır.

Akademik İsa Həbibbəyli “Nuhçıxandan-Naxçıvana”adlı 850 səhifəlik sanballı tədqiqatının beşinci-“Naxçıvan ədəbi mühiti”adlı bölməsində rus ədəbiyyatının klassiki Lev Tolstoyun Tula vilayətinin Yasnaya Polyana kəndində yaşayıb “Hərb və sülh” romanını qələmə alması, Mixail Şoloxovun Rostov vilayətinin Vyosinski stansiyasında ömür sürməsi və burada yazdığı “Sakit Don” romanına görə Nobel mükafatı alması faktını nümunə çəkməklə bildirir ki, qələm əhli istənilən məkanda sanballı əsərlər yazıya bilər.

Akademik Azərbaycan ədəbiyyatından da belə faktları vurğulayır, M.Füzulinin öz əsərlərini Kərbəlada, M.P.Baqifin Qazaxda və Qarabağda, Qasım bəy Zakirin Ağdamın Xındırstan kəndində, M.Ə.Sabirin və A.Səhətin Şamaxıda yaşayıb yaratdıqlarını bildirir. Bütün bu faktlarla ölkəmizin ərazilərindən uzaq salınmış Naxçıvan MR yazarlarının çətinliklərini qabartmaq istəmiş və onların fədakarlıqlarını alqışlamışdır.

Azərbaycanın xalq yazıçısı Hüseyn İbrahimov doxsan ildən artıq ömrünü Naxçıvanda yaşamış, uzun müddət Naxçıvan Yazıçılar Birliyinə rəhbərlik etmişdir.

Naxçıvan ədəbi mühiti diyarın Ordubad bölgəsində daha çox tanınmış və sanballı qələm sahibləri tərəfindən təmsil olunmuşdur.

Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Ədəbiyyat” kafedrasının müdiri filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Əsgər Qədimov “XIX əsr Ordubad ədəbi mühiti” mövzusunda doktorluq dissertasiyası yazmışdır. Alimin işi Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin qərarı ilə ali məktəblər üçün dərslik kimi çap olunmuşdur. Azərbaycan ali məktəblərinin filologiya ixtisaslarında bakalavr və magistr pillələri üzrə təhsil alan tələbələr və tədqiqatçılar ondan istifadə edə bilərlər.

Qədim diyarın həmin ali məktəbinin müəllimi filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Seyfəddin Eyvazov “Şərr ədəbi birliyi” adlı kitabçasında sakini olduğu bölgənin yazarları haqqında axtarıqlarını maraqlananlara çatdırmışdır.

Bu sətirlərin müəllifi də həmin silsiləyə qoşularaq “Kəngərli bölgəsində ədəbi mühit; dünən və bu gün” adlı kitabça hazırlamışdır. Kitabçada Naxçıvan MR-də yeni yaradılmış Kəngərli rayonunda “Hüseyn Cavid” ədəbi birliyinin yaradılması və oradakı yazarlar haqqında məlumat verilmişdir.

Tədqiqatçı Nüşabə Məmmədova “XX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti” mövzusunda dissertasiya müdafiə etmişdir. Nüşabə xanım Rəsul Rza, Bəkir Nəbiyev, İsa Həbibbəyli, Yavuz Axundlu, Məhərrəm Cəfəri, Hüseyn Həşimli, Əbülfəz Əzimli, Nadir İsmayılov, Nigar Sadıqzadə və başqa ziyalıların Naxçıvan MR ədəbi mühitinə maraq və qayğı göstərməsini, onların Naxçıvanda yaşayıb-yaradan ədiblərin yaradıcılığını araşdırmağa sərf etdiyi elmi fəaliyyəti təqdir etmişdir.

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Sevindik Vəliyev və tanınmış jurnalist Akif Axundov “Naxçıvan ədəbi mühiti”, “Naxçıvanın şair və yazıçıları” və “Naxçıvanın elm-sənət adamları və saz-söz ustaları” adlı kitablarını 2008-2011-ci illərdə ədəbi ictimaiyyətə çatdırmışlar.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında bu gün şeir, nəsr və ədəbi tənqid sahəsində fəaliyyət göstərənlərin sayı artmışdır. İstedadlı şair Asim Yadigarın rəhbərlik etdiyi Naxçıvan Yazıçılar Birliyinin üzvləri XXI əsrin ədəbi və elmi salnaməsini yazmaqda davam edirlər.

Naxçıvan MR yaradılmasının 95 illik yubileyi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyevin və Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri hörmətli Vasif Talıbovun xüsusi sərəncamları ilə geniş qeyd olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Ə.Qədimov. Ordubad ədəbi mühiti. Bakı, 2010, 545 səh.
2. İ.Həbibbəyli.”Nuhçıxandan-Naxçıvana”. B., 2015, 846 səh
3. İ.Həbibbəyli. Əliqulu Qəmküsarin ədəbi taleyi; sənətdə və həyatda. Şərq qapısı” qəzeti. 24.06.2017, N98(21759)
4. Akif Axundov.Sevindik Vəliyev. Naxçıvan ədəbi mühiti. B., 2008, 216 səh.
5. Akif Axundov, Sevindik Vəliyev. Naxçıvanın şair və yazıçıları. B., 2010, 264 s.
6. Akif Axundov, Sevindik Vəliyev. Naxçıvanın elm-sənət adamları və saz-söz ustaları. Bakı, 2011, 276s.
7. S.Eyvazov. “Şəhur” ədəbi birliyi
8. Abbas Hacıyev.”Kəngərli bölgəsində ədəbi mühit; dünən və bu gün”
9. Hikmət Mehdiyev.Universitet ədəbi mühiti.
10. “Naxçıvan” jurnalı. 2007, N15,s.146-152
11. “Gəmiqaya” almanaxı. NDU,”Qeyrət”nəşriyyatı, 1999, 109 səh.

ABSTRACT

Abbas Hacıyev

In the 18th to 19th centuries, in the literary history of Azerbaijan, literary stereotypes of the history of the development of the history of our history. Evolution in other communal-political spheres of life in Tbilisi, Derbent, Yerevan, Tabriz, Ganja and other geographical regions as well as the reflection of culture and education. The national press and the theater of literature are composed in the literary environment in the regions. Earlier in Ordubad, the literary Soviet subheading of the "Ankum Shura" had been created by Haggiag Fagir Ordubadi, who was the intellectual elecent.

РЕЗИОМЕ

Аббас Гаджиев

В 18-19 веках нашей эры в литературе Азербайджана история литературных сред на стадии развития впала в нашу историю. Эволюция в других общественно-политических сферах жизни в Тбилиси, Дербенте, Ереване, Тебризе, Гяндже и других географических областях также нашла отражение в области культуры и образования.Развлечение национальной прессы и театра создало литературную среду в регионах. Впервые в Ордубаде литературный совет под названием «Анкум-шура» был создан Хаджиагой Фагиром Ордубади, ведущим интеллектуалом того времени.

ELMİRA MƏHƏRRƏMOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
meherremova.elmira @ bk.ru

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANÇILIQ İDEYASI

Açar sözlər: *ədəbiyyat , sənətkar, jurnal, məşhur, realizm*

Key words : *literature, magazine, popular, realism, playwright*

Ключевые слова: *литература, журнал, популярность, реализм, драматург*

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən böyük sənətkarlarından biridir. O, ədəbiyyatımızda tənqidi – realizm üslubunun və mollanəsrəddinçilik hərəkatının başçısı kimi məşhurdur.

C.Məmmədquluzadə 1869-cu ildə Naxçıvan şəhərində doğulmuşdur. İlk təhsilini şəhər məktəbində alan Cəlil 1882-1887-ci illərdə Qori müəllimlər seminariyasında oxumuşdur. Seminariyanı bitirdikdən sonra o, bir müddət İrəvan quberniyasının Uluxanlı, Baş Noraşen və Nehrəm kəndlərində dərs aparmışdır. C.Məmmədquluzadə 1808-1901-ci illərdə Naxçıvan və İrəvanda inzibati idarələrdə məmur vəzifələrində işləmişdir. 1903-cü ildə Tiflisə gələn Mirzə Cəlil məşhur şerqşünas və publisist “Şərqi-Rus” qəzetinin redaktoru Məhəmməd ağa Şahtaxtincki ilə tanış olur. 1904-cü ildən o, “Şərqi-Rus” qəzetində işləməyə başlayır. C.Məmmədquluzadə 1905-ci ildə Ö.F.Nemanzadə ilə birlikdə “Şərqi-Rus” qəzetinin mətbəəsini alaraq, onu “Qeyrət” adlandırır. 1906-cı il aprelin 7-də isə “Molla Nəsrəddin” jurnalının ilk nömrəsini nəşr edirlər. Bu zamandan başlayaraq Mirzə Cəlil bədii və publisistik yaradıcılıq sahəsində daha səmərəli çalışır. 1920-1921-ci illərdə C.Məmmədquluzadə Təbrizdə yaşamış və “Molla Nəsrəddin” jurnalının səkkiz nömrəsini burada nəşr etdirmişdir. 1921-ci ilin iyun ayından Bakıya qayıdan Mirzə Cəlil bir il sonra “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrini yenidən davam etdirir.

Ömrünün sonlarında Mirzə Cəlil mənəvi təzyiqlərə məruz qalmışdır. Sənətkara “Burjua yazıçısı” damğası vurulmuş, “Molla Nəsrəddin” jurnalının adı dəyişdirilərək, “Allahsız” adlandırılmışdır.

C.Məmmədquluzadə 1932-ci il yanvar ayının 4-də Bakıda vəfat etmişdir.

C.Məmmədquluzadə yaradıcılığa “Çay dəstgahı” adlı bir pərdəli alleqorik mənşəli pyeslə (1887-ci il) başlamışdır. Əsas surətləri samovar, çaynıq və s. olan bu əsərində müəllif mülkədarların tüfeyli həyatına gülürdü. Yazıçının “Kişmiş oyunu” (1882-ci il) bir pərdəli pyesində isə Vəlisoltanın simasında avara adamlar tənqid olunur.

C.Məmmədquluzadənin ilk iri həcmli əsəri “Danabaş kəndinin əhvalatları povestidir. (1894-cü il). Əsrin əvvəllərində C. Məmmədquluzadə bir sıra hekayələrini yazır: “Poçt qutusu”, “Kişmiş oyunu”, “Usta Zeynal”, “İranda hüriyyət”, “Qurbanəli bəy”, “Quzu” və s. Yazıçının 1903-cü ildə yazdığı ilk hekayəsi “Poçt qutusu” 1904-cü ildə “Şərqi-Rus” qəzetində nəşr olunur. Mirzə Cəlilin mətbuata gəlişi isə 1902-ci ildə Bakıda “Kaspi” qəzetində nəşr olunmuş məqaləsi ilə başlanır.

C.Məmmədquluzadənin ən məşhur hekayəsi “Poçt qutusu”dur. Hekayə gözlənilməz sonluqla bitdiyi üçün onu novella da adlandırırlar. Hekayənin əsas surətləri “İtqapan” kəndinin xanı və onun rəiyyəti (kəndlisi) Novruzəlidir. Əsərdə Novruzəlinin itaətkarlığının və avamlığının təsviri əsas yer tutur. Kəlməbaşı Xana “qadan alım”, “başına dönüm” deyən Novruzəli avamlığı üzündən həbs olunur. O, xanın məktubunu poçt qutusuna salandan sonra nə edəcəyini bilmir və bu vaxt məktubları aparmağa gələn rus poçtalyonunu döyür. Xan Novruzəliyə zəmin olub, onu həbsxanadan buraxdıqdan sonra kəndlisinin avamlığına gülür. Bir müddətdən sonra Novruzəliyə üç ay həbs cəzası əsildiyini eşitdikdə isə Xan “bir qədər fikir eləyir”.

Yazıçının təsvir etdiyi Novruzəli o dövrün Azərbaycan kəndlilərinin tipik surətidir. Novruzəli avam, səmimi və itaətkar olmaqla yanaşı, həm də dindardır. O, baş vermiş hadisəni belə izah edir: “Bunlar hamısı Allahdandır”.

Yazıçı novruzəlilərin sivil bir xalq kimi formalaşmasına mane olan müstəmləkəçilik siyasətini daha çox satira atəşinə tutur. Ədəbiyyatşünaslıqda etiraf olunduğu kimi, divanxanəni yaxşı tanımağa məcbur edildiyi halda poçt qutusunun mahiyyətini bilməyən Novruzəlinin taleyinin təqdimi ilə ədib Azərbaycan kəndlisinin böyük müdafiəçisi olduğunu nəzərə çatdırmışdır.

C.Məmmədquluzadənin “Usta Zeynal” hekayəsində şəriət əsiri olan müsəlmanların “paklıq” və “murdarlıq” haqqındakı təsəvvürləri satirik gülüş doğurur. F.Köçərli 1906-cı ildə yazdığı bir məqaləsində

yazığının “Usta Zeynal “ hekayəsinə yüksək qiymət vermişdir.O yazırdı ki, C.Məmmədquluzadə bu hekayəsində usta zeynalların tənbel və sadəlvhlüyünü dərin təəssüf hissi ilə qələmə almışdır.

C.Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları “ povesti yazığının ilk və həcmcə ən böyük nəsr əsəridir.Yazıçı xatirələrində qeyd etdiyi kimi, o əsəri əvvəlcə hekayə şəklində yazmışdır.Sonradan müəllif əsərlə bağlı hissələri (o cümlədən “Eşşəyin itməkliyi” adlanan hissəsini) birləşdirərək onu povest adlandırmışdır.

Əsərin əvvəlin yunan filosofu Sokratın “ pak və təmiz insaf səsi”haqqındakı sözləri epigrafi kimi verilmişdir.Bununla yazıçı öz əsərini pak və təmiz vicdanın səsi ilə qələmə aldığı bildirir.Povest “Bir yüngülvari müəqəddimə” başlığı ilə açılır, burada klaglağı Sadıqla qəzetçi Xəlildən danışılır. Əsərdəki əsas hadisələr isə povestin “Eşşəyin itməkliyi” adlı hissəsilə başlanır.

Povestdə keçən əsrin 90-cı illərində Azərbaycan kəndində baş verən hadisələr ümumiləşdirilmiş şəkildə və realist qələmlə təsvir olunur.Yazıçı kəndlilərin ağır vəziyyətini, qadınların acınacaqlı taleyini ürək ağrısı ilə təsvir etməklə yanaşı, bunların səbəbini də göstərməyə çalışır.

Məmmədhasən əmi fəqir və yoxsul kəndlilərin tipik surətidir.Üzüyola,zəhmətkeş, mömin bir insan olan Məmmədhasən əminin ömrü ehtiyac içində keçmişdir. O, çörək pulu qazanmaq üçün bir neçə il İrəvan tərəfində yaşamış, sonra çarvadarlıqla (ulaq alveri ilə) məğul olsa da, bəxti gətirməmişdir.Xırda alverlə birtəhər dolanan 54-55 yaşlı Məmmədhasən əminin evində dünya malından heç nəyi yoxdur.

Məmmədhasən əmi dindar bir insandır. Onun ən böyük arzusu Kərbəla ziyarətinə getməkdir.Bu məqsədlə o, borc-xərclə bir ulaq alır.Lakin kəndin katdası Xudayar bəy Məmmədhasən kişinin ulağına əlindən alır və satır.Məmmədhasən əminin arzusu gözündə qalır.Eşşək dərdi yazıq kişinin oğlu Əhməd və oğlu İzzəti öldürür.Əsərdə Məmmədhasən əminin faciəsinin kökü onun hədsiz dindarlığı və zorakılığz qarşı acizliyi, itaətkarlığı ilə bağlanılır.

Povestin mərkəzi surəti Xudayar bəydir.Əyri yolla katda təyin edilən Xudayar bəy zalım və qəddar adamdır. Yazıq, fəqir kəndlilərin qənimi olan Xudayar bəy ona “bəy” əvəzinə “katda” deyər müraciət edənləri əlindəki zoğal çubuğu ilə döyür. Katdanın ən səciyyəvi xüsusiyyəti isə varlanmaq ehtirasıdır.Xudayar bəy bu niyyətlə “dostu”Kərbəlayi Heydər öləndən sonra onun dul arvadə Zeynəblə evlənir.Zeynəbin var-dövlətinə sahib olandan sonra O, başqa bir qızla da evlənir. Xudayar bəyin zalımlığı onun birinci arvadı Şərəflə, xüsisilə də Zeynənin böyük qızı Ziba ilə rəftarında qabarıq şikildə özünü göstərir.

Müəllif Xudayar bəyin simasında yerli hakimlərin özbaşnalıq və zorakılığını böyük ustalıqla təsvir edir.

Povestdə Zeynəb surəti də əsas yer tutur. Həyatda bəxti gətirməyən, 42 il yaşında dul qalan Zeynəb fədakar və qorxmaz bir qadındır.Onun yeganə arzusu uşaqlarını böyütməkdir.Zeynəb Xudayar bəyin elçisinə deyir: “Qoy Xudayar anqırsın, tayını tapsın, Zeynəb onun tayı deyil, onu qapısında heç nökrə də saxlamaz.

Cəlil Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı” əsəri milli istiqlal, dövlətçilik, müstəqillik ideallarını özündə əks etdirən çox qiymətli bir mənbədir. Bu pyes azərbaycançılıq ideyalarının mənbəyidir.Akademik İsa Həbibbəylinin sözlərilə desək: “Anamın kitabı”- Azərbaycanın milli istiqlalı haqqında XX əsr boyu yazılmış silsilə əsərlərin mənəvi anasıdır.

Cəlil Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı”əsəri milli-mənəvi özünüdərkz.Vətənçilik, milli birlik və müstəqillik dərslidir.

Pyesin əsas ideyası Vətənə,xalqa,ana dilinə sadıq olmağa çağırışdır.Əsərdə müxtəlif dövlətlərə meyilli olan ziyalılardan səhv yol tutduqları tənqid olunur.Müəllifə görə, xalqın nicat yolu kiminsə,hansı dövlətinsə ağışuna atılmaq yox, Vətən ideyası ətrafında birləşməkdir.

Əsərin əsas surətləribir ananın,bir ananın övladları olan üç qardaşdır.Rüstəm bəy,Mirzə Məhəmmədəli və Səməd Vahid. Bu qardaşlar ilk növbədə geyimləri ilə fərqlənirlər. Rusca ali təhsil almış Rüstəm bəy “ intelligent paltarındadır, pidjak və jilet geyib ,galstuk taxmışdır. İranda oxumuş Mirzə Məhəmmədəlinin başında uca İran bərkü,əynində uzun İran arxalığı vardır. İstanbulda oxumuş Səməd Vahid isə başına qırmızı fəs qoymuşdur.Qardaşların geyimləri kimi, zövqləri və dünyagörüşləri də müxtəlifdirAtaları mərhum Əbdüləzim vətənpərvər və qeyrətli bir kişi olduğu halda,oğlanları milli ənənələrə yaddırlar.Qardaşlar təhsil aldıkları dillərə meyillidirlər. Rüstəm bəyin xeyriyyə cəmiyyətində qardaşların mübahisəsi düşür və ixtilaf getdikcə dərinləşir.Artıq onlar bir ailədə, bir otaqda qalıb işləyə bilmirlər.Qardaşların bütün günü evdə oturub kitab oxumaları hökumət nümayəndələrini şübhəyə salır.Senzor Mirzə Səfərin üç qardaşın kitablarını yoxlamaq səhnəsində onlar arasında daha bir neçə fəq olduğu anlaşılır. Məlum olur ki,qardaşların soyadları müxtəlifdir.Onların kitabları da bir-birindən fərqlidir.

Əsərdəki hadisələr son nəticədə Vətəni təmsil edən Ananın-Zəhrabəyim surətinin üzərində mərkəzləşir. Oğulların bir-biri ilə dil tapa bilməmələri Ananı dərdə salır

Əsərdə görkəmli ədib məharətlə Azərbaycan xalqının taleyi məsələsini bir ailənin timsalında ümumiləşdirib, dərin həssaslıqla ifadə edib. "Anamın kitabı" əsərində təsvir olunan sadə xalq nümayəndələri isə, fikrimizcə, Azərbaycan xalqının taleyi və məfeyi ideyasını ifadə edirlər.

Cəlil Məmmədquluzadənin Gülbahar obrazı Azərbaycan ədəbiyyatında Vətən, millət və istiqlal amalının dramatik üvertürasıdır.

C. Məmmədquluzadə yeganə sənətkarlardandır ki, ayı və ulduzu atanın yadıgar qoyduğu "Anamın kitabında" təsvir etməklə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bayrağına işarə etmiş, bu əsər ilə sanki ilk müstəqil Azərbaycan dövlətinin süqutuna "ağı" demiş ona olan rəğbətini bildirmiş üç qardaşın barışmaz münasibətlərinin timsalında onun süqutu səbəblərini əks etdirmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadənin publisistikasında da azərbaycançılıq mövzusu özünəməxsus yer tutur. Ədibin publisistikasının şah əsəri sayılmağa layiq olan məşhur «Azərbaycan» məqaləsi (1917) milli oyanış və siyasi intibah dövrünün həqiqi bədii manifestidir. «Azərbaycan» məqaləsi – Azərbaycan məmləkəti coğrafiyasının vətəndaş ədib Cəlil Məmmədquluzadənin mahir qələmi ilə çəkilmiş nadir publisistik xəritəsidir. «Azərbaycan» məqaləsindəki aşağıdakı sətrlər hər bir azərbaycanlı üçün həmişəlik ana dili, milli coğrafiya və tarix dərslisi proqramıdır: «Bəzi vaxt otururam və papağımı qabağıma qoyub fikrə gedirəm, xəyalata cumuram. Özümdən soruşuram ki:

- Mənim anam kimdir?
- Öz-özümə də cavab verirəm ki:
- Mənim anam rəhmətlik Zəhrabanu bacı idi.
- Dilim nə dilidir?
- Azərbaycan dilidir.
- Yəni Vətənim haradır?
- Azərbaycan Vilayətidir.
- Haradır Azərbaycan?

Mirzə Cəlilin fikrincə, «qələmin müqəddəs vəzifəsi xalqa xidmət etməkdir». O, publisistikasında da «barıt atəşi, maarif topu, mədəniyyət təkamülü, yaxud dinamit inqilabı» ilə doğma xalqının tərəqqisi və inkişafına təkan verməyə çalışmışdır. «Nədən başlamalı?» sualına

"Molla Nəsrəddin" jurnalındakı yazılarında C. Məmmədquluzadə özünün aşağıdakı məşhur sözlərinə əməl etməyə çalışmışdır: "Qələmin müqəddəs vəzifəsi xalqın xoşbəxtliyi yolunda xidmət etməkdir". Məhz buna görə də ədibin yazılarında xalqın dərdləri ilə bağlı məsələlər geniş yer tutur. Onun "Bağdad", "Xənnas", "Məryəm xanım" kimi yazılarında Vətənin və dərdlərinə biganə qalan "ziyalılar" tənqid olunur. "Meymunlar" felyetonunda yazıçı məktəblərdə ana dilinin öyrədilməsi məsələsinin zəruriliyini göstərirdi.

Ana dili məsələsinə böyük əhəmiyyət verən sənətkar "Xatiratım" adlı əsərində iftixarla yazırdı: "Yazıda böyük cü XX əsrin əvvəllərində əlifba məsələsi də böyük önəm daşıyan mövzulardan biri idi. Ziyalılar arasında həm ərəb əlifbasının, həm də latın əlifbasının tərəfdarları var idi. Cəlil Məmmədquluzadə yenilikçi ziyalı kimi latın qrafikasının tərəfdarlarından idi. O, ərəb əlifbasının yazıda bir çox problemlər yaratdığını öz felyetonlarında tez-tez qeyd edirdi. "Molla Nəsrəddin" jurnalının 1908-ci il, 19-cu sayında "Dil" adlı felyetonda ərəb qrafikası ilə yazılmış məktubda bir hərf yanlışlığının nə qədər faciə yaratdığı göstərilir: "Mən indiyə kimi inciyirdim o müsəlmanlardan ki, öz dillərini bilə-bilə bir-birinə rus dilində məktub yazırlar. Amma indi incimərəm. Dərülfünü qurtarmış cavanlarımızın hamısı rus dilində yazı-pozu eləyirlər - müsəlmanca savadı olanlar da eləyir, olmayanlar da eləyir. Əvvəla mən buna razı olmazdım, amma indi razıyam. Hətta qəzetə müdirlərimizdən bizə indiyədək bir neçə kağız gəlib. Bunların hamısı rusca yazılıb. Müəllim rəfiqlərimiz də rusca kağız yazırlar. Az qalıb mollalarımız da rus dilində irsal-mərsul edərlər, amma eləmirlər, məhz ondan ötür ki, rusca bilmirlər. Bu işlərə əvvəllər mən də təəccüb edirdim, amma indi eləmirəm. Səbəbi var....." Felyetonda qeyd olunur ki, ərəb əlifbası ilə Molla Cəfərə göndərilən məktubda yazılan "Anama de ki, Fatmanın oğlu oldu" xəbəri "Anama de ki, Fatmanın oğlu öldü" şəklində anlaşılmışdır.

XX əsrin əvvəllərində türk xalqları arasında ortaq bir ədəbi dilin zəruriliyini böyük ədib çox yaxşı başa düşürdü. Cəlil Məmmədquluzadə yazırdı: "Həm tək bircə Qafqaz türkləri üçün ümumi bir dil məsələsinin həlli hələ səhvdir, pəs Osmanlı türkləri, pəs Krım və Qazan tatarları, pəs Türkünstan və Özbəkistan, pəs İran azərbaycanlıları... Pəs biz bunu etiraf edirik ki, əvvəl-axır türk kütlələri üçün ədəbi dilə və ümumi imlaya çox böyük ehtiyac vardır. Və etiqadımız da bundadır ki, bir belə dil gec-tez vücuda gələcəkdir".

Ədibin felyetonlarının bir qisminə öz ana dilində danışmağı ar bilən ziyalılar tənqid olunurdu. Təsadüfi deyil ki, Mirzə Cəlil "Molla Nəsrəddin" jurnalının ilk nömrəsində (Tiflis, 1906, 7 aprel) "Sizi deyib gəlmişəm" adlı felyetonunda ana dili məsələsinə toxunmuşdu: "Məni gərək bağışlayasınız, ey mənim türk qardaşlarım ki, mən sizlə türkün açıq ana dili ilə danışırım. Mən onu bilirəm ki, türk dilində danışmaq eyibdir və şəxsin elminin azlığına dəlalət edir. Amma hərdən bir keçmiş günləri yad etmək lazımdır...

Hərdən bir ana dilində danışmaqla keçmişdəki gözəl günləri yad etməyin nə eybi var?"

Cəlil Məmmədquluzadə bir sıra hekayələrində də ana dili məsələsinə toxunmuşdur. Onun "Şeir bülbülləri", "Sirkə" hekayələri dil mövzusunda. "Şeir bülbülləri" hekayəsində evində farsca "nadir kitablar" kolleksiyası yığan bir ziyalının ailəsində nə xanımının, nə də oğlunun anlamadığı qəzəllər oxuması tənqid atəşinə tutulur. Halbuki həmin evdə bir qız uşağına sadə ana dilində nağıl söyləyən Zeynəb arvadın danışığı hamı tərəfindən çox rahat başa düşülür. Yəni bu müqayisəni verməklə böyük ədib öz ana dilinə xor baxan üzdənirəq "ziyalıları" tənqid edirdi. "Sirkə" hekayəsində isə balıq sözünü düzgün tələffüz edə bilməyən ziyalılar tənqid olunur. Burada müəllif göstərir ki, balıq sözünü balıx deyil, balık kimi yanlış tələffüz etməyə cəhd edən ziyalılar osmanlı türkcəsinin tərəfdarlarıdır. Hekayədə Əhməd Fitrət kimi milli sözlərimizi süni olaraq osmanlı türkcəsinin tələffüzünə uyğun olaraq yanlış tələffüz edənlər əsas tənqid hədəfidir: "Mən üzümü Əhməd Fitrətə tutub dedim:

- Necə yəni nəyin səbəbi? Axı səndən soruşurlar ki, biz ki, dörd Azərbaycan balaları ki, oturub burada balıx yeyirik, nə səbəbə biz balığa "balıq" deyək, "balıx" deməyək?"

Yazıcının müxtəlif əsərlərində gah rus, gah fars, gah ərəb, gah da osmanlı türkcəsinə aid sözlərin yersiz işlənməsi tez-tez tənqid olunur. Ədib "Danabaş kəndinin əhvalatları" povestinin "Bir yüngülvari müqəddimə" adlanan hissəsində ərəb sözləri ilə nitq söyləyən axundu tənqid atəşinə tutaraq Lağlağı Sadıqın dili ilə ərəb mənşəli ləqəb sözünü deyil, xalq danışıq dilinə aid ayama sözünü işlətməklə ana dilinə sonsuz sevgisini ifadə edir. Halbuki axund ayama sözünü avam sözü hesab edir, ləqəb sözünün işlənməsini təşviq edir: "Sadıq bir az duruxub cavab verdi ki, lağlağı onun ayamasıdır. Axund təəccüblə dübarə soruşdu:

- Olan, ayama nədi, qəribə avam adamsınız!

Sadıq səbəbini soruşanda axund bizi başa saldı ki, lağlağı Sadıqın ayaması deyil, ləqəbidi. Amma avam sözüdür, ləqəb ərəb sözüdür. Axırda axund bərkə-bərk bizə tapşırı ki, ayama ləfzini dilimizə gətirməyək, ləqəb deyək".

Canlı xalq dilinin varlığını qoruyub saxlamağı təbliğ edən böyük ədib bütün yaradıcılığı dövründə dil məsələsinə həssaslıqla yanaşmışdır. Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərinin dili xalq danışıq dilinə çox yaxındır. Onun əsərlərində kətək yemək, dəmə qoymaq, ləzzət aparmaq, əlində maya tutmaq, başını gırləndirmək, ovutmaq, quylamaq, yavıqlaşmaq, qısnamaq, dılğır, ləyən, pəyə, çömbəlmək, sin, dadaş, ayama tipli xalq danışıq dilinə məxsus ifadə və sözlər, frazeologizmlər onlardır.

Cəlil Məmməduquluzadə şəxsiyyətinə qarşı son zamanlar aparılan ədalətsiz kampaniyalar qeyri-sağlam düşüncənin təzahürüdür. Cəlil Məmmədquluzadənin əsərləri Azərbaycan xalqının dünya ədəbiyyatına bəxş etdiyi misilsiz bədii sənət nümunələridir. Bütün varlığı ilə Azərbaycan xalqına xidmət edən, Azərbaycan ədəbiyyatına yeni janrlar bəxş edən, yeni ədəbi məktəb yaradan, tənqidi realizmin banisi olan Cəlil Məmmədquluzadə ruhuna ehtiram və sevgi hər bir ziyalının mənəvi borcudur. "Vətən, vətən, vətən! Dil, dil, dil! Millət, millət, millət! Dəxi bu dairələrdən kənar bəni-noi bəşər üçün özgə nicat yolu yoxdur" - deyən Cəlil Məmmədquluzadə doğma xalqının rifahı və istiqlalı üçün çalışmışdır. Əsərlərində daima Azərbaycan xalqının maariflənməsini təbliğ edən Cəlil Məmmədquluzadə irsi hər zaman millətimizin gələcəyinə işıq salacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

- 1.C.Məmmədquluzadə. Seçilmiş əsərləri. I cild, Bakı, səh.181
- 2.C.Məmmədquluzadə. Əsərləri. III cild, Bakı, 1984, s.10
3. E. Qasıмова. Molla Nəsrəddin”in poetikası. Bakı, 1985
- 4.İ.Həbibbəyli. “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi və molla-nəsrəddinçilik. Azərbaycan, 2016, 7 aprel

ABSTRACT

The article talks about the life and creativity of Mammadguluzadeh and the ideas of deep democracy, freedom and Azerbaijaniism, which are reflected in his works.

PEZIOME

В статье рассказывается о жизни и творчестве Мамедгулузаде и об идеях глубокой демократии, свободы и азербайджанства, которые отражены в его работах.

FARİZ QASIMBƏYLİ
Azərbaycan Universiteti
fariz.qasimbeyli@yandex.com

MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİR YARADICILIĞINDA TƏSƏVVÜF FƏLSƏFƏSİNİN TƏZAHÜRÜ

Açar sözlər: *Sabir, təsəvvüf, islam, sufizm, qəzəl*

Key words: *Sabir, sufizm, islam, sufizm, ghazal*

Ключевые слова: *Сабир, мистика, Ислам, суфизм, газель (стихотворная форма)*

Azərbaycan türklərinin yetişdirdiyi ən böyük satirik şairlərdən biri olan Mirzə Ələkbər Sabir ədəbiyyat tariximizə süjetli satirik şeirin yaradıcısı, milli satirik şeirimizə ilk dəfə olaraq qırmanc, taziyanə, satirik bəhri-təvil, sual-cavab, satirik marş və s. kimi janrlar gətirmiş bir novator kimi daxil olmuşdur. O ilk şeirlərinin çap olunması ilə, özünü, fikirlərini, arzularını, tənqidlərini daha yaxşı ifadə edə bildiyi əsl xalq jurnalı – “Molla Nəsrəddin” jurnalının ən sevimli şairinə, redaktoru böyük ədib Cəlil Məmmədquluzadənin və molla Nəsrəddinçilərin isə xalqın oyanması, maariflənməsi və tərəqqisi yolunda yaxın dostuna, silahdaşına çevrilmişdi.

Sabir “istər əsas tənqid hədəflərindən olan zəmanəsinin riyakar mollaları, “din xadimləri” tərəfindən “bidin”, “kafir” elan olunduğu kimi, sovet dövrü sabirşünaslarımız tərəfindən də “ateist”, “dinə qarşı mübarizə aparan” bir şair kimi qələmə verilmiş, ateist bədii ədəbiyyat toplularının ön səhifələri onun ateizmlə qətiyyətlə əlaqəsi olmayan, mövhumat və xürafatın, islama xələl gətirən ünsürlərin tənqid olunduğu bir-birindən gözəl satiraları ilə bəzənmişdir” [1].

Lakin, şəxsiyyət etibarilə dindar bir müsəlman olan Sabir kiçik yaşlarından ömrünün sönünədək, islam dininin zəruri şərtlərini səmimiyyətlə icra etmiş – namaz qılmış, oruc tutmuş, islam dinində haram buyurulduğu üçün əsla şərab və spirtli içkilər içməmişdir. Yaradıcılığında islam dini əleyhinə bir misra belə yazmamış, islami dəyərlərə, o cümlədən, Allaha və Məhəmməd peyğəmbərə, şübhəli xüsusi ehtiram bəslənilən imam Hüseyinə məhəbbəti əsərlərində dəfələrlə tərənnüm olunmuş Sabir Azərbaycan müsəlmanları arasındakı məzhəb ixtilaflarının aradan qaldırılması, bütöv, qardaş islam toplumu uğrunda da ardıcıl və qətiyyətlə mübarizə aparmışdır [2; 3].

Məlum olduğu üzrə, Mirzə Ələkbər Sabirin yaradıcılığı təkcə satirik, realist üslubda yazılmış misilsiz şeirlərdən ibarət olmamış, o, dini, mərsiyə və təsəvvüf-təriqət ədəbiyyatımıza bir-birindən gözəl əsərlər də bəxş etmişdir. Şairin “Hophopnamə”yə daxil edilən, elm aləminə məlum əsərlərinin əksəriyyəti, bilindiyi kimi, onun 1903-1911-ci illər arasında qələmə aldığı yaradıcılıq nümunələridir. Lakin onun təxminən 30 illik yaradıcılıq dövrü məhsullarının taleyi isə qaranlıqdır. Sabirin həyatı və ədəbi irsinin bir sıra tədqiqatçıları tərəfindən də göstərilirdiyi kimi, şair həmin “30 illik yaradıcılığında”, əsasən qəzəl, qəsidə və mərsiyələr qələmə almışdır.

Sovet dövründə Sabirin dini ruhlu əsərlərinin üzərindən sükütlə keçən sabirşünaslar onun lirik əsərlərini də realist əsərlər kimi təqdim etməyə cəhd göstərmişlər. Klassik Azərbaycan poeziyasında əsas ideya istiqamətlərindən birini təşkil etmiş təsəvvüf-təriqət fəlsəfəsi, çox az bir hissəsinin məlum olmasına baxmayaraq, Sabir yaradıcılığında da öz əksini bariz bir şəkildə tapmışdır.

Təsəvvüf insanın ruhunu nəfsin təlqinlərindən, günahlardan təmizləməklə, mənəvi arınma, saflaşma ilə özünü dərk etmə, ilahi bilgilərlə kamillik mərhələsinə yüksəlib insanı, varlığı, həyatı anlama, Allaha tanıma, ilahi eşq nurunda nəhayətdə Allaha qovuşmaq yoludur.

“Təsəvvüf”, həmçinin “sufi” adının hansı kökdən gəlməsi ilə bağlı [saflaşma, paklanma mənalarını ifadə edən “saf”, yun geyimlərinə işarə olaraq “suf”, “hikmət” mənasını ifadə edən yunan sözü olan “sophia” və s.] fikir müxtəlifliyi olduğu kimi, onun tərifləri, hansı din və inanca mənsubiyyəti məsələsi də ixtilaf doğurmaqdadır. Təsəvvüf təlim, təriqətlər, o cümlədən sufizm isə təsəvvüf qurumudur. Təsəvvüflə islamın münasibətlərinə gəlincə, bir sıra tədqiqatçılar təsəvvüfün, sufizmin təməlinə islam fəlsəfəsinin – Quran və hədislərin dayandığını irəli sürərək onu islam təriqəti, müsəlman mistisizmi adlandırarkən, bəziləri isə onu, əksinə islama zidd, bir sıra hallarda, hətta ona zərər vurmuş bir fəlsəfə, təlim kimi qiymətləndirmişlər. Şəriət qaydalarına etinasız, bəzən də kinayəli və iynələyici yanaşma, bu qaydaların təriqət, mərifət mərhələlərində, hətta “manəə”

kimi görülməsi, islamda olmayan ritualların, zikr formalarının olması, türki-dünyalıq, Allaha sevgidə ifrata varmaq, Onun təcəllasını bir insanda, yaxud bir nəsnədə görmək və tapınmaq, vəhdəti-vücüd fəlsəfəsinin əsas götürülməsi və s. kimi xüsusiyyətlər ortodoksal islamla ziddiyyət təşkil etməkdədir. Təsəvvüf fəlsəfəsində digər səmavi dinlərlə yanaşı, yunan fəlsəfəsinin, buddizmin, hinduizmin, şamanizmin təsirlərinin olması da bu fəlsəfənin bəzi tədqiqatçıları tərəfindən qəbul edilməkdədir. Bu mənada, təsəvvüf özündə bir sıra din, inanc və fəlsəfi baxışlar sistemindən xüsusiyyətlər cəmləşdirmiş bir sintez təlim kimi yanaşmaq, bizcə daha doğru olardı. Onu sırf hansısa dinə aid edib məhdud dairəyə salmaq mümkün deyil. Lakin onu önəmlə vurğulamaq lazımdır ki, təsəvvüfün ən yaxın olduğu din – sonuncu və ən mükəmməl din olan islam dini, əsas qaynağı isə 114 surə və 6236 ayədən ibarət ilahi hikmət və nəsihətlər toplusu, mükəmməl və möhtəşəm kitab Qurani-Kərimdir.

Məhəmməd peyğəmbərin [570-632] zamanından sufi həyatı yaşayan – dünya həyatından əl çəkib asket həyatı keçirənlərin olması məlum olsa da, VIII əsrdə yaşamış Əbu Həşim əs-Sufi və Cabir ibn Həyyan ilk sufilər kimi tanınmaqdadırlar.

Təsəvvüfün təkamül prosesində ortaya çıxan təriqətlər arasında bir sıra ciddi fərqlər meydana çıxmış, nəticədə sufilik iki əsas qola ayrılmışdır. Birinci qola mənsub olan sufilərin təlimi, əsas etibarilə, islam dini prinsipləri üzərində qurulmuş, bu prinsiplərlə ciddi ziddiyyət təşkil etməməkdədir. Bu qola mənsub məşhur təsəvvüf təriqətlərindən Qadiriyyə, Yəsəviyyə, Bəktəşiyə, Mövləviyyə, Nəqşəbendiyyə və başqalarını göstərmək olar ki, bunlar ortodoksal islam tərəfindən məqbul sayılanlardır.

İkinci qola mənsub sufilərin təlimlərində isə islama zidd prinsiplər mövcud olduğundan ortodoksal islam xadimləri tərəfindən qəbul edilməmiş, daim təqib və təzyiqlərə məruz qalmış, hətta edam olunmuşlar. Bunlardan reinkarnasiyaya yaxın anlam ifadə etməkdə olub ruhun, ilahi sifətlərin bir bədəndən digərinə “hülul etməsi” – keçməsi təlimini əsas götürən Hülulilik və təsəvvüfdə ilk dəfə “ənəlhəq” [“mən Həqqəm”, “mən Allaham”] şüarı və ortodoksal islama zidd fikirləri səbəbindən faciəli şəkildə edam edilməsi ilə məşhur olan, özündən sonra təsəvvüf-təriqət poeziyasında ilahi eşqin mübariz fədaisi kimi böyük heyranlıq və ehtiramla tərənnüm edilən Həllac Mənsurun [858-922] Həllacilik təriqətini göstərmək olar.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, sovet dövründə təsəvvüf-təriqət ədəbiyyatının geniş tədqiqinə şərait yaradılması, zənnimizcə sovet tədqiqatçıları tərəfindən təsəvvüf, təriqət şairlərinin islama qarşı ideoloji mübarizə tərəfi kimi qələmə verilməyə, bu fəlsəfənin isə materializm və ateizmə calanmasına çalışılması məqsədi ilə bağlı olmuşdur.

Orta əsrlərdə Şərqdə, o cümlədən türk xalqları arasında geniş yayılmış təriqətçiliyin əsas tərənnüm və təbliğat vasitəsi poeziya idisə, ilahi eşq fəlsəfəsini, sufilik, hürufilik, mövləvilik və s. kimi təriqətlərin ideyalarını özündə əks etdirən xüsusi rənz, təşbeh və məcazlarla yoğrulmuş qəzəl də bu sahədə ən çox istifadə olunan şeir janrlarından biri idi. Sovet dövrünəqən Azərbaycan ədəbiyyatında təsəvvüf-təriqət ruhunda əsər qələmə almamış şair tapmaq, demək olar ki, mümkün deyil.

Şərqin qədim və çox zəngin qəzəlçilik ənənələri olmuş, Sədi, Hafiz, Cami, Nəvai, o cümlədən Azərbaycan türklərinin Nizami, Nəsimi, Füzuli, Saib Təbrizi, Seyid Əzim Şirvani kimi onlarla dahi qəzəl ustaları bu şeir janrının təsəvvüf-təriqət fəlsəfəsinin əks olunduğu misilsiz və rəngarəng nümunələrini yaratmışlar. Azərbaycan türkcəsində yazılmış ilk qəzəl nümunələrinin banisi Həsənoğlu, aşiqanə-fəlsəfi məzmunlu qəzəlin banisi Nəsimi, sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə ən mahir qəzəl ustası isə Füzuli hesab olunmaqdadır.

Bu qədim və zəngin qəzəlçilik ənənələrimizin, həmçinin müəllimi, ustadı Seyid Əzim Şirvaninin təsiri altında Sabirdə təsəvvüf fəlsəfəsinin əks olunduğu, sufi-təriqət rənzlərindən məharətlə istifadə edilmiş gözəl sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə malik, dəyərli qəzəl nümunələri qələmə almışdır.

Bir məsələni yeri gəlmişkən vurğulamağı lazım bilir ki, Sabirin dünyagörüşündə Allaha münasibətdə həm islami, həm də təsəvvüfi yanaşmanın şahidi oluruq. Özünün “sahibi-iman” olduğunu vurğulayaraq “*Əshədü billahi əliyyül əzim*” [4, s.35] – “Allahın böyüklüyünə, əzəmətinə şəhadət edirəm” deyən şairin yaradıcılığında böyük Yaradana dərin məhəbbət, Onun mərhəmət, hikmət və qürdətini səmimi vəsf olunması dəfələrlə öz əksini tapmışdır. Müəllimlik etdiyi dövrdə şagirdlərinə daim milli, mənəvi-əxlaqi dəyərlərlə bərabər, islami dəyərləri də aşılamağa çalışan Sabir, “Ona inananların dostu”, “cümlənin dərdinin dəvası”, güclünün, gücsüzün Xudası olan tək Allaha əl açmağı, ehtiyacı yalnız Ondan diləməyi nəsihət edərək “İskəndər və fəqir” şeirinin sonunda uşaqlara müraciətlə yazırdı:

Ey oğul, hacəti Xudaya dilə,

Dərdini zati-kibriyaya dilə.

Cümlənin dərdinin dəvası Odur,

Acizin, qadirin Xudası Odur [4, s.126].

Buradakı düşüncə dindar bir müsəlman şairə xas olub islam dünyagörüşünü əks etdirməkdədir. Təsəvvüf fəlsəfəsində Allah – insan münasibətinə yanaşma isə bir qədər fərlidir. Məlum olduğu üzrə, təsəvvüf-təriqət

yoluna çıxanlar talib, mürid, salik və vasil olmaq üzrə dörd dərəcəyə ayrılır, əsas və son hədəf isə Allaha qovuşmaqdır. Sabir bir qəzəlinde bunu belə ifadə edir:

*Cənabi-həq o bəhri-bigirani-mərhəmətdir kim,
Ona mülləhəq olan insan şərəfyabi-səadətdir* [4, s.79].

“Cənabi-həqqi” “sonsuz mərhəmət dənizi” adlandıran şair, xeyirxahlığı, saf ibadəti, günahlardan arınması nəticəsində Ona “mülləhəq olan” – qovuşan zərrəni – insan ruhunu səadətlə şərəflənmiş, xoşbəxtliyə çatmış kəs kimi qiymətləndirməkdədir.

Allahın yaradıb surət verdiyi ilk insana – Adəm peyğəmbərə öz ruhundan “üfurməsi”, insanın ruhunun Allahdan bir zərrə olması mülahizəsi təsəvvüf fəlsəfəsində geniş istifadə olunan məsələlərdən biridir. Qurani-Kərimin “ər-Hicr” surəsində həmin məsələ belə təsvir edilməkdədir: “[*Ya Rəsulum!*] *Xatırla ki, bir zaman Rəbbin mələklərə belə demişdi: “Mən quru və qoxumuş [dəyişib başqa şəkə düşmüş] qara palçıqdan insan yaradacağam! Mən ona surət verib ruhumdan üfürdüyüm zaman siz ona [ibadət yox, təzim məqsədilə] səcdə edin! Bundan sonra mələklər ona [təzim məqsədilə] səcdə etdilər. Təkcə İblisdən başqa! O, səcdə edənlərlə birlikdə olmaqdan imtina etdi”* [5, ər-Hicr, 15/28-31].

Təsəvvüf-təriqət fəlsəfəsində önəmli anlam daşıyan, hörmətlə yanaşılan həmin ayə bu fəlsəfəsinin əsas təcəssüm və təbliğat vasitəsi olan poeziyada müxtəlif cür bir-birindən maraqlı təsvir və ifadələrlə nəqş edilmişdir ki, Mirzə Ələkbər Sabir lirikasında da bunun şahidi olur. Şairin “Eylərəm” rədifli qəzəli təsəvvüf dünyagörüşünün əksi baxımından xüsusilə diqqətəlayiqdir:

*Sabira, torpağa saldı sayə rəna dilbərim,
Gər mələk olsam da, labüd səcdəyi-xak eylərəm* [4, s.99].

“Gözəl dilbərim torpağa “kölgə saldı”, mələk də olsam, məcburən torpağa səcdə etməliyəm” deyən Sabir yuxarıdakı ayədə əks olunmuş hadisəyə işarə etməkdədir.

Ruhun mövcudluğu, insanın ruh və bədəndən ibarət olması, bədənin fani [ölümlü], ruhun isə bədənin ölümündən sonra başqa bir aləmdə yaşamağa davam etməsinə inam o və ya bu şəkildə bütün din və inanclarda, o cümlədən təsəvvüfdə mövcuddur. Mirzə Ələkbər Sabir də bu fəlsəfəyə sarsılmaz inamını əsərlərində əks etdirmişdir:

*Ruhum, ey şahbazi-ülviyyət,
Himmətim tək fəzadə pərvaz et!
Uç! Uç! Övci-səmadə pərvaz et!
Təngnəyi-bədəndə var xiffət* [4, s.83].

Ömrünün sonlarında haqsız hücumlar və xəstəliyi üzündən çəkdiyi əziyyətlərin təsiri altında Sabirin qələmə aldığı “Ruhum!..” adlı bu şeirində şair ruhuna müraciətlə:

*Boşla bu cismi, cism mən deyiləm;
Sana müşkül olursa hicranım –
Mən sənin, sən mənim dilü canım,
Mən sənin kəndinəm, bədən deyiləm!*

*Bir səfa bulmadıq bu aləmdə,
Başqa bir aləmə varıb gedəlim;
Bir ovuc xaki xakə tərək edəlim
Mədfəni-şumi-ali adəmdə!* [4, s.83].

– deyərək, insanda əsas olanın, özün ruh olduğu, cismin torpaqdan yarandığı və sonda yenə torpağa tərək ediləcəyinə dair islam və təsəvvüf fəlsəfəsini əks etdirməkdədir. Böyük şairin digər bir şeirində isə həmin məsələ belə ifadə olunmuşdur:

*Doğuşda ayrılırkən müxtəlif surətlərə insan,
Məmatında onu yeksan qılan xaki-nədəmətdir* [4, s.79].

Təsəvvüfdə aldadıcı, günahlara sövq edici olmasına inanılan maddi dünya Haqqa qovuşmaq yolunda olan sufi üçün əhəmiyyət daşıyır. Şair “Eylərəm” rədifli qəzəlinde bu barədəki fikirlərini aşağıdakı kimi ifadə edir:

*Vəslə ümmid olsa, hicrində bu çari ünsürü,
Əşki-çəşmim seylinin mövcündə xaşak eylərəm* [4, s.99].

Sabirin bu beyti də yenə təsəvvüf fəlsəfəsinin təzahürü olub “Allaha qovuşmağa ümidim olsa bu “çari ünsürü” [dörd ünsür – od, su, torpaq və hava] – maddi aləmi, dünyanı, bədəni göz yaşlarımın selinin ləpələrində çör-çöp kimi kənara atmağa, tərək etməyə hazırım” anlamı daşıyır. Digər bir beytdə şair yenə özünəməxsus maraqlı rəmz və ifadələrdən istifadə etməkdədir:

*Ta ki, gördüm sağəri-səhbadə əksi-surətin,
Ömrlərdir kim, cəhanda xidməti-tak eylərəm* [4, s.99].

Beytin zahiri mənası belədir: “Badə ilə dolu qədəhdə surətinin əksini görəndən, ömrlərdir ki, cahanda tənəyə [üzüm tənəyinə] xidmət eylərəm”. Lakin buradakı məna, məlum olduğu üzrə, tamamilə rəmzidir. Təsəvvüf-təriqət ədəbiyyatında olduğu kimi, Sabirin bu beytində də şərab, mey haqqa qovuşmaq yolunda olan şəxs – sufinin bütün mənəvi nurlardan xəbərdar olması, kamilləşməsi üçün bir vasitə, elm, buradakı “tak” – “üzüm tənəyi” ifadəsində isə meyi əmələ gətirən amil, səbəb, irfani elmə, nura qovuşmaq yolu nəzərdə tutulmaqdadır.

Həmin beytdəki “ömlərdir” ifadəsi də təsadüfi istifadə olunmayıb, təsəvvüfdə ruhun dəfələrlə müxtəlif insan bədənlərində dünyaya yenidən gəlməsi inancına Sabirin incə bir işarəsidir. Şairin sevimli ustadı, Füzuli məktəbinin ən layiqli davamçısı Seyid Əzim Şirvaninin “Gəldim” rədifli qəzəlinin məqtə beytində həmin inanc aşağıdakı kimi ifadə olunmaqdadır:

Seyyid, neçə yol gəlmiş idim mülki-cəhanə,

Səd şükr tapıb surəti-insan, genə gəldim [6, s.366].

Qurani-Kərimin “Taha” surəsində [5, Taha, 20/120-121] əks olunmuş bir hadisəyə – Adəmin cənnətdə şeytan tərəfindən aldadılaraq qadağan olunmuş meyvədən – “buğdadan” yeməsi və nəticədə, cənnətdən qovulması hadisəsinə işarə edilməsinə də şairin başqa bir qəzəlində rast gəlirik:

Sabir o cənnətrüxün gəndümi-xalın görüb,

Az qalıb Adəm kimi aldana bir danəyə [4, s.95].

“Yarın gəndümi – buğdayı xalını görüb aldanmağın az qaldığını” ifadə edən şair bu beytində həmin hadisəyə işarə vurmaqdadır. Lakin Sabirin təsəvvüf fəlsəfəsini əks etdirən qəzəllərindən biri kimi xarakterik olan bu şeirində “xal” təsəvvüfi mənada Allahın mütləq qeyb aləmin rəmzi simvoludur. Klassik ədəbiyyatda tez-tez müraciət edilən bu mövzu Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığında da yer almış və aşağıdakı şəkildə ifadə olunmuşdur:

Gəndümi-xalın görüb aldanma yarın, ey könül,

Bu, bəlayi-Adəmə bais olan bir danədir [6, s.184].

Təsəvvüfdə olduğu kimi, Sabir yaradıcılığında da, mənasına varmadan “xüşk ibadətə”, “quru zöhdə” məşğul olmağa tənqidi yanaşılmaqdadır. “İbrətlə bütün aləmə baxmayan”, Allahın “nuri-təcəllasını” görməyən, “zöhdü öyüb eşqi inkar edən” “zahidlərə” müraciətlə yazdığı eyni adlı şeirində, “şəxs Mövlasını eşqlə tapa bilər” deyən şairin Tanrıya qarşı olan saf, səmimi və sonsuz ürfani eşqi tərənnüm etməsi açıq ifadə olunmuşdur:

Aç dilini, yum gözünü, zahida,

Vird oxu, heç anlama mənasını!

Baxma bir ibrətlə bütün aləmə,

Görmə həqin nuri-təcəllasını!

Xüşk ibadətə, quru zöhdə,

Anlama sən eşq müəmmasını.

Zöhdü oyub, eyləmə inkari-eşq,

Şəxs bulur eşqlə mövlasını [7, s.321].

Qurani-Kərimin “ən-Nur” surəsinin 35-ci ayəsində belə deyilir: “Allah göylərin və yerin nurudur... Allah dilədiyini öz nuruna qovuşdurur...” [5, ən-Nur, 24/35]. Başlangıcı İstanbulda Ayasofya məscidinin [hal-hazırda muzey] günbəzinə həkk olunmuş bu ayənin sufilər arasında çox böyük hörməti vardır. Yuxarıdakı şeirində həmin ayəyə işarə etməkdə olan Sabir “ibrətlə bütün aləmə baxan, Allahın – Həqqin nurunun təcəllasını görə bilər” deməkdədir.

Ortodoksal islamın mühafizəkar nümayəndəsi, quru, qeyri-səmimi, bəzən də riyakar ibadət əhlinin simvolu kimi xarakterizə edilən “zahid” obrazı təsəvvüf-təriqət ədəbiyyatında ən çox müraciət və tənqid olunan obrazlardan biridir. Sabir yaradıcılığında da təsəvvüf-təriqət dünyagörüşünə qarşı olan “həmin zahid” tənqid olunan tiplərdən biri kimi diqqət çəkməkdədir. Məsələn:

Qoyma gələ, saqiya, zahidi meyxanəyə,

Dönməyə meyxanəmiz məscidi-viranəyə [4, s.95].

Müsəlmanlar arasında “Allahın evi” adlandırılan məscidləri əməlləri, riyakarlıqları ilə “viranə qoyan” zahidin “meyxanəyə” – təkkəyə, dərgaha gəlməsindən narahatlığını ifadə edən şair, onun buranı da “viranə” qoya biləcəyindən ehtiyatlanır. Başqa bir şeirində isə “bütün əşyadə həqiqətin nurunu görmək üçün pak bir gözlə seyr edən lazımdır, zahidin xudbin gözləri onsuz da əksimdə “nuri-həq”i zülmət görəcək” deyir:

Əlhəzər, qoyma baxa əksimə zahid ki, onun

Nuri-həq didəyi-xudbininə zülmət görünür,

Qoy bu ayinəyə ol paknəzər baxsın ki,

Bütün əşyadə ona nuri-həqiqət görünür [4, s.294].

Mütəəvvüflər – sufilər Qurani-Kərimi təəvvüfi baxımdan şərh edir, öz təlimlərini bu şərhələrə görə əsaslandırmağa çalışırdılar. Qurani-Kərimin “əl-Bəqərə” surəsinin: “...*Hansı tərəfə yönəlsəniz [üz tutsanız] Allah oradadır*” [5, əl-Bəqərə, 2/115] ayəsi bu baxımdan təəvvüf üçün ciddi bir istinad nöqtəsi olmuşdur. Belə ayələrə əsaslanan təəvvüfə görə Sabirin dediyi kimi, “pəknəzər” olan sufi “bütün əşyadə” “nuri-həqiqəti” – Allahın nurunu, təcəllasını görə bilər.

Təəvvüf Allaha qovuşmaq yolunda olanların din, inac müxtəlifliyini, həmçinin mahiyyət etibarilə eyniyyət təşkil etməkdə olan Kəbə və bütəxanəni də fərqləndirmir. Bu cür yanaşmaya Sabir yaradıcılığında da rast gəlməkdəyik:

*Zahid edərsə eşqdə təkfir Sabiri,
Zahir gözilə Kəbəni bütəxanə bilməsin!* [4, s.102].

Təəvvüf-təriqət ədəbiyyatında “dərdi-eşqə” mübtəla olan aşiqin ona dərman axtaran təbibə xitab etməsi geniş yayılmış epizodlardan biri olub, Sabir poeziyasında da öz əksini tapmaqdadır:

*İstəsən könlüm kimi zülfün pərişan olmasın, –
Ol qədər cövr et mənə ah etmək imkan olmasın!
Dərdi-eşqin qəsd-i-can etdisə, mən həm şakirəm,
İstərəm cismimdə dərd olsun, dəxi can olmasın!
Mübtəlayi-dərdi-eşqəm, əl götür məndən, təbib!
Eylə bir tədbir kim, bu dərdə dərman olmasın!* [4, s.101]

Şairin təsvir etdiyi aşiq burada dərdinə dərman deyil, əksinə təbibdən elə bir tədbir arzulamaqdadır ki, “dərdi-eşqinə” daha dərman tapılsın. Çünki təəvvüfdə “dərd” möminə, sufiyə, aşiqə onun arınması, paklanması, kamilləşməsi üçün Allah tərəfindən “bəxş edilmiş” bir vasitədir. Bu mənada təəvvüf-təriqət ədəbiyyatında “dərd bəxş edilmiş” şairlər dərdə qurtulmağı istəməmiş, əksinə hər dəm dərdli olub ruhlarının günahlardan arınmasını, kamilləşməyi, nəticədə “Yara” – Allaha pak və kamil şəkildə qovuşmağı arzulamışlar. Yardan gələn “dərdi-eşqə”, vüsəl ümidi ilə “qəmi-hicranə” dözmək üçün aşiqə iradə və səbr lazımdır ki, Sabir “Olmasın!” rədifli qəzəlinin məqtə beytində buna işarə ilə yazır:

*Sabira, ümmidi-vəsl ilə qəmi-hicranə döz,
Hansı bir müşküldə kim, səbr ilə asan olmasın?!* [4, s.101].

Sabir başqa bir şeirində süküt içində özünü eşq alovuna vurub yandıran aşiq pərvanəni nümunə gətirərək, eşqə tutulub “səhni-gülzardə” əfğan etməsini bülbülə iradə tutur:

*Suzi-binaleyi-pərvanəni gör, ey bülbül,
Səhni-gülzardə ancaq sənənin əfğanın var* [4, s. 96].

Sabirin istər avtobiografik xarakter daşıyan “Meydana çıxıyor” hekayəsindən, istərsə də bu məlum lirik qəzəllərindən görüldüyü kimi, şair təəvvüfə, sufiliyə böyük rəğbət bəsləmişdir. Bu, “A şirvanlılar” rədifli şeirindən gətirilmiş aşağıdakı bənddə əks olunmuş “sufiyəm” ifadəsi ilə də bir daha təsdiqini tapmaqdadır:

*Şiəyəm, əmma nə bu əşkaldən,
Sünniyəm, əmma nə bu əmsaldən,
Sufiyəm, əmma nə bu əbdaldən
Həqq sevən insanam a şirvanlılar* [4, s.35].

Lakin burada bir nüans diqqətə xüsusilə cəlb etməkdədir. Belə ki, özünü “sufi” adlandırmaqda olan şair buradakı “nə bu əbdaldən” ifadəsini təsadüfi seçməmişdir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, sufilik özü vahid bir təriqət olmaqdan çıxıb aralarında ciddi fərqliliklər meydana gəlmiş bir sıra təriqətlərə bölünmüşdür. Ortodoksal islamın qeyri-məqbul hesab etdiyi sufiliyin bəzi mistik nümayəndələri islam rituallarına etinasızlıqları, dünya həyatından əl çəkmələri, dərviş həyatı yaşamaları nəticəsində özləri və ya başqaları tərəfindən “laübalı”, “əbdal” yaxud “əbdal” kimi adlarla adlandırılmışlar. “Həqq sevən insan olan”, islam ayin və prinsiplərinə daim hörmətlə yanaşan böyük şair yuxarıda sitat gətirdiyimiz şeirində bu cür sufiliyə öz mənfi münasibətini ifadə etmişdir.

Məqalədə “Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığında təəvvüf fəlsəfəsinin təzahürü” məsələsi ilk dəfə olaraq geniş şəkildə araşdırılmış və göstərilmişdir ki, görkəmli satirik şairimiz Sabir dövrünün parlaq bir ayinəsi olan “Hophopnamə”sində misilsiz satiraları ilə bərabər, Azərbaycanın qədim və zəngin təriqət ədəbiyyatına dərin hörmət bəslədiyi təəvvüf fəlsəfəsinə təzahür etdirən, təəvvüfi rəmz, ifadə və ibarələrlə məharətlə yögrülmüş bir-birindən dəyərli əsərlər də bəxş etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qasımbəyli Fariz. Şəriət müəllimi Sabir Tahirzadə // Azərbaycan Ədəbiyyatşünaslığı. AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri. Bakı, Elm və Təhsil, 2019, №1, s. 65-71.
2. Süleymanovlu Fariz. Mənbələr Sabirin İslam dininə münasibəti haqqında. “İpək yolu” Azərbaycan Universitetinin Elmi Jurnalı. 2015, №1, - s. 91-95

3. Süleymanoğlu Fariz. “Öz dinimizin başına əngəlkələfiz biz” (Mirzə Ələkbər Sabirin İslamın bütövlüyü uğrunda fikirlərinə dair). “Azərbaycan” jurnalı, 2004, №3 - s. 196-198
4. Sabir. Hophopnamə. 2 cildə. II cild. Tərtib edəni Məmməd Məmmədov. Bakı, Şərq-Qərb, 2004, 384 s.
5. Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə mənaca tərcüməsi. Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədəliyev. Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyat evi, 2012, 568 s.
6. Şirvani S.Ə. Qəzəllər. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1960, 660 s.
7. Sabir. Hophopnamə. 2 cildə. I cild. Tərtib edəni Məmməd Məmmədov. Bakı, Şərq-Qərb, 2004, 478 s.

ABSTRACT

THE MANIFESTATION OF PHILOSOPHY OF SUFISM IN THE CREATIVITY OF MIRZA ALEKPER SABIR

In the article the attitude of Mirza Alekper Sabir, the great satirical poet of Azerbaijan to Sufism and the problem of the manifestation of philosophy of Sufism in his creativity are investigated. It has been shown that, this theme wasn't involved to the investigation substantial and objectively by the former Soviet Union Sabir-studiers who tried to present Sabir as an atheist, a “poet who fought against religion” and passed through his creativity in silence. The study provides a brief overview of the philosophy and history of Sufism, focusing on its relevance to Islam, as well as its contradictions. The reflection of Islamic philosophy in Sufism has been analyzed in light of verses from the Kuran based on Sabir's valuable works. The poet skillfully used various Sufism symbols, expressions and expressions of the ancient and rich traditions of the East under the influence of his master Seyid Azim Shirvani. “Spirit and body”, “the belief that the soul re-enters the world”, “superficial love”, “the light of truth”, “love” and so on. Sufism issues and their manifestation in Sabir's creativity, external and inner meaning are involved to the investigation. It is noted that Sabir, who rejected the worship which is for the sake of instruction, praised the pure, sincere, and endlessly superficial love of Sufism and even admired the Sufi philosophy and called himself “Sufi”. However, the negative attitude towards Sufi sects, which is in sharp conflict with orthodox Islam is also can be seen in the works of Sabir, who has always respected Islamic rituals and principles.

РЕЗЮМЕ

ОТРАЖЕНИЕ СУФИЙСКОЙ ФИЛОСОФИИ В ТВОРЧЕСТВЕ МИРЗЫ АЛЕКПЕРА САБИРА

В статье исследуется отношение к суфизму великого сатирического поэта Азербайджана Мирзы Алекпера Сабир и вопрос отражения суфийской философии в его творчестве. Указано на то, что пытавшимися показать Сабир как «атеиста», «борющегося против религии», молча миновавшими его религиозное творчество советскими сабироведами эта тема не была привлечена к исследованию обоснованно и объективно. В исследовании рассматривая суфийскую философию, историю рассказывается об основных моментах этого учения, его связи с Исламом, а также привлекается внимание на его противоречия. Отражение исламской философии в суфизме было проанализировано в свете стихов Корана на основе ценных произведений Сабир. Поэт искусно использовал древние и богатые традиции Востока, различные суфийско-общинные символы, выражения и фразы под влиянием своего учителя Сейид Азима Ширвани. Здесь привлечены к подробному анализу «дух и тело», «вера в повторное возвращение духа в этот мир в других телах», «просвещенная любовь», «отражение света правды», «печаль любви» и др. суфийские вопросы их отражение в творчестве Сабир, внешний и внутренний смысл. Отмечено, что Сабир, который отвергая сухое, показное поклонение повествовал чистую, искреннюю и бесконечную просвещенную любовь в суфизме, симпатизировал суфийской философии, суфизму, даже называл себя «суфи». Однако, негативное отношение к суфийским общинам, которое находится в резком противоречии с ортодоксальным исламом, также очевидно в произведениях постоянно уважающего исламские обряды и принципы Сабир.

MÜNDƏRİCAT

PLENAR İCLAS

1. **Tehran Əlişanoğlu.** Cəlil Məmmədquluzadəşünaslıqda yeni mərhələ: metafizikadan fizikaya..... 3
2. **Hüseyn Həşimli.** Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı haqqında...7
3. **İman Cəfərov.** Cəlil Məmmədquluzadənin dünya ədəbiyyatı ilə bağlı və külliyyatlarına düşməyən bəzi əsərləri..... 11

I BÖLMƏ. CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ

4. **Sədaqət Həsənova.** Cəlil Məmmədquluzadə hekayələrinin dili..... 15
5. **Qalibə Hacıyeva.** C.Məmmədquluzadənin onomastik vahidlərin üslubi xüsusiyyətləri..... 18
6. **Arifə Zeynalova.** Azərbaycan milli mətbuatı tarixi və dil məsələlərində Cəlil Məmmədquluzadə mərhələsi..... 24
7. **Qənirə Əsgərova.** Cəlil Məmmədquluzadə və Azərbaycan dili..... 28
8. **Elbrus Vəliyev.** Cəlil Məmmədquluzadə və millilik-Azərbaycançılıq..... 31
9. **Mehriban Əsədullayeva (Quliyeva).** Cəlil Məmmədquluzadənin hekayələrində bədii dilin üslubi imkanları..... 34
10. **Arzu Abbasova.** Cəlil Məmmədquluzadənin dilində məcazlar..... 39
11. **Zülfüyyə İsmayıl.** Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında dil problemi I Türkoloji Qurultaydakı dil məsələləri kontekstində..... 41
12. **Çinarə Rzayeva.** Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında onomastik vahidlər (antroponimlər və toponimlər)..... 45
13. **Nuray Əliyeva.** Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında dil məsələləri..... 48

II BÖLMƏ. CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

14. **Əsgər Qədimov.** Cəlil Məmmədquluzadə və mollanəsrəddinçilərin ədəbi-estetik fəaliyyəti “Zakavkazye” (1906-1914) qəzetinin səhifələrində..... 52
15. **Seyfəddin Eyvazov.** Cəlil Məmmədquluzadə dramaturgiyasında bədii kolliziya..... 56
16. **Гусейн Адыгезалов.** Джалил Мамедгулузаде и русская литература..... 58
17. **Sitarə Əlizadə.** Cəlil Məmmədquluzadənin bədii obrazı Azərbaycan tarixi poemalarında..... 63
18. **Kübra Quliyeva.** Dahi yazar, görkəmli dramaturq, böyük ədib Mirzə Cəlil irsinin tədqiqinə dair..... 69
19. **Afaq Qasımova.** 19-cu əsrin sonları Cəlil Məmmədquluzadənin ictimai-siyasi fəaliyyəti dövründə qaçaqçılıq hərəkatı..... 73
20. **Aygün Orucova.** Cəlil Məmmədquluzadənin rus ədəbiyyatına müraciəti və münasibəti 77
21. **Ramiz Qasimov.** Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında uşaq ədəbiyyatı nümunələri..... 80
22. **Tahirə Məmməd.** Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölümlər” əsərinin psixanalitik və struktur semiotik dəyərləndirilməsi..... 84
23. **Pərvanə Bəkirqızı (İsayeva).** Cəlil Məmmədquluzadənin irsi Məmməd Cəfər Cəfərovun elmi və bədii yaradıcılığında..... 87
24. **Tahir Nəsim.** Cəlil Məmmədquluzadənin nəsr təhkiyəsində Şeşəndi ənənəsi..... 91
25. **Təyyar Salamovlu.** Məhəmməd həsən əmi obrazı ədəbiyyatşünaslıq mövqeləri ilə polemika müstəvisində..... 95
26. **Şöhrət Məmmədova.** Cəlil Məmmədquluzadənin uşaq hekayələri..... 100
27. **Mehri Quliyeva.** C.Məmmədquluzadənin hekayələrində ədəbi portret..... 102

III BÖLMƏ. CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ VƏ AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASI

28. **Zəhmət Şahverdiyev.** Azərbaycan tarixində Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı..... 107
29. **Gülxarə Əhmədova.** Naxçıvan Dövlət Universiteti Tələbə Teatr Studiyasının repertuarında Cəlil Məmmədquluzadə əsərləri..... 110
30. **Taleh Xəlilov.** Naxçıvanda maarifçilik ideologiyasının inkişafında Cəlil Məmmədquluzadənin rolu... 114
31. **Sübhi Kəngərli.** Naxçıvanda Cəlil Məmmədquluzadə muzeyləri..... 117

32. Qadir Əkbərov. Cəlil Məmmədquluzadə və azərbaycançılıq məfkurəsi.....	121
33. Səadət Əliyeva. Milli istiqlal carçısı – Molla Nəsrəddin.....	124
34. Əli Qəhrəmanov. Cəlil Məmmədquluzadə və Naxçıvan səhnəsi	127
35. Aytəkin Qəhrəmanova. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında maddi-mədəniyyət nümunəsi-evlərin tipləri.....	132
36. Kamal Camalov. Cəlil Məmmədquluzadə irsində təhsil və təlim problemlərinə nəzəri baxış.....	137
37. Abbas Hacıyev. Naxçıvanda ədəbi mühit, onun tədqiqi tarixi və qarşıda duran vəzifələr.....	142
38. Elmira Məhərrəmov. Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərində azərbaycançılıq ideyası.....	144
39. Fariz Qasımbəyli. Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığında təsəvvüf fəlsəfəsinin təzahürü.....	148